

Lydia Vroegindeweij

# Troost bij Luther en Bach



THEOLOGIE  
KERKLIED  
CANTATE

# TROOST BIJ LUTHER EN BACH

THEOLOGIE – KERKLIED – CANTATE

Lydia Vroegindeweyj

ISBN 978-90-830947-0-0

Omslagontwerp: studio Michelangela, Utrecht.

Gebruikte beelden zijn fragmenten van standbeelden van Luther (Dresden) en Bach (Leipzig).  
Foto's: iStock.

© 2020 C.D. Vroegindewij, Leusden. Alle rechten voorbehouden.

# TROOST BIJ LUTHER EN BACH

THEOLOGIE – KERKLIED – CANTATE

# COMFORT IN LUTHER AND BACH

THEOLOGY – HYMN – CANTATA

(with a summary in English)

## PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor  
aan de Universiteit Utrecht  
op gezag van de rector magnificus,  
prof. dr. H.R.B.M. Kummeling,  
ingevolge het besluit van het college voor promoties  
in het openbaar te verdedigen  
op  
dinsdag 1 december 2020 des middag te 2.30 uur

door

Cornelia Dirkje Vroegindeweyj

geboren op 24 november 1960  
te Middelharnis

Promotor: Prof. dr. A.A. Clement

# INHOUD

VOORWOORD	11
INLEIDING	13
<i>Troost bij Luther en Bach</i>	13
<i>Doelstelling en onderzoeksvragen van deze studie</i>	16
<i>Rondgang door de literatuur: de stand van kennis</i>	17
LUTHER	17
BACH	23
TROOST IN BACHS CANTATES	29
<i>Afbakening en presentatie van dit onderzoek</i>	32
I. HET BEGRIIP TROOST IN DE THEOLOGIE VAN LUTHER	35
I.1 Verkenning	35
<i>Troostbehoeften</i>	35
<i>Troost door rechtvaardiging</i>	38
<i>Troost uit geloof</i>	39
<i>Troostervaring</i>	42
I.2 Troosten als pastorale opdracht	46
<i>Luther als Seelsorger</i>	46
<i>De rol van de Heilige Geest</i>	49
I.3 Troost in genres binnen Luthers werken	51
I.4 Troost uit geloofsbronnen	55
<i>Troost door Christus</i>	56
<i>Troost uit de Bijbel</i>	56
<i>Troost door de sacramenten</i>	59
<i>Troost van de biecht</i>	61
<i>Troost door voorbede en aanbidding van heiligen</i>	62
I.5 Troosten op basis van de situatie van de <i>consolandus</i>	62
I.6 Luthers teksten in de tijd van Bach	64
<i>Troost bij verdriet om een (naderend) afscheid</i>	66
<i>Troost in de omgang met de dood</i>	66

<i>Troost voor de zondaar die boete doet</i>	69
<i>Troost voor zwakgelovigen</i>	69
I.7 Andere vertegenwoordigers van de lutherse leer	70
<i>Collegae van Luther in Wittenberg</i>	70
<i>Enkele representanten in Bachs bibliotheek</i>	73
II. HET TROOSTCONCEPT IN DE LIEDEREN VAN LUTHER	77
II.1 Ordening van de liederen	77
II.2 Inventarisatie van het thema troost	82
<i>Liedereren waarin het woord ‘Troost’ of ‘trösten’ letterlijk voorkomt</i>	82
<i>Liedereren waarin wordt verwezen naar ‘Troost’ of ‘trösten’ op basis van de etymologische strekking van het woord</i>	84
<i>Liedereren waarin wordt verwezen naar het troostconcept zoals in Luthers leer vervat</i>	87
II.3 Troostargumenten in de liederen	90
<i>Gebruikssituatie</i>	93
<i>Duitse psalmliedereren</i>	95
<i>Troost als doel van het lied</i>	96
II.4 Troost in geselecteerde liederen	98
<i>Ach Gott, vom Himmel sieh’ darein</i>	99
<i>Christ unser Herr zum Jordan kam</i>	99
<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i>	100
<i>Nun komm der Heiden Heiland</i>	100
<i>Gelobet seist du, Jesu Christ</i>	101
<i>Mit Fried und Freud ich fahr dahin</i>	101
<i>Erhalt uns Herr, bei deinem Wort</i>	102
<i>Christ lag in Todesbanden</i>	102
<i>Christum wir sollen loben schon</i>	103
<i>Wär Gott nicht mit uns diese Zeit</i>	103
<i>Ein feste Burg ist unser Gott</i>	104

III. DE WAARDERING VOOR HET 16 <sup>e</sup> -EEUWSE KERKLIED IN DE BAROK	107
III.1 Ontwikkeling van nieuwe troostliederen	108
<i>Mystieke troostargumenten</i>	111
<i>Boeteliedereren</i>	113
III.2 Theologische discussies over het liedrepertoire	114
<i>Gebrek aan eerbied tijdens de eredienst</i>	115
<i>Vervlakking boetvaardigheid</i>	118
<i>Troostende waarde van liederen</i>	119
III.3 Doelen van de eerste hymnologen	120
III.4 Liedpreken en gezangboek-commentaren	126
<i>Liedpreken</i>	126
Johann Benedikt Carpzov (1639-1699)	127
August Pfeiffer (1640-1698)	128
Georg Heinrich Götze (1667-1728)	130
<i>Gezangboek-commentaren</i>	131
Johann Martin Schamel (1668-1742)	132
David Heermann (1655-1720)	135
III.5 Kritiek op liederen	137
III.6 Bachs koraalcantates	142
<i>Aanleiding voor de jaargang koraalcantates</i>	144
<i>Liedkeuze</i>	147
III.7 Hymnologisch onderzoek in relatie tot cantateteksten	148
<i>Christ unser Herr zum Jordan kam</i>	149
<i>Schmücke dich, o liebe Seele</i>	152
<i>Wie schön leuchtet der Morgenstern</i>	152
<i>Allein zu dir, Herr Jesu Christ</i>	153
<i>Was mein Gott will, das g'sheh allzeit</i>	154



IV. TROOST IN BACHS KORAALCANTATES	159
IV.1 Semantische analyse	159
<i>Werkwijze en uitkomsten</i>	160
IV.2 Thema's met betrekking tot troost	165
IV.3 Koraalcantates vergeleken met hymnologisch commentaar	167
<i>Nimm von uns, Herr, du treuer Gott</i> (BWV 101)	167
<i>Herr Jesu Christ, du höchstes Gut</i> (BWV 113)	174
<i>Jesu, der du meine Seele</i> (BWV 78)	181
<i>Ach Gott, wie manches Herzeleid</i> (BWV 3)	186
<i>Was mein Gott will, das gscheh allzeit</i> (BWV 111)	192
<i>Ich hab in Gottes Herz und Sinn</i> (BWV 92)	195
<i>Es ist das Heil uns kommen her</i> (BWV 9)	198
IV.4 Troost ervaren	203
V. CASESTUDIE: AUS TIEFER NOT SCHREI ICH ZU DIR	207
V.1 Luthers vertaling van Psalm 130	208
<i>Luthers interpretaties van Psalm 130</i>	209
<i>Interpretaties van Psalm 130 volgens Calov en Olearius</i>	211
V.2 Luthers berijmde versie van Psalm 130	214
<i>Inhoud van het lied</i>	216
<i>Achttiende-eeuwse hymnologen over het lied</i>	218
V.3 Lezingen voor de 21 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	221
<i>Luthers uitleg</i>	222
<i>Andere theologen over de lezing en zwakgelovigen</i>	225
<i>Zondagslied</i>	227
V.4 Bachs cantate <i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i>	228
<i>Openingskoor (deel 1)</i>	230
<i>Recitatief en aria (deel 2 en 3)</i>	236
<i>Recitatief en koraal (deel 4)</i>	241
<i>Aria (deel 5)</i>	244
<i>Slotkoraal (deel 6)</i>	247
<i>Tonale structuur van de cantate</i>	248

SLOTBESCHOUWING	251
SUMMARY	257
BIBLIOGRAFIE	259
APPENDICES	
APPENDIX A	Citaten uit theologische werken 269
APPENDIX B	Troostbegrippen in de liederen van Luther 281
	B-1. Het woord <i>Trost, trösten, getröstet, getrost, Tröster</i> 281
	B-2. Etymologisch verwante woorden 283
	B-3. Troostende argumentatie per lied 291
APPENDIX C	Acht koraalcantates met liedtekst en commentaar 297
APPENDIX D	Tellingen woordgebruik cantateteksten 323
APPENDIX E	Luthers werk in de achttiende eeuw 327
	E-1. Lieder van Luther in werken van Bach 327
	E-2. Luthers <i>Hauspostille</i> in 1702 330
APPENDIX F	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i> 332
	F-1. Vertalingen van Psalm 130 door Luther 332
	F-2. Liedteksten 4- en 5-strofïge versie 333
	F-3. Bijbelse verwijzingen in de cantatetekst 334
APPENDIX G	Bachs koraalcantates 336
	G-1. Jaargang koraalcantates 1724-1725 336
	G-2. Vroegere en latere koraalcantates 338
APPENDIX H	Twee liederen van Luther nader beschouwd 340
	H-1. <i>Nun bitten wir den Heiligen Geist</i> 340
	H-2. <i>Ein neues Lied wir heben an</i> 344
CURRICULUM VITAE	347



## VOORWOORD

“*Ein schwacher Glaube ist auch ein Glaube*” – Martin Luther

Soms denk ik terug aan mijn allereerste single, *Mijn gebed* van D.C. Lewis met Feike Asma aan het orgel, met daarin de zin: “ik kom alleen maar, Heer, voor de muziek”. Ik groeide niet op met het kerklied. Het *Liedboek voor de kerken* verscheen in 1973, het jaar waarin ik de christelijke lagere school verliet en mijn opleiding vervolgde op rijksscholen. Tijdens mijn orgellessen op de muziekschool was er geen speciale aandacht voor het kerkelijk repertoire. Thuis kwam de Bijbel vooral op tafel om te speuren naar de herkomst van uitdrukkingen en gezegden of naar personen en motieven op klassieke schilderijen. De nieuwsgierigheid naar het kerklied ontstond pas toen ik in 2001, naast mijn werk als uitgever, een academische uitdaging zocht en theologie ging studeren. Een godsdienstsociologische vraag was daarvoor mijn belangrijkste drijfveer: welke troost vinden mensen kennelijk nog steeds in religie, terwijl de ontkerkelijking zichtbaar is? In 2006 behaalde ik mijn Master Theologie & Organisatie in Utrecht en had ik mij gespecialiseerd in de rol van de kerk bij rampen.

Martin Luthers leven en werk fascineerde mij. Hij was niet alleen theoloog, maar voor mij ook een inspirerende vakgenoot: als uitgever en marketeer avant la lettre maakte hij keuzes in zijn publicaties voor verschillende doelgroepen, die voor mij nog steeds actueel zijn. Een Luther-Bach-reis onder leiding van Joost Langeveld in 2003 voerde mij langs plaatsen waar Luther en Bach gewerkt hadden. Met dagelijks een uur college over cantates en de vele orgelconcerten ging er al een nieuwe wereld voor mij open, maar de reis eindigde in Leipzig met het Bach-festival, waar ik definitief werd ‘bekeerd’ tot Bach. De allereerste keer dat ik de *Messe h-Moll* hoorde, was in de Thomaskirche, uitgevoerd door Philippe Herreweghe en Collegium Vocale Gent. Ik ging op reis naar Luther, maar kwam thuis met Bach. In september van dat jaar begon ik met orgellessen bij Wout van Andel, die mij 17 jaar lang inspireerde en uitdaagde op mijn ontdekkingsreis door de kerkmuziek.

Net voor de komst van het *Liedboek* in 2013 ontwikkelde ik vanuit mijn persoonlijke behoefte als organist de website *Kerkliedwiki*, om iedereen beter de weg te laten vinden naar liederen in verschillende bundels en om samen informatie te verzamelen per lied. Ik wist toen nog niet dat een vroege hymnoloog in 1690 al een programma van eisen hiervoor had opgesteld. Deze vondst wekte mijn nieuwsgierigheid en zo belandde ik voor dit onderzoek bij de hymnologie van begin 18<sup>e</sup> eeuw en kreeg dit proefschrift zijn focus.

Uitgever Dingeman van Wijnen vertelde mij tijdens een collegiaal overleg in 2013 terloops over zijn grote project met de Calov-Bijbel uit Bachs nalatenschap. Een inspirerende lezing van Marcel Zwitter over deze facsimile-publicatie in wording in ‘mijn’ Lutherse kerk in Amersfoort maakte dat ik eind 2014 contact zocht met prof. dr. Albert Clement. Mijn idee was om wellicht te kunnen assisteren bij het onderzoek naar de betekenis van deze bron. Een plezierig kennismakingsgesprek resulteerde in het voornemen om op het thema *troost* te promoveren. Ik ben mijn promotor Albert Clement zeer erkentelijk voor zijn vertrouwen en zijn steun bij dit uitdagende traject. De reis werd bovendien extra betekenisvol, omdat mijn moeder voor mij had ingetekend op de facsimile-uitgave van de Calov-Bijbel. Een prachtig geschenk dat uitermate goed van pas kwam bij dit onderzoek.

Medio maart 2020 werd het thema van mijn onderzoek plotseling hoogst actueel. De pandemie leidde ertoe dat normale kerkdiensten niet langer waren toegestaan en ook koorzangers werd het werk onmogelijk gemaakt. Juist in deze crisis was de troostende waarde van het kerklied nodig. Zonder veel voorbereiding produceerden we twee maanden lang met een klein team vrijwilligers een dagelijkse podcast *Luistertroost*, met troostende woorden en gedachten bij een kerklied en de melodie ervan gespeeld op wisselende instrumenten. De honderden dagelijkse luisteraars bevestigden ons dat we het gewenste doel ermee bereikten.

De *Bach Network Dialogue Meetings* in 2017 en 2019 in Cambridge waren een grote stimulans om mijn inzichten te delen en te leren van andere onderzoekers. In mijn persoonlijk netwerk heb ik veel te danken aan dierbare vrienden en vriendinnen die mij steeds hebben gevolgd en gesteund bij alle ontdekkingsreizen door de theologie en de kerkmuziek. Een speciaal woord van dank aan Diederiek van Loo, partner in *Luistertroost* en altijd bereid tot een extra check op Latijnse teksten en Bijbelse vragen, aan Ellen van der Sar, gesprekspartner die zelf Bach laat klinken en hulpvaardige corrector van citaten en aan Matthijs van den Berg, die steeds stimulerend informeerde naar mijn vorderingen en bovendien zorgt dat we met de nieuwste semantische technieken ook in onze tijd hymnologische informatie kunnen ontsluiten voor een groter publiek op de *Kerkliedwiki*.

Dit proefschrift is de oogst van wat alle inspirerende mensen die op mijn pad kwamen hebben gezaaid en bovenal een dankbaar eerbetoon aan mijn ouders, die mij altijd hebben gestimuleerd met het mooie Bijbelse motto: onderzoek alle dingen en behoud het goede.

## INLEIDING

### *Troost bij Luther en Bach*

In dit proefschrift wordt het begrip troost onderzocht zoals dat door Martin Luther (1483-1546) is gedefinieerd en verwerkt in zijn liederen en 200 jaar later door Johann Sebastian Bach (1685-1750) is uitgewerkt in zijn koraalcantates. Om hierover gefundeerde uitspraken te kunnen doen is het noodzakelijk om te doorgronden op welke wijze troost tot uitdrukking komt in het desbetreffende liedrepertoire. Veel van deze liederen zijn geschreven door Luther of zijn tijdgenoten. Luthers liederen vormen daarom een bruikbare bron aan de hand waarvan onderzocht kan worden op welke wijze Bach in zijn koraalcantates uitdrukking heeft gegeven aan troost.

Het woord troosten wordt in de Duitse taal al gebruikt vanaf de 8<sup>e</sup> eeuw en betekende aanvankelijk vooral concrete, *praktische* hulp bieden of ontvangen. Onder invloed van de middeleeuwse, christelijke literatuur is dit verschoven naar een meer religieuze betekenis, namelijk *geestelijke* troost bieden met een nadruk op vertrouwen en hoop.<sup>1</sup>

Het is niet bekend welke tekstversie van de Hebreeuwse Bijbel Luther heeft gebruikt voor zijn vertaling van het Oude Testament.<sup>2</sup> Voor het Nieuwe Testament gebruikte hij de Griekse tekstuitgave met toelichting van Desiderius Erasmus uit 1516. Het Oude Testament bevat het woord ‘trösten’ als vertaling van de Hebreeuwse stam נחם (= nhm, = nicham). Afhankelijk van de vorm verschilt de betekenis van het werkwoord: in de *piël*-vorm heeft het vaak de betekenis ‘troosten’ (van nabestaanden bij een overlijden, of in andere situaties zoals een moeder die een kind troost). In de *nifal*-vorm is de betekenis breder: ‘betreuren’, ‘spijt hebben’, maar ook ‘zich laten troosten’.<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> Het *Deutsches Wörterbuch (DWB)*, het standaardwerk over de Duitse taal, vermeldt: “Einmal drückt trost passivisch die *empfindung* der festigkeit aus (‘vertrauen, hoffnung, zuversicht’), dann die *gewährung* (bzw. das empfangen) von festigkeit durch die tat (‘hilfe, schutz, rettung, hilfeversprechen’)” (J. Grimm en W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*. Bd. 22, 904).

<sup>2</sup> Luther bezat o.a. *La Bibbia ebraica*, gedrukt door Gershom Soncino in Brescia 1494, maar de betekenis daarvan voor zijn vertaalwerk valt niet meer te achterhalen (*WA* 60, 240-253); BEUTEL 2010, 260.

<sup>3</sup> De *piël*-vorm is de actieve vorm om een handeling van iemand uit te drukken; de *nifal*-vorm is een passieve of wederkerige vorm die een handeling beschrijft die iemand resp. ondergaat of aan zichzelf doet. William L. Holladay (Ed.), *A Concise Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, 14th corrected impression (1988).

De diversiteit aan betekenissen kan in twee tekstgroepen worden onderscheiden, afhankelijk van wie troost biedt: de mens of God.<sup>4</sup> De *mens als trooster* komt vooral voor in verhalende teksten en bij Job. Aanleidingen daarvoor zijn het verlies van een naaste of groot persoonlijk ongeluk, zoals ziekte, verlies en armoede. De trooster is meestal een familielid. Soms is het een boodschapper die deelneming komt betuigen (2 Sam. 10:2; 1 Kron. 19:2). Hoe de troost is verwoord wordt niet vermeld. Jeremia 16:7 spreekt van het gebruik om een troostende maaltijd te houden na een overlijden.<sup>5</sup> Jobs vrienden houden hem aanvankelijk enkel gezelschap en betonen hun medelijden (Job 2:11-13). Later spreken zij hem toe, maar die teksten worden door Job als ‘lege woorden’ beschouwd (Job 16:3). Dialogen en retorische vragen zijn kenmerkend voor het boek Job.<sup>6</sup> *God als trooster* komt voor op veel plaatsen bij de profeten, met name bij Jesaja.<sup>7</sup> Deze troost is als profetie gericht op het volk Israël en heeft betrekking op het herstel van het verbond tussen God en zijn volk zoals het was voor de vernietiging van Jeruzalem en de ballingschap. God is de enige die zijn volk volledig kan troosten: “Ich / ich / (der HErr) bin euer Tröster” (Jes. 51:12).<sup>8</sup> Het boek Klaagliederen van Jeremia bevat veel regels waarin juist het uitblijven van die troost als jammerklacht is verwoord (Klaagliederen 1:2, 9, 16, 17, 21). In de Psalmen is regelmatig sprake van de troost voor de individuele mens. Stemberger vat samen: “Wo der unschuldig Verfolgte unter Menschen keinen Tröster erwarten kann (Ps. 69:21), vertraut er darauf, daß Gott ihn trösten wird (Ps. 71:21), indem er ihn rettet (Ps. 86:17). Der Trost des Beters ist es, daß er auf Gottes Verheißung bauen kann und Gottes Urteile gerecht sind (Ps. 119:50, 52, 76, 82)”.<sup>9</sup>

In het Nieuwe Testament vindt men het werkwoord *παρακαλέω* (= *parakaleo*: smeken, bemoedigen, woorden van bemoediging spreken; verzoeken, vragen; troosten, opbeuren; uitnodigen, aansporen) en de zelfstandig naamwoorden *παρακλησις* (= *paraklêsis*: bemoediging, hulp, troost; verzoek, aansporing; redding, bevrijding) en *παραμυθέομαι* (= *paramytheomai*: troost; bemoediging, opbeuring).<sup>10</sup> In het Nieuwe Testament wordt de traditie uit het Oude Testament voortgezet, maar christologisch geduid door te stellen dat God de ware troost

<sup>4</sup> Ontleend aan het door Günter Stemberger geschreven lemma ‘Trost I’ (*TRE* 34, 143-147) in: H.R. Balz, G. Krause, G. Müller, *Theologische Realenzyklopädie*, hierna aangeduid als *TRE*.

<sup>5</sup> *Ibid.*, 144.

<sup>6</sup> Michael Heymel, *In der Nacht ist sein Lied bei mir. Seelsorge und Musik* (Waltrop 2004), 136: “An der Struktur des Hiobbuches wird deutlich, dass Trösten sich als dialogischer Vorgang vollzieht”.

<sup>7</sup> Beginnend bij Jes. 40:1.

<sup>8</sup> Citaat Bijbeltekst overgenomen uit CALOV; dat geldt ook voor de citaten in de volgende alinea.

<sup>9</sup> Heymel 2004, 136.

<sup>10</sup> Betekenissen ontleend aan Barclay M. Newman, *A Concise Greek-English Dictionary of the New Testament* (Stuttgart 1993).

biedt en de gelovige die door Christus kan ontvangen. Het begrip is regelmatig gekoppeld aan ‘hoop hebben’ (of behouden), bijvoorbeeld op basis van de beloften die in de Schrift zijn gedaan: “auff daß wir durch Geduld und Trost der Schrift Hoffnung haben” (Rom. 15:4) en “und Trost haben an Gottes Wort / das wir täglich lesen” (1 Macc. 12:9). Ook komt het woord regelmatig voor in een uitdrukking, zoals “und wartete auff den Trost Israel.” (Luc. 2:25) en “(allen / die da) auff die Erlösung zu Jerusalem warteten” (Luc. 2:38). De uiteindelijke verwezenlijking van de beloofde goddelijke troost uit “(Selig sind die da leid tragen / denn) sie sollen getröstet werden” (Matt. 5:4), ontstaat als de beloften van de Schrift in vervulling gaan “Und GOTT wird abwischen alle Thränen von ihren Augen / und der Todt wird nicht mehr seyn / noch Leid / noch Geschrey / noch Schmetzen wird mehr seyn” (Openb. 21:4).<sup>11</sup> Het evangelie volgens Johannes presenteert de Heilige Geest als de Trooster, die de troostende betekenis van Christus’ woorden zal laten doordringen in het hart (Joh. 14:26).<sup>12</sup>



FIG. 1. Lucas Cranach der Ältere, *Die vierzehn Nothelfer* (omstreeks 1507), schildering op lindenhout, 84,3 x 117,8 cm. Stadtkirche St. Marien, Torgau.

<sup>11</sup> Voorbeelden ontleend aan *TRE* 34, 143-147.

<sup>12</sup> CALOV III/1, 872: “v.26. Aber der Tröster / der Heilige Geist / welchen mein Vater senden wird in meinem Namen / derselbige wirds euch alles lehren / und euch erinnern alles des / das ich euch gesagt habe”.



Ook in de Griekse en Romeinse filosofische literatuur komt het begrip ‘troost’ voor. Het werkwoord *consolari* (troosten, door troost verzachten, minder erg voorstellen) is een zogeheten *verbum deponens*: een werkwoord dat wordt gebruikt in de lijdende vorm, maar een bedrijvende betekenis heeft. Het zelfstandig naamwoord is *consolatio* (vertroosting, troostende toespraak, het inspreken van moed, troostschrift). In de betekenis van ‘vertroosting, troostschrift’ komt het voor in de titel van Boethius’ beroemde werk *Consolatio Philosophiae* (*Over de vertroosting der wijsbegeerte*) uit circa 524. Luther gebruikt het woord in de titel van zijn troostschrift uit 1519 voor de zieke keurvorst van Saksen, Friedrich der Weise: *Tesseradecas consolatoria pro laborantibus et oneratis* (door Georg Spalatin, de secretaris van de keurvorst, vertaald als *Vierzehn Tröstungen für Mühselige und Beladene*) (fig. 1).<sup>13</sup>

#### *Doelstelling en onderzoeksvragen van deze studie*

In het onderzoek naar het werk van Luther valt op dat zijn liederen in beperkte mate zijn onderzocht op hun functionele betekenis in de zielzorg, en meer in het bijzonder op de gekozen argumentatie om troost te bieden bij verschillende situaties van pastorale nood. Het feit dat veel van deze liederen relatief kort na elkaar zijn geschreven, maakt het relevant om de inhoud van dit deel van Luthers oeuvre in samenhang te onderzoeken op hun troostende betekenis. Eerder onderzoek naar Luthers brieven biedt hiervoor een startpunt, maar het specifieke gebruiksdoel van de liederen voor gelovigen vereist ook een andere aanpak. De bestaande semantische analyse van de liederen biedt een bruikbare inventarisatie, maar om uitspraken te kunnen doen over de troostende betekenis en de houdbaarheid daarvan in de eeuwen na Luther, is een verbinding met pastorale doelstellingen uit de lutherse leer noodzakelijk.

Kijkend naar het thema ‘troost’ in het werk van Bach valt op dat in theologisch onderzoek vooral de omgang met de dood veel aandacht heeft gekregen. Dat is verklaarbaar, aangezien de dood een belangrijk thema vormde in de barok en troost daarmee sterk verbonden is vanuit de lutherse *ars moriendi*. Luthers pastorale uitwerking van troost richtte zich echter ook op andere situaties waarin angst en nood leiden tot een behoefte aan een troostend perspectief, zoals ziekte, armoede, gewetensnood. Omdat het geloof in Luthers rechtvaardigingsleer de ware troost vormt, is steun bieden aan de zwakgelovige een belangrijk doel van troostende zielzorgers. Luthers liederen zijn sinds het ontstaan ervan in 1524 van grote betekenis geweest voor deze zielzorg, omdat daarin troost compact werd verwoord voor niet-

---

<sup>13</sup> Luther trachtte hierin met veertien hoofdstukken een troostend alternatief te bieden voor de veertien heiligen waartoe men zich uit bijgeloof richtte voor hulp en die door Lucas Cranach d. Ä. in 1507 zijn verbeeld voor een altaarstuk in opdracht van Friedrich der Weise (*WA* 6, 104-134).

theologisch geschoolde gelovigen. De relatie tussen de gebruikte liederen in Bachs koraalcantates en de uitleg van de troostende argumentatie zoals te vinden in hymnologische bronnen en commentaren uit het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw wordt echter zelden gelegd. Met name voor de koraalcantates bieden deze bronnen zicht op de waardering van het lied in de tijd van Bach en mogelijk werpen ze ook nieuw licht op de samenstelling van vrije teksten, bewerkte liederstrofen en op de muzikale uitwerking daarvan in de cantates.

Aan het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw werden Luthers liederen nog steeds veel gezongen, terwijl er een groot aanbod aan nieuwe liederen was ontstaan. Dat roept de vraag op hoe de troostende boodschap uit de begintijd van de Reformatie door Bach in zijn koraalcantates is gewaardeerd en geïnterpreteerd: volgt hij daarin de opvatting van Luther of zijn er invloeden herkenbaar van latere theologen met andere visies? In de literatuur blijkt hieraan nauwelijks aandacht te zijn besteed. Daarom worden in dit proefschrift de volgende vragen aan de orde gesteld:

- Hoe maakt troost deel uit van Luthers nieuw ontworpen rechtvaardigingsleer aan het begin van de 16<sup>e</sup> eeuw en welke argumenten formuleerde Luther om anderen daarmee te troosten?
- Hoe verwoordde Luther deze argumenten in zijn kerkliederen, waardoor gelovigen zich de troostende boodschap eigen konden maken en konden doorgeven?
- Welke veranderingen hebben Luthers troostargumenten ondergaan in de tijd van de barok en welke consequenties heeft dat gehad voor het gebruik van Luthers liederen in de koraalcantates van Bach?
- Hoe heeft Bach muzikaal uitdrukking gegeven aan troost en hoe is daarin Luthers troostleer terug te vinden?

Alvorens hierop in de diverse hoofdstukken van dit proefschrift nader in te gaan, volgt eerst een overzicht van de desbetreffende literatuur, waarin in kaart wordt gebracht wat op dit gebied tot dusverre is betoogd.

#### *Rondgang door de literatuur: de stand van kennis*

##### LUTHER

In deze paragraaf wordt een overzicht gegeven van literatuur waarin het begrip troost eerst bij Luther en vervolgens bij Bach aan de orde is gekomen. Uit de verkenning hiervoor blijkt dat

van het begrip troost geen eenduidige definitie beschikbaar is, omdat de inhoud van de troostende boodschap altijd afhankelijk is van specifieke overtuigingen en de retoriek die daarin wordt gevolgd.<sup>14</sup> Het is daarom de taak van een zielzorger om passende troostende argumenten te formuleren en aan te reiken. Berndt Hamm, theoloog en kerkhistoricus, laat in zijn studie *Der frühe Luther* zien hoe Luther in een aantal etappen vanaf het begin van zijn publieke optreden tot zijn theologisch vernieuwende opvattingen over troost kwam.<sup>15</sup> Hamm volgt daarin de ontwikkeling van de argumenten, beginnend bij Luthers kloosterjaren, waarin zijn persoonlijke behoefte zijn zoektocht naar een genadige God inkleurde, gevolgd door een pastorale missie om zijn inzicht met anderen te kunnen delen. Hamm laat ook zien hoe Luthers rechtvaardigingsleer zich theologisch ontwikkelde door concrete situaties in zijn omgeving, zoals de aflaahtandel, en de invloeden van andere auteurs en leermeesters, zoals Tauler, Augustinus en Staupitz. Hamm besluit in het laatste hoofdstuk met een beschrijving van het profiel van de reformatorische rechtvaardigingsleer, waarin centraal staat dat het geschenk van Gods genade door Christus en het geloof in deze belofte, zoals verkondigd in de Bijbel, voldoende is om op het heil te mogen vertrouwen.<sup>16</sup> Deze studie bevat een overtuigende inventarisatie van Luthers theologische ontwerp van de troostende argumentatie, maar gaat beperkt in op de wijze waarop Luther deze als zielzorger uitdroeg naar anderen. Luthers liederen komen hierin niet aan bod, omdat die niet tot de beschreven periode behoren.

Heiko Oberman, eveneens theoloog en kerkhistoricus, beschrijft in *Luther, Mensch zwischen Gott und Teufel* een vergelijkbaar geleidelijk proces in de ontwikkeling van Luthers rechtvaardigingsleer. Oberman besteedt veel aandacht aan de historische, kerkelijke en politieke context waarin Luther tijdens zijn hele leven strijd moest leveren om zijn gedachtengoed uit te dragen. Hij maakt inzichtelijk dat het juist die strijd was, die hem hielp om zijn theologische inzichten steeds opnieuw te beschrijven. De betekenis van Luther als liedschrijver wordt echter slechts aangestipt aan de hand van twee strofen uit het lied *Nun freut euch lieben Christen gmein*, die volgens Oberman een misleidend beeld geven als men de 'ich' in het lied autobiografisch interpreteert.<sup>17</sup> Hierbij wordt de functie van dit zogeheten vertellied niet toegelicht. Met betrekking tot troost en zielzorg is van belang dat Oberman stelt hoezeer Luther in al zijn uitingen zijn persoonlijke ervaring inbrengt, ongeacht of dat werk of privéleven be-

---

<sup>14</sup> Hans Theo Weyhofen, *Trost. Modelle des religiösen und philosophischen Trostes und ihre Beurteilung durch die Religionskritik* (Frankfurt am Main 1983), 249.

<sup>15</sup> HAMM 2010.

<sup>16</sup> Ibid., 274f.

<sup>17</sup> OBERMAN 1982, 387f.

treft. Als voorbeeld van troostbehoefte in Luthers privésituatie citeert Oberman het grafschrift dat Luther schreef om de moeder te troosten na het overlijden van hun dertienjarige dochter Magdalena in 1542:

Ich, Lena, Luthers liebes kindt,  
Schlaff hie mit allen heiligen glindt  
Und lieg in meiner rueh und rast.  
Nu bin ich unsers Gottes gast.  
Ein kindt des todts war ich zwar,  
Aus sterblichem samen mich mein mutter gebar,  
Itz leb ich und bin reich in Gott.  
Des danck ich Christi blutt und todt.<sup>18</sup>

Luthers opvattingen over zielzorg zijn te vinden in veel van zijn geschriften, maar hoe hij verschillende troostende argumenten formuleert, blijkt met name uit onderzoek van zijn brieven. Ute Mennecke-Haustein onderzocht in haar dissertatie *Luthers Trostbriefe* de gebruikte troostargumenten in verschillende situaties, vanuit de vakgebieden theologie en germanistiek.<sup>19</sup> Zij combineert hierin zowel pastorale als retorische aspecten en concludeert dat Luther in zijn brieven verschillende formules hanteert voor zwakgelovigen enerzijds en voor gelovigen die lijden door *Anfechtungen* anderzijds. De argumenten waarmee zwakgelovigen worden getroost zijn met name gericht op versterking van het geloof en vertrouwen op God, terwijl lijdende gelovigen troost kunnen vinden door zich sterker te concentreren op het beeld van Christus in hun geheugen. Deze indeling is overtuigend en sluit bovendien aan bij een vaak gebruikte indeling in twee functies van troost, te weten angst wegnemen en/of hoop bieden. Het *Deutsches Wörterbuch* onderscheidt eveneens bij Luther in het gebruik van het woord *Trost* deze combinaties “Furcht und Trost” en “Trost und Hoffnung”.<sup>20</sup> De inhoud van de troost is dan herkenbaar in de argumentatie waarmee het perspectief wordt geboden of ervaren bij enerzijds angst en anderzijds behoefte aan hoop of verlangen. Mennecke-Haustein maakt bovendien inzichtelijk dat Luther zijn taak om te troosten uiterst serieus opvatte en in zijn brieven telkens retorische stijlmiddelen en emotionele betrokkenheid probeerde te verenigen.

---

<sup>18</sup> Ibid., 379; citaat afkomstig uit *WA TR* 5, 186 (Nr. 5490c).

<sup>19</sup> MENNECKE-HAUSTEIN 1989, 15.

<sup>20</sup> Het *Deutsches Wörterbuch (DWB)* is een gezaghebbend werk over de Duitse taal, samengesteld door J. en W. Grimm vanaf 1838; *DWB*, Bd. 22, Sp. 909.

gen.<sup>21</sup> Luther sloot aan bij de opvattingen uit zijn tijd, waarin humanisten de plicht om elkaar te troosten zagen als dienst aan de naaste en christelijke auteurs dit beschouwden als een werk van barmhartigheid.<sup>22</sup> Luther voegde thema's samen en maakte geen strikt onderscheid meer tussen geestelijke nood, zoals vaak behandeld in troostwerken voor geestelijken, en de alledaagse zorgen over familieaangelegenheden in het leven van gewone burgers. De fundering voor zijn opvatting van het troostambt vond hij op verschillende plaatsen in de Bijbel.<sup>23</sup>

Ook de theoloog Gerhard Ebeling beschrijft in *Luthers Seelsorge, Theologie in der Vielfalt der Lebenssituationen an seinen Briefen dargestellt* de praktisch-theologische kant van Luthers optreden aan de hand van brieven.<sup>24</sup> Hij onderzoekt Luthers zielzorg echter aan de hand van een bredere selectie uit zijn circa 2800 brieven. Het gaat daarbij om persoonlijke brieven aan familie of vrienden, maar ook om ambtelijke brieven met adviezen aan politieke of kerkelijke leiders. Hoewel niet alle brieven troost als hoofdthema hebben, wordt de situatie van de geadresseerde met diens zorgen of noden wel door Luther beschreven en onderscheidt Ebeling hierin vergelijkbare troostbehoeften als Mennecke-Haustein.<sup>25</sup> Ebeling constateert, in lijn met Oberman, dat Luther als onderdeel van de troostende argumentatie zijn persoonlijke ervaringen ter inspiratie deelt met de ontvanger van de brief en zo getuigt van een groot empathisch vermogen.<sup>26</sup> Een belangrijke doelstelling van troosten ziet Luther volgens Ebeling in het "Ermütigen zum Glauben".<sup>27</sup> Bovendien concludeert Ebeling dat de basis van zijn pastorale zorg is gelegen in een trinitarische grondstructuur: "Luthers Seelsorge beruft sich auf das Dasein Gottes, das Verbundensein mit Christus und das Zuhausesein im Worte Gottes".<sup>28</sup> De voornoemde studies bieden bruikbaar inzicht in de argumenten en retorische middelen waarmee Luther troost inhoud en vorm gaf in zijn brieven aan individuele ontvangers.

De troostende argumentatie uit de brieven is niet op een vergelijkbare manier onderzocht in Luthers liederen, die juist voor een algemeen publiek bedoeld waren. Publicaties waarin de liederen centraal staan, zijn vaak gericht op bronnenonderzoek ten behoeve van de

---

<sup>21</sup> MENNECKE-HAUSTEIN 1989, 19.

<sup>22</sup> Als voorbeelden van zulke auteurs noemt Mennecke-Haustein o.a. Gerson en Geert Groote (ibid., 21).

<sup>23</sup> Ibid., 32, noemt met name "Rö. 15,4 (Troostamt der Heiligen Schrift) oder zu den Paraklet-Stellen des Johannesevangeliums".

<sup>24</sup> EBELING 1997.

<sup>25</sup> Ibid., 33: "das Leiden unter Krankheit oder Verfolgung, das bevorstehende Sterben, den Schmerz der Hinterbliebenen bei einem Todesfall sowie Anfechtung und Schwermut".

<sup>26</sup> Ibid., 37: "Sie sind durchzogen von offenherzigen Äußerungen über sich selbst, vor allem über das, was ihm Not bereitet und wie er damit umgeht".

<sup>27</sup> Ibid., 195.

<sup>28</sup> Ibid., 449.

juiste datering in de ontstaansgeschiedenis en de gebruikte tekstedities en melodieën. In de Weimarer Ausgabe van *D. Martin Luthers Werke* verscheen in 1923 een deel over Luthers liederen samengesteld door W. Lucke (*WA* 35), waarvan een complete revisie is verschenen in 1985, samengesteld door Markus Jenny, *Luthers geistliche Lieder und Kirchengesänge*.<sup>29</sup> Hoewel deze uitgaven belangrijk zijn voor verder onderzoek naar de liederen, bevat deze geen inzichten over de troostende functie. Hymnoloog Konrad Ameln richtte zich eveneens op oorspronkelijke uitgaven en wijst erop dat voor onderzoek van de melodieën ook Luthers samenwerking met musici en drukkers bij de totstandkoming van liederen en de publicatie daarvan relevant is, ook al zijn daaromtrent nog niet alle vragen te beantwoorden.<sup>30</sup> Robin A. Leaver, theoloog en Bach-specialist, beschrijft in verschillende artikelen en monografieën Luthers doelstellingen om gelovigen via psalm- en catechismusliederen te onderwijzen in de leer en de gemeente bovendien actief deel te laten hebben aan de eredienst.<sup>31</sup> Hoewel deze publicaties nuttig zijn om zicht te krijgen op het ontstaan van het reformatorische lied en de ontwikkeling van de gemeentezang, wordt de inhoud van Luthers argumentatie in de liederen in deze publicaties slechts beknopt behandeld. De theologische inhoud en het taalgebruik in de liederen zijn wel uitvoeriger beschreven door Gerhard Hahn en Patrice Veit.<sup>32</sup>

Gerhard Hahn bestudeerde als mediëvist Luthers liederen vanuit het perspectief van germanistiek en hymnologie en trachtte daarmee te voorzien in een leemte, die was ontstaan doordat de liederen met name vanuit theologisch of musicologisch perspectief waren onderzocht. Hahn onderzocht Luthers taalgebruik in samenhang met de historische context en de gebruikssituatie van het lied.<sup>33</sup> Hij wijst op pastorale overwegingen van Luther zowel in de keuze van onderwerpen en woordkeus in de liederen, als in de aansluiting bij het bekende (psalmen en vroege hymnes). Luther stelde het lied steeds in dienst van de verkondiging van het evangelie. Daarom is volgens Hahn bij de interpretatie van de liederen kennis van de brede context gewenst, omdat juist daaruit blijkt welke rol Luthers uitleg van het evangelie in de

---

<sup>29</sup> JENNY 1985; deze uitgave vormt het vierde deel in de reeks *Archiv zur Weimarer Ausgabe der Werke Martin Luthers*, hierna afgekort als *AWA*.

<sup>30</sup> AMELN 1989.

<sup>31</sup> LEAVER 2007, *Luther's Liturgical Music* (2007); in *The Whole Church Sings. Congregational Singing in Luther's Wittenberg* tracht Leaver te reconstrueren hoe de begintijd van de gemeentezang onder leiding van Luther vorm moet hebben gekregen (LEAVER 2017-2).

<sup>32</sup> Gerhard Hahn, *Evangelium als literarische Anweisung. Zu Luthers Stellung in der Geschichte des deutschen kirchlichen Liedes* (HAHN 1981); Patrice Veit, *Das Kirchenlied in der Reformation Martin Luthers, eine thematische und semantische Untersuchung* (VEIT 1986).

<sup>33</sup> HAHN 1981, 11.

geschiedenis van de Reformatie heeft gespeeld.<sup>34</sup> Dit inzicht heeft Hahn toegepast bij de bespreking van de afzonderlijke liederen in het tweede deel van zijn onderzoek, waardoor een veelzijdige uitleg van de liedteksten is gegeven, die bruikbaar is om de context van de troost-behoefte in de liederen te onderzoeken.

De historicus Patrice Veit maakte een thematische en semantische analyse van de liederen van Luther, waarin hij de gebruikte woorden inventariseert en daarna het woordgebruik clustert tot uitspraken over onder meer Luthers beeld van God, de rol van Christus en de behoeften van de mens, die door het lied uiting geeft aan zijn relatie tot God. Troost komt hierin wel ter sprake, maar vooral als algemeen principe waarbij *Anfechtung* voortkomt uit zondebesef bij de mens en troost gevonden kan worden in het geloof.<sup>35</sup> Veit concludeert dat de liederen steeds een duidelijke afspiegeling vormen van Luthers uitgangspunten (*sola gratia*, *sola fide* en *sola scriptura*), waarbij uitleg van de Bijbel over genade en geloof als belangrijke functie van de liederen geldt.<sup>36</sup> Veit laat zien dat Luther in zijn liederen een eigen retorische stijl, met een levendig taalgebruik en directe aanspreekvormen hanteert. Dit onderzoek vormt daarom een bruikbare basis voor een verdiepend onderzoek naar de wijze waarop Luther troostbehoefte van de mens in verschillende situaties heeft verwoord in zijn liederen.

Luthers opvattingen over pastorale zorg en zijn activiteit als schepper van liederen worden door biografen en historici niet of slechts zijdelings behandeld.<sup>37</sup> Ook de combinatie van troost en kerkliederen is in het bestaand onderzoek een onderbelicht aspect, omdat er weinig aandacht is geweest voor de omgang met gezangboeken en het geestelijke lied.<sup>38</sup> Ondanks dat de herdenking van 500 jaar Reformatie in 2017 heeft geleid tot diverse (her)uitgaven van publicaties over Luthers theologische inzichten, zijn publieke optreden en de gevolgen daarvan, is er recentelijk weinig toegevoegd aan de inzichten over de relevante thema's voor dit onderzoek naar troost in de liederen van Luther.

---

<sup>34</sup> Ibid., 76f.

<sup>35</sup> VEIT 1986, 119f.

<sup>36</sup> Ibid., 161.

<sup>37</sup> Timothy J. Wengert (ed.) stelde een bundel samen onder de titel *The Pastoral Luther. Essays on Martin Luther's Practical Theology* (Grand Rapids 2009) om weerwoord te geven aan de vele Lutherbiografieën, die hem vooral als kerkhervormer positioneren. Deze bundel bevat weliswaar een hoofdstuk over muziek (Robin A. Leaver, 'Luther on Music', 271-291), maar biedt geen nieuwe inzichten voor het thema troost in Luthers liederen.

<sup>38</sup> Michael Heymel komt in zijn inventariserend onderzoek *Das Gesangbuch als Lebensbegleiter. Studien zur Bedeutung der Gesangbuchgeschichte für Frömmigkeit und Seelsorge* tot een vergelijkbare conclusie over pastorale zorg en kerkliederen (HEYMEL 2012).

De vele geschriften van Luther zijn gebundeld en gedocumenteerd in *D. Martin Luthers Werke* (Weimarer Ausgabe) in 120 banden, gepubliceerd in de jaren 1883-2009.<sup>39</sup> Voor Luthers liederen is gebruik gemaakt van *Luthers geistliche Lieder und Kirchengesänge*, band 4 in de reeks *Archiv zur Weimarer Ausgabe der Werke Martin Luthers (AWA)*, waarin de inzichten over de liederen door Markus Jenny zijn geactualiseerd ten opzichte van *WA* Band 35 over de liederen. Bijbelcitaten in deze dissertatie zijn overgenomen uit de uitgave van Abraham Calov(ius) *Die Heilige Bibel nach S. Herrn D. Martini Lutheri Deutscher Dolmetschung, und Erklärung* [...] uit 1681, tenzij een oudere vertaling van Luther relevanter is.<sup>40</sup> Deze Bijbel met commentaar bestaat uit zes delen (in drie banden gebonden: I-II, III-IV, V-VI).<sup>41</sup> De cijfers bij citaten verwijzen naar de nummering van de kolommen.

## BACH

Voor het thema troost ten tijde van Bach waren met name de verhoudingen tussen de lutherse orthodoxie en het opkomende piëtisme en de invloed van rooms-katholieken en calvinisten bepalend voor het theologische krachtenveld. De Dertigjarige Oorlog (1618-1648) had veel leed gebracht, wat een uitwerking had op het geloofsleven en de behoefte aan troost.<sup>42</sup> Met tal van prekenbundels en meditaties voorzagen auteurs in de behoefte aan troostende literatuur over de concrete toepassing van het geloof in het dagelijks leven in onzekere tijden. Hetzelfde gold voor de liederen en gezangboeken, waarin nieuwe vroomheid haar neerslag vond.<sup>43</sup> In de 17<sup>e</sup> en begin 18<sup>e</sup> eeuw ontstonden er liederen met nieuwe thema's en rubrieken, zoals *Creutz- und Trostlieder*, en ook mystieke teksten over het verlangen naar eenwording met Christus na de dood kregen een plek in gezangboeken. Onder invloed van culturele ontwikkelingen in de barok werd gebruik gemaakt van uitbundige beeldende taal en sterke contrasten. Studies door Ingeborg Röbbelen, Hans-Christoph Piper en Isabella van Elferen geven bruikbare inzichten

---

<sup>39</sup> In dit onderzoek worden Luthers teksten ontleend aan deze uitgave, afgekort met *WA*; er is gebruik gemaakt van de online beschikbare editie: *Luthers Werke im World Wide Web* (ProQuest).

<sup>40</sup> Bach was bekend met deze uitgave van Calov en had vanaf 1733 een exemplaar in zijn bezit.

<sup>41</sup> LEAVER 1983, 46-51.

<sup>42</sup> Harmut Lehmann, *Das Zeitalter des Absolutismus. Gottesgnadentum und Kriegsnot* (Stuttgart 1980), 111: "Der im 16. Jahrhundert dominierende Glaube an den Fortschritt war im 17. Jahrhundert offensichtlich gebrochen, die Selbstsicherheit der Europäer dahin; jetzt [...] dominierten nicht mehr Zuversicht und Hoffnung, sondern Sorge und Angst, jetzt dominierte nicht mehr das Leben, sondern der Tod".

<sup>43</sup> *Ibid.*, 116: "Zahlreiche Kirchenlieder des 17. Jahrhunderts verfolgten [...] kein anderes Ziel, als Unversorgten und Kranken, hochbetrübten Seelen, Schwermütigen und Irrenden in ihrem 'Kreuz und Leiden' zu helfen".



in de ontwikkeling van deze nieuwe thema's en liedteksten waar men troost aan ontleende.<sup>44</sup> De verhouding tussen troost in de nieuwe liederen en het liederenerfgoed uit de begintijd van de Reformatie komt bij hen echter onvoldoende aan bod om uitspraken te kunnen doen over de blijvende populariteit van de oude liederen in de tijd van Bach.

Hoewel er, in tegenstelling tot de situatie bij Luther, nauwelijks persoonlijke geschriften van Bach beschikbaar zijn, presenteren zijn biografen feiten, die veronderstellen dat Bach persoonlijk veelvuldig behoefte aan troost moet hebben ervaren. Zo verloor hij als negenjarig kind binnen een jaar beide ouders (1694-1695).<sup>45</sup> De broers waar hij als wees mee samenleefde, overleden jong in 1721 en 1722. Bach verloor negen van zijn twintig kinderen uit twee huwelijken.<sup>46</sup> Zijn eerste vrouw Maria Barbara overleed plotseling in 1720. In de *Necrologie* (1754) schrijft Bachs zoon Carl Philipp Emanuel Bach daarover:

Nachdem er mit dieser seiner ersten Ehegattin 13. Jahre eine vergnügte Ehe geführt hatte, wiederfuhr ihm in Cöthen, im Jahre 1720. der empfindliche Schmerz, dieselbe, bey seiner Rückkunft von einer Reise, mit seinem Fürsten nach dem Carlsbade, todt und begraben zu finden; ohngeachtet er sie bey der Abreise gesund und frisch verlassen hatte. Die erste Nachricht, daß sie krank gewesen und gestorben wäre, erhielt er beym Eintritte in sein Hauß.<sup>47</sup>

Bach heeft in zijn leven geen grote materiële armoede ervaren.<sup>48</sup> Van Bachs omgang met persoonlijke tegenslagen blijkt een enkele keer iets uit brieven, zoals uit zijn brief aan burgemeester Johann Friedrich Klemm in mei 1738, waarin hij zijn spijt betuigt over de ernstige misdragingen van zijn zoon Johann Gottfried Bernhard:

Waß soll ich mehr sagen oder thun? Da keine Vermahnung, ja gar keine liebeiche Vorsorge und *assistance* mehr zureichen will, so muß mein Creütz in Gedult tragen, meinen

---

<sup>44</sup> RÖBBELEN 1957; PIPER 1964; VAN ELFEREN 2009.

<sup>45</sup> WOLFF 2001, 33f; Bach was de jongste van acht kinderen (KEVORKIAN 2017, 100).

<sup>46</sup> WOLFF 2001, 396f; hoewel dit geen uitzonderlijke situatie was in zijn tijd, waarin een kindersterfte van 50% normaal was, moet Bach door dit persoonlijke verdriet zeer getekend zijn geweest (KEVORKIAN 2017, 100).

<sup>47</sup> *BD* III, nr. 666.

<sup>48</sup> Zo valt op te maken uit onderzoek naar de financiële situatie van Bach door Noelle M. Heber, *Treasures in heaven and on earth. Poverty and abundance in the life and sacred cantatas of Johann Sebastian Bach* [Proefschrift Utrecht 2017] en naar de financiële situatie van Bachs weduwe Anna Magdalena Bach door Eberhard Spree, *Die verwitwete Frau Capellmeisterin Bach. Studie über die Verteilung des Nachlasses von Johann Sebastian Bach* [Diss. Hochschule für Musik Carl Maria von Weber Dresden 2019].

ungerathenen Sohn aber lediglich Göttlicher Barmhertzigkeit überlaßen, nicht zweifelnd, Dieselbe werde mein wehmüthiges Flehen erhören [...].<sup>49</sup>

Vanaf zijn jongste jaren was Bach vertrouwd met het kerklied en gedurende zijn hele leven had hij een intensieve band met de lutherse eredienst en liedtraditie.<sup>50</sup> Bach bezat een uitgebreide theologische bibliotheek, die onder meer is beschreven door Robin Leaver.<sup>51</sup> *Die Heilige Bibel*, een Lutherbijbel met commentaar, samengesteld door Abraham Calov (1681) vormt voor onderzoekers een belangrijke bron, omdat deze Bijbel met handgeschreven aantekeningen van Bach in 1934 is teruggevonden. Zijn aantekeningen en onderstrepingen getuigen van een nauwgezet lezen en duiden van de teksten (fig. 2).<sup>52</sup> Over onderzoek naar duiding van deze aantekeningen is nog beperkt gepubliceerd.<sup>53</sup> Juist bij een dergelijke bron dient terughoudend geïnterpreteerd te worden, omdat het gevaar bestaat dat te snelle conclusies worden getrokken over de inhoudelijke betekenis van bepaalde onderstrepingen of aantekeningen.<sup>54</sup>

Hoewel de biografische werken een overzicht geven van Bachs levensloop, bieden ze meestal beperkte informatie over de theologische inhoud en specifieke functie van Bachs (koraal)cantates. Studies waarin Bachs werkveld in Leipzig wordt onderzocht zijn daarbij wel behulpzaam. Günther Stiller beschrijft in *Johann Sebastian Bach und das Leipziger gottesdienstliche Leben seiner Zeit* de liturgische context waarvoor Bach zijn cantates schreef.<sup>55</sup>

---

<sup>49</sup> *BD* I, nr. 42.; Klemm was burgemeester van Sangerhausen, waar Johann Gottfried Bernhard op voorspraak van zijn vader de positie van organist in de Jacobikirche verwerfde, totdat hij verdween met achterlating van schulden. Hij stierf in mei 1739 (WOLFF 2001, 399f.).

<sup>50</sup> STILLER 1970, 220f.

<sup>51</sup> LEAVER 1983.

<sup>52</sup> Studies naar de aantekeningen in deze Bijbel zijn er onder meer van Howard H. Cox, *The Calov Bible of J.S. Bach* (Michigan 1985) en Robin A. Leaver, *J.S. Bach and Scripture. Glosses from the Calov Bible Commentary* (St. Louis 1985). Deze eerste studies zijn met name gericht op authenticiteit van Bachs handschrift en inventarisatie van soorten aantekeningen. Leaver wijst er bijvoorbeeld op dat een deel van de correcties, waaronder een Luthercitaat, ook zijn vermeld in de erratumlijst in de derde band (Leaver 1985, 33).

<sup>53</sup> Een publicatie hierover onder redactie van Albert Clement staat gepland voor 2020.

<sup>54</sup> Mary Greer legt wellicht te strikte relaties tussen Bachs onderstrepingen in de Calov-Bijbel en zijn composities na 1733 wanneer zij concludeert: “that his ultimate goal in seeking a title in the Royal Court Capelle was to provide implicit assurance that he would be found acceptable by God and thus, saved” en bovendien dat “Bach’s presentation of the *Missa* to the Roman Catholic Elector also reflects Bach’s desire to foster unity between Protestants and Catholics [...]”. Zie Mary Greer, ‘Bach’s Calov Bible and his Quest for the Title of Royal Court Composer’, Tomita, Y. *et al.* (ed.), *International symposium “Understanding Bach’s b-minor mass”* (Belfast 2007), 175.

<sup>55</sup> STILLER 1970.

Hoewel dit onderzoek vanwege relatief veel aandacht voor de Verlichting wat gedateerd is, geeft het inzicht in Bachs werksituatie in kerkelijk Leipzig. In de paragraaf over Bachs verhouding tot het kerklied spreekt Stiller zijn verwondering uit over het gebruik van de oude kerkliederen in de koraalcantates, maar zoekt de oorzaak vooral bij de voorschriften voor zondagsliederen.<sup>56</sup>

v. II. Da ich aber ansah alle  
 meine Werck / die meine Hand gethan  
 hatte / und Mühe / die ich gehabt hatte /  
 sehe / da war es alles Eitel und Jammer /  
 und nichts mehr unter der Sonnen.  
 ( und hatte keinen andern Ruhm unter der Son-  
 nen. Denn sagt Herr Lutherus / ist es nicht ein großer  
 Jammer und Eitelkeit / daß auch ein solch gewaltiger Kö-  
 nig / ja alle Könige / Fürsten und Herren unter der Son-  
 nen / ihre große Reichthümer / ihr treffliche Schätze und  
 Herrlichkeit / und aller ihrer unzehlichen überflüssigen Gü-  
 ter nicht brauchen können nach ihren Gedancken / sondern  
 müssen ihnen an ihrem Rückbislein gnügen lassen / wie es  
 Gott schickt und ihnen giebt ? Also gar und ganz stehet  
Freud und Traurigkeit / Ruhe / und Unruhe / Glück und  
Unglück / Tod und Leben in Gottes Händen. Derhal-  
 ben ist das beste / daß wir lernen / ein jeder in seinem  
 Stand der gegenwärtigen Gaben und Güter / wie sie  
 Gott für Hand giebt / mit Dancksagung brauchen / und  
 lassen Gott regieren. Gib dir nun Gott Güter / Freu-  
 de / Ruhe / und Bollust / so nim es an / nimm er sie dir wi-  
 der / so leide gedultig Gottes willen / und wenn es gut ist /  
 so dencke / daß es wol kan böse werden / und widerumb / ist  
 // es böse / es kan wol gut werden / und nim dir nicht für / daß  
 // es dir allezeit gehen solle / wie du gern hättest / in aller Lust /  
 wie die Gottlosen wehnen wollen / denn du bist nicht Herr /  
 Gott ist der Herr. Wer aber damit sich ängsten wil /  
 es solle gehn / wie ers wolt / fället also Gott ins Regi-

FIG. 2. CALOV I/2, 1063. Bach onderstreepte een passage over Godsvertrouwen.  
 in Luthers commentaar bij Prediker 2:11.

Historica Tanya Kevorkian geeft met haar studie *Baroque Piety: Religion, Society, and Music in Leipzig 1650-1750* inzicht in het dagelijks leven, de betekenis van het orthodoxe

<sup>56</sup> Ibid., 217f.

lutheranisme en de rol van de kerk in de tijd van Bach.<sup>57</sup> Haar beschrijving verklaart een deel van de zorgen van de kerkleiding over het gebrek aan eerbied tijdens de erediensten in de hoofdkerken van Leipzig.<sup>58</sup> Ook signaleert zij de problemen met de oude liedteksten bij gemeenteleden als gevolg van tekstveranderingen en verouderde woorden.<sup>59</sup>

De meeste handboeken over Bachs vocale werken geven beschrijvingen van de feitelijke gegevens per cantate, aangevuld met beknopte toelichtingen over muzikale en theologische aspecten.<sup>60</sup> Het werk van theoloog en Bachonderzoeker Martin Petzoldt is gepubliceerd in drie banden *Bach-Kommentar* en bevat wel uitgebreide theologische en muziekwetenschappelijke inzichten per cantate, waarbij hij onder andere gebruik maakt van de *Biblisches Erklärung* van Johann Olearius (1611-1684) en beschrijvingen van Dürr en Küster.<sup>61</sup> Petzoldts werk is voor dit onderzoek bovendien bruikbaar, omdat hij ook de oorspronkelijke teksten van de liederen van de koraalcantates heeft opgenomen en Bijbelplaatsen benoemt waar in de cantatetekst naar verwezen wordt.<sup>62</sup> Diverse onderzoekers beschrijven afzonderlijke Bachcantates, waarbij zij theologische geschriften die Bach kende of bezat, vergelijken met de teksten van cantates en proberen vast te stellen hoe Bachs keuze voor bepaalde muzikale retorische figuren kan zijn beïnvloed door theologische overwegingen.<sup>63</sup> Zij maken daarvoor gebruik van analytische middelen, die zijn gedocumenteerd door leden van de Internationale Arbeitsgemeinschaft für theologische Bachforschung.<sup>64</sup> In 1998 verscheen een

---

<sup>57</sup> KEVORKIAN 2007.

<sup>58</sup> Met name in het eerste hoofdstuk 'Experiencing the service' (ibid., 29f.); ook haar bijdrage 'The Reception of the Cantata during Leipzig Church Services, 1700-1750' in: *Early Music* 30/1 (2002), 26-44, geeft hier inzicht in.

<sup>59</sup> KEVORKIAN 2007, 37.

<sup>60</sup> Handboeken over Bachs cantates zijn onder meer gepubliceerd door Alfred Dürr (1995), voorzien van de cantateteksten, en Hans-Joachim Schulze (2007). Deze uitgaven beschrijven tekst en muziek per cantate, maar behandelen thematische en theologische aspecten slechts globaal (DÜRR 1995, 7; SCHULZE 2006, 8); Konrad Küster geeft in zijn *Bach Handbuch* bij cantates aanvullende context rond leven en werken van Bach (KÜSTER 2017). De driedelige reeks *Dein ist allein die Ehre. Johann Sebastian Bachs geistliche Kantaten erklärt* van Konrad Klek (KLEK 2015-2017) beoogt wel theologische aspecten te behandelen, maar daarin ontbreekt een gedegen wetenschappelijke onderbouwing.

<sup>61</sup> PETZOLDT 2004; PETZOLDT 2007; PETZOLDT 2018.

<sup>62</sup> Gedetailleerde Bijbelverwijzingen bij cantateteksten zijn ook geïnventariseerd door Melvin Unger (UNGER 1996) en Ulrich Meyer (MEYER 1997).

<sup>63</sup> Publicaties over afzonderlijke cantates zijn voor dit onderzoek van belang wanneer ze specifiek betrekking hebben op het thema troost of op het gebruik van het kerklied.

<sup>64</sup> De *theologische Bachforschung* heeft zich met name ontwikkeld in de Internationale Arbeitsgemeinschaft für theologische Bachforschung e.V. (Sitz Heidelberg), in 1976 opgericht door Walter Blankenburg en Christoph Trautmann. Walter Blankenburg zat het gezelschap voor vanaf 1976,

bundeling met documentatie en bibliografieën van twintig jaar onderzoek in *Theologische Bachforschung heute*.<sup>65</sup> Met name Renate Steiger deed veel onderzoek naar de inhoud van Bachs cantates. In de uitgave *Gnadengegenwart* presenteert zij een stalenkaart met verschillende uitdrukingsvormen voor theologische thema's in Bachs muziek (zoals retorische figuren, melodische en harmonische keuzes, ritmische figuren, gebruik van dialoog en echo, vocale en instrumentale bezetting, Bijbelse getallensymboliek).<sup>66</sup> Zij toont daarmee aan hoe tal van inhoudelijke aspecten van de lutherse theologie in de muziek geanalyseerd kunnen worden, door combinatie van onderzoek vanuit theologisch en musicologisch perspectief. Het thema troost komt in haar beschrijvingen met name aan de orde bij boete en rechtvaardiging, zoals bijvoorbeeld in de cantate *Jesu, der du meine Seele* (BWV 78). Bovendien benadrukt Steiger het pastorale belang van liederen in de cantates waarin de dood een thema is.<sup>67</sup> Hoewel de publicaties van Renate Steiger veel interessante inzichten bieden, ligt de nadruk op preken van theologen uit Bachs bibliotheek en ontbreekt de aandacht voor de hymnologische thema's in Bachs tijd. Ook theologe Elke Axmacher onderzocht de theologische inhoud van Bachs vocale werken.<sup>68</sup> Zij wijst erop dat een genuanceerde kijk op mystieke teksten in Bachs werk noodzakelijk is om het onderscheid tussen piëtisme en orthodox lutheranisme correct te kunnen maken.<sup>69</sup>

---

Renate Steiger vanaf 1986 en Albert Clement vanaf 1999. Nadat de doelstellingen in voldoende mate waren bereikt, is de vereniging in 2003 opgeheven.

<sup>65</sup> Renate Steiger verduidelijkt in de inleiding de doelstelling: "Die Methode der Arbeitsgemeinschaft zielt darauf, von einem historisch vertieften und gesicherten Verständnis der Texte her die Musik umfassender zu erschließen, wobei umgekehrt die Analyse der Komposition auf Inhalte und Aussagen des Textes aufmerksam macht". Renate Steiger (Hrsg.): *Theologische Bachforschung Heute. Dokumentation und Bibliographie der Internationalen Arbeitsgemeinschaft für theologische Bachforschung 1976-1996* (Berlin 1998), XII.

<sup>66</sup> STEIGER 2002.

<sup>67</sup> Renate Steiger stelt dat de "Bedeutung und Funktion der Choräle in den Kantaten der ganz zentralen Bedeutung von Liedern in der evangelischen Sterbeseelsorge entspricht". Renate Steiger (Hrsg.), *Johann Sebastian Bachs Kantaten zum Thema Tod und Sterben und ihr literarisches Umfeld* (Wiesbaden 2000), 32; Lies Wiersema onderschrijft Steigers beschreven troostende functie van liederen in haar dissertatie *Beelden van de dood in de muziek* (WIERSEMA 2016, 58).

<sup>68</sup> Elke Axmacher toonde aan hoe teksten van Heinrich Müller door tekstdichter Picander werden opgenomen in het libretto van Bachs *Matthäus-Passion* (AXMACHER 1984).

<sup>69</sup> AXMACHER 1998.

‘Troost’ is niet eerder als integraal thema onderzocht in de cantates van Bach. De aandacht voor de dood in relatie tot de muziek van Bach is wel een veel onderzocht thema. Daarbij wordt met name de verbinding gelegd tussen de lutherse *ars moriendi* en het doodsverlangen in de barok. In 1992 leidde een symposium van de Internationale Arbeitsgemeinschaft für theologische Bachforschung tot een bundel verzamelde bijdragen: *Die seelsorgerliche Bedeutung Johann Sebastian Bachs. Kantaten zum Thema Tod und Sterben*.<sup>70</sup> In 2000 verscheen opnieuw een bundeling van onderzoek onder redactie van Renate Steiger, *Johann Sebastian Bachs Kantaten zum Thema Tod und Sterben und ihr literarisches Umfeld*. In al deze studies werd veelvuldig aangetoond dat de kennis van de lutherse *ars moriendi* en de *Erbauungsliteratur* uit de tijd van Bach noodzakelijk is, voor een goede analyse van zijn werk. De focus op de dood heeft tot gevolg dat andere situaties waarin troostbehoefte is verwoord hierin niet of nauwelijks zijn belicht.

Hymnologo Jan Luth schreef een artikel met een bescheiden verkenning van het thema ‘troost en dood’ in Bachs cantates. Hij onderzocht daartoe enkel welke muzikale figuren Bach gebruikt bij het woord “Trost” of “getröstet” en belicht niet het bredere concept ‘troost’ zoals dat bij Luther te vinden is.<sup>71</sup> Lies Wiersema, psycholoog en musicoloog, onderzocht in haar dissertatie de relatie tussen de dood en troost, zoals die te vinden is in de muziek in verschillende tijdvakken tussen de 17<sup>e</sup> en 19<sup>e</sup> eeuw.<sup>72</sup> In relatie tot het werk van Bach onderzocht zij de troostende waarde van een gedicht van Martin Schalling *Herzlich lieb hab ich dich, o Herr*, dat door verschillende componisten is getoonzet. Met name de derde strofe uit dit lied werd als troostrijk ervaren, omdat die getuigt van geloofsvertrouwen bij het moment van sterven, geheel in lijn met de lutherse *ars moriendi*.<sup>73</sup> Bach gebruikte dit lied in een bewerking voor orgel, in cantates en als slotkoraal van de *Johannes-Passion* (BWV 245).<sup>74</sup> Wiersema besteedde aandacht aan de troostende waarde van een lied, eveneens vanuit het thema dood; het

---

<sup>70</sup> Renate Steiger (Hrsg.), *Die seelsorgliche Bedeutung Johann Sebastian Bachs. Kantaten zum Thema Tod und Sterben. Internationale Arbeitsgemeinschaft für theologische Bachforschung. Bulletin 4 Bericht über die Tagung Schloß Beuggen 1992* (Heidelberg 1993).

<sup>71</sup> LUTH 2014.

<sup>72</sup> WIERSEMA 2016.

<sup>73</sup> Deze derde strofe *Ach Herr lass dein lieb Engelein* combineert angst voor het sterven met het troostende perspectief van geborgenheid, opstanding, eeuwig leven (ibid., 149).

<sup>74</sup> Ibid., 159, noemt de orgelbewerking BWV 1115, de cantates *Man singet mit Freuden vom Sieg* (BWV 149), *Ich liebe den Höchsten vom ganzem Gemüte* (BWV 174), alsmede een instrumentaal citaat in *Es erhub sich ein Streit* (BWV 19).

bieden van algemener inzicht in de omgang met het kerklied in de koraalcantates was niet het doel van haar onderzoek.

Liederen vormen het basismateriaal voor Bachs koraalcantates. Aan het eind van de twintigste eeuw was veel onderzoek naar deze liederen gericht op bronnen ten behoeve van datering van cantates. Daartoe zijn gezangboeken geïnventariseerd om aan te tonen welke liederen erin zijn opgenomen en aan welke zondag van het kerkelijk jaar ze lokaal werden toegewezen, zoals het artikel van Detlef Gojowy laat zien.<sup>75</sup> Anderen probeerden duidelijkheid te verkrijgen over de tekstdichter van de koraalcantates, zoals Elke Axmacher en Alfred Dürr, echter zonder uitsluitsel te kunnen geven.<sup>76</sup> De samenstelling van de koraalcantates als cyclus is onderzocht door musicoloog Friedhelm Krummacher in *Bachs Zyklus der Choralcantaten* waarin de eerdere aandacht voor datering en volgorde van de cantates nog herkenbaar is.<sup>77</sup> In zijn conclusies wijst hij op de kenmerkende vermenging van het oude liedrepertoire met nieuwe muzikale vormen, maar doet geen uitspraken over aanleiding of functie van de cyclus.<sup>78</sup> In zijn tweedelige werk *Johann Sebastian Bach. Die Kantaten und Passionen* besteedt hij opnieuw aandacht aan muzikale vormen en compositievraagstukken in Bachs vokale werken, maar duiding van de theologische inhoud van de liederen of cantateteksten maakt geen deel uit van deze studie.<sup>79</sup> In *Johann Sebastian Bachs Choraltextrkantaten, kompositorische Struktur und Stellung im Kantatenwerk* beschrijft musicologe Sachiko Kimura eveneens de cyclus koraalcantates, maar betreft daarin nauwelijks de functie in de eredienst.<sup>80</sup> Zo kan een conclusie ontstaan dat “Bach die Choraltextrkantaten aus eigenem Interesse komponierte, sie dabei als eine Reihe betrachtete und bei einer Neukomposition die Erfahrungen aus den fruheren Choraltextrkantaten mit einbezog”.<sup>81</sup>

De context van de opkomende belangstelling voor hymnologie rond 1700 is in de genoemde publicaties niet of slechts zijdelings meegenomen. Wel komen hymnologische aspecten aan de orde in specifieke bijdragen. Zo wijst germanist Jörg-Ulrich Fechner op de inhoud van Christian Marbachs *Evangelische Singe-Schule* (1726), die om pastorale redenen pleit voor gebruik van oude liederen en waarschuwt voor de gevaren waaraan niet-geleerde

---

<sup>75</sup> Detlef Gojowy, ‘Kirchenlieder im Umkreis von J.S. Bach’, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 22 (1978), 79-123.

<sup>76</sup> AXMACHER 1983; DÜRR 1988.

<sup>77</sup> KRUMMACHER 1995.

<sup>78</sup> Ibid., 152: “Indem sie die Tradition aufnahmen, gewannen sie dauernde Aktualität”.

<sup>79</sup> KRUMMACHER 2018.

<sup>80</sup> Sachiko Kimura, *Johann Sebastian Bachs Choraltextrkantaten. Kompositorische Struktur und Stellung im Kantatenwerk* (Kassel 2011).

<sup>81</sup> Ibid., 230.

gelovigen blootstaan, wanneer de juiste leer door drukfouten of tekstaanpassingen in mondelinge overdracht wordt aangetast.<sup>82</sup> Robin Leaver besteedt in het artikel *The Organist Encounters the Hymnologist: J.S. Bach and J.C. Olearius in Arnstadt* aandacht aan de invloed die Johann Christoph Olearius als eerste hymnoloog en predikant kan hebben gehad op Bach, maar gaat niet in op de inhoudelijke thema's waar hymnologen uit die tijd zich mee bezig hielden.<sup>83</sup>

Musicoloog Benedikt Schubert constateert dat de hymnologische bronnen uit Bachs tijd nog weinig bestudeerd zijn.<sup>84</sup> In een artikel demonstreert hij hoe aspecten die hymnologen in de lieduitleg benadrukten, kunnen helpen om verklaringen te vinden voor de muzikale uitwerking door Bach.<sup>85</sup> Hoewel deze benadering vrij nieuw is, schreef hymnoloog Martin Rößler al in 1975 een bruikbaar artikel over hymnologische bronnen uit het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw, inclusief een bibliografie waarin meer dan 100 bronnen beschreven zijn.<sup>86</sup> Een jaar later publiceerde hij een soortgelijke bibliografie van gepubliceerde liedpreken, die in relatie tot Bachs koraalcantates wel vaker zijn onderzocht.<sup>87</sup> Musicoloog Stephen A. Crist geeft een voorbeeld hoe hymnologische informatie kan helpen bij onderzoek van een cantate, waarbij hij een nadruk legt op de betekenis van liedpreken en niet van andere hymnologische bronnen, zoals geïnventariseerd door Rößler.<sup>88</sup> Musicoloog Markus Rathey onderzocht de samenhang tussen de liedpreken van Carpszov en de cantates van Schelle, waarnaar regelmatig wordt verwezen als mogelijk voorbeeld voor het ontstaan van Bachs jaargang koraalcantates.<sup>89</sup> Hij concludeert dat het niet waarschijnlijk is dat dit de inspiratiebron vormde en ziet eerder een

---

<sup>82</sup> Jörg-Ulrich Fechner, 'Christian Marbachs Evangelische Singe-Schule (1726). Ein systematisches Kompendium zum evangelischen Kirchenlied an einem Wendepunkt'. In: Dürr, A. und W. Killy (Hrsg.), *Das Protestantische Kirchenlied im 16. und 17. Jahrhundert* (Wiesbaden 1986), 135-147.

<sup>83</sup> LEAVER 2012.

<sup>84</sup> Dit geldt echter vooral voor gezangboek-commentaren; gezangboeken zijn wel onderzocht door met name Petzoldt en Gojowy.

<sup>85</sup> Benedikt Schubert, "'Da bleibet nichts denn Tods Gestalt': die Arie "Jesus Christus, Gottes Sohn" (BWV 4/4) im Spiegel zeitgenössischer hymnologischer Quellen', *Archiv für Musikwissenschaft* 74/3 (2017), 210-218.

<sup>86</sup> 'Die Frühzeit hymnologischer Forschung', *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 19 (1975), 123-186 (RÖBLER 1975).

<sup>87</sup> RÖBLER 1976.

<sup>88</sup> Stephen A. Christ, 'Historical Theology and Hymnology as Tools for Interpreting Bach's Church Cantatas: The Case of "Ich elender Mensch, wer wird mich erlösen", BWV 48'. In: Crist, S.A. (ed.), *Historical Musicology: Sources, Methods, Interpretations* (Rochester 2004), 57-84.

<sup>89</sup> RATHEY 2012.



aanleiding in een andere factor, namelijk het 200-jarig jubileum van Luthers eerste gezangbundels.<sup>90</sup>

De inventarisatie van hymnologische werken door Rößler uit 1975 heeft dus nog weinig aandacht gekregen van Bach-onderzoekers. Ook in het hymnologische vakgebied zijn voor zover bekend geen nadere studies van de hymnologische bronnen in relatie tot de werken van Bach gepubliceerd. Onder eindredactie van Christian Möller bundelden verschillende auteurs in *Kirchenlied und Gesangbuch, Quellen zur ihrer Geschichte* wel fragmenten uit bronteksten die inzicht geven in de ontwikkeling van gezangboeken en het gebruik ervan in verschillende perioden.<sup>91</sup> De selectiecriteria hiervoor zijn echter niet benoemd, waardoor de keuze van bronteksten per periode afhankelijk is van de samensteller per hoofdstuk.<sup>92</sup> Martin Rößler selecteerde de teksten voor de hoofdstukken over de 17<sup>e</sup> en de 18<sup>e</sup> eeuw, waaruit weliswaar blijkt hoe het belang van liederen door verschillende auteurs werd gezien, maar zonder dat de samenhang tussen hun verschillende bronteksten duidelijk wordt.

#### *Afbakening en presentatie van dit onderzoek*

In dit onderzoek ligt de focus op troost in de liederen van Luther en de verwerking hiervan in de (koraal)cantates van Bach. Na Luthers ontdekking van de rechtvaardiging door het geloof, maakte hij deze troostende inhoud via zijn liederen ook dienstbaar aan de zielzorg voor gewone gelovigen. De vraag is of en hoe deze troostende functie van Luthers liederen is verwerkt in de koraalcantates van Bach. De gevolgde methode begint daarom met een meervoudige analyse om te zien hoe troost is verwoord in de liederen van Luther. Daarvoor wordt gekeken naar letterlijk gebruik van het woord, aangevuld met semantische betekenissen en troost-recepten van Luther voor verschillende situaties en troostbehoeften. De gevonden woordkeus wordt vervolgens benut om cantates van Bach te selecteren waarin een vergelijkbare woordenschat voorkomt.<sup>93</sup> In de geselecteerde cantates wordt nader onderzocht op welke wijze de troostende argumenten in tekst en muziek worden gebruikt. Deze selectie cantates vestigt

---

<sup>90</sup> Ook Leaver besteedt aandacht aan deze mogelijke aanleiding onder verwijzing naar de inspanningen van J.C. Olearius, die eerste drukken van deze bundels aankocht en ze opnieuw uitgaf (LEAVER 2012).

<sup>91</sup> Christian Möller (Hrsg.), *Kirchenlied und Gesangbuch. Quellen zu ihrer Geschichte* (Tübingen 2000).

<sup>92</sup> Barbara Lange verwoordt bovendien als kritiek, dat deze willekeurige selectie geen evenwichtige afspiegeling vormt van hymnologische ontwikkelingen in verschillende religieuze stromingen. Zie 'Kirchenlied und Gesangbuch. Quellen zu ihrer Geschichte: Ein hymnologisches Erbauungsbuch?', *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 40 (2001), 213.

<sup>93</sup> Voor Bachs cantateteksten is gebruik gemaakt van de website *Bach-digital.de* van het Bach-Archiv in Leipzig.

bovendien de aandacht op een opvallend verschil tussen het grote aantal nieuwe liederen in de barok en het feit dat Bachs jaargang koraalcantates juist veel oude liederen centraal stelt. Hiervoor wordt een verklaring gezocht in hymnologische bronnen en gezangboek-commentaren uit de tijd van Bach.

Deze dissertatie bevat een deel over Luther en een deel over Bach, gevolgd door een casestudy, waarin een psalmlied wordt geanalyseerd vanaf de vertaling door Luther tot de koraalcantate van Bach. In Hoofdstuk I wordt beschreven hoe Luther in zijn preken en geschriften het begrip troost heeft gedefinieerd en hoe hij dit heeft verbonden met verschillende contexten waarin behoefte aan troost bestaat. Hiervoor worden vooral bronteksten van Luther zelf geraadpleegd, die gericht waren aan het algemene publiek. Hoofdstuk II bevat een onderzoek naar de troostende argumentatie die Luther in de tekst van zijn liederen gebruikte, aan de hand van drie vragen: (1) wat is de situatie waarin de mens verkeert; (2) met welke woorden wordt troost ervaren, geboden of ontvangen; (3) wat is het benoemde eindresultaat daarvan? Door een semantische analyse van de liederen te combineren met andere teksten uit Luthers werken is het mogelijk om conclusies te trekken over zijn ‘recepten’ voor troosten en getroost worden in verschillende situaties.

In Hoofdstuk III wordt ingegaan op de ontwikkeling van nieuwe liederen in de tijd van de barok en de gevolgen daarvan voor de keuze van liederen in de orthodox-lutherse eredienst. Aan de hand van hymnologische bronnen, zoals gezangboek-commentaren, wordt onderzocht welke betekenis de oude liederen hadden voor troost in de tijd van Bach en wat de mogelijke relatie is met de samenstelling van de jaargang koraalcantates. In Hoofdstuk IV wordt aan de hand van publicaties van 18<sup>e</sup> eeuwse orthodox-lutherse hymnologen onderzocht hoe de visie op Luthers troostconcept van invloed is geweest op de teksten van de geselecteerde koraalcantates. Bovendien wordt onderzocht hoe Bach muzikaal uitdrukking heeft gegeven aan deze opvattingen over troost.

Hoofdstuk V bevat een casestudie van het koraal *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* waarin de omgang met troost voor de zwakgelovige wordt onderzocht in het lied van Luther en in de gelijknamige cantate van Bach (BWV 38). Hierbij wordt gebruik gemaakt van verschillende typen primaire bronnen die in de voorafgaande hoofdstukken zijn onderzocht, zoals teksten uit het oeuvre van Luther en teksten van theologen na Luther. Met name Heinrich Müller (1631-1675) en August Pfeiffer (1640–1698) zijn auteurs waarmee Bach bekend was en die ook in zijn bibliotheek vertegenwoordigd waren. Datzelfde geldt voor de Calov-Bijbel

uit Bachs bezit, die sinds 2017 in facsimile-uitgave beschikbaar is.<sup>94</sup> Het laatste type bronmateriaal wordt gevormd door de gezangboek-commentaren van verschillende hymnologen uit het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw, met name werken van Johann Christoph Olearius (1668-1747) en Johann Martin Schamel (1668-1742).

In de Appendices zijn teksten en gegevens opgenomen die de lezer behulpzaam kunnen zijn, maar niet in de lopende tekst passen. Naast uitgebreidere bronteksten uit theologische werken (APPENDIX A), zijn dat semantische overzichten van Luthers liedteksten (APPENDIX B), liedteksten en commentaar van Schamel bij teksten van acht onderzochte koraalcantates (APPENDIX C) en tellingen voor de semantische analyse van de cantateteksten (APPENDIX D). Verder bevat dit gedeelte een overzicht van Luthers liederen in de werken van Bach en een 18<sup>e</sup> eeus trefwoordenregister met troostverwijzingen in Luthers *Hauspostille* (APPENDIX E), bijlagen bij de casestudie *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* (APPENDIX F), een overzicht van liederen in alle koraalcantates (APPENDIX G) en een excurs over twee liederen van Luther (APPENDIX H).

---

<sup>94</sup> Hoewel Bach deze Bijbel zelf pas aantoonbaar in bezit kreeg in 1733, kan worden verondersteld dat hij met deze uitgave eerder bekend was; Uitgeverij Van Wijnen uit Franeker publiceerde deze facsimile-uitgave in 2017.

## HET BEGRIP TROOST IN DE THEOLOGIE VAN LUTHER

In dit hoofdstuk staat Martin Luthers visie op troost en troosten centraal. Luther ontwierp geen systematische theologie. Zijn opvattingen moeten daarom vooral worden afgeleid uit de diverse media waarin hij zijn inzichten op schrift heeft gesteld. Afhankelijk van de context belicht hij daarin verschillende aspecten die met troost te maken hebben. Onderzocht wordt nu hoe hij (1) troost en geloof definieerde en (2) hoe hij zijn pastorale taak als trooster zag. Met voorbeelden wordt inzichtelijk gemaakt hoe hij (3) voor concrete situaties troost uitwerkte in geschriften en preken over Bijbelperikopen.

Volgens Luther was *Seelsorge*, de zorg voor de ziel, het centrale punt voor de hele theologie, omdat mensen zo leren omgaan met *Anfechtungen*, die voortkomen uit onzekerheden over naleving van de wet van God en uit angst voor de zonde, de duivel en de hel.<sup>95</sup> Zijn opvatting sloot direct aan bij troostbehoeften in de late middeleeuwen.<sup>96</sup> De theologie bood uitkomst en stimuleerde het geloofsleven vooral via bidden en mediteren over Bijbelteksten.<sup>97</sup> Ook Luthers collega en vriend Philipp Melanchthon (1497-1560) verwoordde de visie dat *consolatio* de *finis ultimus* van de theologie vormde.<sup>98</sup>

### I.1. Verkenning

#### *Troostbehoeften*

De behoefte aan troost was groot aan het begin van de 16<sup>e</sup> eeuw en kwam voort uit een combinatie van factoren: mensen werden bedreigd in hun aardse bestaan door ziekte en dood, maar ook door sociale en economische tegenslagen en willekeur van overheden. Bovendien

<sup>95</sup> Volgens *DWB* Band 16, Sp. 54 is Luther de eerste die het woord ‘seelsorgen’ als werkwoord gebruikt; MÖLLER 1995, 9: “Was für den Reformator die Kirche zur Kirche mache, sei neben dem Predigen das ‘Seelsorgen’, ein offenbar von Luther neu gebildetes Zeitwort”.

<sup>96</sup> MENNECKE-HAUSTEIN 1989, 15, noemt als tendens: “die Ausrichtung der Theologie auf das Bedürfnis des frommen Menschen nach Heils- und Gnadengarantien, nach Tröstung des skrupulösen Gewissens, das sich bangt, wie es denn Gottes Willen erfüllen könne”.

<sup>97</sup> Luther verwijst hiervoor naar Psalm 119, waarin *oratio*, *meditatio* en *tentatio* worden aanbevolen (*WA* 50, 659, 4).

<sup>98</sup> *Corpus Reformatorum (CR)* 6, 696. Geciteerd in *TRE* 31, lemma *Seelsorge*, 4.1.1.

maakte onzekerheid over het lot van de ziel na de dood, dat men leed onder geestelijke twijfel en bedreigingen van het kwaad.<sup>99</sup> Als gevolg hiervan zijn op hoofdlijnen twee soorten troost-behoeften te onderscheiden: (1) troost vanwege angst voor de hel en de eeuwige dood *na* het leven en (2) troost in relatie tot angst en lijden *tijdens* het leven. Hoewel Luthers uitleg van het begrip angst (*Furcht*) zich ontwikkelde gedurende zijn werkzame leven, is voor dit onderzoek vanwege de focus op de liederen van Luther met name de begintijd van belang. Voor deze begintijd (rond 1520) onderscheidt de theoloog Thorsten Dietz bij Luther: a. angst voor Gods toorn, wanneer het geweten de mens dwingt te gehoorzamen aan Gods wet, b. angst als emotionele ervaring ten gevolge van ernstige geloofstwijfel (*Anfechtung*), c. *Furcht* als uitleg van het oudtestamentische begrip *godvrezendheid*.<sup>100</sup> Ten aanzien van het eerste aspect kan worden opgemerkt dat de opdracht om te gehoorzamen aan de wet van God volgens Luther een dubbele dynamiek heeft: enerzijds wil de mens gehoorzamen uit angst voor straf, anderzijds bestaat het risico dat hij hierdoor haat voor God ontwikkelt, omdat het onmogelijk is aan de eisen te voldoen.<sup>101</sup> De enige uitweg hieruit is erkenning van schuld en van de onmacht om door eigen inspanningen gered te worden, gevolgd door verlangen naar de verlossing door Christus:

Und alßo gedemuetiget werde, tzum creutz krieche, Christum erseufftze und sich nach seyner gnaden sehne, an yhm selbs gar vortzage, alle seynen trost auff Christum setze, der yhm alsdenn eyn andernn geyst gebe, der seyn hertz wandele, das er den todt und helle nymmer furcht, leben und hymell nymmer sucht, dem gesetz umbsonst unnd frey hold werde, lebe dahyn mitt guttem, sichern gewissen ynn sterben unnd leben, gellt yhm gleych hell und hymell und alle ding.<sup>102</sup>

Het tweede aspect is terug te vinden in uitwerkingen van het begrip *Anfechtung*, dat een belangrijk thema vormt in Luthers *Operationes in Psalmos* (1519-1521). De meest ernstige vorm daarvan komt voort uit angst voor Gods oordeel (bijvoorbeeld in Psalm 6). God wordt gezien als een vijand die geen liefde of barmhartigheid meer betoont (Psalm 13:1-3). Ook Christus zelf heeft dit ervaren in Gethsemane en aan het kruis.<sup>103</sup> *Anfechtung* kan tot een innerlijke geloofsstrijd leiden, zoals Luther stelt in de uitleg bij Psalm 22 “Deinde fide contra

<sup>99</sup> MENNECKE-HAUSTEIN 1989, 15f.

<sup>100</sup> DIETZ 2009, 252.

<sup>101</sup> *WA* 10-I.1, 450,19 – 451,1.

<sup>102</sup> Luthers uitleg over Gal. 3:23-29 in de *Kirchenpostille* uit 1522 (ibid., 455, 8-14).

<sup>103</sup> *WA* 5, 386, 15-27.

fidem pugnet”, die echter ook kan helpen om uiteindelijk de angst te overwinnen.<sup>104</sup> Het derde genoemde aspect betreft het begrip *Gottesfurcht* (godvrezendheid), dat betrekking heeft op eerbied en ontzag en niet moet worden verward met angst voor straf.<sup>105</sup> Bij Psalm 19:10 verklaart Luther hoe deze eerbied juist maakt dat de gelovige Gods wet uit liefde wil gehoorzamen.<sup>106</sup>

Vanaf 1520 plaatste Luther in zijn geschriften steeds duidelijker de zekerheid van geloof en vertrouwen tegenover de angst, met name als antwoord in de strijd over de aflaten.<sup>107</sup> In het begin van *Von den guten Werken* (1520) wijst hij eerst op het belang van de Tien geboden voor het bereiken van het heil.<sup>108</sup> Vervolgens verbindt hij goede werken doen met het geloof in Christus:

Das erste und hochste, aller edlist gut werck ist der [Joh. 6, 28 f.] glaube in Christum, wie er saget Johan. vi. da die Juden yn fragten ‘was sollen wir thun, das wir gut gotlich werck thun?’ antwortet er ‘das ist das gotlich gut werck, das yr in den glaubt, den er gesandt hat’.<sup>109</sup>

Luthers liederen weerspiegelen eveneens deze contrasten in zijn omgang met angst en vertrouwen. Zo verwoordt hij de angst voor duivel en hel nog expliciet als startpunt in *Nun freut euch, lieben Christen gmein* (1523). Het lied *Ein feste Burg ist unser Gott* (1527) daarentegen geeft juist uitdrukking aan vertrouwen, waardoor eventuele angst voor de duivel geen kans meer krijgt. Hierna worden daarom eerst de twee genoemde invalshoeken in zijn werk onderscheiden: (1) troost door rechtvaardiging en (2) troost door geloof.

---

<sup>104</sup> Ibid., 623, 17. Geciteerd bij DIETZ 2009, 254; vrij vertaald: “voortaan strijd geloof tegen geloof”.

<sup>105</sup> *WA* 5, 193, 31-35.

<sup>106</sup> Ibid., 560, 10-14.

<sup>107</sup> Luthers drie belangrijkste programmatische geschriften uit 1520 waarin hij dit thema behandelt zijn *An den christlichen Adel deutscher Nation, De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium, Von der Freiheit eines Christenmenschen* (BEUTEL 2010, 265-269).

<sup>108</sup> “Und da der jungling fragt Math. xix. was er thun solt, das er selig wurd, hilt ym Christus nit anders fur, dan die tzehen gebot. Dem nach mussen wir unterscheidt der gutten werck lernen ausz den gebotten gottis.” (*WA* 6, 204, 18-20).

<sup>109</sup> Ibid., 204, 25-28.

### *Troost door rechtvaardiging*

Luthers troostconcept is gebaseerd op zijn ontdekking en interpretatie van het begrip rechtvaardiging in Rom.1:17.<sup>110</sup> Persoonlijke twijfel en angst brachten hem als monnik via Bijbelstudie tot het inzicht dat de zondige mens door geloof alleen wordt gerechtvaardigd en gered door een genadige God.<sup>111</sup> Hij ondermijnde daarmee de bestaande geloofsleer van de rooms-katholieke kerk op drie belangrijke punten: (1) de angst voortkomend uit de onzekerheid over Gods oordeel, (2) de weg om tot het heil te komen en de goede werken die daarvoor noodzakelijk zijn, (3) de exclusieve rol van de kerk als bemiddelaar in het heil.<sup>112</sup> Luther stelde het geloof (*der Glaube*) in Gods belofte van rechtvaardiging centraal: troost wordt gevonden in een volledig vertrouwen en de hoop op redding die zal komen, in het Duits uitgedrukt met het woord *Zuversicht*.<sup>113</sup>

Luther hechte voor troostargumenten (naast de evangeliën en de brieven van Paulus) bijzonder veel waarde aan de psalmen, omdat zij een compacte weergave bieden van de inhoud van het geloof en de betekenis daarvan voor mensen. Jenny suggereert als verklaring voor deze waardering de diepgaande vertrouwdheid van Luther met de psalmen vanwege het gebed in het klooster.<sup>114</sup> Theoloog en kerkhistoricus Heiko Oberman geeft een uitgebreidere verklaring voor de betekenis van de psalmen voor Luther. Hij beschrijft hoe hij in zijn eerste colleges over de psalmen (1513-1515) tekst na tekst Gods opdracht probeerde te doorgronden.<sup>115</sup> Luther zag aanvankelijk het feit dat alle mensen zondaars zijn en God

---

<sup>110</sup> *WA DB* 7, 31: “syntemal drynnen offinbart wirt die gerechtickeit die fur got giltt, wilche kompt auß glawben ynn glawben, wie denn geschriben stehet, Der gerechte wirt leben aus seynem glawben.”

<sup>111</sup> De brief van Paulus aan de Romeinen beschouwde Luther als het belangrijkste deel van het Nieuwe Testament. In zijn voorwoord in de vertaling uit 1522 schrijft hij daarover: “Djse Epistel ist das rechte hewbtstuckt des newen testaments, vnd das aller lauterst Euangelion [...] Denn sie biss her, mit glosen vnd mancherley geschwetz vbel verfinstert ist, die doch an yhr selb eyn helles liecht ist, fast gnugsam die gantze schrift zu erleuchten” (*ibid.*, 3, 3-4 en 14-16).

<sup>112</sup> BEUTEL 2010, 373; zie ook Inleiding.

<sup>113</sup> “Zuversicht: festes Vertrauen auf eine positive Entwicklung in der Zukunft, auf die Erfüllung bestimmter Wünsche und Hoffnungen”, Duden Online, <http://www.duden.de/rechtschreibung/Zuversicht> (geraadpleegd op 23/8/2019).

<sup>114</sup> JENNY 1983, 17.

<sup>115</sup> OBERMAN 1982, 201: “Damit die gespannte Erwartung, Gottes Wort aus der Schrift zu hören, in Erfüllung gehen kann, bedarf es der inneren Zuwendung des Interpreten in Gebet und Meditation und zugleich der intensiven wissenschaftlichen Arbeit am Text”.

deemoedig moeten gehoorzamen als startpunt voor de rechtvaardiging.<sup>116</sup> Na een intensieve studie van de Romeinenbrief (1515-1516) kwam hij tot het inzicht dat “der Mensch als Sünder vor Gott nichts leisten kann, sondern durch Gnade allein gerechtfertigt wird: ‘*ergo sola gratia iustificat*’”.<sup>117</sup> In de jaren daarna ontwikkelde hij dit inzicht verder; pas in 1519 komt hij tot een uitgebreide uitleg van de rechtvaardiging door het geloof. Daarin ontstaan er twee duidelijk onderscheiden rollen: de rechtvaardiging geschiedt door God, maar geloof is het menselijke antwoord hierop.

### *Troost uit geloof*

Later heeft Luther opnieuw zijn waardering voor de psalmen verduidelijkt door te wijzen op het geloofsvertrouwen van David, die wordt beschouwd als de dichter van de psalmen. In zijn uitleg over 2 Sam. 23, *Von den letzten Worten Davids* (1543), beschrijft Luther hoe het geloofsvertrouwen van David moet worden gezien, met uitleg van het Hebreeuwse woord *hukam* (חֻקָּה):

Der glaube ist eine gewisse zuversicht. Anderst kan mans einem deutschen nicht sagen, so ers verstehen sol. Denn der glaube ist und sol auch sein Ein standfest (= Beständigkeit) des hertzen, der nicht wancket, wackelt, bebet, zappelt, noch zweivelt, sondern fest stehet und seiner sachen gewis ist. [...] Wo nu dieses wort jns hertz kompt mit rechtem glauben, da machts das hertz jm gleich, auch fest, gewis und sicher, das es so steiff, auffrecht und hart wird, wider alle anfechtung, Teuffel, tod, und wie es heissen mag, das es troetzlich und hohmuetiglich alles verachtet und spottet, was zweiveln, zagen, boese und zornig sein wil. Denn es weis, das jm Gottes wort nicht liegen kan.<sup>118</sup>

In veel van zijn troostbrieven – onderzocht door Ute Mennecke-Haustein<sup>119</sup> – adviseert Luther geadresseerden om psalmen te lezen, omdat die aantonen hoe vertrouwen op God troost kan bieden.<sup>120</sup>

---

<sup>116</sup> Ibid., 202: “Die Rechtfertigung Gottes bedeutet, ihm recht zu geben in seinem Richterspruch: Alle Menschen sind Sünder. Gott ins Recht setzen nennt Luther ‘Glaubensgehorsam’, der aller Glaubensgerechtigkeit vorangeht”.

<sup>117</sup> Ibid., 203.

<sup>118</sup> *WA* 54, 32, 15-32.

<sup>119</sup> MENNECKE-HAUSTEIN 1989, *Luthers Trostbriefe*.

<sup>120</sup> Hij noemt een viertal specifieke troostrijke psalmen waarin vertrouwen en overgave worden genoemd: Psalm 37, 62, 94, 109. Ook maakt hij een verwijzing naar Psalm 27:14.



In zijn theologische uitingen verklaarde Luther hoe geloof de enige remedie is om troost te ervaren; aanvankelijk vooral gericht op het sterven, maar later verbreedde hij dit naar het hele leven.<sup>121</sup> De mens mag op redding vertrouwen, omdat God dood, zonde en duivel heeft overwonnen door Christus “dan ßo du da mit alleyn dich bekummerst und das glaubst fur dich geschehn, ßo wirstu yn dem selben glauben behalten gewißlich”.<sup>122</sup> Hij beschreef ook de voorwaarden om troost te kunnen ervaren door geloof. In de eerste plaats is daarvoor een God nodig, wiens bestaan Luther in zijn *Großer Katechismus*<sup>123</sup> onderbouwde aan de hand van het eerste van de tien geboden:

Ein Gott heisset das, dazu man sich versehen sol alles guten und zuflucht haben ynn allen noeten. Also das ein Gott haben nichts anders ist denn yhm von hertzen trawen und gleuben. [...] Daruemb ist nu die meinung dieses gepots, das es foddert rechten glauben und zuversicht des hertzens, welche den rechten einigen Gott treffe und an yhm alleine hange.<sup>124</sup>

Het eerste gebod maakt volgens Luther tevens duidelijk wat God van de mens verwacht: God wil *het hart* van de mens hebben, doordat deze zich geheel aan Hem toevertrouwt.<sup>125</sup> Dit ware geloof is de dienst, die de mens aan God brengt.<sup>126</sup> De gelovige die vol vertrouwen zoekt naar troost, wordt door God beloond met zijn genade.<sup>127</sup> Op deze belofte mag de mens bouwen.<sup>128</sup> Dit moet niet anachronistisch worden misverstaan alsof de mens zelf zijn God zou scheppen, maar benadrukte Luthers weerwoord tegen de toendertijd heersende leer.<sup>129</sup> Ook theoloog

---

<sup>121</sup> Zie ook het citaat met Luthers aanbeveling voor het zingen van *Nun bitten wir den Heiligen Geist* in APPENDIX H-1.

<sup>122</sup> *Ein Sermon von der Bereitung zum Sterben* (WA 2, 690, 22-23).

<sup>123</sup> In 1529 legde Luther zijn opvattingen over het geloof ten behoeve van de geloofsopvoeding vast in de *Großer und Kleiner Katechismus* (WA 30-I). De *Großer Katechismus* was primair bedoeld voor predikanten, de *Kleiner Katechismus* was bedoeld voor gebruik thuis in het gezin en op school.

<sup>124</sup> WA 30-I, 133, 1-11.

<sup>125</sup> “Gott wil das hertz allein haben. Das gantze hertz des menschen und alle zuversicht auff Gott allein und niemand anders” (ibid., 134, 19-20). “Mit dem hertzen aber an yhm hängen ist nichts anders denn sich gantzlich auff yhn verlassen” (ibid., 134, 23-24).

<sup>126</sup> “Sihe da hastu nu, was die rechte ehre und Gottes dienst ist, so Gott gefellet, welchen er auch gepeut bey ewigem zorn, Nemlich das das hertz kein andern trost noch zuversicht wisse denn zu yhm” (ibid., 134, 30-32).

<sup>127</sup> “...wie guetig und gnedig er ist denen, die yhm allein von gantzem hertzen trawen und gleuben” (ibid., 137, 6-7).

<sup>128</sup> “Mechtiger trost ist an der verheissung, das die sich allein an Gott halten, sollen gewis sein, das er barmhertzigkeit an yhn erzeigen wil, das ist, eitel guts und wolthat beweisen” (ibid., 137, 36-38).

<sup>129</sup> In het rooms-katholieke geloof gold immers, dat God de kerk van Rome heeft gesticht door Christus als een bolwerk tegen de duivel, maar vooral als richtinggevend kompas voor goed christelijk

Gerhard Ebeling stelt dat Luther deze uitleg van het gebod met name zo verwoordt, in scherp contrast met de oude leer van *goede werken doen* om Gods genade te verkrijgen.<sup>130</sup> Luthers nieuwe rechtvaardigingsleer stelt het geloof centraal en geeft de kerk een principieel andere functie, namelijk als bemiddelaar van Gods genade via het Woord.<sup>131</sup>

Vervolgens moet God zich aan de mens openbaren om het geloof te voeden. Dat gebeurt in zijn Woord, waaruit blijkt dat God zijn Zoon naar de aarde zond om de mens van zonde te verlossen.<sup>132</sup> Christus als persoon, gecombineerd met zijn verzoenende werk, geldt daarom als belangrijkste redmiddel tegen “Tod, Hölle und Teufel”.<sup>133</sup> De mens wordt namelijk enerzijds bedreigd door de *Anfechtungen* voortkomend uit angst voor deze drie machten, en anderzijds door zijn zonden die telkens opnieuw conflicten met Gods geboden opleveren. Het geloof in Christus kan zowel deze bedreigingen afwenden als de zondaar met God verzoenen. Het evangelie maakt deze genade inzichtelijk voor de gelovige. De Heilige Geest zorgt dat de gelovige het evangelie kan begrijpen en dat het zijn uitwerking heeft in diens hart. De sacramenten van Doop en Avondmaal steunen met name de zwakgelovige mens met uiterlijke tekens, die echter pas hun werkelijke betekenis kunnen krijgen door het geloof.<sup>134</sup>

De centrale rol voor het geloof werpt de vraag op hoe Luther dacht over drie aspecten, die in de christelijke traditie als eenheid werden beschouwd: geloof, hoop en liefde.<sup>135</sup> Bij Luther geldt volgens Ebeling een afwijkend patroon, waarin geloof de belangrijkste is en de

---

leven. De mens wordt “von der Sünde todlich geschwächt” en daartegen helpen de sacramenten van doop, biecht en avondmaal, die door gewijde priesters namens de kerk en namens God de mens genade kunnen bieden. Binnen deze overtuiging heeft het doen van goede werken zich kunnen ontwikkelen tot de door Luther fel bekritiseerde aflaathandel (BEUTEL, 372).

<sup>130</sup> EBELING 1985, 191: “eine erstaunliche Reduktion auf ein Grundeinfaches: Gott Ehre geben -, das kann nur als Glauben und nicht anders geschehen. Und Glauben besteht in nichts weiterem als darin, Gott Ehre zu geben. Der Mensch kann also für Gott gar nichts anderes tun als glauben. Ein facere Deo ist damit ausgeschlossen: etwas zu wirken, herzustellen, zustande zu bringen, sich abzurufen, zu leisten, womit der Mensch zu Gott etwas hinzubrächte, ihn bereicherte, sein Vermögen vermehrte”.

<sup>131</sup> BEUTEL 2010, 374: “[...] daß die Kirche als der kommunikative Raum, in dem Gottes Wort laut wird, sich ganz auf das Geschehen und Ergehen dieses Wortes zu konzentrieren und sich ihm mit ganzer Hingabe unterzuordnen hat. Das gelingt nur, wenn sich die Kirche selbst als Geschöpf des göttlichen Wortes und nicht als Vermittlerin göttlicher Gnade verstehen lernt”.

<sup>132</sup> VEIT 1986, 128: “Der Glaube in seinen verschiedenen Ausdrucksformen ist für Luther immer der Glaube an Jesus Christus. Christus selbst steht im Zentrum des Glaubens”.

<sup>133</sup> De omgang met deze drie bedreigingen is uitvoerig uitgewerkt in Luthers *Ein Sermon von der Bereitung zum Sterben* (WA 2, 685-697).

<sup>134</sup> De Schrift, de Heilige Geest en de sacramenten als bronnen van troost worden uitgebreid behandeld in paragraaf I.4.

<sup>135</sup> Onder andere bij Thomas van Aquino en Augustinus, op basis van teksten van Paulus in 1 Tess. 1:3, 5:8 en 1 Kor. 13:13.

andere twee in zich opneemt.<sup>136</sup> Over de liefde in dit verband stelt hij, dat Luther deze uitsluitend uitlegt als naastenliefde waarin de mens de liefde van God doorgeeft.<sup>137</sup> De hoop is altijd gericht op de belofte van Gods genade, ondanks alle *Anfechtungen* en ondanks de zonde, die de mens keer op keer begaat. Voor dit troostargument baseert Luther zich uitsluitend op de waarheid van Gods woord in de Bijbel.<sup>138</sup> Ook theoloog en kerkhistoricus Berndt Hamm stelt dat Luther hoop en liefde niet als afzonderlijke eenheden ziet, maar als onderdeel van het geloof, voortkomend uit een relationele band die ontstaat wanneer God het hart geraakt heeft; zo verzekert het geloof de mens van genade en is in die zin *rechtvaardigend geloof*.<sup>139</sup> De relatie tussen geloof, hoop en liefde is terug te vinden in de wijze waarop Luther de bestaande eerste strofe van het lied *Nun bitten wir den Heiligen Geist* verder uitwerkte in drie aanvullende strofen (zie Excurs APPENDIX H-1).

### *Troostervaring*

Teneinde goed te verstaan hoe Luther zich de werkzaamheid van troost voorstelde, is het van belang enkele opmerkingen over zijn antropologie te maken. Hij beschreef in zijn uitleg van het *Magnificat* (1521) een nadere uitwerking van de driedeling van de mens volgens Paulus (1 Tess. 5:23) in *Geist, Seele* en *Leib*.<sup>140</sup> Deze indeling is relevant in relatie tot geloof, troost en zielzorg:

Das erst stuck, der geist, ist das hohste, tieffiste, edliste teil des menschen, damit er geschickt ist, unbegreiflich, unsichtige, ewige ding zu fassen. Und ist kurzlich das hausz, da der glawbe und gottis wort innen [Ps. 51, 12.] wonet. [...] Das ander, die seele, ist eben derselbe geist nach

---

<sup>136</sup> EBELING 1985, 139: "Glaube ist ein unteilbares Lebensverhältnis zu Gott. Die Hoffnung wird [...] bei Luther zu einem Wesenszug des Glaubens, der sich an die Verheißung hält. Nur unter diesem Vorzeichen wird dann der Hoffnung auch gesonderte Aufmerksamkeit zuteil. Die Liebe zu Gott ist ebenfalls im Begriff des Glaubens aufgehoben und wird vornehmlich als Liebe zu Christus beschrieben. [...] (Der Glaube) hat seinen Ort im Herzen. [...] Der Glaube allein ist das, was den Sünder vor Gott gerecht macht".

<sup>137</sup> Ibid., 140: "Selbstverständlich gebraucht auch er die biblische Redeweise von der Liebe zu Gott. Wenn er jedoch die Summe des Christlichen als die Polarität von Glaube und Liebe bestimmt, denkt er dabei ausschließlich an die Nächstenliebe als die Weitergabe der empfangenen göttlichen Liebe".

<sup>138</sup> Zie ook de tekst van Rom. 15:13 "Got aber der hoffnunge, erfülle euch mit aller freuden vnnnd fride, ym glawben, auff das yhr die fulle habt durch die hoffnung ynn der krafft des heyligen geystes." (*WA DB 7, 75,13*).

<sup>139</sup> HAMM 2010, 83f.

<sup>140</sup> "Got der ein got des frids ist, der mache euch heilig durch und durch, alsoz das ewer gantzer geist und seele und leip unstreflich erhalten auff die zukunfft unszers herrnn Ihesu Christi." (*WA 7, 550, 21-23*).

der natur, aber doch inn einem andern werck. Nemlich ynn dem, alsz er den leyp lebendig macht und durch ynn wircket, und wirt offt ynn der schrift fur ‘das leben’ genummen; denn der geyst mag wol on den leyp leben, aber der leyp lebet nit on den geyst. [...] Das dritte ist der leip mit seinen gelidern, wilchs werck sein nur ubungen und prauch, nach dem die seel erkennet und der geist glawbt.<sup>141</sup>

De geest is volgens Luther het diepste wezen van de mens. De ziel maakt deel uit van de geest, maar heeft de functie het lichaam levend te maken. De ziel doorgrondt enkel dat wat het verstand kan bevatten.<sup>142</sup> Het lichaam verricht werken op grond van wat de ziel waarneemt en de geest gelooft.<sup>143</sup> Het woord van God kan begrepen worden in het cognitieve gebied, maar deze waarheid zet de hele mens in beweging en bereikt zo ook het affectieve gevoelsleven.<sup>144</sup>

Luther koppelde de ervaring van troost aan twee andere gebieden: *Herz und Gemüte*. In het voorwoord van het *Babstsche Gesangbuch* uit 1545 beschrijft hij de relatie tussen zingen en de uiting van het geloof in Christus.<sup>145</sup>

Also ist nu im newen Testament ein besser Gotts dienst, dauon hie der Psalm sagt, Singet dem HERRN ein newes lied, Singet dem HERRN alle welt. Denn Gott hat unser hertz und mut froelich gemacht, durch seinen lieben Son, welchen er fuer uns gegeben hat zur erloesung von sunden, tod und Teuffel. Wer solchs mit ernst gleubet, der kans nicht lassen, er mus froelich und mit lust dauon singen und sagen, das es andere auch hoeren und herzu komen. Wer aber nicht dauon singen und sagen wil, das ist ein zeichen, das ers nicht gleubet und nicht ins new froeliche Testament, Sondern unter das alte, faule, unlustige Testament gehoeret.<sup>146</sup>

---

<sup>141</sup> WA 7, 550, 28-31. Zie voor volledig fragment APPENDIX A [A1].

<sup>142</sup> “Dieszen zweien stucken eygent die schrift viel dings, als sapientiam und scientiam: die weisheit dem geist, die erkenntnisz der seelen, darnach auch hasz, liebe, lust, gewel und des gleichenn.” (WA 7, 551, 9-11); HEYMEL 2012, 293, spreekt over “die vernünftige Seele”.

<sup>143</sup> Luther baseert zich voor deze driedeling op de bouw door Mozes van de Tabernakel met drie afdelingen: het allerheiligste, het heilige en de hof (Ex. 26:33f. en Ex. 40:1f.).

<sup>144</sup> HAMM 2010, 79, noot 38, geeft o.a. als voorbeeld Luthers *Dictate super Psalterium* (WA 3, 649, 1-5): “das Wort von Christus und der Glaube daran haften im Herzen: ‘in corde, id est in affectu sunt’”.

<sup>145</sup> Dit is het laatste gezangboek dat bij leven van Luther verscheen.

<sup>146</sup> Uit het voorwoord van Luther in het *Babstsche Gesangbuch*, gedrukt door Valentin Babst in 1545 (WA 35, 476).



**Fig. I.1.** Lucas Cranach der Ältere, *Allegorie auf Gesetz und Gnade* (na 1529), twee schilderigen op beukenhout, elk 72 x 60 cm. Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg.

Troost wordt ervaren wanneer God het *hertz und mut* van de gelovige vrolijk heeft gemaakt.<sup>147</sup> Beide woorden verwijzen naar het innerlijke van de mens als de plek waar de geestelijke ervaringen worden ontvangen en verwerkt en waaruit de mens zijn kracht put.<sup>148</sup>

Luther legde later in zijn leven steeds meer nadruk op de tegenstelling tussen het Oude en Nieuwe Testament als *Gesetz* versus *Evangelium* (fig. I.1).<sup>149</sup> In zijn autobiografische terugblikken en in uitspraken over zijn theologie, presenteerde Luther ze als functionele combinatie van “das erschreckende Gesetz und das beseligende Evangelium” waarbij de ontregelende angst of *Anfechtung* de mens ontvankelijk maakt voor het besef, dat enkel een

<sup>147</sup> Het woord “Gemüt” wordt in het hedendaags Duitse woordenboek Duden als volgt omschreven: “1. Gesamtheit der psychischen und geistigen Kräfte eines Menschen; 2. geistig-seelisches Empfindungsvermögen; Empfänglichkeit für Gefühle erregende Eindrücke; 3. Mensch (in Bezug auf seine geistig-seelischen Regungen).” Duden Online, <https://www.duden.de/rechtschreibung/Gemuet> (geraadpleegd op 23/8/2019).

<sup>148</sup> HEYMEL 2012, 293, beschrijft “das Gemüt als Sitz der Empfindungen und Affekte”.

<sup>149</sup> In de vele publicaties tijdens zijn leven is een ontwikkeling in Luthers theologische opvattingen zichtbaar. Auteurs onderscheiden daarom vaak verschillende fasen: de ‘Frühe Luther’ die tot zijn persoonlijke inzichten kwam en die uitdroeg, van zomer 1505 (intrede in het klooster) tot herfst 1520 (*Von der Freiheit eines Christenmenschen*). De doorbraak van de Reformatie, van 1520 tot 1525. De consolidatiefase van 1525 tot 1530 (Reichstag in Augsburg), de ‘late Luther’ van 1530 tot zijn dood in 1546. HAMM 2010, VII; ook OBERMAN 1982 volgt deze indeling op hoofdlijnen.

gelovig vertrouwen op God de reddende genade biedt.<sup>150</sup> Bovendien ervaart een christen zo de heilzame werking, omdat door de *Anfechtung* “dem Menschen alle innerweltlichen Sicherheiten zerbrechen, vor allem jedes Vertrauen auf eigenes Sein und Vermögen, Erkennen und Wirken, dass er Tod und Hölle durchlebt und so mit dem Christus der Passion gleichgestaltet wird”.<sup>151</sup> Luther heeft in zijn *Vorrede zum ersten Band der Wittenberger Ausgabe seiner deutschen Schriften* (1539) toegelicht hoe de *Anfechtung* begrepen moet worden in relatie tot Gods woord:

Die ist der Prüfestein, die leret dich nicht allein wissen und verstehen, sondern auch erfahren, wie recht, wie warhaftig, wie süsse, wie lieblich, wie mechtig, wie tröstlich Gottes wort sey, weisheit uber alle weisheit.<sup>152</sup>

*Herz und Gemüte* zijn in staat om deze wijsheid te ervaren, mits God toenadering zoekt op het menselijke niveau, zoals in het evangelie volgens Johannes is verwoord als *het Woord is vlees geworden* (Joh. 1:14; God is in Christus mens geworden).<sup>153</sup> Luther vestigde hier in bijna al zijn werken de aandacht op; in geschriften en preken, maar bijvoorbeeld ook in het kerstlied *Gelobet seist du, Jesu Christ,/ dass du Mensch geboren bist*. Zijn meest beknopte samenvatting van het evangelie luidt:

Denn auff's kurtzlichst ist das Euangelium eyn rede von Christo, das er gottis ßon und mensch sey fur uns worden, gestorben unnd auffgestanden, eyn herr ubir alle dinge gesetzt.<sup>154</sup>

Luther gebruikt de begrippen *ziel* en *hart* ook wel als aanduiding voor de hele mens. Bovendien spreekt hij over het *geweten* (*Gewissen*) als plek waar de mens door God geraakt kan worden.<sup>155</sup> In het geweten is het zondbewustzijn gelocaliseerd van waaruit onzekerheid en

---

<sup>150</sup> “Das Gesetz foddert von uns und schrecket, Das Euangelium aber gibt uns und troestet” (*WA* 36, 41, 8-9); *HAMM* 2010, 63-64; *BEUTEL* 2010, 361.

<sup>151</sup> *HAMM* 2010, 234.

<sup>152</sup> Geciteerd bij *BEUTEL* 2010, 361; *WA* 50, 660, 1-4.

<sup>153</sup> De tekst in Joh. 1:1 wordt later door Calov toegelicht: “das Wort (das selbstständige Wort / als der ewige Son Gottes, Denn wie dz Wort ins Menschen Gemüth gezeuget wird / und entsteht / so hernach offenbaret wird durch des Mundes Reden / also ist der Son Gottes / als das Wort des Vaters / aus dem Grund seines Göttlichen Hertzens von Ewigkeit gezeuget” (*CALOV* III/1, 667).

<sup>154</sup> *WA* 10-I, 1, 9, 18-20.

<sup>155</sup> *EBELING* 1997, 463.

angst over de lotsbestemming tot *Anfechtungen* kan leiden, met name bij het sterven.<sup>156</sup> De gelovige, die Christus *in het hart heeft*, kan echter getroost door het geloof een gerust geweten hebben en rustig sterven.<sup>157</sup> De kern van troost bij het sterven is volgens Luther de aanvaarding van Gods belofte en de oriëntatie op het beeld van de gekruisigde Christus als bewijs van Gods genade:

Alßo mustu die sund nit ansehen yn denn sundern, noch yn deynem gewissen, noch yn denen, die yn sunden endlich bliben und vordampt seyn, du ferest gewißlich hynach und wirst ubirwunden, sondern abkeren deyn gedancken unnd die sund nit dan yn der gnaden bild ansehen, und dasselb bild mit aller crafft yn dich bilden und vor augen haben. Der gnaden bild ist nit anders, dan Christus am Creutz und alle seyne lieben heyligen.<sup>158</sup>

## I.2. Troosten als pastorale opdracht

Troosten werd in de tijd van Luther in algemene zin beschouwd als aansporing tot geloof (*exhortatio fidei*) en aangeduid met activiteiten als “Ermahnung, Ermunterung und Unterweisung”.<sup>159</sup> Luther gebruikte voor deze taken vaker het woord *trösten*.<sup>160</sup> Alvorens te onderzoeken op welke wijze hij troostte, wordt eerst verkend hoe hij zijn eigen taak als trooster zag en welke rol de Heilige Geest volgens hem had in dit proces.

### *Luther als Seelsorger*

Luther bekommerde zich aanvankelijk met name om mensen, die net als hijzelf leden onder *Anfechtungen* als gevolg van angst voor de hel en de eeuwige dood, en wier angstige ziel of bedrukt geweten telkens opnieuw met Christus in contact moest worden gebracht. Dit is te lezen in vroege brieven aan medebroeders en tevens in Luthers beroemde brief van 31 oktober

---

<sup>156</sup> MENNECKE-HAUSTEIN 1989, 43.

<sup>157</sup> EBELING 1997, 464: “Das Offenbarwerden des Herzens vor Gott steigert wohl Angst und Schrecken des Gewissens, um jedoch durch die Einwohnung Christi im Herzen den Glauben das gute Gewissen sein zu lassen, was auch immer an Anfechtung weiterhin sich dagegen erhebt und an berechtigter Beunruhigung der Gewissen daraus folgt”.

<sup>158</sup> *Ein Sermon von der Bereitung zum Sterben* (1519), WA 2, 689, 24-29.

<sup>159</sup> MENNECKE-HAUSTEIN 1989, 26f.

<sup>160</sup> EBELING 1997, 33, stelt over het gebruik van het Griekse woord *paraklesis*: “Bemerkenswert ist, daß Luther in der Übersetzung von 2.Kor 1,3f nicht wie die Vulgata zwischen consolatio und exhortatio differenziert, vielmehr an der Wiedergabe von paraklesis und parakalein mit ‘Trost’ und ‘trösten’ durchweg festhält, damit aber auch die Nuance der exhortatio in die consolatio mit aufnimmt”.

1517 aan aartsbisschop Albrecht von Mainz (met als bijlage de 95 stellingen).<sup>161</sup> Luther koos motieven en formuleringen die aansloten bij troostopvattingen uit de late middeleeuwen, maar voorzag die van zijn eigen stijl en argumentatie.<sup>162</sup> De Bijbel was zijn bron voor alle vraagstukken van de zielzorg. Zo vond hij in Jesaja 28:19 een positieve waardering van *Anfechtungen*: “...denn allein die Anfechtung lehret aufs Wort mercken”.<sup>163</sup> Abraham Calov citeert bij dit vers Luthers uitleg over de troost van het Woord:

Gottes Wort verstehen erst [...] die Unverständigen / wann sie wol geängstet werden / mit Leiden / Creutz / Anfechtung / Trübsal / und Widerwertigkeit / Christus Creutz ist die enige Unter-weisung des Wortes Gottes / und die allerreineste Theologia.<sup>164</sup>

Luther maakte de theologie van de gekruisigde Christus tot kernpunt voor het geloof en het handelen van de kerk. Geloof is voor de mens de enige weg naar ervaring van troost op grond van de rechtvaardiging door God. Als gevolg van deze grote betekenis van het geloof kan worden geconcludeerd, dat troosten dus vooral nodig is wanneer het geloof wankel is. Die situatie kan zich voordoen a. bij *Schwachgläubigen*: mensen bij wie het geloof nog niet volledig is ontwikkeld of bij mensen die lijden onder twijfel over de bestemming van hun ziel na de dood, en b. bij gelovigen met een (tijdelijk) verstoord vertrouwen als gevolg van omstandigheden in het leven die lijden veroorzaken, zoals tegenspoed, ziekte of verdriet wegens verlies van een dierbare. De vorm waarin troost wordt aangeboden dient daarom volgens Luther te verschillen al naar gelang de situatie van de *consolandus* (zie ook hierna I.5). In de literatuur zijn weliswaar verschillende troostbehoefte genoemd, maar is de tweedeling in angst voor het lot *na de dood* en voor het lijden *tijdens het leven* niet altijd helder onderscheiden.<sup>165</sup>

---

<sup>161</sup> *WA BR* 1, 108-113 (Nr. 48); Luther deed hierin een beroep op Albrechts verantwoordelijkheidsgevoel voor pastorale zorg voor gelovigen.

<sup>162</sup> MENNECKE-HAUSTEIN 1989, 17.

<sup>163</sup> CALOV II/1, 146; Toelichting bij dit vers: “wenn wir mit Creutz heimgesuchet werden / so lernen wir den Göttlichen Verheissungen seines Wortes anhangen / und darauff allein uns zu gründen”.

<sup>164</sup> *Ibid.*, 146.

<sup>165</sup> Mennecke-Haustein onderscheidt in haar studie naar Luthers troostbrieven vier hoofdthema's: “Die Thematik des Sterbens (*praeparatio ad mortem*), die des Leidens (Krankheit und Widrigkeiten aller Art bis hin zur Glaubensverfolgung), der Trost Hinterbliebener (*consolatio mortis*) und schließlich die der religiösen Anfechtung, der *tentatio diabolica* und *tristitia religiosa*” (MENNECKE-HAUSTEIN 1989, 14). Deze zijn echter ook te verdelen naar de twee genoemde hoofdgroepen.



In zijn *Tischreden* geeft Luther regelmatig concrete aanwijzingen hoe het troostende gesprek moet worden gevoerd.<sup>166</sup> Uit het commentaar van een notulist bij deze gesprekken blijkt hoe Luther zijn troostambt zag, met name wanneer een *consolandus* hem bedankt had:

Es sey solchs sein Amt und Pflicht und sey ohn Noth, daß sie ihm dafür dankten. Und hat sie getröstet, daß sie sich wol gehaben sollten und nichts fürchten, denn Gott wäre ihr gnädiger Gott und Vater, deß hätte er ihnen zu Versicherung gute Siegel und Brief gegeben, als sein Wort und die Sacrament, und auf daß wir arme Sünder von dem Teufel und Höllen erlöset würden, so hat sich der Sohn Gottes selbst für uns williglich in Tod gegeben und uns mit Gott versöhnet.<sup>167</sup>

Luther zag voor zichzelf een bescheiden rol als trooster en benadrukte de betekenis van Woord en sacrament. Ook uit onderzoek van Luthers troostbrieven blijkt dat hij zich ervan bewust was, dat hij in zijn rol als *consolator* slechts een oppervlakkig deel van de mens kon bereiken, terwijl het diepste innerlijk door de Heilige Geest moest worden geraakt, waarna de mens zich in geloof met God verbindt.<sup>168</sup> Mennecke-Haustein formuleert na onderzoek van Luthers troostbrieven als overtuigende conclusie:

Die Tröstung des Trauernden und Angefochtenen kann wirkungsvoll nur durch das innere Wort geschehen, das den Glauben im Menschen neu 'erweckt' [...]. Doch gerade über dieses innere, das Wort des Heiligen Geistes, verfügt der Consolator nicht. Er steht der teuflischen Anfechtung hilflos und ohnmächtig gegenüber, denn in seiner Gewalt ist nur die den *homo exterior* ansprechende äußere Sprache. Inneren Trost findet der Angefochtene aber nur in der lebendigen Begegnung mit Christus. Luther bittet im Schlußgebet seiner Trostbriefe deshalb immer wieder darum, daß Gott die von ihm, dem Prediger, gesprochenen Trostworte im Inneren des Angefochtenen zur Wirkung bringen, daß er seinen göttlichen Trost im *Herzen* aufrichten möge.<sup>169</sup>

---

<sup>166</sup> MÖLLER 1995, 28 spreekt in dit kader van *Seelsorgeprotokollen*.

<sup>167</sup> *WA TR* 2, 356, 27f. (Nr. 2194B).

<sup>168</sup> MENNECKE-HAUSTEIN 1989, 273: "Das innere, glaubensschaffende Wort zielt auf den *homo interior*, während das äußere, gepredigte Wort dem *homo exterior* sinnlich vernehmbar ist."

<sup>169</sup> *Ibid.*, 273f.

Om deze innerlijke werking in gang te zetten is er echter wel een impuls van buitenaf noodzakelijk om kennis te nemen van Gods woord.<sup>170</sup> Dit aspect is herkenbaar in Luthers missie om voortdurend de betekenis van de Bijbel te benadrukken en tevens voor zijn woordkeus bij de zielzorg hieruit te putten. Hamm stelt bovendien dat juist de ervaring dat Gods genade de mens via het Woord van buitenaf toekomt, de mens kan raken en het geweten kan troosten.<sup>171</sup> Hieruit kan de veronderstelling volgen dat tussenkomst van gesproken of geschreven troost, aangeboden door een medemens, een wezenlijke factor kan zijn in dit proces.<sup>172</sup> Bovendien bevat dit inzicht een opdracht aan de zielzorger om via de gave van de juiste woordkeus de weg te bereiden, zodat de Geest kan werken.<sup>173</sup> Hoe deze troostende functie van taal wordt gerealiseerd in de liederen van Luther, wordt nader onderzocht in Hoofdstuk II.

### *De rol van de Heilige Geest*

Volgens Luther vervult de Heilige Geest zowel met betrekking tot het innerlijke geweten, als bij het aanbod van troost van buitenaf een rol:

Ynnerlich durch den glauben und ander geistlich gaben. Eusserlich aber durchs Euangelion, durch die tauffe und sacrament des altars, durch welche er als durch drey mittel odder weise er zu uns kompt und das leiden Christi ynn uns ubet und zu nutz bringet der seligkeit.<sup>174</sup>

De Heilige Geest wordt door Luther beschreven met verschillende functies. Zo spreekt hij van een trooster (Joh. 16:7) en een advocaat die de gelovige vrijpleit: “Gleich wie [...] der heilige geist ein troester und fursprecher ist, der die sunde fur Gott entschuedigt, klein und

---

<sup>170</sup> HAMM 2010, 269, wijst er op dat ook Luther zelf de gang maakte van de innerlijke *Anfechtungen*, gevoed door geloof in een straffende God en de angst niet aan zijn eisen te voldoen, naar vertrouwen op het bevrijdende evangelie van Christus.

<sup>171</sup> Ibid., 269: “Gerade weil dieses Heilswort und der mit ihm verbundene Heilige Geist ganz von außen kommen, können sie den Sünder in seinem Innersten treffen und ihn dort, in seinem gequälten Gewissen, ganz auf die befreiende Außendimension des ‘Christus pro me’ hin ausrichten”.

<sup>172</sup> In lijn met MENNECKE-HAUSTEIN, 273: “Luthers Trostkonzept ist nicht nur ein theologisches, sondern – da Gott dem Menschen im Wort nahe ist und der Consolator ihm dieses Wort nahezu bringen hat – gleichermaßen auch ein sprachliches”.

<sup>173</sup> Ibid., 274.

<sup>174</sup> WA 26, 506, 8-12.

vergeblich macht”.<sup>175</sup> Bij de tekst van Joh. 14:26, waarin Jezus afscheid van zijn leerlingen neemt, noemt Luther bovendien de functie van leraar en herinneraar:

Hernach aber / wenn da kommen wird der Tröster / den ich euch verheissen habe / der solls euch fein lehren / daß ihrs wol verstehet / und euch des alles erinnern könnet / was ich euch gesagt habe / sonst würde ichs umbsonst geredet haben / und ihr alles vergessen / als denen es ietzt nicht zu Herten gehet / und nicht könnet begreifen. Denn ihr seyd noch zu schwach von Fleisch und Blut / fasset nichts mehr davon / denn daß ihrs mit Ohren höret / darumb muß der H. Geist kommen / der es euch ins Herz drücke / und wise durch Erfahrung / daß ihr verstehet / was ich gemeinet / und den Trost empfaht / und fühlet / so ich euch gegeben habe.<sup>176</sup>

De functies advocaat en leraar bieden met name troost bij angst en geloofstwijfel over het lot na de dood, terwijl de functies trooster en herinneraar vooral van betekenis zijn bij het lijden tijdens het leven. Deze vier functies komt men ook tegen in het werk van latere theologen.<sup>177</sup>

Tot slot heeft de Heilige Geest in relatie tot troost een ecclesiologische functie. Luther vermeed het woord *Kirche*, maar sprak liever over de *Gemeinde* als gelovigen in Christus.<sup>178</sup> De hulp van de Heilige Geest is voor de gemeente onmisbaar, omdat “er (=de Heilige Geest) die gantze Christenheit auff erden beruefft, samlet, erleucht, heiliget und bey Jhesu Christo erhelt jm rechten einigen glauben”.<sup>179</sup> Uit deze eenheid volgt de opdracht tot liefdevol omzien naar elkaar en wederzijdse zielzorg, waartoe gelovigen van Christus via de Heilige Geest gaven ontvangen.<sup>180</sup> Luther benoemt dus een zelfstandige rol voor de Heilige Geest, maar ook de noodzaak van een samenwerking tussen Heilige Geest en een menselijke trooster.

---

<sup>175</sup> WA 23, 542, 34-36. De rol van advocaat of pleitbezorger (*Fürsprecher*) wordt door Luther elders ook aan Christus toegedicht, bijv. WA 23, 715, 31.

<sup>176</sup> CALOV III/1, 872, citeert Luther.

<sup>177</sup> Marcel Zwitser bestudeerde de in Joh. 14:26 beschreven functies van de Heilige Geest (heiligmaker, leraar, trooster, herinneraar) in de lutherse theologie van de 16e tot 18e eeuw, in relatie tot Bachs composities waarin de Heilige Geest wordt genoemd en vond deze onder andere uitgewerkt door August Pfeiffer in zijn *Antimelancholicus* (1648) en de *Evangelische Christen=Schule* (1688). Zie Marcel S. Zwitser, *Göttliche Liebes=Flamme. De lutherse leer van de Heilige Geest en haar invloed op Johann Sebastian Bach* [Proefschrift Utrecht 2012], 20.

<sup>178</sup> “Ein Christlich heilig Volck, das da gleubt an Christum” (WA 50, 624, 29).

<sup>179</sup> WA 30-I, 368, 1-3.

<sup>180</sup> WA 23, 720, 25f.

### I.3. Troost in genres binnen Luthers werken

De troostende betekenis van de rechtvaardigingsleer wordt door Luther niet alleen in brieven uitgelegd, maar ook in andere genres, zoals traktaten, preken, postillen en liederen, nemen zijn opvattingen over troost en de rol die geloof daarbij speelt een belangrijke plaats in.<sup>181</sup> In de aanleiding en het doel van de publicaties is eveneens de zielzorgende missie van Luther te herkennen. Kennis van de ontstaansgeschiedenis van de belangrijkste typen publicaties waarin Luther troost behandelde is relevant, om de betrouwbaarheid van zijn teksten te kunnen duiden. Dit geldt met name voor de postillen, waarvan de teksten ook ten tijde van Bach nog intensief werden gebruikt.<sup>182</sup>

Met name in de beginjaren van zijn publieke optreden schreef Luther enkele zelfstandige werken over het thema troost. De eerste relevante publicatie vormt zijn *Auslegung der 7 Bußpsalmen* uit 1517.<sup>183</sup> Hierin laat hij de psalmist zien als iemand die lijdt onder *Anfechtungen*, Gods toorn vreest, maar ook hulp en troost van Hem ervaart.<sup>184</sup> In 1519 schreef hij het troostschrift voor keurvorst Friedrich der Weise *Tessaradecas consolatoria pro laborantibus et oneratis*.<sup>185</sup> Eveneens op verzoek schreef hij in hetzelfde jaar de *Sermon von der Bereitung zum Sterben*.<sup>186</sup> In deze beide geschriften behandelt Luther de thematiek van angst voor het sterven en het lot van de ziel na de dood.

Luthers brieven waren aanvankelijk vooral gericht aan groepen evangelische christenen en bedoeld om hen te bemoedigen ondanks de ernstige bedreigingen door tegenstanders van de nieuwe leer.<sup>187</sup> Een voorbeeld is de troostbrief *Brief an die Christen im Niederland* uit 1523, geschreven nadat twee jonge monniken op de brandstapel in Brussel waren vermoord, omdat ze Luthers denkbelden aanhingen.<sup>188</sup> Hij wist zich daarbij geïnspireerd door de apostel

---

<sup>181</sup> Luthers liederen komen aan bod in Hoofdstuk II.

<sup>182</sup> Calovs Bijbel met commentaar bevat teksten uit onder meer Luthers postillen ter verduidelijking van Bijbelteksten.

<sup>183</sup> *WA* 1, 154f.; In 1525 publiceerde Luther hiervan een herziene editie (*WA* 18, 467f.).

<sup>184</sup> MENNECKE-HAUSTEIN 1989, 27.

<sup>185</sup> *WA* 6, 99f.; in 1520 gepubliceerd in het Duits. Zie Inleiding.

<sup>186</sup> *WA* 2, 685f.; dit verzoek kwam van Markus Schart, eveneens uit de kring van de keurvorst. Hoewel Luther hem eerst een publicatie van Johannes von Staupitz adviseerde, schreef hij later zelf dit werk.

<sup>187</sup> De behoefte aan troostadviezen van een geestelijke autoriteit was groot in die jaren en Luther schakelde daarom over op het genre van de troostbrief; MENNECKE-HAUSTEIN 1989, 29.

<sup>188</sup> *WA* 12, 77-80. Deze gebeurtenis vormde ook de aanleiding voor Luther eerste lied 'Ein neues Lied wir heben an' (1523). Zie hiervoor Excurs APPENDIX H2.

Paulus.<sup>189</sup> De brieven werden bijna altijd direct gedrukt en verspreid.<sup>190</sup> Luther schreef ongeveer 100 troostbrieven, opgesteld tussen 1516 en 1545.<sup>191</sup> Vanaf 1533 was de Reformatie zozeer een politieke aangelegenheid geworden, dat Luther geen openbare brieven meer verstuurde, maar slechts nog persoonlijke brieven aan individuen.<sup>192</sup> Daarbij waren ook geadresseerden die Luther juist vanwege de politieke ontwikkelingen geestelijk adviseerde.<sup>193</sup>

Ook Luthers preken uit de beginjaren 1520 zijn in druk verschenen, echter niet door hemzelf gepubliceerd en hoogst zelden geautoriseerd.<sup>194</sup> Onderzoek naar stijlkenmerken leverde onvoldoende resultaat om Luthers auteurschap te kunnen bewijzen.<sup>195</sup> Deze vroege preken worden daarom in dit onderzoek slechts gebruikt als aanwijzing voor relevante onderwerpen. Luther publiceerde zelf traktaten onder de naam *Sermon of Predigt* die evenals de *Postillen* wel een betrouwbare tekstbron vormen. Het woord *postille* werd incidenteel ook al vóór Luther gebruikt als aanduiding voor een reeks preken met uitleg van een compleet

---

<sup>189</sup> In 1521 schreef Luther vanaf de Wartburg een brief aan de gemeente in Wittenberg, met uitleg over Psalm 36 (*WA* 8, 210f.). In het voorwoord spiegelt hij zich aan Paulus: “S. Pau., da er ann vielen ortten gepredigt, nu gefangen war zu Rom, ließ er doch nit seyn sorgen für die, ßo er bekeret hatte, mit bitten zu got, mit trosten und sterken yn schriffthen, wie das auß weyßen seyne Epistel. Dem selben exempel nach, Sintemal keyn zweyffel bey uns ist, das wir von gottis gnaden das recht, lautter Euangelium gehoret unnd erkennet haben, wilchs got gefellig geweßen, eynß teylß durch mich, armen menschen, euch zu eroffnen, soll und kan ich auch nit on sorge seyn, das nit wolffe nach mir kummen yn den schafstall.” (*ibid.*, 210, 7-15); MENNECKE-HAUSTEIN 1989, 30.

<sup>190</sup> *Ibid.*, 29.

<sup>191</sup> *Ibid.*, 13; het genre *troostbrief* werd door Luther en de zijnen breder uitgelegd dan enkel brieven aan particuliere ontvangers: ook polemisch gebruikte geschriften werden in de vorm van een brief opgesteld.

<sup>192</sup> *Ibid.*, 31: “Mit dem wachsenden politischen Einfluß der protestantischen Landesfürsten auf die Sache der Reformation blieb manche Angelegenheit nicht mehr nur eine Aufgabe der unmittelbar persönlichen, ‘apostolischen’ Seelsorge des Reformators, sondern wurde zur politischen Sache”.

<sup>193</sup> EBELING 1997 onderzocht eveneens Luthers brieven, maar maakte een bredere selectie van brieven met een pastoraal karakter dan Mennecke-Haustein. Zijn studie bevat voorbeelden waarin Luther zich richt tot geestelijke en wereldlijke leiders. Beide auteurs verwijzen naar een totale collectie van 2650 brieven van Luther die bewaard zijn gebleven.

<sup>194</sup> Veel overgeleverde preken zijn opgetekend door getuigen en door drukkers keer op keer herdrukt, ongetwijfeld met fouten. Zij vormen waarschijnlijk geen betrouwbare woordelijke weergave van wat Luther op de kansel heeft gezegd. (BEI DER WIEDEN 1997, 3; BEUTEL 2010, 316f., over de betrouwbaarheid van de *Invocavit*-preken).

<sup>195</sup> BEI DER WIEDEN 1997, 36f., stelt dat verschillende onderzoekers, waaronder Werdermann, Jonas en Ebeling hebben geprobeerd om aan de hand van de stijl en de retorische vorm overgeleverde preken op juistheid te onderzoeken. Dat bleek niet goed mogelijk, omdat Luther geen specifieke vaste vorm voor zijn preken hanteerde.

Bijbelboek.<sup>196</sup> Luther schreef zijn *Postillen* met name als hulpmiddel voor minder geschoolde, onzekere predikers; eerst in het Latijn, maar vanaf 1521 ook in het Duits. Ze bestaan uit preekschetsen met de door Luther bedoelde reformatorische uitleg van de evangelische perikopen.<sup>197</sup> Van deze geschriften is Luthers auteurschap wel bewezen.<sup>198</sup>

De postillen in gedrukte vorm, zoals we die kennen van Luther, vormen een specifiek genre, dat tot bloei kwam in de tijd van de Reformatie en ook daarna door veel auteurs werd toegepast.<sup>199</sup> De oorspronkelijk vraag hiernaar kwam al in 1519 van Friedrich der Weise.<sup>200</sup> Pas op de Wartburg kwam Luther ertoe een eerste reeks postillen over de evangeliën en de brieven voor de adventstijd te schrijven. Bestemd voor zijn medebroeders verschenen ze in het Latijn onder de titel *Enarrationes epistolarum et euangeliorum, quas postillas vocant*.<sup>201</sup> Daarna ging hij verder met postillen voor de kersttijd in het Duits. Ook het adventsdeel nam hij opnieuw onder handen en completeerde de reeks tot de eerste zondag na *Epiphanie*. Deze zogeheten *Wartburg-Postille* verscheen in 1522 en was nauw verwant aan Luthers vertaling van het Nieuwe Testament, gezien de erin opgenomen uitleg van zijn vertaalvraagstukken.<sup>202</sup> Pas in 1525 volgde de *Fastenpostille*.<sup>203</sup> Van 1526 tot 1528 verschenen er opnieuw postillen,

---

<sup>196</sup> EBELING 1962, 30f. noemt ook de *Plenarien* uit de middeleeuwen, een lijst met perikopen en korte uitleg; August Nebe stelt dat er al verzamelingen preekschetsen werden verspreid in de 12<sup>e</sup> en 13<sup>e</sup> eeuw (NEBE 1869, Band 1, 20). Het gebruik van een vaste collectie Bijbelteksten voor het kerkelijk jaar ontstond al in de 4<sup>e</sup> eeuw. Karel de Grote (ca. 745-814) bepaalde dat overal in het Romeinse Rijk de mis gevierd moest worden volgens de '*ordine Romano*'.<sup>196</sup> Daarbij werd de preek gewoonlijk als bescheiden onderdeel van de mis in de volkstaal uitgesproken. Pas in de Reformatie werd de preek het hoofdbestanddeel van de kerkdienst. Vanwege het belang van *Postillen* en soortgelijke publicaties van andere auteurs in Bachs theologische bibliotheek is hier kort beschreven hoe deze tot ontwikkeling zijn gekomen.

<sup>197</sup> EBELING 1962, 30f.; Nebe definieerde perikopen: "Unter evangelischen Perikopen versteht man das System von Schriftstücken, aus den Evangelien entlehnt, welche, für den öffentlichen Gottesdienst auserlesen, über das ganze Kirchenjahr sich erstrecken" (NEBE 1869, Band 1, 1).

<sup>198</sup> BEUTEL 2010, 317: "Die 1521 bis 1525 entstandenen Texte der Kirchenpostille sind authentische Luthertexte, freilich keine wirklich gehaltenen Predigten".

<sup>199</sup> FRYMIRE 2010, 25f.

<sup>200</sup> EBELING 1962, 31f., vertaalde de aanhef van de brief uit het Latijn (*WA* 7, 463, 12-18): in de aanbiedingsbrief stelt Luther, dat deze uitgave het antwoord is op het verzoek van de keurvorst, die hiermee overigens beoogde Luther "von den 'bissigen und stürmischen Streitschriften' zu 'heiligen und friedlichen Studien' zu ziehen".

<sup>201</sup> *Ibid.*, 458-537.

<sup>202</sup> EBELING 1962, 32.

<sup>203</sup> Deze *Fastenpostille* zou uitgegeven worden door Cranach en Döring, maar een onbetrouwbare zetter zorgde ervoor dat het eerste deel illegaal in Regensburg gedrukt werd. In de volledige officiële druk maakt Luther melding van deze diefstal met een 'Vorrhede und vermanunge an die Drucker' (*WA* 17, 3-4).

maar niet op initiatief van Luther zelf; Stephan Roth (1492-1546) publiceerde deze *Sommerpostille*, *Festpostille* en *Winterpostille*, samengesteld op basis van verzamelde preken van Luther.<sup>204</sup> Nadat de verhouding met Roth (die het als commercieel project zag) verstoord was geraakt, meldde Luther in 1535 aan uitgever Nikolaus Gerbel, dat hij een verbeterde versie wilde laten maken door Caspar Cruciger.<sup>205</sup> Deze nieuwe *Sommerpostille* verscheen in 1544.<sup>206</sup> Uit deze handelwijze blijkt dat Luther zorgvuldig wenste om te gaan met de inhoud van zijn werken.

Veit Dietrich (1506-1549) stelde op verzoek van Luther eveneens in 1544 de zogeheten *Hauspostille* samen.<sup>207</sup> Deze Bijbelpassages met uitleg hielpen het gezinshoofd vorm te geven aan de geloofsopvoeding. Luther beschouwde het gezin namelijk als voortzetting van de kleine geestelijke kring die hem eerder in het klooster met getijdengebeden structuur had geboden.<sup>208</sup> De opkomst van drukkerijen begin 16<sup>e</sup> eeuw gaf een impuls aan het thuisgebruik van postillen.<sup>209</sup>

Luther handhaafde veel perikopen uit de overlevering, maar corrigeerde de uitleg nadrukkelijk wanneer hij in rooms-katholieke preken misvattingen had aangetroffen.<sup>210</sup> Hij wilde de perikopen als erfgoed handhaven, omdat het systeem ook deel uitmaakte van het maatschappelijke verkeer.<sup>211</sup> In de beschrijving van de eredienst in de *Deutsche Messe* (1526) legt

---

<sup>204</sup> BEUTEL 2010, 317; Luther was hier niet bijzonder positief over, maar schreef toch een voorwoord bij de eerste uit deze reeks (EBELING 1962, 33).

<sup>205</sup> Ibid., 34 vertaalde het fragment uit de brief *WA BR 7*, 329 (Nr. 2275, 14f.) uit het Latijn: “Von der Postille hast du eine ehrfürchtigere Meinung als ich. Denn ich wollte, dies ganze Buch (nämlich die Rothsche Postille) wäre ausgetilgt. Und ich bin darauf aus, D. Caspar Cruciger mit der mühseligen Arbeit zu beauftragen, das Ganze in eine neue und bessere Form zu bringen, die überall die gesamten Kirche von Nutzen sein kann”.

<sup>206</sup> BEUTEL 2010, 317; EBELING 1962, 35.

<sup>207</sup> *WA 52*, 1-842.

<sup>208</sup> Tot het ‘gezin’ rekende Luther iedereen die in het huis leefde, dus ook gasten, knechten en burenen, naar het voorbeeld van de aartsvaders. Voorwoord op de *Hauspostille*, *WA 52*, 1-2. De ‘Hausvater’ gaf leiding aan de geestelijke opvoeding van dit gezin, met behulp van *Hauspostille*, *Der Kleine Katechismus* en met de liederen (BEUTEL 2010, 308).

<sup>209</sup> NEBE 1869, Band 1, 23: “Ebenso wurden aber auch die Perikopenpredigten, die sogenannten Postillen, sehr fleissig in den Christenhäusern gelesen”.

<sup>210</sup> Ibid., 23f.: “Er [Luther] weiss, dass viele Perikopen ihren Platz nur abergläubischen oder längst gefallenen Ceremonien im katholischen Gottesdienste verdanken.”; Luthers kritiek had met name betrekking op de duivelsuitdrijvingen, de aandacht voor vroomheid, de vasten en de onvrijwillige biecht.

<sup>211</sup> Ibid., 7, stelt dat de teksten “alljährlich als gute Bekannte wiederkehrten”; Ibid., 22: “Die alten Perikopen hatten sich festgesetzt in dem Herzen und in der Sprache des christlichen Volkes, wie es nicht selten vorkommt in alten Akten, so bestimmte man die Zeit des Jahres nach den sonntäglichen Perikopen”.

Luther opnieuw het belang van handhaving van het perikopensysteem uit [A2]. De wijzigingen die hij ten opzichte van het rooms-katholieke leesrooster doorvoerde, vindt men bij de zondag van de besnijdenis van Jezus, de 6<sup>e</sup> zondag na *Epifanie*, zondag *Reminiscere*, Goede Vrijdag en zondag *Trinitatis*. Luther hechtte belang aan de Triniteitszondag als samenvatting van het christelijke geloof, met een hoofdrol voor Christus, overigens zonder een uitvoerige Triniteitsleer in zijn theologie.<sup>212</sup> Bij de zondagen na *Trinitatis* verschoof hij perikopen naar andere zondagen; bovendien koos hij nieuwe perikopen voor alle mogelijke zondagen na *Trinitatis*, dus tot en met de 27<sup>e</sup> zondag.<sup>213</sup> Hij koos voor deze laatste vier zondagen eschatologische teksten.

Luther wijzigde keuze en ordening van de epistellezingen met een pastoraal doel.<sup>214</sup> Zo introduceerde hij in de *Sommerpostille* (1544) een preek over ‘Ein ander Epistel I. Corinth. XV’ voor de derde zondag na Pasen, met een uitleg hoe deze tekst de gemeente kan troosten tussen Pasen en Pinksteren met de boodschap van de opstanding van Christus en alle doden [A3]. Luther was ook later nog zeer tevreden over zijn *Postillen* en stelde: “mein aller bestes buch, das ich yhe gemacht habe, die Postillen, welche auch die Papisten gerne haben”.<sup>215</sup> Overigens heeft hij dat predikaat aan meer van zijn werken toegekend.

#### I.4. Troost uit geloofsbronnen

In zijn werken wijst Luther op de verschillende bronnen binnen het geloof waaraan mensen troost kunnen ontleen, afhankelijk van hun persoonlijke situatie. Hierna volgt een bloemlezing die toont op welke wijze Luther troostmiddelen en -bronnen behandelde, passend bij de context waarin een troostbehoefte aan de orde was.<sup>216</sup> Met name de publicaties rond 1522, het jaar waarin ook zijn vertaling van het Nieuwe Testament in het Duits verscheen, zijn relevant, omdat die direct voorafgingen aan het jaar waarin Luther de meeste van zijn liederen schreef,

---

<sup>212</sup> BEUTEL 2010, 357 en 365.

<sup>213</sup> Ontleend aan het schema bij NEBE 1869, Band 1, 91f.; het katholieke perikopenrooster eindigde na de 23<sup>e</sup> zondag.

<sup>214</sup> Ibid., 24f.

<sup>215</sup> Geciteerd door NEBE, Band 1, 27; EBELING 1962, 36 (noot 72). Het citaat is afkomstig uit Luthers strijdgeschrift waarin hij de discussie aangaat met zijn protestantse tegenstanders over de aanwezigheid van Christus in het Avondmaal ‘Das diese wort Christi (Das ist mein leib etce) noch fest stehen wider die Schwermgeister’ uit 1527 (*WA* 23, 279, 13-14).

<sup>216</sup> De teksten worden weergegeven zoals in *D. Martin Luthers Werke* (Weimarer Ausgabe, *WA*). Korte citaten zijn hier opgenomen; uitgebreidere citaten zijn te vinden in APPENDIX A.



kort na zijn terugkeer in Wittenberg. De preken uit dat jaar zijn zoals reeds vermeld echter niet woordelijk betrouwbaar, daarom zijn de hieraan ontleende onderwerpen steeds getoetst aan uitspraken in latere teksten.

### *Troost door Christus*

De persoon en het werk van Christus vormden voor Luther het redmiddel tegen de angst voor dood, hel en duivel. De *Anfechtung*, die de zondige mens ervaart onder invloed van deze drie machten en als gevolg van overtreding van Gods wet, kan worden bestreden met troost uitgaande van het verlossende werk van Christus, die voor de zonden van de mens heeft geleden en is gestorven en hem daardoor heeft gered. Luther onderbouwt dit in vele geschriften met Bijbelpassages, onder andere in *Ein Sermon Von der krafft der Hymelfart Christi* (1527) met een verwijzing naar Jes. 53:5 [A4]. In *Vom Abendmahl Christi. Bekenntnis* (1528) benadrukt hij dat Christus zonder schuld werd geboren uit de maagd Maria en daarna de zonde van de mens op zich heeft genomen.<sup>217</sup>

### *Troost uit de Bijbel*

De Bijbel is voor Luther de vindplaats van troostargumenten. In een preek op 2<sup>o</sup> Pinksterdag 9 juni 1522 benadrukte hij, dat niets anders nodig is dan het woord van God om op te bouwen [A5]. In zijn *Sermon und Hauptstück unsern Glauben betreffend* illustreert Luther met Jes. 55:11 hoe Bijbelteksten als vruchtbare bron kunnen dienen om geloof tot ontwikkeling te laten komen.<sup>218</sup> Samenvattend geeft Luther in deze preek de aard van het geloof weer als iets wat de mens niet kan begrijpen, maar steeds moet oefenen om troost te ervaren. De Bijbel is daarvoor het hulpmiddel, waarmee bovendien telkens opnieuw troost gevonden kan worden in actuele situaties.

Een treffend voorbeeld daarvan is een preek uit 1530 na afloop van de Reichstag in Augsburg.<sup>219</sup> Luther verbleef van april tot oktober in de buurt, op de Veste Coburg.<sup>220</sup> Uit die

---

<sup>217</sup> *WA* 26, 502, 31-33. Deze geloofsbelijdenis van Luther staat aan het eind van een strijdgeschrift over het Avondmaal. Kort daarna besluit hij om zich voortaan aan zijn pastorale taak te wijden: “Denn ich mir fuergenomen, hinfurt widder keinen Papisten zu schreiben, sondern allein die unsern zu troesten und zu stercken” (ibid., 560, 18f.).

<sup>218</sup> “Gleich wie der schne und regen von himel felt unnd macht die erde feucht und fruchtbar, also wirt auch meyn wort thon” (*WA* 12, 501, 2f.).

<sup>219</sup> Van juni tot september 1530 moest een delegatie van theologen en vorsten uit Saksen opnieuw de reformatorische opvattingen verdedigen voor keizer Karel V. Vanwege het nog steeds geldende edict van Worms (1521) kon Luther daar niet bij zijn, omdat Augsburg buiten Saksen lag, waar hij bescherming genoot van de keurvorst. Melancthon werd daarom de belangrijkste theoloog in het gezelschap.

periode zijn tien preken van hem bekend. De laatste hield hij op 2 oktober na afloop van Rijksdag, met als positieve uitkomst waarop Luther niet had durven hopen, dat de geloofsbelijdenis, de *Augsburgse Confessie*, mocht worden voorgelezen.<sup>221</sup> Hij preekte over de actuele betekenis van de evangeliëlezing voor die zondag: “Die Erzählung vom Jüngling zu Nain (Lk 7,11-17) ziehlt nach Luther auf den Glauben, daß Christus auch gegenwärtig Tod unverhofft in Leben verwandeln kann”.<sup>222</sup> Kenmerkend is dat Luther hierin, ondanks de politieke betekenis van de Rijksdag en het optreden van de vorsten, enkel de betekenis van de Bijbel centraal stelt.

Wer ein Christ wil sein, der richte sein hertz da hin, das er einen Gott habe, der mit dem das nichts ist, umbgehe, Denn das heist ein glaube, das man etwas das nicht ist, Eben wie dieser widwen gedanken solten gestanden sein. [...] Darumb ist unser leben schlechts ynn das blosser wort gefast, Denn wir haben ya Christum, wir haben das ewige leben, ewige gerechtigkeit, huelff und trost, Aber wo ists? wir sehen nicht, wir habens nicht ynn dem kasten noch henden, sondern allein ynn dem blossen wort.<sup>223</sup>

Luther verwijst bovendien opnieuw naar de uitleg over het geloof als een vast vertrouwen in wat men niet ziet (Hebr. 11:1) [A6]. In de resultaten van de Rijksdag ziet hij Gods invloed, waardoor de afgevaardigden trouw konden blijven aan het Woord, en roept op tot dankbaarheid voor deze schat [A7]. Het wonder dat God hier, vergelijkbaar met het verhaal over de jongeling, opnieuw heeft laten gebeuren, is dat mensen bij het Woord en het geloof zijn gebleven [A8].

Gedurende deze periode in Coburg schreef Luther veel brieven aan collega's en vrienden die in Augsburg verbleven, in het bijzonder aan Melancthon, met als doel hen te *vermahnen und trösten*.<sup>224</sup> Uit deze brieven is een collectie troostspreuken gebundeld door

---

<sup>220</sup> BEUTEL 2010, 165f.

<sup>221</sup> In dit document, op aandringen van Luther opgesteld door Melancthon, stond beschreven “was die hier vertretenen Gemeinden bejahren, was sie lehren und gottesdienstlich praktizieren” (EBELING 1985, 347).

<sup>222</sup> BEUTEL 2010, 319; voor de preek zie *WA* 32, 121f.

<sup>223</sup> *Ibid.*, 123, 8-11 en 25-28.

<sup>224</sup> “An die gantze geistligkeit zu Augsburg versamlet auff den Reichstag Anno 1530 Vermanung Martini Luther: Wie wol wir (lieben Herrn) nicht gebueret auff diesen Reichstag personlich zu erscheinen, Und ob ich gleich erscheinen mueste odder solte, doch nichts nutze da sein kundte, als an dem jnn solcher pracht und gescheffte nichts gelegen sein wuerde, So hab ich mir doch furgenomen, uber meine geistliche gegenwertigkeit (die ich mit gantzem meinem hertzen, durch gebet und flehen zu meinem Gott vleissig und redlich mit Gottes hulffe beweisen wil) auch schriftlich und mit dieser

Matthias Flacius (1520-1575) onder de titel *Etliche tröstliche Vermahnungen in Sachen das heilige Göttliche Wort betreffend, zu dieser betrübten Zeit sehr nützlich und trostlich zu lesen. D. Martinus Luther Anno 1530 [...] Mit diesen Sprüchen hat sich der heilige Mann und teure Held D. Martinus Luther getröstet Anno 1530, da ihn die Adiaphoristen mit ihrer philosophischen Klugheit und gottlosen Vereinigung Christi und Belials sehr geplagt und geängstiget haben [...]*.<sup>225</sup> Deze collectie was al opgenomen in oudere verzameluitgaven van Luthers werk, waaronder de uitgave uit Jena, waarvan Bach de acht Duitstalige banden in bezit had.<sup>226</sup>

De tekst opent met:

Wenn uns von wegen Gottes Worts beschwerung, truebsal und verfolgung vorfellet, wie denn das heilig creutz mit bringet, So sollen uns hernachfolgende ursachen mit Gottes huelffe billich troesten und bewegen, in solchem fall getrost, keck und guter ding zu sein und die sach Gottes gnedigem und Veterlichem willen zuergeben und heim zustellen.<sup>227</sup>

Er volgen vele Bijbelcitaten die illustreren dat talloze personen in de Bijbel verdrukking, leed en angst hebben moeten dragen, desondanks vertrouwen bleven houden en door God werden gered. Een relevant voorbeeld van een dergelijke aaneenschakeling van troostende teksten betreft een verwijzing naar Psalm 46:

III. So sind die troestlichen spruech je alle war und liegen uns nicht, Psal. [Ps. 46, 2] XXXVI: ‘Gott ist unser zuversicht und sterck, Eine huelffe inn den grossen noeten, die uns treffen.’ So sagt Syrach [Jes. Sir. 2, 11] der weise man: ‘Wer ist jemals zu schanden worden, der auff Gott gehoffet [1. Makk. 2, 61] hat?’ Und Machab. II: ‘Alle die auff Gott vertrauen, werden erhalten.’ Item: ‘Herr, du verlessest die [Ps. 9, 11] nicht, die dich suchen.’<sup>228</sup>

Diverse citaten verwijzen naar de belofte die God geeft in de Schrift, met name in het Psalter en de Evangeliën [A9]. Over de troost bij een zwak geloof schrijft Luther:

---

meiner stummen und schwachen botschaftt unter euch sein” (WA 30-II, 268, 19-26); EBELING 1985, 341.

<sup>225</sup> WA 30-II, 698; Flacius was eerder werkzaam geweest als hoogleraar Hebreeuws in Wittenberg, maar in conflict geraakt met Melanchthon (ibid., 697).

<sup>226</sup> WALLMAN 1995, 136; ontleend aan de *Specificatio*, de verantwoording van het boekenbezit uit Bachs nalatenschap (BD II, 490f.).

<sup>227</sup> WA 30-II, 700, 6-17.

<sup>228</sup> Ibid., 701, 7-17. Een correctie in het notenapparaat wijst erop, dat het hier gaat om de Psalm ‘Deus noster refugium et virtus’ en dus Psalm 46 i.p.v. XXXVI.

IX. Ob nu unser glaube schwach ist, so last uns allein ernstlich bitten mit [Luk. 17, 5] den Aposteln Luce xvij: 'Herr, stercke uns den glauben.' Und mit des kinds [Mark. 9, 24] vater Mar. ix sagen: 'Jch gleube, Herr, hilff meinem unglauen.'<sup>229</sup>

Troost wordt hier telkens omschreven als hulp om het geloof te sterken of te leren vertrouwen op God. De Bijbel bevat voorbeelden om dit vertrouwen op te baseren, en de sacramenten zijn een duidelijk teken voor de zwakgelovigen.

### *Troost door de sacramenten*

Luther beschouwde de door Christus zelf ingestelde sacramenten Doop en Heilig Avondmaal als belangrijke tastbare tekens waarin zwakgelovigen steun konden vinden: "das der glaube etwas haben mus das er glaube, das ist daran er sich halte und darauff stehe und fusse".<sup>230</sup> Doopwater vereist echter ondersteunende woorden om reddende betekenis te krijgen: "Denn durchs wort kriegt sie die krafft, das sie ein bad der widdergeburt ist".<sup>231</sup> Hetzelfde geldt voor het Avondmaal, waarover Luther in *Ein Sermon von dem neuen Testament, das ist von der heiligen Messe* (1520) schrijft: "es ligt alles an den Worten dieses sacraments, die Christus sagt, die man furwar solt mit golt und eytel edel gesteyn unnd nichts fleysziger fur den augen des hertzen habenn, den glaubenn dran tzu ueben".<sup>232</sup> Gods belofte is belangrijker dan de uiterlijke tekens en het geloof is daarom onmisbaar om de sacramenten werkingskracht te geven.<sup>233</sup> Door het Woord en de zintuiglijk waarneembare tekens wordt het hart tot geloof aangespoord, maar de echte werking volgt pas als de Heilige Geest het diepste innerlijk van de mens beroert.<sup>234</sup>

Donderdag na *Invocavit* 1522 behandelde Luther hoe Jezus met de instelling van het Heilig Avondmaal een troostend sacrament gaf om de geschrokken leerlingen gerust te stellen, nadat Jezus vertelde over zijn naderend vertrek en verraad door één van hen.<sup>235</sup> Een dag later besprak hij opnieuw het sacrament als troostmiddel:

---

<sup>229</sup> Ibid., 703, 2-7.

<sup>230</sup> WA 30-I, 215, 24-26.

<sup>231</sup> Ibid., 215, 18-19. Volledige fragment [A10].

<sup>232</sup> WA 6, 260, 29-32.

<sup>233</sup> "Gott hatt ußerm glauben hie eyne weyde, tisch und maltzeyt bereyt" (WA 6, 363, 27f.).

<sup>234</sup> Deze visie heeft Luther vanaf de begintijd van de Reformatie tot aan zijn dood gehouden (BEUTEL 2010, 415).

<sup>235</sup> "Darnach erst, da er sie wol zitteren und bedment gemacht hatte, setzte er dis Sacrament ein zu einem trost und erquickunge, troestet sie also widerumb." (WA 10-III, 54b, 13-27).

Da setzt er aller erst das hochwirdige sacrament uff zû einem trost, und troeste sie wider, das diß brot ist ein trost der betrübten, ein artzney der krancken, ein leben der sterbenden, ein speyß aller hungerigen und ein reycher schatz aller armen und dürfftigen.<sup>236</sup>

In Weimar (19 oktober 1522) legde Luther uit hoe men Christus bij zich kan hebben: via het evangelie komt Christus in het hart, om de gelovige te troosten (1. Kor. 1:18). De doop is daarvoor het teken, dat werkt zoals een zegel op een brief (Ef. 3:17) [A11].

Voor tweede Paasdag (6 april 1523) schreef Luther *Sermon und Hauptstück unsern Glauben betreffend*, naar aanleiding van de schriftlezing over de Emmausgangers (Luc. 24:13f), waarin hij de relatie tussen geloof en sacramenten uitlegt. De twee leerlingen van Jezus die op weg gaan “stecken noch vol ungläubens”. Luther verklaart hier waarom mensen denken dat ze onvoldoende geloven om het sacrament van het Avondmaal te kunnen ontvangen: omdat goede werken niet langer nodig zijn als voorbereiding en geloof volstaat, bestaat het risico, dat men te afwachtend wordt tot God het geloof schenkt.<sup>237</sup> De oorzaak daarvan is de duivel, die *het hart traag maakt* en mensen waarschuwt het sacrament pas te aanvaarden als ze een sterk geloof hebben. Juist daarom hecht Luther veel waarde aan preken over het geloof. Voorbereiding voor het Avondmaal bestaat niet uit biechten of goede werken doen, want enkel Gods kracht maakt dat het sacrament werkt. “Darumb ist keyn besser bereyttung zu allen Sacramenten, die man thon sol oder leyden, das es Got ynn uns thue”.<sup>238</sup> Juist dat vraagt om geloof en vertrouwen. Luther demonstreert wat een zwak geloof met mensen doet aan de hand van de reactie van de Emmausgangers, die laten zien “wie es den noch manglet und feylet am glauben, sprachen also ‘Wir hatten gehoffet, er solt Israel erlosen’”.<sup>239</sup> De valkuil is volgens Luther, dat de mens gaat wachten op een wonderteken van God, om te weten dat hij sterk genoeg is om het sacrament te kunnen ontvangen. Hij moet juist in zijn twijfel en zwakheid het sacrament als hulp en troost willen aanvaarden [A12]. Om het zwakke geloof te sterken moet men dus niet het Avondmaal mijden, maar juist komen om het geloof te laten ontbranden en groeien (“das sich deyn glawb anzunde unnd zuneme”).<sup>240</sup> Hij verwijst daarvoor naar Jezus’ uitspraak in Matt. 11:28 waaruit blijkt dat het sacrament juist bedoeld is voor wie hulp en troost nodig heeft:

---

<sup>236</sup> Ibid., 54b, 8-11.

<sup>237</sup> WA 12, 496, 19-20: “das man treg wurd unnd ymer wartet, biß Got keme unnd volkommen glawben gebe”.

<sup>238</sup> Ibid., 497, 6f.

<sup>239</sup> Ibid., 498, 5f.

<sup>240</sup> Ibid., 499, 3f.

‘Kumet zu mir alle die ir mueselig unnd beladen seyent, ich will euch erquicken’. Meynestu, das er sochs denen had gesagt, so do schon brennen und starck synd ym glauben?<sup>241</sup>

Wie al vol vertrouwen is, ervaart niet meer zo sterk hoe het geloof helpt of kan troosten; juist wie onzeker is ervaart die kracht wel. Luther duidt bovendien de betekenis van de biecht, gevolgd door het sacrament, voor wie lijdt onder een zwak en gekweld geweten [A13]. Luther onderscheidt verschillende troostende werkingen van het sacrament, dat “alleyn darumb da ist, das er die schwachen stercke unnd erschrockenen troste”.<sup>242</sup> Voor zwakgelovigen is het een steun; wie lijdt door de situatie waarin hij verkeert, ervaart troost [A14].

### *Troost van de biecht*

Luther keerde zich in zijn geschriften fel tegen zijn tegenstanders, wanneer hij vond dat zij oneigenlijke argumenten voor troost hanteerden zoals bij de biecht. In de preek van zondag *Reminiscere* 1522 verklaarde Luther hoe de biecht helpt wanneer de priester daarna een troostend woord spreekt. Hij had daar zelf baat bij gehad, maar stelt dat men voor deze troost nu niet meer van de paus afhankelijk is. In plaats daarvan kunnen naasten elkaar troostend van dienst zijn bij de behoefte om te biechten, op basis van Matt. 18:20.<sup>243</sup> De absolutie van de priester is volgens Luther niet nodig, want die is feitelijk al gegeven in het evangelie, evenals de troost die kan worden gevonden in het *Onze Vader* en de Heilige Doop. Wie een sterk geloof heeft, kan rechtstreeks tot God bidden om te biechten. Heeft iemand met een minder sterk geloof toch behoefte aan de absolutie als troostwoord, dan kan die ook verleend worden door de naaste.<sup>244</sup> Deze uitdrukkelijke oproep om de naaste te steunen was noodzakelijk, omdat de overbodigheid van *goede werken* soms te vrij werd geïnterpreteerd. In een preek op 9 juni 1522 sprak Luther zich daar krachtig tegen uit en stelde dat de gelovige weliswaar niets hoeft te doen voor zijn eigen heil, maar wel dienstbaar moet zijn aan het heil van zijn naaste [A15]. In zijn *Vom Abendmahl Christi. Bekenntnis* (1528) schrijft Luther over het nut van de heimelijke biecht voor de zielzorg:

---

<sup>241</sup> Ibid., 499, 8f.

<sup>242</sup> Ibid., 503, 18.

<sup>243</sup> *WA* 10-III, 61,15 – 62,8.

<sup>244</sup> Ibid., 62,34 – 63,22.

Eim yglichen sunderlich gesprochen wirdt, unnd so offt er wil, darinn solch vergebung oder auch trost, rat unnd bericht haben mag, das sie gar ein theuer nuetzes ding ist fuer die seelen.<sup>245</sup>

### *Troost door voorbede en aanbedding van heiligen*

Luther bekritiseerde de gewoonte om voorspraak bij God te vragen aan heiligen. Volgens hem is het gebed van alle gelovigen even waardevol, omdat elk gebed immers tot dezelfde Christus is gericht. Vragen om voorbede is toegestaan, maar heeft geen andere waarde dan zelf bidden. Ook aanroeping van heiligen heeft volgens Luther geen extra betekenis, maar hij verbiedt het niet, zolang men beseft dat Christus de enige is van wie troost verwacht mag worden.<sup>246</sup> Tijdens het feest van Maria Hemelvaart vestigde Luther nogmaals de aandacht op aanbedding van Maria en andere heiligen om troost te verkrijgen [A16]. Opnieuw stelt hij dat zij geen andere troost te bieden hebben, dan die wordt verkregen door het geloof in Christus.<sup>247</sup>

## **I.5. Troosten op basis van de situatie van de *consolandus***

Luther maakt een onderscheid in twee groepen gelovigen die behoefte hebben aan troost: “die Schwachgleubigen und Traurigen zu troesten”.<sup>248</sup> Vaak worden deze in één adem genoemd, zoals bij troost via het sacrament. De bronnen maken evenwel duidelijk, dat het troostconcept bij Luther verschillende vormen krijgt al naar gelang de toestand van de *consolandus*. Dit onderscheid is van belang om hierna de argumentatie in de liederen te kunnen analyseren. Het onderzoek van de troostbrieven is behulpzaam om hier inzicht in te krijgen. In algemene zin verbindt Luther in zijn troostbrieven telkens geestelijke troost uit Gods woord met het nut van plezierige activiteiten in de alledaagse werkelijkheid, om de juiste gemoedstoestand te stimuleren.<sup>249</sup> Wanneer hij geestelijke troost benadrukt die voortkomt uit een gevoelde nabijheid tot Christus vertoont dit overeenkomsten met mystieke tradities.<sup>250</sup> Dit blijkt bijvoor-

---

<sup>245</sup> WA 26, 507, 19-21.

<sup>246</sup> WA 10-III, 204, 5-20.

<sup>247</sup> Ibid., 281, 1-7.

<sup>248</sup> WA 35, 479, 13.

<sup>249</sup> MENNECKE-HAUSTEIN 1989, 271.

<sup>250</sup> Ibid., 271: “Mit diesem Trostbegriff [...] greift Luther [...] auf mystische Tradition zurück, die die Erfahrung des Einsseins mit Gott, des Ruhens an seiner Seite, als beseligende, tröstende Erfahrung beschrieben hat. Auch für Luther ist es vor allem die Erfahrung des ‘in Christo’-Seins, der Nähe Gottes in Christus, die den Menschen fröhlich macht und ihn deshalb zu trösten vermag”.

beeld ook uit een zin die Luther ter afsluiting van brieven als bede opneemt: verwijzend naar Hooglied 8:6 is zijn troostende wens dat Christus zich als beeld of zegel in het hart van de mens drukt.<sup>251</sup> Ook in andere bronnen benadrukt hij enerzijds dat het denkbeeld van de gekruisigde Christus gelovigen helpt om troost te kunnen ervaren.<sup>252</sup> Anderzijds helpen de uiterlijk waarneembare sacramenten het zwakke geloof te versterken en zo geestelijke troost te bieden, doordat ze een verbinding leggen tussen beide gemoedstoestanden. Ook Mennecke-Haustein benoemt hoe Luther in brieven deze relatie legt waarbij het *kreitürlichen Affekt* het *geistlichen Affekt* helpt om geloofstwijfel te bestrijden.<sup>253</sup>

De troostbehoefte wegens een zwak geloof of *Anfechtungen* stond vaak in relatie tot onzekerheden over het lot na het dood, zoals angst voor zonde, duivel, hel of voor de eeuwige dood. Voor de treurende kwam troostbehoefte voort uit persoonlijke levenssituaties, zoals ziekte, armoede, eenzaamheid en verlies van een dierbare. Voor groepen gelovigen in een bepaalde plaats of regio konden natuurrampen, zoals epidemieën (de pest), hongersnood (door droogte of misoogsten) of overstromingen de collectieve behoefte aan troost oproepen. Dat geldt ook voor rampen die werden veroorzaakt door mensen, zoals oorlogen (specifiek: de Boerenoorlog in 1525), de Turkse dreiging of onderdrukking van geloofsvrijheid in het kader van religieuze schisma's.<sup>254</sup>

Het onderscheid in twee doelgroepen is niet alleen te vinden in Luthers brieven bij specifieke situaties, maar ook in preken bij Bijbelperikopen. Hieruit zijn twee troostrecepten af te leiden. Lijdt iemand onder *Anfechtungen* wegens een zwak geloof, dan kan troost worden geboden door voortdurend en systematisch te werken aan de geloofsopvoeding (*Erbauung*), eventueel geholpen door het sacrament van het Avondmaal. Moet een gelovige worden getroost worden bij verdriet wegens ziekte, ongeluk of verlies van een dierbare, dan geldt een andere aanpak. Het geloof is dan in de kern vaak niet aangetast, maar om troostend te kunnen werken moet het actief in herinnering worden geroepen, om niet uit het zicht te raken door de nood van het moment. Zo iemand kan troost vinden door het beeld van Christus in de visuele

---

<sup>251</sup> Ibid., 124: “Luthers synonymische Formulierung ‘tröste und drücke sich (selbs in euer Herz)’ zeigt, daß er in dieser fühlbaren und den Menschen ‘umprägenden’ Nähe Christi den einzig wirklichen, durch die Glaubenserfahrung aus der Schrift gewinnbaren Trost sieht”.

<sup>252</sup> Luther adviseert zoals al genoemd regelmatig om dit beeld op te roepen en voor ogen te houden. “Der gnaden bild ist nit anders, dan Christus am Creutz” (*WA* 2, 689, 28-29).

<sup>253</sup> MENNECKE-HAUSTEIN, 272: “Dieses Einwirken auf den ‘geistlichen’ Affekt mit Hilfe des natürlich-kreitürlichen praktiziert Luther freilich nur in Fällen der *tristitia religiosa*, der geistlichen Anfechtung”.

<sup>254</sup> FRYMIRE 2010, 1.



herinnering te halen, waarbij concentratie op zijn reddende werk helpt om het geloof en het vertrouwen in God weer te voeden en te herstellen.

In alle gevallen is de Bijbel de aangewezen bron om uit te putten, waarbij de Heilige Geest onmisbaar is om de teksten ook te kunnen begrijpen. Als mensen kennis kunnen nemen van Gods woord, voedt dat het geloof en wordt daarmee troost gerealiseerd.<sup>255</sup> Alle middelen die daarbij kunnen helpen zijn volgens Luther geschikt, zoals een vertaling van de Bijbel, catechismus, preken, brieven en ook liederen.

## **I.6. Luthers teksten in de tijd van Bach**

Na de inventarisatie van Luthers gedachten over troost is de vraag relevant hoe men in Bachs tijd Luthers troostopvattingen waardeerde. Een bruikbare invalshoek daarvoor biedt de thematiek in de Bijbelse perikopen per zondag of kerkelijk feest.<sup>256</sup> Voor de identificatie van deze thema's is gebruik gemaakt van het register van Luthers *Hauspostille* uit 1544 in de uitgave van 1702 (fig I.2).<sup>257</sup> Deze editie is voorzien van noten in de kantlijn (*nota marginalis*) en een register, dat toont bij welke zondag of feest in het kerkelijk jaar en bij welke perikopen Luther de relatie met troost heeft gelegd. Interessant hieraan is dat de teksten weliswaar van Luther zijn, maar dat accenten via marginnoten en trefwoorden in het begin van de barokperiode zijn gelegd. De volledige registertabel met betrekking tot troost is te vinden in APPENDIX E-2. Hierna zijn enkele preekfragmenten uit deze *Hauspostille* gekozen en beschreven, die qua troostbehoefte aansluiten bij de eerder besproken situaties van lijden (verdriet, omgaan met de dood) en geloofstwijfel (zonde, zwak geloof).

---

<sup>255</sup> In 1522 (direct na afronding van zijn vertaling van het Nieuwe Testament in het Duits) kwam deze overtuiging onder meer ter sprake in Luthers *Invocavit*-preken (*WA* 10-III, 15f.).

<sup>256</sup> Bovendien bieden deze perikopen en/of de zondagen en feesten in het kerkelijk jaar een bruikbare link met cantates van Bach.

<sup>257</sup> LEAVER 1983, 66, noemt die als één van de mogelijke edities die Bach in zijn theologische bibliotheek bezat; deze uitgave is volgens het voorwoord een heruitgave van een editie uit Torgau (1601), die weer een herdruk is van een editie uit Jena (1562).

Doct. Martini Lutheri

# Hauß-Postilla

über alle

Sonntags- und fürnehmsten Fest-  
Evangelien durchs ganze Jahr/

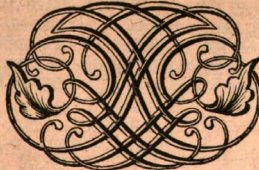
Welche

Nach demjenigen Exemplar/ so auf

Hr. Hochfürstl. Durchl. Herzog Friedrich Wilhelms  
Sel. damahls Churst. Würde Administratoris Anordnung  
aus der Jenischen und Wittenbergischen Edition Anno 1601.  
zu Torgau ans Licht kommen/

Auff fürnehmer und gelehrter Männer Einrathen/ mit  
ziemlich grober so wohl alten als jungen Augen dienlicher Schrift  
von Wort zu Wort nachgedruckt/ wie auch mit einer Anweisung der  
vornehmsten Articul Christlicher Lehre/ und vollkommenen Register  
der Historien und Exempel vermehret worden;

So abermahls von neuen wieder auffgelegt/  
worbey man die Notas Marginales, wo und wann der seel.  
Lutherus eine iede Predigt gehalten/ dem gemeinen  
Mann zum besten verdeutschet hat.



Kommt laffet uns hinauff zum Berge des Herrn gehen und zum Hause des Gottes Jacob/  
dass er uns lehre seine Wege/ und wir auff seiner Strassen wandeln. Micha 4. v. 4.

Leipzig/ in Verlag Johann Ludwig Meibischens/  
und Moritz Georg Weidmanns sel. Erben/ Anno 1702.



FIG. I.2. Titelpagina van Martin Luthers *Hauß-Postilla* (1544), uitgave Leipzig 1702. Bayerische Staatsbibliothek, München. Sign.: 2 Hom. 304.

### *Troost bij verdriet om een (naderend) afscheid*

De tegenstelling tussen enerzijds geloofsonzekerheid, veroorzaakt door angst of verdriet, en anderzijds geloofsvertrouwen, wordt duidelijk in perikopen over de leerlingen nadat Jezus hen verlaten heeft.<sup>258</sup> Het kerkelijk jaar kent twee zondagen waarin een lezing uit Joh. 16 aan de orde is: zondag *Jubilate* en *Cantate*. Deze perikopen (Joh. 16:16-23, resp. 16:5-15) bevatten de ietwat cryptische bewoordingen, waarin Jezus zijn leerlingen vertelt dat hij hen binnenkort gaat verlaten om naar zijn Vader terug te keren en aankondigt dat hij de Heilige Geest zal zenden om hen te troosten. Tegelijk maakt hij duidelijk dat de wereld zich over zijn dood zal verheugen en dat de leerlingen het daardoor extra zwaar zullen krijgen [A17]. Hij troost hen met het argument dat deze periode van verdriet zal overgaan in vreugde [A18]. De algemene troostboodschap is hier dat God het verdriet draaglijk maakt, zodat de mens het geduld op kan brengen om die periode te doorstaan:

Darum hat er nicht wollen lang verborgen liegen / sondern nur drey Tage / und am dritten Tage hat er sich bald wiederum lebendig sehen lassen / und die Jünger getröstet und gestärcket. Mit uns thut er auch also / läst uns nicht lang im Weinen und Heulen stecken / sondern macht uns Lufft / und giebt uns Erquickung / auff daß wirs ausstehen mögen.<sup>259</sup>

Zondag *Exaudi*, de zondag tussen Hemelvaart en Pinksteren, is het moment waarop de leerlingen zich echt verlaten voelen, omdat Christus naar de hemel is gegaan en de Heilige Geest nog niet is gekomen (Joh. 15:26-16:4). De leerlingen zijn daardoor bedroefd en bovendien kunnen ze niet rekenen op troost vanuit de wereld, die hen als afvalligen ziet en aan het twijfelen wil brengen. Luther beschrijft Christus' belofte dat hij de Heilige Geest zal zenden als Trooster tegenover deze angst die de duivel hen aanjaagt [A19].

### *Troost in de omgang met de dood*

De omgang met de dood kent verschillende aspecten, die in veel werken van Luther terugkomen. Enerzijds is er angst voor de eigen dood vanwege het lot van de ziel daarna, anderzijds het verdriet van nabestaanden bij het verlies van een dierbare. Echter, zelfs wanneer geloofszekerheid de angst wegneemt, blijft het verdriet groot, zoals Luther later zelf heeft

---

<sup>258</sup> Bijvoorbeeld in het verhaal van de Emmausgangers (Luc. 24:13-35), hoewel daarin het accent ligt op de maaltijd die zij met de Heer hebben.

<sup>259</sup> LUTHER 1702/II, 59.

ervaren toen zijn dochter Magdalena overleed (fig. I.3).<sup>260</sup> Hij besteedt in zijn preken aandacht aan beide aspecten.

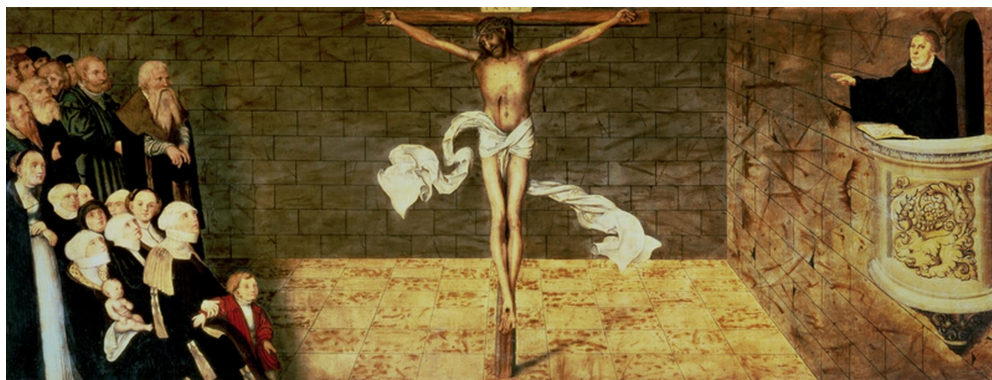


FIG. I.3. Lucas Cranach der Ältere, *Der Reformationsaltar (Predella): Predigt* (1547), schildering op loofhout, 103,5 x 233 cm. Stadtkirche St. Marien, Wittenberg.<sup>261</sup>

In de *Hauspostille* legt Luther de nadruk op de dood als slaap en als overwonnen kwaad waardoor de gelovige niet voor zijn lot, noch voor een straffend oordeel hoeft te vrezen, ook niet op de *jongste dag*.<sup>262</sup> In een preek uit 1533 verbindt hij het verhaal van de gestorven jongeling in Nain, die tot leven werd gewekt (Luc. 7:11-17), met de vraag “wie wir uns wieder den Tod trösten sollen”.<sup>263</sup> Volgens Luther leert dit verhaal, waarin Jezus zich ontfermt over de moeder (tevens weduwe), dat de dood van geringe betekenis is. Door Christus’ redende werk kan men die zonder angst tegemoet treden [A21]. Het verhaal wil volgens Luther een voorbeeld stellen “damit CHRISTUS seine Macht beweiset wider den Todt / auff daß wir uns seiner trösten / und für dem Todt nicht erschrecken”.<sup>264</sup>

Hoe Luther de dood als een slaap beschouwde illustreert hij in deze preek met het beeld dat de doden op het kerkhof zelfs lichter slapen dan de levenden in hun bed (fig. I.4).

<sup>260</sup> Luther schrijft in zijn brief aan Justus Jonas van 23 september 1542 hoe het vertrouwen op redding na de dood het verdriet over het verlies van zijn dertienjarige dochter Magdalena niet minder groot maakt. [A20].

<sup>261</sup> Cranach schilderde links zichzelf (grijze man met baard) en familieleden van Luther en van hemzelf. De twee jonge figuren, die niet naar het beeld van Christus kijken, verbeelden zeer waarschijnlijk Luthers dochter Magdalena en Cranachs jong gestorven zoon Hans. Zie Steven Ozment, *The Serpent and the Lamb. Cranach, Luther and the making of the Reformation* (New Haven/London 2011), 267; zij hebben al de staat bereikt waarin zij zich niet meer op het beeld hoeven te richten.

<sup>262</sup> Ook wel ‘dag des oordeels’ genoemd, ontleend aan het Bijbelboek Openbaringen (Openb. 20:11f.).

<sup>263</sup> LUTHER 1702, II/268.

<sup>264</sup> Ibid., II/268.

Zij hebben slechts voldoende aan eenmaal het woord van Christus ‘sta op’. Dat geldt voor meer verhalen in het evangelie, zoals over Lazarus (Joh. 11:43) en over het dochtertje van Jairo (Luc. 8:54) en zal ook op de jongste dag gelden. Een christen hoeft niet bang te zijn voor de dood, noch voor het laatste oordeel, omdat hij kan zeggen:

Ich bin getaufft / und glaube an meinen HERRN JESUM CHRISTUM / daß er für meine Sünde gestorben und durch seine Auferstehung mir die Gerechtigkeit und ewiges Leben erworben habe / was wolte ich mich denn für dem Gericht fürchten?<sup>265</sup>



**FIG. I.4.** Lucas Cranach der Jüngere, *Epitaph des Michael Meyenburg: Erweckung des Lazarus* (1558), schildering op hout, 223 x 200 cm, (origineel verloren gegaan in 1945; kopie uit 1927). Kirchengemeinde St. Blasii, Nordhausen.<sup>266</sup>

<sup>265</sup> Ibid., II/269.

<sup>266</sup> Linksboven staan vertegenwoordigers van de Reformatie en het Humanisme, onder meer Luther, Melanchthon en Erasmus.

In een preek uit 1532 over dezelfde perikoop legt Luther vooral de nadruk op het tonen van barmhartigheid en oprecht medelijden met wie verdriet heeft om een sterfgeval. Hij stelt hier het optreden van Jezus, die meevoelt met de weduwe, tot voorbeeld van naastenliefde [A22].

Het thema van de omgang met de dood en het doordenken van de eigen dood, wordt vaak gerelateerd aan het loflied van Simeon (Luc. 2:22-32), gelezen tijdens het feest van Maria Reiniging (2 februari). Bij zijn ontmoeting met Jezus in de tempel herkent Simeon in dit kind de Heiland, zonder dat diens uiterlijke kenmerken op een toekomstige koning wijzen. Hij gelooft in de eerder ontvangen belofte dat hij de Heiland zal zien voordat hij zal sterven. Luther schrijft over dit loflied, dat Simeon geen dood ziet en het daarom geen ‘sterven’ genoemd moet worden, maar een ‘tocht in vrede’ [A23]. De gelovige hoeft geen angst te hebben vanwege Christus’ overwinning op de dood.

#### *Troost voor de zondaar die boete doet*

Luther bestempelt in een preek uit 1533 het verhaal over de vreugde om een verloren schaap als de meest troostrijke perikoop van het jaar (Luc. 15:1-10). De gelijkenis van een verloren en teruggevonden schaap verbindt hij met de vreugde van de engelen in de hemel om een zondaar die boete doet. Christus wordt vergeleken met de herder. In de preek zet Luther wet en evangelie tegen elkaar af. Vanuit de wet heeft de zondaar slechts een oordelende, straffende God te verwachten; het evangelie vertelt echter van een genadige God, die zijn Zoon naar de aarde stuurde om zondaren te troosten met *Gnade und Liebe*. In die rol gaat Christus actief op zoek naar zondaren, als naar verloren schapen; precies zoals mensen zoeken naar een verloren kostbaar kleinood [A24]. Het doel van deze gelijkenis met het verloren schaap is tweeledig volgens Luther; enerzijds biedt het troost, en anderzijds onderwijst het mensen hoe zij hun zonden kunnen belijden en zich, door te geloven, als een schaap door de herder Christus kunnen laten vinden.

#### *Troost voor zwakgelovigen*

Een situatie van grote nood wordt beschreven in de perikoop over Jezus en zijn leerlingen in een boot op het meer (Matt. 8:23-27). Nadat Jezus was gaan slapen, kwam het schip in een gevaarlijke storm terecht en riepen de leerlingen Jezus te hulp. Luther verklaart in een preek uit 1531 dat zij dat niet deden uit ongelof, maar omdat hun geloof zwak was.<sup>267</sup> Ook een zwak of klein geloof is dus een (door God gegeven) geloof dat om hulp en troost kan roepen

---

<sup>267</sup> Hadden zij namelijk *geen* geloof gehad, dan hadden ze niet om hulp geroepen.

bij Christus. De vrije wil helpt de mens echter niet in noodsituaties en de duivel kan de mens net zo overrompelen als de golven, waardoor iemand niet durft te roepen om hulp (*Anfechtung*). Maar wie zich tot Christus wendt, zal gered worden [A25]. Deze erkenning van zwakgelovigen is voor Luther een zeer belangrijk thema, omdat juist een zwak geloof het startpunt vormt om troost te kunnen vinden.

### **I.7. Andere vertegenwoordigers van de lutherse leer**

Na Luthers dood werd de verspreiding van zijn inzichten over troost voortgezet door andere theologen. Zij publiceerden werken waarin werd getracht Luthers theologie te ordenen en deze geschikt te maken voor bepaalde groepen lezers. In deze paragraaf worden enkele theologen kort besproken, waarbij de selectie is bepaald door werken waarmee Bach tijdens zijn opvoeding en werkzame leven kennis heeft gemaakt.

#### *Collegae van Luther in Wittenberg*

Ook theologen uit de onmiddellijke omgeving van Luther hebben geschreven over het thema troost. Hierna volgt een typering van het werk van enkele theologen wier publicaties lange tijd van invloed zijn geweest, onder andere nog in het onderwijs ten tijde van Bach.

Luthers vriend en collega Philipp Melanchthon spande zich in om de reformatorische leer systematisch te documenteren in zijn *Loci communes* (1521) en als opsteller van de *Confessio Augustana* (1530).<sup>268</sup> Hierin vindt men het thema troost vooral terug in relatie tot het angstige geweten, onder andere in artikelen over rechtvaardiging, boete, biecht en de sacramenten. In artikel 16 wordt de troost door het geloof afgezet tegen de verrichting van goede werken:

Diesem Irrtum widersprechen wir gemäß dem Evangelium und stellen dagegen die Lehre vom Glauben, dass das Gewissen sich getrost darauf verlassen soll, dass wir Vergebung der Sünde ohne unser Verdienst um Christi willen haben und dass es eine Ehrverletzung Christus gegenüber sei, wenn wir eigene Werke suchen, um dadurch die Gnade Gottes zu verdienen.

---

<sup>268</sup> De *Confessio Augustana* was erop gericht de dreigende kerkscheuring tussen de kerk van Rome en de reformatorische beweging te voorkomen. De *Loci communes* dienden als handleiding bij schriftstudie en werd door Melanchthon nog regelmatig uitgebreid.

Und weil dieser Artikel die Ehre Christi und diesen hohen Trost der Gewissen betrifft, ist es notwendig, dass diese Lehre ernsthaft in der Christenheit behandelt wird.

Daraus ist auch zu entnehmen, wo Glaube ist und was wir »glauben« nennen. Denn wo kein Schrecken ist vor dem Zorn Gottes, sondern Freude am Leben in der Sünde, da ist kein Glaube. Denn Glaube soll die erschrockenen Herzen trösten und lebendig machen.<sup>269</sup>

Melanchthon beschouwt kennis van de reddende Christus als een voorwaarde voor de rechtvaardiging waarbij geloof geen deel uitmaakt van dit intellectuele deel van de ziel; geloof betekent daarentegen ontvankelijk zijn voor en vertrouwen op Gods belofte. Aanvankelijk besteedde Melanchthon veel aandacht aan de *Affektenlehre*, waarin hij stelde dat de mens wordt geleid door tegenstrijdige affecten. De werking van de Geest is nodig om de mens op God te laten vertrouwen.<sup>270</sup> Later legde hij een grotere nadruk op het relationele aspect waarin de liefde van God voor de mens wordt erkend en gevoeld (*agnoscitur et sentitur*) en ervaren als troost (*consolatio*).<sup>271</sup>

Leonhart Hütter (1563-1616) was hoogleraar theologie in Wittenberg. Zijn belangrijkste werk *Compendium locorum theologicorum* (1610) werd beschouwd als handboek van theologische begrippen en grondbeginselen in de orthodox-lutherse leer (fig. I.5). Het diende als standaard leerboek voor generaties scholieren en theologiestudenten; ook Johann Sebastian Bach raakte hiermee vertrouwd tijdens zijn schooltijd in Lüneburg.<sup>272</sup> Hütter verzorgde aanvankelijk enkele jaren colleges over Melanchthons *Loci communes*, maar stelde daarna de faculteit voor andere teksten te gebruiken. De keuze viel op de *Formula Concordiae*, die door Hütter gedetailleerd en systematisch werd beschreven in catechismusvorm (vraag en antwoord).<sup>273</sup>

---

<sup>269</sup> Vereinigte Evangelisch-Lutherische Kirche Deutschlands, *Unser Glaube. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche* (Gütersloh 2013), 62f.

<sup>270</sup> “In addition, several affectual concepts (consolation, joy, peace, tranquility) are used to describe vivification, which means freeing the conscience from the feeling of guilt. This vivification is effected by the Holy Spirit”. Olli-Pekka Vainio, *Justification and Participation in Christ: The Development of the Lutheran Doctrine of Justification from Luther to the Formula of Concord (1580)* (Leiden 2008), 73.

<sup>271</sup> *Ibid.*, 78 citeert uit *Melanchthon Werke* V, 166 (Römerbrief): “Nam 'dilectio Dei' significat dilectionem, qua Deus nos diligit. Haec effunditor in corda nostra, h.e. in consolatione agnoscitur en sentitur”.

<sup>272</sup> HÜTTER 2006, 749.

<sup>273</sup> *Ibid.*, 704; De *Formula Concordiae* (*Konkordienbuch*) verscheen in 1580 in Dresden als complete verzameling belijdenisgeschriften van de lutherse kerk.



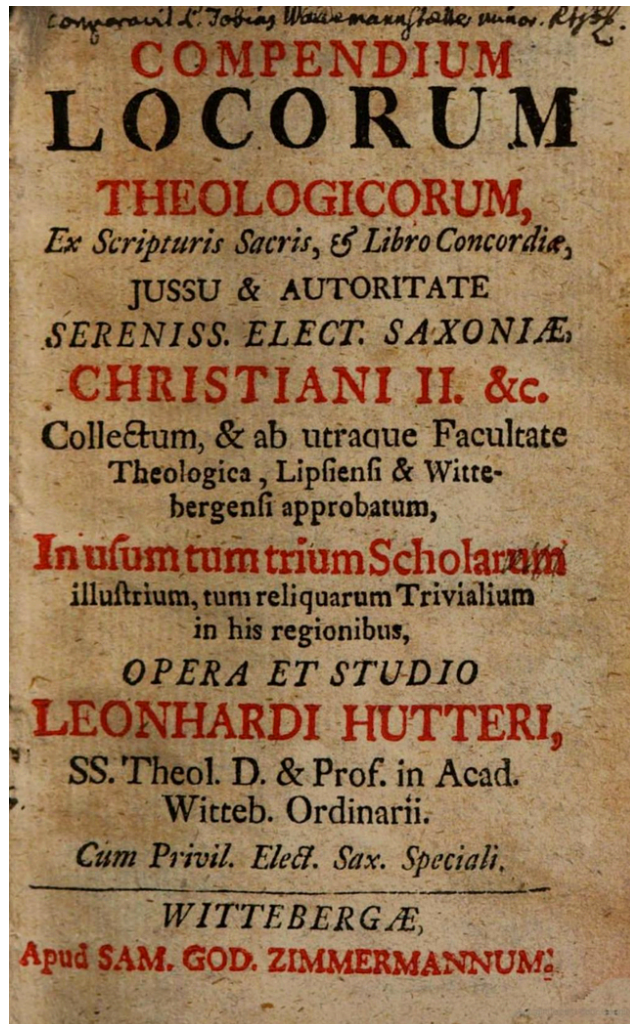


FIG. I.5. Titelpagina van Hütters *Compendium locorum theologicorum* (1610). Staatliche Bibliothek, Regensburg. Sign.: 999/Theol.system.806.

In Hütters leerboek wordt troost in locus 24 beschreven in relatie tot het kruis dat de gelovige geduldig moet dragen (Der XXIV. Artickul Vom Creutz und Trost in demselben).<sup>274</sup> De daaropvolgende vragen verwijzen naar vijf vindplaatsen van troost in de Bijbel: (1) de genadige wil van God (Matt. 10:29-30), (2) kruis en lijden voeren tot een goed einde (Rom. 8:28),

<sup>274</sup> Ibid., 513: “3. Woher ist solcher Trost zu nehmen? Allein aus Gottes Wort / wie David uns lehret / Ps. 119/92. HErr / wo dein Gesetz nicht mein Trost were gewesen / so were ich vergangen in meinem Elende”.

(3) de belofte van Gods hulp en nabijheid (Ps. 91:15), (4) een goed geweten (2 Kor. 1:12), en (5) de vergeving van zonden door Christus (Rom 8:33):

Der fünffte unnd letzte ist das gewisse Vertrawen von Vergebung der Sünden ümb Christus willen / welches machet / daß wir unter allem Creutz unnd Trübsal gleichwol in der Gnade GOTTes bleiben.<sup>275</sup>

In Locus 29 (Der XXiX. Artickul Vom Leiblichen Tode / und der Seelen Vnsterblichkeit) is er aandacht voor troost bij sterven en dood.<sup>276</sup> In Locus 11 wordt het evangelie verklaard als leer van God die troost en vreugde verschaft en het geweten troost, wanneer het angstig is vanwege zijn overtreding van Gods wet.<sup>277</sup>

#### *Enkele representanten in Bachs bibliotheek*

Johann Sebastian Bachs bezat 52 theologische werken van met name orthodox-luthers theologen, zo blijkt uit de inventarislijst van zijn theologische bibliotheek.<sup>278</sup> *Die Heilige Bibel*, een Lutherbijbel met commentaar uit 1681, samengesteld door Abraham Calov (1612-1686) bevat een ordening van Luthers preken per Bijbelvers. Bach kreeg deze uitgave in 1733 in bezit en voorzag deze van aantekeningen die getuigen van een nauwgezet lezen en duiden van de teksten. Onderzoek van onder meer Renate Steiger en Elke Axmacher toont aan dat Bach aantoonbaar kennis heeft genomen van geschriften van onder meer Heinrich Müller en August Pfeiffer, omdat noties uit hun preken in zijn composities zijn verwerkt.<sup>279</sup> Na Luther ontstond er in de protestantse kerken een rijke traditie aan postillen, nog steeds gebaseerd op zijn lijst van perikopen per zondag of feestdag, onder andere van Philipp Melancthon, Johannes Bugenhagen en Veit Dietrich. De inventarislijst van Bachs theologische bibliotheek vermeldt, naast twee edities van de *Hauspostille* van Luther, diverse uitgaven van andere auteurs, volgens hetzelfde concept met uitleg bij vaste perikopen van de zon- en feestdagen

---

<sup>275</sup> Ibid., 519.

<sup>276</sup> Ibid., 581: “5. Weil nichts schrecklichers ist als der Todt / wie kan sich wol ein Mensch vor des-selben Schrecken trösten? Die Gottselige gläubige Christen wissen / daß ihnen der Todt kein Todt ist / sondern eine Thür und Durchgang zum Leben” (Joh. 5:25).

<sup>277</sup> Ibid., 235f.

<sup>278</sup> De *Specificatio*, de verantwoording van het boekenbezit uit Bachs nalatenschap (BD II, 490f.) bevat 52 titels in 81 banden gebonden.

<sup>279</sup> AXMACHER 1984, 166f., toonde aan dat Bach zijn tekstdichter Picander voorzag van passiepreken van Heinrich Müller ter verwerking in het libretto van de *Matthäus-Passion*; STEIGER 2002, wijst bij verschillende werken op de verwantschap met preken.

door het kerkelijk jaar.<sup>280</sup> Van Heinrich Müller (1631-1675) bezat Bach de *Evangelische Schluß-Kette* en/of de *Apostolische Schluß-Kette*.<sup>281</sup> Van August Pfeiffer (1640-1698) bezat hij de *Apostolische Christen-Schule* over de epistelen en de *Evangelische Schatzkammer* over de evangeliën.<sup>282</sup> Van Nicolaus Stenger (1609-1680) bezat hij vermoedelijk de *Credendorum et faciendorum Postilla, da aus jeglichem evangelio gezeiget wird ein glaubensschild und ein lebensbild*.<sup>283</sup> Van Martin Geier (1614-1680) bezat Bach *Zeit und Ewigkeit, nach Gelegenheit der ordentlichen Sonntags-Evangelien in des HERRN Furcht hiebevord der Christlichen Gemeine in Leipzig, Anno 1664*.<sup>284</sup> Van August Herman Francke (1663–1727) bezat hij de *Hauß Postilla*.<sup>285</sup> Van deze latere theologen zal vooral het werk van Abraham Calov, Heinrich Müller en August Pfeiffer in dit onderzoek worden betrokken.

\*\*\*

Uit Luthers geschriften blijkt telkens opnieuw dat troost volgens hem rechtstreeks is af te leiden uit zijn rechtvaardigingsleer, waarin enkel geloof in Christus en vertrouwen op God voldoende zijn om de in de Bijbel toegezegde genade als troostend perspectief te mogen ervaren. De zielzorger heeft als voornaamste taak de *consolandus* de weg te wijzen naar de Bijbel als bron van troost, eventueel geholpen door uiterlijke tekens als de sacramenten, waarna de Heilige Geest innerlijk het geloof kan voeden. Tegelijk blijkt uit Luthers brieven, troostgeschriften en preken dat de wijze van aanbieden van deze troost door de zielzorger geen universeel recept kent. De variaties in formuleringen en de accenten die Luther in zijn Bijbeluitleg legt, tonen aan dat hij zijn argumenten telkens empathisch weet te kiezen, passend bij de oorzaak van de troostbehoefte en de persoonlijke situatie van de *consolandus*.

Hoewel de aanleidingen voor behoefte aan troost zeer divers kunnen zijn – het register van Luthers *Hauspostille* in de editie uit 1702 telt 31 verschillende redenen – is het mogelijk om een onderscheid te maken in twee hoofdstromen, te weten (1) troost voor wie zorgen heeft over het lot van de ziel *na het leven* en (2) troost voor wie lijdt *tijdens het leven*. Aangezien in Luthers rechtvaardigingsleer het geloof in beide gevallen de ware troost biedt, is troosten er

---

<sup>280</sup> Het betreft hier verschillende edities van de uitgave van Martin Luther, *Hauspostill über alle Sonntags- und Fest-Evangelien* (LEAVER 1983, 66 en 126).

<sup>281</sup> LEAVER 1983, 69.

<sup>282</sup> *Ibid.*, 92.

<sup>283</sup> *Ibid.*, 117.

<sup>284</sup> *Ibid.*, 119.

<sup>285</sup> *Ibid.*, 137.

telkens op gericht om dit geloof te sterken. Luthers geschriften laten zien dat zwakgelovigen vooral onderricht moeten krijgen om te leren geloven, en dat gelovigen wier geloof verzwakt is door lijden geholpen moeten worden om hun troostende geloof weer in herinnering te roepen. In het volgende hoofdstuk wordt onderzocht of en hoe deze beide benaderingen zijn terug te vinden in de liederen van Luther.



## II

### HET TROOSTCONCEPT IN DE LIEDEREN VAN LUTHER

Luther liet zich leiden en inspireren door actuele situaties, waarop hij reageerde met traktaten, preken, brieven en liederen.<sup>286</sup> Er zijn circa veertig liederen en liturgische gezangen van hem bekend.<sup>287</sup> De liederen dienden verschillende doelen in het werk van de reformator of passen bij specifieke situaties. Vierentwintig van de zesendertig liederen zijn ontstaan in de jaren 1523/24. Wel heeft Luther in latere jaren nog enkele redactionele wijzigingen aangebracht, zowel in de inhoud als ook in de ordening van liederen in gezangboeken.<sup>288</sup>

In studies naar het volledige corpus van Luthers liederen ligt de nadruk vaak op de datering van tekst en muziek en veel minder op de theologische inhoud.<sup>289</sup> Dit hoofdstuk gaat daarom over de functie van Luthers liederen binnen de eredienst en de zielzorg en met name over de wijze waarop Luther troostargumenten in zijn liederen heeft verwerkt. Daarbij wordt met name aandacht besteed aan het doel en de gebruikssituatie van verschillende liederen vanuit een theologisch en pastoraal perspectief.

#### II.1. Ordening van de liederen

Luther gaf zelf een indeling van soorten liederen, op basis van Kol. 3:16. In de *Fastenpostille* uit 1525 schrijft hij:

---

<sup>286</sup> HAHN 1981, 24: “Das braucht uns bei einem Manne nicht zu verwundern, der selbst sein ‘Hauptgeschäft’, die theologische Erkenntnis und Lehre, nicht nach den Regeln eines dogmatisch-systematischen Baus betrieb, sondern als Glaubensantwort auf die jeweilige konkrete innere und äußere, private und öffentliche Situation”.

<sup>287</sup> Over enkele liederen verschillen onderzoekers van mening of Luther als auteur kan worden aangemerkt.

<sup>288</sup> Voor onderzoek naar verschillende edities van teksten, melodieën en opname in verschillende liedbundels is Markus Jenny’s *Luthers geistliche Lieder und Kirchengesänge*, Archiv zur Weimarer Ausgabe der Werke Martin Luthers, Band 4 een belangrijke bron (JENNY 1985; hierna afgekort *AWA*); tevens is Robin A. Leaver’s monografie *The Whole Church Sings* (LEAVER 2017-2) geraadpleegd.

<sup>289</sup> HAHN 1981, 83f., wijst erop dat interpretatie en gebruiksdoelen nog onderbelicht zijn gebleven; LEAVER 2007, 18f.: “The emphasis has been on Luther’s hymns, their creation, textually and musically, and only secondarily on the underlying theology.”

Unterscheyd der dreyer woertter ‘psalmen’, ‘lobsengen’ und ‘lieden’, meyn ich, sey dise, Das er [*Paulus, LV*] durch die psalmen meyne eygentlich die psalmen David und andere ym psallter. Durch die lobesenge die andern gesenge ynn der schrift hyn und widder von den Propheten gemacht, als Mose, Dibora, Salomo, Isaias, Daniel, Habacuc, item das Magnificat, Benedictus und der gleichen, die man Cantica heysset. Durch geystliche liede aber die lieder, die man ausser der schrift von Got singet, wilche man teglich machen kan. Darumb heysset er die selben geystliche, mehr denn die psalmen und lobesenge, wilche er wol wuste, das sie schon selbs geystlich sind. Aber ynn den lieden weret er uns die weltlichen, fleyschlichen und unhubschen gesenge zu brauchen, Sondern will, das unser liede sollen von geystlichen dingen lauten, die da tuchtig sind uns etwas zu leren odder zu vermanen, wie er hie sagt.<sup>290</sup>

In de bestaande literatuur zijn indelingen voorhanden voor clustering en typering van Luthers liederen met name op basis van ontstaansperiode en herkomst.<sup>291</sup> Men onderscheidt globaal drie soorten liederen: psalmberijmingen, vertalingen van oude Latijnse hymnen, en vrije liederen. Voor deze studie is een dergelijke ordening echter niet adequaat, omdat die te weinig aanknopingspunten biedt bij het thema troost. De liederen dienen daartoe te worden onderzocht op hun gebruiksfunctie, zowel in de eredienst als vorm van verkondiging, alsook als loflied of gebed in situaties buiten de kerk.<sup>292</sup>

De historicus Patrice Veit maakte een semantische analyse van de liederen op grond van Luthers woordgebruik. Hij hanteert geen indeling in strikte categorieën, maar werkt aan de hand van functionele invalshoeken (zie hierna).<sup>293</sup> Ook Robin Leaver legt een nadruk op de functie van liederen, met name in de liturgie, in dienst van catechese en geloofsopvoeding en bij de scholing van jonge zangers.<sup>294</sup> Leaver besteedt ook aandacht aan de context waarin Luther zijn eigen liturgische en muzikale vorming kreeg.<sup>295</sup> Luther was immers niet alleen actief als tekstdichter, maar ook als componist.<sup>296</sup> Oskar Söhngen behandelt in *Theologie der Musik* geen afzonderlijke liederen, maar bespreekt de functie van muziek bij de overdracht van de boodschap van het evangelie, de ervaring van Gods scheppende kracht en de hulp van

---

<sup>290</sup> *WA* 17-II, 121, 3-15.

<sup>291</sup> Voorbeelden van indelingen van de liederen zijn te vinden bij Friedrich Spitta (SPITTA 1905), Gerhard Hahn (HAHN 1981) en Marcus Jenny (JENNY 1983).

<sup>292</sup> HAHN 1981, 61, benoemt wel dat Luthers liederen ook zijn te beschouwen op basis van hun gebruiksfunctie, in tegenstelling tot het kunstlied.

<sup>293</sup> VEIT 1986.

<sup>294</sup> LEAVER 2007, 19.

<sup>295</sup> OETTINGER 2001, 41f.; Robin A. Leaver, ‘Luther as Composer’, *Lutheran Quarterly* XXII (2008), 387-400.

<sup>296</sup> *Ibid.*, 388.

de Heilige Geest bij het werk van de schrijver van kerkliederen. Söhngen baseert zich daarbij vooral op citaten uit Luthers geschriften, zoals de voorwoorden uit gezangboeken, en op bronnen uit de omgeving van Luther.<sup>297</sup>

Troost vormt geen afzonderlijk thema in Luthers theologie, maar is steeds verweven met andere thema's, zoals rechtvaardiging en geloof in Christus.<sup>298</sup> Troostende elementen van Luthers leer zijn derhalve verspreid over het gehele oeuvre te vinden en dus ook in zijn liederen. Om de troostargumenten adequaat te kunnen onderzoeken wordt daarom eerst de lijn gevolgd van de semantische benadering van Veit in combinatie met de gebruiksfunctie van het lied.<sup>299</sup> Veit gebruikt geen strikte categorieën, maar vier functionele invalshoeken, waardoor er ruimte is om een lied in meer groepen in te delen, als dat gezien de inhoud en voor het onderzoeksthema logisch is. Deze vier invalshoeken zijn de volgende:

(1) liederen met de functie van *gebed*: hierin bestaat nadrukkelijke aandacht voor een smeekbede of lofprijzing en dankzegging aan God.<sup>300</sup>

(2) liederen met een *educatieve* functie.<sup>301</sup> Met name voor ongeletterden in een orale traditie was het lied, door metrum, rijm en hergebruik van bekende melodieën, een beproefd middel om informatie te onthouden.<sup>302</sup> Luther beschreef dit doel in het voorwoord van het *Geystlichen Gesangk Buchleyn* van Johann Walter (1524):

Auff das da durch Gottes Wort und Christliche leere auff allerley weyse getrieben (=verbreitet) und geubt werden. Dem nach hab ich auch [...] ettliche geystliche lieder

---

<sup>297</sup> Oskar Söhngen, *Theologie der Musik* (Kassel 1967), 80-112; Luthers eigen opvattingen over muziek vindt men onder andere in: *Tischreden* (WA TR 6, nr. 7034); *Die Vorrede des Wittenberger Gesangbuches von 1524* (WA 35, 474f.); *Symphoniae iucundae* (WA 50, 368f.); *Vorrhede auff alle gute Gesangbücher* (WA 35, 483f.); oudere publicaties zoals Hans Besch, *Frömmigkeit und Glaube* [Band I] (Gütersloh 1938) en Fred Hamel, *Johann Sebastian Bach. Geistliche Welt* (Göttingen 1951) raken eveneens aan het thema, maar zijn minder relevant voor dit onderzoek.

<sup>298</sup> Zie Hoofdstuk I.

<sup>299</sup> VEIT 1986, 62.

<sup>300</sup> Luther zag het gebed als dialoog tussen God en de gelovige. God spreekt tot de gelovigen door de Bijbel en zij antwoorden daarop met gebed en lofzang. Dat kan gemeenschappelijk gebed zijn gebeden in de kerk, maar ook individueel, bijvoorbeeld het ochtend- en avondgebed. Luther gaf in de opschriften vaak concrete aanwijzingen voor het bedoelde gebruik van het lied.

<sup>301</sup> VEIT 1986, 68.

<sup>302</sup> OETTINGER 2001, 24f.



zusamen bracht, das heylige Euangelion so itzt von Gottes gnaden widder auff gangen ist, zu treyben und ynn schwank zu bringen...<sup>303</sup>

(3) het *Bekennnislied*: dit wordt gekenmerkt door “eine kämpferische Kraft”.<sup>304</sup> Deze liederen werden op losse bladen gedrukt en snel verspreid als onderdeel van een propagandastrijd.<sup>305</sup> Bovendien maakten rondtrekkende zangers de liederen bekend bij wie niet kon lezen.<sup>306</sup>

(4) liederen met een *liturgische functie*. Luther wilde dat gelovigen actief konden deelnemen aan de liturgie in de landstaal. In 1526 ontwierp hij daartoe de richtlijn *Deutsche Messe und Ordnung Gottesdiensts*, waarin hij voorstellen deed voor de samenstelling van de liturgie van de mis, zowel voor de vaste onderdelen (*ordinarium*) als voor de tijdeigen gedeelten in het kerkelijk jaar (*proprium*) (fig. II.1).<sup>307</sup> In de toelichting beschrijft Luther welke liederen waar in de mis kunnen passen.<sup>308</sup> De handelingsvrijheid van pastores bleef overigens volledig gewaarborgd, zoals Luther zelf nadrukkelijk in zijn voorwoord bij de *Deutsche Messe* aangaf:

Vor allen dingen wil ich gar freundlich gebeten haben, auch umb Gottis willen, alle die ienigen, so diese unser ordnung ym Gottis dienst sehen odder nach folgen wollen, das sie ja keyn noettig gesetz draus machen noch yemands gewissen damit verstricken odder fahen, sondern der Christlichen freyheytt nach yhres gefallens brauchen, wie, wu, wenn und wie lange es die sachen schicken und foddern.<sup>309</sup>

---

<sup>303</sup> WA 35, 474, 8-14; deze didactische doelstellingen waren ook de aanleiding voor Luthers *Kleine en Große Katechismus* (1529) met daarin vijf hoofdbestanden van het geloof. Bij elk deel is minstens één lied beschikbaar met uitleg over de leer. Bovendien stellen liederen de gelovige ook in staat de inhoud correct te reproduceren: “Also das sie es auch koennen auffsagen wie sie es gehört haben und fein richtig antworten wenn man sie fraget” (WA 30-I, 132, 23-25).

<sup>304</sup> Het gaat hier om liederen die naast hun uitleg van de geloofsleer ook nadrukkelijk dienden als middel in de strijd tussen Luther en zijn tegenstanders (VEIT 1986, 72).

<sup>305</sup> OETTINGER 2001, 33: “The Reformation message was spread by a variety of means, among them the printed word, the woodcut illustration, and the sermon. Polemical songs succeeded because they had advantages over all these media”.

<sup>306</sup> Ibid., 21: “Songs were the mass media of the oral culture; they provided news from distant places [...] and they provided moral and spiritual guidance”.

<sup>307</sup> AMELN 1989, 25, wijst erop dat Luther hierbij werd geadviseerd door componist Johann Walter (1496-1570).

<sup>308</sup> VEIT 1986, 77.

<sup>309</sup> WA 19, 72, 3-10.

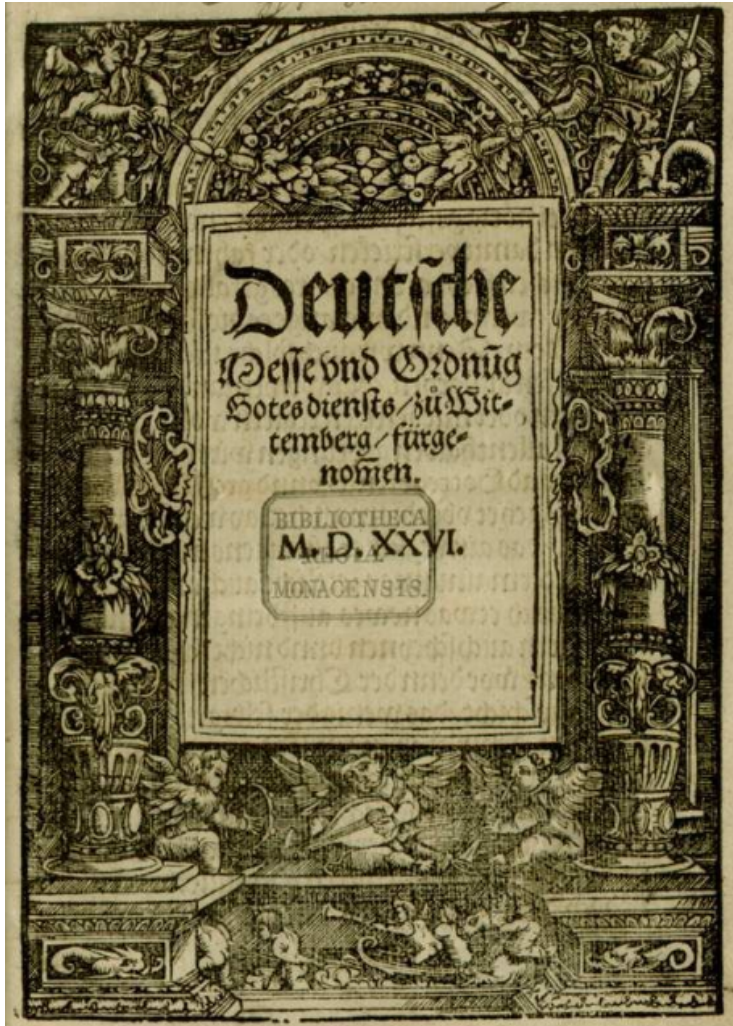


FIG. II.1. Titelpagina van Luthers *Deutsche Messe und Ordnung Gottesdiensts* (1526). Bayerische Staatsbibliothek, München. Sign.: 4 Liturg. 385.

Luthers adviezen waren vrijblijvend, opdat hem niet verweten kon worden te weten wat God welgevallig is.<sup>310</sup> De liturgie moest volgens Luther niet slechts uit Duitse teksten bestaan; hij hechte aan het behoud van de Latijnse misteksten, vanwege educatieve overwegingen, en

<sup>310</sup> Zo valt op te maken uit de beschrijving van Luthers toelichting bij de eerste viering van een Duitse mis in Erfurt op 29 oktober 1526 (ibid., 50f.).

omwille van de (meerstemmige) muziek die hem zeer lief was.<sup>311</sup> Hij stimuleerde daarom juist afwisseling:

Denn ich ynn keynen weg wil die latinische sprache aus dem Gottis dienst lassen gar weg komen, denn es ist myr alles umb die jugent zu thun. Und wenn ichs vermoecht und die Kriechsche und Ebreische sprach were uns so gemeyn als die latinische und hette so viel feyner musica und gesangs, als die latinische hat, so solte man eynen sontag umb den andern yn allen vieren sprachen, Deutsch, Latinisch, Kriechisch, Ebreisch messe halten, singen und lesen.<sup>312</sup>

## II.2. Inventarisatie van het thema troost

Ten behoeve van het onderzoek naar het thema troost in de liederen volgt nu een inventarisatie in de liedteksten.<sup>313</sup> Hierbij is een onderscheid gemaakt in drie benaderingen: (1) liederen waarin het woord *Trost* of *trösten* letterlijk voorkomt, (2) liederen waarin verwezen wordt naar de etymologische strekking van het woord *Trost* of *trösten*<sup>314</sup> en (3) liederen waarin zonder gebruik van deze woorden wordt verwezen naar het troostconcept zoals elders in Luthers leer vervat.

### *Lieder en waarin het woord 'Trost' of 'trösten' letterlijk voorkomt*

Voor deze inventarisatie is in de liedtekst gezocht naar zowel het substantief *Trost*, als naar werkwoordsvormen van *trösten* en het adverbium *getröstet* of *getrost*.<sup>315</sup> Ook het substantief *Tröster* is hierin opgenomen. Het register van *AWA* levert twintig vindplaatsen op<sup>316</sup>; Veit

---

<sup>311</sup> Zo blijkt onder andere uit Luthers voorwoord in de uitgave van Georg Rhau *Symphoniae iucundae* uit 1538, waarin hij de schoonheid van de polyfonie prijst (*WA* 50, 364f.).

<sup>312</sup> *WA* 19, 74, 4-10.

<sup>313</sup> Hiervoor is gebruik gemaakt van *WA* 35 en *AWA* (JENNY 1985).

<sup>314</sup> Hierbij is gekeken naar verwante woorden van het begrip troost in etymologische context (zie Inleiding).

<sup>315</sup> Het Duits kent een verschil tussen *getröstet* als voltooid deelwoord van het werkwoord *trösten*, en het adjectief *getrost* in de betekenis 'vol van vertrouwen, hoop'.

Vgl. [www.duden.de/rechtschreibung/getrost](http://www.duden.de/rechtschreibung/getrost) (geraadpleegd 23/8/2019.)

<sup>316</sup> Een overzicht van deze vindplaatsen van het betreffende woord en de context is opgenomen in tabel B.1 in APPENDIX B-1. De nummers 1-20 hierna opgenomen achter de titel corresponderen daarmee.

geeft negentien vindplaatsen van woorden uit deze verzameling.<sup>317</sup> Naast deze redactionele verschillen zijn er ook twee inhoudelijke verschillen in tekstselecties. Zo ontbreekt bij Veit het lied *Nun laßt uns den Leib begraben*.<sup>318</sup> Het lied *Ach Gott, vom Himmel sieh darein* heeft bij hem nog een tweede verwijzing, vanwege een aanvullende gloria-strofe die in diverse drukken voorkomt.<sup>319</sup> De selectie resulteert in de volgende liederen (nummering vindplaatsen dient voor verwijzing in de volgende paragraaf; soms zijn er twee vindplaatsen per lied):

- *Nun freut euch, lieben Christen gmein (1-2)*
- *Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort (3)*
- *Komm, Gott Schöpfer, Heiliger Geist (4-5)*
- *Nun bitten wir den Heiligen Geist (6)*
- *Wir glauben all an einen Gott (7)*
- *Herr Gott, dich loben wir (8)*
- *Der du bist drei in Einigkeit (9)*
- *Mitten wir im leben sind (10)*
- *Es spricht der Unweisen Mund wohl (11)*
- *Aus tiefer Not schrei ich zu dir (12)*
- *Komm, Heiliger Geist, Herre Gott (13-14)*
- *Vater unser im Himmelreich (15-16)*
- *Nun laßt uns den Leib begraben (17)*
- *Ach Gott, vom Himmel sieh darein (18-19)*
- *Mit Fried und Freud ich fahr dahin (20).*

Luther gebruikt in deze liederen het woord *Trost/trösten* echter in enkele verschillende betekenissen, die in de literatuur tot nu toe niet zijn benoemd. Daarom is hier ook gekeken

---

<sup>317</sup> VEIT 1986, 182; het verschil is ontstaan door drie onvolkomenheden in het register van *AWA*: twee foutieve verwijzingen naar het lied *Christ lag in Todes Banden*, waarin het woord niet voorkomt, en één ontbrekende verwijzing naar strofe 8 van *Vater unser im Himmelreich* waar het woord *tröst* is gemist.

<sup>318</sup> Het oorspronkelijke lied is van Michael Weiße, maar Luther voorzag het van een nieuwe slotstrofe en voerde enkele tekstwijzigingen door voor een positiever slot en christologische duiding. Luther wilde zich het auteurschap niet toe-eigenen en schreef daarom zelf in het voorwoord van het *Leipziger Gesangbuch* (1545) dat zijn naam er niet langer bij vermeld moest worden (*AWA*, 120f.). Deze uitgave uit 1985 is nog niet door Veit als bron opgenomen.

<sup>319</sup> *WA* 35, 417, 11; deze aanvulling ontbreekt in de tekstversie in *AWA*.

naar de context van het woord in de zin of strofe.<sup>320</sup> Daarbij kan men de volgende aspecten van troost en troosten onderscheiden:

- Als *perspectief* verwoordt het de toestand waarin de mens zich zal of mag bevinden. Dat komt voor als adjectief *getrost* (zie de nummers 1, 14, 18 ('Main haylsam wort sol [...] getrost unnd frisch sie greyffen an'), 20), of als substantief, namelijk datgene benoemend wat de mens ontvangt om die toestand te bereiken. Steeds is dan een verduidelijking opgenomen bij het woord. Zoals in 10 ('von des rechten glaubens trost'), 11 ('das got sein trost ist worden'), 12 ('seyn werdes wort; das ist meyn trost'), 15 ('durch des Heiligen Geistes trost').
- Als actieve *handeling*, die de gewenste toestand moet bewerkstelligen (zie 2, 16). Deze handeling wordt aangeboden als een belofte van Jezus (2) of gevraagd in de vorm van een gebed of smeekbede aan God (16).
- Als de *rol* van degene die troost biedt: verpersoonlijkt tot *trost* of als de *troster* of *Tröster*. Deze rol wordt bijna uitsluitend toegedicht aan de Heilige Geest: als nadere typering bij de naam (zie 3, 4, 7, 8, 9, 19) of als synoniem voor Heilige Geest (zie 5, 6, 13). In 11 verwijst de rol van trooster niet naar de Heilige Geest, maar naar God; in 17 is het de verwijzing naar Christus.

*Liederen waarin wordt verwezen naar 'Trost' of 'trösten' op basis van de etymologische strekking van het woord*

Een tweede inventarisatie in deze studie betreft synoniemen die uitdrukking geven aan dezelfde betekenis. In zijn poëzie koos Luther soms met dichterlijke vrijheid voor alternatieve woorden om een betekenis sterker uit te drukken of te herhalen. Bovendien was hij door zijn studie van de psalmen zeer vertrouwd met het *parallelismus membrorum*.<sup>321</sup>

De etymologische verkenning van *troost* levert een set aanvullende woorden op, waarmee de liederen nogmaals kunnen worden onderzocht, nu in combinatie met de semantische ordening van begrippen van Veit.<sup>322</sup> Hierdoor worden liederen geselecteerd, die weliswaar niet letterlijk het woord troost bevatten, maar wel een synoniem of verwant begrip zoals bemoediging, hoop, hulp, vertrouwen, kracht of *seelische Stärkung*. Uit de inventarisatie van Veit worden daarom nu de volgende woorden en woordclusters gekozen en beoordeeld in de

---

<sup>320</sup> Zie voor tekstfragmenten APPENDIX B-1.

<sup>321</sup> De stijlform *parallelismus membrorum* biedt een herhaling van de betekenis, vaak met andere woorden, ter verduidelijking en ter versterking van deze betekenis.

<sup>322</sup> In de Inleiding is reeds een inventarisatie gemaakt van de etymologische betekenissen van *troost*.

context binnen elk lied: *sich lassen, trauen/Vertrauen/Zuversicht, erhalten/halten, helfen, Kraft, stark/ Stärke, harren/erharren, hoffen/Hoffen, warten, stärken, treu/Treue, erquicken, helfen aus, retten/erretten*. De volledige lijst met alle woorden en woordclusters, de liederen, teksten en vindplaatsen is opgenomen in APPENDIX B-2, tabel B.2. In de beschrijving hierna is steeds verwezen naar een tekstelement in deze bijlage met een volgnummer (zie daarvoor kolom 2 van de tabel).

Bij het letterlijke woord *Trost* werden drie betekenisvormen onderscheiden, namelijk het bieden van perspectief (*getrost*), de uit te voeren handeling (*trösten*) en de rol (*Tröster*). Aan de etymologisch verbrede woordenschat wordt nu als nieuw element toegevoegd, dat wat de *consolandus* moet doen om het perspectief *getroost zijn* te bereiken. Dit biedt een aanvullend inzicht in wat Luther in zijn liederen onder troost en troosten verstaat. Liedereren die volgen uit de gemaakte selectie van woorden en begrippen, vertellen hoe een situatie bereikt kan worden waarin de mens getroost is of zal zijn, namelijk als volgt:

- Als resultaat van een *handeling of houding van de consolandus: sich lassen, trauen/vertrauen/Zuversicht, harren/erharren, hoffen/Hoffen, warten, halten*. Deze woorden komen voor wanneer de gelovige wordt aangespoord in het geloof, dus met name in liederen passend bij een opvoedend of onderwijzend karakter zoals bij de catechismus. Maar ook in de liederen die handelen over of verwijzen naar de Tien Geboden. Het woord *sich lassen* (zich verlaten op) komt twee keer op deze manier voor. Eenmaal als uiting van vertrouwen in *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* (21) en als herhaalde smeekbede in het gebed *Gott der Vater wohn uns bei* (22).<sup>323</sup> Dit woord is inhoudelijk verwant aan het woord *vertrauen* en wordt ook in combinatie daarmee gebruikt (22 en 29). Luther zet het woord *vertrauen* op twee plaatsen extra kracht bij met uitdrukkingen als *aus gantzer macht* (28), *aus hertzem grund* (29). *Vertrauen* wordt bovendien diverse keren in combinatie met een tegenstelling gebruikt om duidelijk te maken dat het vertrouwen enkel in God moet worden gesteld en niet in mensen of andere goden (23, 25, 26, 27, 28). Waarop men moet vertrouwen verschilt per lied: *seyner gute Gods goedheid* (24), *Gott* als eerste persoon die zelf spreekt (25, 26) en als derde persoon (27), op *Jhesum* (28, 30). De Heilige Geest wordt om hulp gevraagd om ons te leren vertrouwen op Jezus (28). Het woord *harren* of *erharren* komt alleen voor in *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* in de betekenis van volhardend hopen en verwachten, of vasthouden aan God en zijn Woord (64, 65, 66). Dit

---

<sup>323</sup> De volgnummers tussen haakjes verwijzen naar een uitgebreidere bronvermelding van de woorden en tekstfragmenten in de liederen. Zie hiervoor APPENDIX B-2, tabel B.2, kolom 2.

woord heeft veel betekenisverwantschap met *warten*, ook eenmaal gebruikt in *Aus tiefer not* (71) en in een psalmlied, verwijzend naar Gods Woord (70). Het woord *hoffen* wordt gebruikt voor hopen op God en zijn barmhartigheid (67, 68, 69). Het woord *halten* in de betekenis van *vasthouden aan* wordt gebruikt als een opdracht om op Jezus te vertrouwen (32).<sup>324</sup>

- Als een *handeling door degene die de troost kan bieden*: *helfen, helfen aus, erhalten, stärken, erquicken, retten, erretten*. Deze woorden gebruikt Luther in liederen, die een vorm van gebed bevatten. *Helfen* komt voor als daad van God, door zijn helpende hand te bieden (41), door indirecte hulp via het sturen van zijn Zoon (42, 43). Hulp van Jezus wordt ook gebruikt in tegenstelling tot de mens die zichzelf moet helpen (44) of tot zijn eigen daden die geen waarde hebben door de erfzonde (54, 55, 51). De smeekbede *hilff* is gericht aan de Heilige Geest (45, 46), aan God bij het omgaan met de dood (47, 48), als hulpvraag in het dankgebed gericht tot God (49, 52, 53) en tot Jezus (50). *Helfen aus* komt voor in tekst waar God sprekend wordt opgevoerd en Jezus opdraagt om de mens te helpen (81). Drie andere liederen melden dat de mens door Christus wordt geholpen uit zijn pijn (82) en door God uit *aller not* (83, 84). *Erhalten* of *halten* wordt veel gebruikt en komt in verschillende combinaties voor: behouden door of houden bij het Woord (31, 40), of bij een vast geloof (33, 37), als beschrijving van de redding door de komst van Jezus als het kind (34, 35, 38), of door Gods bescherming tegen gevaar, de vijand (37, 39) of de bescherming van de Heilige Geest tegen de zwaktes van de mens (36). *Stärcken* komt twee maal voor als bede om de gelovige te sterken tegen zwakheid van het vlees (72) en tegen de aanvechtingen (73). *Erquicken* is als tekst van een sprekend opgevoerde Jezus gecombineerd met de troost van de maaltijd van de Heer (80). *Retten* komt een keer voor als gebod aan de mens om zijn medemens te redden (85); de andere keer gaat over Christus, die de mens als middelaar kan redden (86).
- Als een *eigenschap*, of een concreet *advies, aanbod of gebod* van degene die de troost kan bieden: *Kraft, stark/Stärke, treu/Treue*. Het woord *Kraft* wordt gebruikt als troostende eigenschap van het woord van God (56), wat bovendien versterkt is door het kruis (57). Ook wordt het als troostend aanbod van de Heilige Geest gebruikt (58, 59), en als een eigenschap van het bloed van Christus (60). Het woord *stark* of *Stärke* wordt genoemd

---

<sup>324</sup> Het woorden *erhalten, halten* zijn door Veit in combinatie genoemd (VEIT 1986, 169), echter zonder de verwijzing naar deze vindplaats. Het lijkt erop dat *halten* hier dan ook in een andere betekenis wordt gebruikt, waardoor het geen werkwoord is voor wie troost biedt, maar voor degene die troost zoekt.

als eigenschap van Christus (61) en van God (63). De *starcken* als substantief verwijst niet naar een eigenschap van een trooster, maar is ontleend aan een citaat van Jezus (Matth.12:20); het woord benoemt mensen die geen hulp nodig hebben, in tegenstelling tot de armen die door Jezus getroost zullen worden (62). *Treu* en *treue* zijn een eigenschap van het woord van God als troost en veilige vesting (74), en wordt ook gebruikt als een eigenschap van de Heiland (76, 77), of van mensen: Mozes als trouwe dienaar (75) en de gezegende mens (78). Eenmaal wordt het woord gebruikt als eigenschap van de kerk (79).

Uit de gemaakte inventarisatie blijkt dat *troost*, aangevuld met synoniemen en verwante begrippen, in meer liederen aan de orde komt dan die waarin het woord *getrost*, *trösten* of *Tröster* letterlijk voorkomt.<sup>325</sup> Het gevaar bestaat dat bij deze werkwijze woorden uit hun verband worden gehaald en daardoor meer nadruk krijgen dan de dichter had bedoeld. Maar aangezien Luther zijn liederen nadrukkelijk schreef met als doel de gewone gelovige begrijpelijke tekst in de mond te geven, is de kans op misverstaan van de betekenis niet erg groot.<sup>326</sup> Voor een volledig beeld van de gebruikte troostargumenten worden liedteksten hierna ook als geheel onderzocht.

#### *Liederen waarin wordt verwezen naar het troostconcept zoals in Luthers leer vervat*

In deze inventarisatie wordt niet meer uitsluitend gekeken naar losse woorden of synoniemen, maar naar de argumentatieopbouw van het hele lied. Luther schreef de meeste van zijn liederen in 1523 en 1524. Deze periode viel kort na het creatieve jaar 1520, waarin hij een aantal van zijn belangrijkste publicaties schreef, en direct na de jaren 1521/22, waarin hij intensief ging schrijven en preken over de betekenis van het evangelie.<sup>327</sup> Uitleg over het *nieuwe geloof* aan de burgers van Wittenberg (en andere steden) was in deze periode Luthers belangrijkste missie. De liederen die hij schreef kregen een dubbelfunctie: enerzijds dienden ze als *Erbauung* van de gemeente via Bijbel-, catechismus- en geloofsliederden, en anderzijds als protest-

---

<sup>325</sup> Zie hiervoor APPENDIX B-2 waar tabel B.3 een inventarisatie bevat van *Trost*, *trösten*, *Tröster*, aangevuld met daaraan gerelateerde woorden op basis van een semantische analyse.

<sup>326</sup> Zie ook Luthers doel met de catechismus (*WA* 30-I, 132, 23-25). Voor een correcte interpretatie is inzicht in het 16<sup>e</sup>-eeuwse Duitse taalgebruik onmisbaar.

<sup>327</sup> *An den christlichen Adel deutscher Nation* (juni 1520); *De captivitate babilonica ecclesiae* (oktober 1520); *Von der Freiheit eines Christenmenschen* (november 1520). De gebeurtenissen uit 1521/22 zijn beschreven in Hoofdstuk I.



lied tegen tegenstanders (fig.II.2).<sup>328</sup> In beide gevallen is het begrip *troost* relevant, zoals hierna inzichtelijk zal worden gemaakt.



FIG. II.2 *Nun freut euch, lieben Christen g'mein* in het *Achtliederbuch* (1524). Staatsbibliothek zu Berlin. Sign.: [4], B-C4, RISM B/VIII 1524-13.

Luthers liederen zijn bruikbaar in concrete situaties in een mensenleven om een weg te wijzen of te troosten.<sup>329</sup> Hij benutte de mogelijkheden van vertrouwde dichtvormen en heldere taal, waarbij de indeling in verzen en rijm hielpen om de tekst te kunnen onthouden. Luther was geen kunstdichter met literaire ambities, zoals te vinden onder de humanisten die zich doelbewust bedienden van retorische technieken.<sup>330</sup> Anderzijds moet men Luther niet zien als een door emoties geleide auteur, die impulsief allerlei theologische inzichten tot uitdrukking

<sup>328</sup> Die tegenstanders bevonden zich zowel in de kerk van Rome, als onder de verschillende radicale protestanten, die Luther samenvatte als *Schwärmer*.

<sup>329</sup> Niet alle liederen die Luther schreef waren direct bedoeld voor gebruik in de kerk. (Dat geldt bijvoorbeeld voor het vertellied *Ein neues Lied wir heben an* en het speellied voor kinderen *Vom Himmel hoch, da komm ich her*.) Die rol kregen ze vaak pas later bij het samenstellen van de eerste gezangboeken.

<sup>330</sup> Luther vond zijn liederen van minder betekenis dan zijn *Postillen* of *Katechismus* (HAHN 1981, 27).

bracht.<sup>331</sup> Luther liet zich in al zijn werk leiden door de pastorale context en nam daarin zijn taak om te troosten zeer serieus. De retorische regels, die hij goed beheerste, gebruikte hij om zijn liedteksten doelgericht te formuleren, waarbij de muziek een belangrijke toegevoegde waarde had: “Die nothen machen den tekst lebendig”.<sup>332</sup>

Luther gebruikt veel werkwoorden die geen betrekking hebben op de *trooster*, maar juist de gewenste houding beschrijven van de *consolandus*. Met name woorden als *vertrauen*, *hoffen*, *harren* verwijzen allemaal naar één begrip: geloven.<sup>333</sup> Luthers theologische kernbegrip *rechtvaardiging door het geloof* vormt zo tevens de kern van het concept *troost*.<sup>334</sup> In het voorwoord van de *Deudsche Messe und ordnung Gottis diensts* (1526) schrijft Luther:

Also: ‘was heyst an Gott den vater almechtigen gleuben?’ Antwort: ‘Es heyst, wenn das hertze yhm gantz vertrawet und sich aller gnaden, gunst, hulfte und trost zu yhm gewislich versihet zeytlich und ewiglich’.<sup>335</sup>

In zijn liederen komt *Glaube* in relatie tot troost veelvuldig voor, ook in de vorm van verwante woorden. Om het begrip *geloof* voor zijn gemeente concreet te maken, gebruikte Luther een gevarieerd vocabulair. Veit benoemt in zijn semantische tabellen het woordcluster *Glauben*, *Vertrauen* dat 42 keer voorkomt. Naast *Glaube* en *glauben* (samen 26 keer) telt hij daarin mee: *bauen*, *befohlen sein*, *Gläubige*, *Ungläubige*, *sich halten an*, *sich lassen*, *trauen*, *Vertrauen*, *Zuversicht*.<sup>336</sup> De opvallende gevarieerde woordkeus waarmee Luther duidelijk maakt wat *geloven* is, kan worden verklaard uit zijn zorg voor zwakgelovigen. Om hen te troosten dienen zij zo helder mogelijk uitgelegd te krijgen wat zij kunnen doen. Tabel II.1 bevat ter illustratie twee strofen, waarin Luther bij herhaling en telkens met andere woorden en gevoelsnuancen inzichtelijk maakt waaruit *geloven* bestaat.<sup>337</sup> Het lied *Aus tieffer Not schrei ich zu dir* zal in relatie tot het werk van Bach in Hoofdstuk V aan de orde komen.

---

<sup>331</sup> MENNECKE-HAUSTEIN 1989, 18, adviseert voor een correcte beeldvorming mee te wegen dat “es dem Theologen und Prediger doch immer auch um religiöse Wirkungen wie Buße, Glauben oder Trost zu tun ist, die seine rhetorische Kompetenz überschreiten und die er als ein ihm letztlich unverfügbares Werk des Heiligen Geistes verstehen muß”.

<sup>332</sup> *WA TR 2*, 518, 6f. (2545b).

<sup>333</sup> JENNY 1979, 267-278.

<sup>334</sup> Zie Hoofdstuk I.

<sup>335</sup> *WA 19*, 77, 4-7.

<sup>336</sup> VEIT 1986, 172.

<sup>337</sup> *Ibid.*, 127.

**TABEL II.1.** Twee voorbeelden van liedstrofen met uitleg en nuances van *geloven*.

<i>Gott der vater wohn uns bey</i> (1524) <sup>338</sup>	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i> (1524; vijfstrofige versie) <sup>339</sup>
<p>[1.] Gott der vater won uns bey und las uns nicht verterben, Mach uns aller sünden frey und helff uns selig sterben; für dem teuffel uns bewar, halt uns bey festem glauben, und auff dich las uns bawen, aus hertzem grund vertrauwen, dyr uns lassen gantz und gar, mit allen rechten Christen entfliehen teuffels listen, mit waffen Gotts uns fristen. Amen, amen, das sey war, so singen wyr: Alleluja.</p>	<p>[3.] Darum auff Gott will hoffen ich, auf meyn verdienst nicht bauen. Auff yhn meyn hertz sol lassen sich und seyner guete trauen, Die myr zu sagt seyn werdes wort; das ist meyn trost und treuer hort. Des will ich allzeyt harren.</p>

### II.3. Troostargumenten in de liederen

Om Luthers troostende argumentatie te kunnen herkennen en duiden, zijn liedteksten ook als geheel bestudeerd. Daartoe zijn liederen geselecteerd waarvan Luther zelf in belangrijke mate de inhoud heeft bepaald en die zijn ontstaan in 1523/24. Min of meer letterlijke vertalingen van liturgische gezangen, psalmen en oude Latijnse hymnen, zoals *Nun komm der Heiden Heiland* en *Christus wir sollen loben schon* zijn in dit deel van de analyse buiten beschouwing gelaten. Per geselecteerd lied is gekeken naar drie aspecten: (1) wat wordt genoemd als reden of omstandigheid waarin de mens troost nodig heeft, (2) wat is de troostargumentatie die geboden wordt en/of door wie, (3) wat is het perspectief als de mens getroost is. Een ordening van deze aspecten per lied is te vinden in APPENDIX B-3, tabel B.4.

Een speciale categorie wordt gevormd door liederen die Luther geschikt achtte voor gebruik bij begrafenissen. Hij bundelde liederen, in het Duits en in het Latijn, in 1542 in de bundel *Begräbnisgesänge*.<sup>340</sup> Luther voorzag deze bundel van een voorwoord, waarin hij zijn

<sup>338</sup> AWA, 236.

<sup>339</sup> AWA, 192.

<sup>340</sup> De volledige titel luidt: *Christliche Geseng Lateinisch und Deudsch, zum Begrebnis* (Wittenberg 1542); JENNY 1984 bevat een reconstructie van de zeven Latijnse liederen.

visie op sterven en dood verwoordde.<sup>341</sup> Omdat Luther deze liederen zelf bij elkaar plaatste in deze bundel, zijn de Duitse liederen hieruit in een afzonderlijke tabel opgenomen: zie APPENDIX B-3, tabel B.5.

Uit de gemaakte analyse van de troostende argumentatie in de tabellen komt een herkenbaar patroon in veel liederen van Luther naar voren. De hierboven genoemde drie aspecten zijn als volgt aanwezig:

- De situatie waarin de troost zoekende mens verkeert (in de eerste kolom) is er één van ellende, nood en angst. Het woord *Jammertal* in het lied *Gelobet seist du, Jesus Christ* is een verzamelwoord, dat later ook door andere auteurs werd overgenomen.<sup>342</sup> Luther geeft echter ook andere beschrijvingen van deze situatie. Een deel van de ellende ligt in de mens zelf, die als *Sünder* nu eenmaal niet anders kan, dan fouten maken. Veit typeert dit beeld van de zondige mens als volgt: “Die Betonung liegt dabei weniger auf Gottes Zorn, dem der Mensch aufgrund der Sünde ausgesetzt ist, sondern auf der Verlorenheit des Menschen, auf seiner Knechtschaft dem Teufel gegenüber, auf dem Tod, obligaten Begleiterscheinungen der Sünder für Luther: er drückt dies mit Worten wie ‘verloren’, ‘gefangen’, ‘verdammt’ aus”.<sup>343</sup> Luther kiest woorden waar mensen zich in kunnen herkennen vanuit hun eigen ervaring.<sup>344</sup> De vaak levendige beschrijving van de situatie dient niet alleen de herkenbaarheid, maar helpt bovendien als aansporing om zondebewust te blijven. Telkens als het lied wordt gezongen, wordt de mens daar opnieuw bij bepaald, aangemoedigd om te geloven en daar vertrouwen en troost uit te putten.

Voor Luther zelf was naast zondebesef, ook angst een belangrijke drijfveer voor het zoeken naar een genadige God; hij noemt de angst voor de duivel, de dood, de hel en de *Anfechtung*. Dit is echter slechts één kant van *Angst* of *Furcht*. Er is in de liederen ook sprake van vrees die voortkomt uit een gelovig ontzag voor God.<sup>345</sup> Van eigen inzet door de mens zoals *mein guten Werk, mein Verdienst, unsern Tun* of *Arbeit* valt geen heil te

---

<sup>341</sup> *WA* 35, 334-336 bevat slechts het voorwoord en inhoudsopgave. Luthers troostargumenten uit dit voorwoord worden hierna nog besproken.

<sup>342</sup> Het betreft hier Luthers vertaling van het Latijnse *valle lacrymarum* uit Psalm 83:7 (Vulgaat); BECKER 2001, 74.

<sup>343</sup> VEIT 1986, 120.

<sup>344</sup> *Ibid.*, 120: “Das gilt vor allem für die Not [...], die durch Sünde und Tod verursacht ist, die Trübsal, das Gefühl, von Gott verlassen zu sein oder die Furcht davor, die Verzweiflung, die Tränen, das durch die Sünde entstandene Leid”.

<sup>345</sup> *Ibid.*, 121, noemt een “heilsame, in den Liedern viel öfter zum Ausdruck kommende Furcht vor Gott, vor seiner Allmacht, eine Dimension des Glaubens also”; zie ook Hoofdstuk I.

verwachten. Luther plaatst daar de *Rechtfertigung durch den Glauben* tegenover. Bedreigingen zijn echter overal in het menselijk bestaan te vinden: naast de *Sünde* zijn er de *Feinde*, die met *falsche List* de mens van het ware geloof proberen af te houden. De *Teufel* is daarin de belangrijkste tegenspeler, maar ook *der Feind* als algemene aanduiding, of de aanhangers van de *fremde Lehr* of een *andrer Gott*. Opvallend is het feit dat de mens vaak in meervoudsvorm wordt aangesproken als deel van de gemeenschap van gelovigen: *wir, uns*.<sup>346</sup>

- In de tweede kolom van de beide tabellen is getracht te benoemen wat de mens als troost aangeboden krijgt in de tekst van het lied. Deze kolom toont een breed scala aan kenmerken van troostende elementen, en vooral van heilsmiddelen waardoor de mens troost kan vinden: God, Jezus Christus, de Heilige Geest, de Bijbel, de sacramenten en het geloof. God biedt de mens onder meer: *sein Gnade, sein Wort, sein Barmherzigkeit, das Vaterherz*. Zo zal Hij door zijn Zoon te zenden, zijn volk *erbarmen und lösen*. In de komst van Jezus Christus ontvangt de mens: *das ewig Gut, sein groß Lieb*. Bovendien neemt Christus als middelaar de zonde van de mens op zich: *mein Unschuld trägt die Sünde dein en Gottes Zorn versöhnet*. Ook is Hij het die *den Tod überwand durch das bittere Leiden* en zo *Gottes Wort durchs Kreuz bewähret*. De Heilige Geest wordt gezonden in de rol van *Höchster Tröster, wertes Licht, süße Lieb*. Er wordt weliswaar gesproken over *den Geist der dich trösten soll*, maar zonder daarbij aan te geven hoe dat gebeurt. Het Woord maakt dat de mens kennis kan nemen van het heil, onder andere door *die Zehn Gebot* en door beloften: *wie Gott mir verheißten hat. Dein teuer heilsams Wort* geeft die belofte, net als *dein Wort die Hut und Weide ist*. Tot slot zijn de sacramenten tastbare tekens, die de mens steunen in het geloof: *Leib/Brot, Blut/Wein*.
- In de derde kolom is benoemd wat het eindresultaat van troosten is. Dat wordt uitgedrukt in vormen van hulp bij bestendiging van het geloof, zoals het *Volk erhalten in rechter Bahn*. Veel slotregels spreken van het behoud van geloofsvertrouwen *seiner gute trauen, an Gottes macht verzweyfeldn nicht noch sorgen, nicht fürchten, getrost ist mir mein Herz und Sinn*. Hier wordt de relatie gelegd tussen troost en geloof, namelijk als resultaat van de manier waarop geloof vorm moet krijgen (vertrouwen, hopen, etc.). Zo bereikt de mens het troostende perspectief dat bestaat uit *seinen Segen, ist frei, geht dir wohl*; hij wordt *errettet en behalten* en is op die manier ontsnapt aan de *Teufels Listen*. Zijn *Seele ist erquickt* en hij *lebt in Fried und Einigkeit*. Direct daaraan gekoppeld volgt in veel liederen

<sup>346</sup> Ibid., 64f., telde het gebruik van de voornaamwoorden in de liederen: *ich* (61x), *du* (89x), *wir* (243x), *ihr* (36x), *er* (13x) en *sie* (4x).

de aansporing tot het uiten van dankbaarheid voor de ontvangen genade in de vorm van *fröhlich sein, Gott loben und dankbar sein und singen, getrost mit Lust und Liebe singen* en *fröhlich und getrost in deinem Dienst beständig bleiben*. De Heilige Geest helpt om de *brennend Lieb* te ontsteken en de eenheid in de gemeenschap te bewaren. Tegenover de ellendige situatie in het *Jammertal* staat het *selig sterben* en daarna het verblijf in de hemel: *erben in seinem Saal* en als *Engeln gleich* zijn. Bovendien leidt de dood, die door Christus is overwonnen, ertoe dat *der Leib schläft bis an Jüngsten Tag*.

Uit het onderzoek van deze drie aspecten blijkt overtuigend dat de inhoud van Luthers liederen, ook al zijn deze veel compacter geformuleerd dan zijn preken en geschriften, overeenkomt met de taal en woordkeus die hij in andere troostende teksten heeft gebruikt. Wat hier echter nog niet uit blijkt, is zijn aandacht voor de specifieke situatie van de *consolandus*, die bijvoorbeeld in zijn brieven steeds bepalend bleek te zijn voor het troostrecept en daarmee ook voor de samenstelling van de argumenten tot een troostend betoog.

#### *Gebruikssituatie*

In deze paragraaf wordt nogmaals een aantal liederen op het thema troost onderzocht, maar nu kijkend naar doel en beoogde gebruikssituatie van het lied. Dit is relevant, omdat Luther niet planmatig te werk ging bij het schrijven van zijn liederen.<sup>347</sup> Ze werden geschreven naar aanleiding van een bepaalde gebeurtenis (protest, verslagenheid na een ingrijpend voorval), voor een bepaald liturgisch gebruiksmoment (*ordinarium* of *proprium*), of als educatief hulpmiddel in dienst van geloofsopvoeding (*Erbauung*). Luthers eerste lied ontstond naar aanleiding van de dood van twee medebroeders uit Antwerpen in 1523. *Ein neues Lied wir heben an* werd een martelarenlied in de stijl van het middeleeuwse vertellied, waarin de troost vooral bestond uit de verkondiging van het nieuwe geloof.<sup>348</sup> *Nun freut euch lieben Christen gmein* had een vergelijkbare vorm en inhoud, maar was algemener bruikbaar. Het lied diende als gezongen geloofsbelijdenis, overal waar het nieuwe geloof moest worden verdedigd. *Mitten wir im Leben sind* ontstond hoogst waarschijnlijk na de tragische dood van een vriend in 1524.<sup>349</sup> Luther plaatste het in 1542 bij de *Begräbnisgesänge*, maar benutte het ook bij het eerste deel van de catechismus. Het lied getuigt van de overgave aan God, wanneer de mens

<sup>347</sup> HAHN 1981, 24: “Wir finden in seinem Werk keine zusammenhängenden, systematisierenden Aussagen im Sinn einer poetologischen Programmschrift”.

<sup>348</sup> Zie Excurs over dit lied in APPENDIX H-2.

<sup>349</sup> JENNY 1983, 78.

lijdt onder de angst voor *Tod, Hölle* en *Sünd* en behouden wil worden in *des rechten Glaubens Trost*.

Een andere aanleiding tot liederen schrijven vormde het optreden van Thomas Müntzer, die in 1523 in Allstedt begon met hervormingen van de eredienst.<sup>350</sup> Hij publiceerde in 1524 de *Deutsch Euangelisch Messze* met Duitse liturgische teksten, vertaalde antifonen en responsies op de oorspronkelijke gregoriaanse melodieën, en bovendien elf oud-kerkelijke hymnen voor gebruik door priester en koor tijdens de mis.<sup>351</sup> Luther vond de kwaliteit van deze vertalingen onvoldoende [A26].<sup>352</sup> Bovendien wilde hij naast de mis in de landstaal, ook een actieve rol voor de kerkgangers in de eredienst creëren. In zijn publicatie *Formula missae et communionis* uit 1523 uitte Luther daarom zijn wens om dichters liederen te laten schrijven [A27].

Luther bleef in zijn opzet dicht bij de Latijnse mis, maar besteedde veel aandacht aan een natuurlijke muzikale taal, waarin woorden en klankaccenten samengaan met de noten van de melodie. Opvallend is Luthers hergebruik van bestaande Latijnse gezangen en enkele voor-reformatorische Duitse vertalingen daarvan.<sup>353</sup> Hij sluit zo aan bij het bekende en voorkomt hiermee verwarring voor de gelovigen, hetgeen de oproep om te geloven en vertrouwen en dus de troostende functie juist zou kunnen tegenwerken.<sup>354</sup> Bovendien hechtte Luther waarde aan het behoud van het kerkmuzikale erfgoed waarmee hij zelf was opgegroeid, mits de tekst in overeenstemming was met zijn theologie.<sup>355</sup> Zijn aanpassingen betroffen met name de teksten rond de sacramenten; alles wat daarin verwees naar verdienste door goede werken werd vervangen door de theologie van *Rechtfertigung*, waarbij hij het sacrament van het Heilig Avondmaal zag als een geschenk van de barmhartige God aan de mens.

---

<sup>350</sup> BEUTEL 2010, 140; LEAVER 2007, 62f.; VEIT 1986, 37f.

<sup>351</sup> VEIT 1986, 38.

<sup>352</sup> Zie APPENDIX A.

<sup>353</sup> Zie bijvoorbeeld *Nun bitten wir den Heiligen Geist*; zie ook APPENDIX H-1 over dit lied.

<sup>354</sup> VEIT 1986, 46; HAHN 1981, 19: “Es entspricht in besonderem Maße dem seelsorgerlichen Gebot, an bereits Bekanntes anzuknüpfen und damit die Freiheit an die Liebe zu binden, wenn Luther die Bearbeitung weiterer lateinische Gesänge an mittelalterliche deutsche Strophen anschließt, die ihrerseits bereits die lateinischen Stücke bearbeitet hatten”.

<sup>355</sup> In zijn voorwoord bij de bundel *Begräbnisgesänge* (1542) is hij daar expliciet over: “Der Gesang und die Noten sind koestlich, Schade were es, das sie solten untergehen. Aber unchristlich und ungeeignet sind die Tekst oder wort, die solten untergehen” (WA 35, 479, 25f.).

### *Duitse psalmliedereren*

Luther publiceerde in 1517 als eerste grotere uitgave zijn *Auslegung der sieben Bußpsalmen*.<sup>356</sup> Zijn intensieve omgang met de psalmen was voor de vorming van zijn troostconcept van groot belang. Met name psalmen waarin geloofstwijfel, nood en lijden zijn verbonden met godsvertrouwen dienden Luther tot voorbeeld.<sup>357</sup> Eind 1523 riep Luther zijn collega's op om een collectie Duitse psalmliedereren aan te leggen in samenhang met zijn ontwerp van een Duitse mis, de *Formula Missae et Communionis pro Ecclesia Vuittembergensi* (december 1523).<sup>358</sup> Luthers doel met deze psalmliedereren was enerzijds het volk een actieve rol in de liturgie geven, en anderzijds psalmteksten laten zingen als Gods woord in berijmde vorm.<sup>359</sup> De zorg voor de kwaliteit van de teksten, die moesten passen bij de beoogde zangers, is te lezen in zijn brief aan Georg Spalatin uit 1523:

Ich bin willens, nach dem Beispiel der Propheten und alten Väter der Kirche, deutsche Psalmen für das Volk zu machen, das ist geistliche Lieder, daß das Wort Gottes auch durch den Gesang unter den Leuten bleibe. Wir suchen also überall Poeten. Da Ihr nun der deutschen Sprache so mächtig und so beredt darinnen seid, so bitte ich Euch, daß Ihr hier eine Hand mit uns anlegt und einen von den Psalmen zu einem Gesang zu machen sucht, wie Ihr hier ein Muster von mir habt. Ich wollte aber, daß die neuen Wörterlein vom Hofe wegbleiben, damit die Worte alle nach dem Begriffe des gemeinen Volkes ganz schlicht und gemeinverständlich, doch aber rein und geschickt herauskämen, hernach auch der Verstand fein deutlich und nach des Psalms Meinung gegeben würde.<sup>360</sup>

In zijn brief gaf Luther een korte auteursinstructie, waarin hij zijn vertaalprincipes toelichtte. Het bijbehorende voorbeeld (*Muster*) waar Luther in zijn brief naar verwijst, is zijn vertaling

---

<sup>356</sup> *WA* 1, 154f.; een vernieuwde editie van de *Bußpsalmen* verscheen in 1525 (*WA* 18, 467f.).

<sup>357</sup> MENNECKE-HAUSTEIN 1989, 27, beschouwt dit werk als een voorstadium voor de andere troostgeschriften die Luther heeft gepubliceerd. Zij stelt: “In den Bußpsalmen spricht der Psalmist als der Angefochtene und Leidende, der Gottes Zorn, aber auch Hilfe und Trost von ihm erfährt. Die hier geschilderte Situation des Menschen vor Gott beschreibt nach Luthers Verständnis exemplarisch die einzig richtige Weise christlicher Existenz”.

<sup>358</sup> *WA* 12, 205f.

<sup>359</sup> LEAVER 2017-2, 74f., stelt dat Calvijn het psalmzingen tot handelmerk maakte, nadat Luther het genre had uitgevonden.

<sup>360</sup> Brief aan Spalatin *WA BR* 3, nr. 698, 220. De vertaling in modern Duits is overgenomen uit BECKER 2001, 125f.; LEAVER 2017-2, 75, toont aan dat deze ongedateerde brief moet stammen van eind 1523.



van Psalm 130 (*De Profundis*): *Aus tiefer Not schrei ich zu dir*.<sup>361</sup> Het betreft hier de eerste versie van het lied, waarin Luther de tekst van de psalm zo nauwkeurig mogelijk volgt. De vrijere tweede versie kreeg het karakter van een geloofslied, waarbij de laatste strofe christologisch is verwoord.<sup>362</sup>

### *Troost als doel van het lied*

Het troostende doel is door Luther soms expliciet boven het lied vermeld. Zo kreeg *Nun freut euch lieben Christen gmein* als opschrift “Ein fein geistlich Lied, wie der Sünder zur Gnade kommt”.<sup>363</sup> Bij *Christ unser Herr, zum Jordan kam* vermeldt het opschrift de didactische doelstelling: “Ein geistlich Lied von unserer heiligen Taufe, darin fein kurz zusammengefaßt, was sie sei, wer sie gestiftet habe, was sie nütze”.<sup>364</sup> Het opschrift van *Erhalt uns Herr bei deinem Wort* bevat de functie van het lied bij bedreigde geloofsvrijheid: “Ein Kinderlied, zu singen wider die beiden Erzfeinde Christi und seiner heiligen Kirche, den Papst und die Türken”. Waarbij bedacht moet worden dat een smeekbede uit de mond van kinderen de nood het meest nadrukkelijk vertolkte. Tegelijkertijd werd het lied echter ook op losse vellen verspreid en ingezet in de propagandastrijd (fig. II.3).<sup>365</sup>

Sommige liederen zijn bij de samenstelling van de eerste liedbundels anders ingedeeld dan het opschrift of ontstaan doet vermoeden.<sup>366</sup> Zo is *Ein feste Burg ist unser Gott* niet primair als psalmlied geschreven, maar kreeg aanvankelijk als opschrift “Ein Trostlied”.<sup>367</sup> De situatie bepaalde de behoefte aan troost, wat vervolgens herkenbaar is aan de gebruikte argumenten in de liederen die helpen om leed te verzachten, te sterken in geloofsovertuiging, te leren bidden om hulp, of deze in dankbaarheid te ontvangen.

---

<sup>361</sup> “De profundis a me versus est” (*WA BR 3*, 220, 10-11).

<sup>362</sup> Meer over de twee versies van het lied komt aan bod in de casestudie over *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* (Hoofdstuk V).

<sup>363</sup> JENNY 1983, 81.

<sup>364</sup> *Ibid.*, 89.

<sup>365</sup> AMELN 1989, 19, stelt dat alleen het *Flugblatt* met het *Lied vom Papstaustreiben* door Luther zelf in druk werd gegeven; alle andere werden door drukkers gemaakt en verspreid, zonder inbreng of instemming van Luther zelf.

<sup>366</sup> Een voorbeeld is *Nun bitten wir den Heiligen Geist* dat niet als pinksterlied werd geschreven, maar die rubricering pas tijdens de ordening in latere liedbundels kreeg; zie APPENDIX H-1.

<sup>367</sup> VEIT 1986, 110.



FIG. II.3. Ingekleurd Flugblatt van het lied *Erhalt uns Herr bei deinem Wort*.

Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz. Sign.: Portr. Slg / Slg Luther / E 4.

In *Die Vorrede zu der Sammlung der Begräbnislieder 1542* staan uitspraken van Luther over het begrip troost bij sterven en uitvaart. Hij begint het voorwoord direct na de aanhef met de bron waaruit troost kan worden geput:

S.Paulus schreibt denen zu Thessalonich, Das sie uber den Todten sich nicht sollen betruenen, wie die andern, so keine Hoffnung haben, Sondern sich troesten durch Gottes wort, als die gewisse Hoffnung haben des Lebens und der Todten auferstehung.<sup>368</sup>

Daarna volgt een uitleg van de betekenis: wie niet gelooft in Christus, of alleen gelooft in het tijdelijke aardse bestaan, zal het leven niet graag verliezen, of na het leven de eeuwige dood en de toorn van God in de hel moeten ervaren. *Wir Christen aber* mogen de dood verachten, omdat wij door het bloed van de Zoon van God verlost zijn. De dood kunnen we daarom beschouwen als *einen tieffen, starcken, suessen Schlaf*. De kist mogen we zien als de schoot van Christus of het Paradijs, het graf als een zachte ligstoel of rustbed. Daarna volgt de onderbouwing, ontleend aan Bijbelteksten die verduidelijken dat er geen sprake kan zijn van dood,

<sup>368</sup> WA 35, 478-481.

maar van slaap.<sup>369</sup> Vervolgens geeft Luther vijf tegenstellingen, die bedoeld zijn om negatieve beelden te verdrijven door positieve beelden.<sup>370</sup> Deze tegenstellende beelden roepen de vergelijking op met de aanwijzingen die Luther al verwoorde in 1519 in *Ein Sermon von der Bereitung zum Sterben*, waarin hij ook adviseert om negatieve, angstaanjagende beelden in de gedachten te laten verdrijven door troostende, hoopgevende beelden.<sup>371</sup> Bovendien is er een verwantschap met het beschreven troostrecept waarin Luther lijdenden aanspoort het beeld van Christus in hun geheugen op te roepen.<sup>372</sup>

In de volgende alinea krijgt het voorwoord een meer polemisch karakter. Luther zet hier zijn opvattingen over dood en begrafenissen nadrukkelijk af tegen de gebruiken van de rooms-katholieke kerk: “Dem nach haben wir in unserm Kirchen die Bepstlichen Grewel, als Vigilien, Seelmessen, Begengnis, Fegfewr und alles ander Gaukelwerck, fur die Todten getrieben, abgethan und rein ausgefegt”.<sup>373</sup> De evangelische kerken moeten juist geen klaaghuizen en plaatsen van lijden zijn, maar slaaphuizen en rustplaatsen. Luther beroept zich hiervoor op de Griekse term van de kerkvaders, die spraken van “Koemiteria, das ist, [...] Schlaffheuser und Rugestete”.<sup>374</sup> Daarna volgt welk belang Luther daaraan hecht voor de liederen:

Singen auch kein Trawlied noch Leidegesang bey unserm Todten und Grebern, sondern troestliche Lieder von vergebung der sunden, von Ruge, Schlaff, Leben und Aufferstehung der verstorbenen Christen, Damit unser Glaub gesterckt und die Leute zu rechter andacht gereitzt werden.<sup>375</sup>

#### II.4. Troost in geselecteerde liederen

Tot besluit van dit hoofdstuk worden in deze paragraaf troostargumenten in kaart gebracht in liederen, waarvan Bach een koraalcantate heeft gemaakt.<sup>376</sup>

---

<sup>369</sup> Luther noemt: Joh. 11, Matt. 9 en 1 Kor. 15 (*WA* 35, 478, 17-19).

<sup>370</sup> Luther citeert hierbij uit 1 Kor. 15:42-44.

<sup>371</sup> *Ein Sermon von der Bereitung zum Sterben* is opgenomen in *WA* 2, 685-697.

<sup>372</sup> Zie Hoofdstuk I.

<sup>373</sup> *WA* 35, 478, 26-28.

<sup>374</sup> *Ibid.*, 478, 30.

<sup>375</sup> *Ibid.*, 478,31 – 479,2.

<sup>376</sup> Het lied *Herr Gott dich loben wir* is hierbij niet opgenomen, omdat dit een min of meer letterlijke vertaling van het *Te Deum* betreft.

*Ach Gott, vom Himmel sieh' darein*

Het lied naar Psalm 12 verwoordt een smeekbede aan God om hulp, vanwege de bedreiging door sprekers van valse, niet op het Woord gebaseerde leer.<sup>377</sup> Zij erkennen God niet als Heer. Daarom grijpt God in, want Hij heeft de klacht gehoord en zal de armen redden met zijn Woord. Bedreigde mensen zullen daardoor rein worden, zoals zilver door het reinigingsproces (Ps. 12:7). Deze regel uit de psalm is door Luther uitgebreid met een verwijzing naar het kruis, waardoor het Woord bewezen werd en nu overal mensen zal verlichten. Het lied eindigt met het vertrouwen, dat Gods Woord mensen zal beschermen tegen goddeloze invloeden.<sup>378</sup>

Het troostende accent ligt in dit lied op het Woord, als hulp bij bedreigingen van het geloof.<sup>379</sup> In het *Betbüchlein* (1522) nam Luther de tekst van deze psalm op met als opschrift “Der .xij. Psalm zu beten umb erhebung des heyligen Euangelions”.<sup>380</sup> Hij gaf het lied een opschrift in het Latijn: “der 12.: Salvum me fac, Domine”.<sup>381</sup> Het Woord en het kruis (strofe 5) zijn toevoegingen in het lied, die niet in de psalmtekst voorkomen. Jenny noemt als mogelijke reden voor de keuze van deze psalm Luthers strijd met de *Schwärmer*, die volgens hem een valse leer verkondigden. Dat lijkt aannemelijk, gezien Luthers aandacht voor het Woord als troostbron en wapen tegen valse leer; dit argument vormde in 1522 ook een belangrijk thema in de *Invocavit*-preken.<sup>382</sup>

*Christ unser Herr zum Jordan kam*

Dit is een educatief dooplied.<sup>383</sup> Het vertelt over de doop van Christus door Johannes, waarbij dit sacrament werd ingesteld als een bad waarin de zonden worden afgewassen en de *bittere dood* is verdronken. Christus' bloed en wonden maken een nieuw leven mogelijk. De gelovige moet weten, dat doopwater is verrijkt met Gods Woord en Geest. Het bewijs bestaat uit beelden en woorden, en de opdracht te luisteren naar Christus, die de doop instelde. De doop

---

<sup>377</sup> JENNY 1983, 102-105; SPITTA 1905, 51-67, en ook HAHN 1981, 82-96, vergeleken verschillende vertalingen van deze psalmtekst: 1. *Dictata super Psalterium* 1513-1516 (WA 3, 95-98); 2. *Operationes in Psalmos* 1519-1521 (WA 5, 368-384); 3. *Koburg-Psalmen (1-25)* 1530 (WA 31-I, 303-306); 4. *Summarien* 1531 (WA 38, 21f.).

<sup>378</sup> Luthers samenvatting van de Psalmtekst is opgenomen in de *Summarien* 1531 [A28].

<sup>379</sup> HAHN, 83, noemt het een “Wort-Lied” en wijst op de tegenstelling: “Verfall und Bedrängnis durch Menschenwort, Heilsversicherung durchs Gottes Wort.”

<sup>380</sup> WA 10-II, 410f.; Luther werkte in hetzelfde jaar aan zijn vertaling van het Nieuwe Testament.

<sup>381</sup> JENNY 1983, 105, wijst op Luthers vertrouwdheid met de Latijnse Psalmbenamingen in het klooster.

<sup>382</sup> Zie Hoofdstuk I; zie ook citaat [A5].

<sup>383</sup> Luthers opschrift uit 1543 luidt: “Ein geistlich Lied von unser heiligen Taufe, darin fein kurz zusammengefaßt, was sie sei, wer sie gestiftet habe, was sie nütze”.

wordt verricht namens de Triniteit, waarbij de dopeling de Geest ontvangt, gesymboliseerd door een duif. De leerlingen krijgen van Christus opdracht om in zonde verloren mensen boete te laten doen en hen te dopen, zodat zij behouden worden. Als geestelijk nieuwgeborene kan de gedoopte gelovige niet meer sterven; wie niet gelooft gaat verloren door de erfzonde, waartegen hij zelf niets kan doen. Gewoon water wordt door het geloof het reddende bloed van Christus.<sup>384</sup>

De troostende betekenis van de doop wordt in dit lied verduidelijkt door uitleg over de uiterlijke tekens (*Mit Bilder und mit Worten* strofe 3) en de verbinding met geloof in Christus, die bij de instelling van de doop de zonden van de mensen op zich neemt (strofe 1).<sup>385</sup> De oproep tot boete en bekering om gered te worden is een belangrijk thema (strofe 5 en 6). Het tweede deel van strofe 5 biedt samenvattend het troostende perspectief van Gods belofte: “Wer glaubet und sich taufen läßt, soll dadurch selig werden. Ein neugeborner Mensch er heißt, der nicht mehr könne sterben, das Himmelreich soll erben”.<sup>386</sup>

#### *Aus tiefer Not schrei ich zu dir*

Dit is een psalmlied naar de boetepsalm 130, met als thema's: de roep om hulp uit de diepten, de angst voor Gods oordeel, de hoop en verwachting van Gods barmhartige en verlossende woord. Dat maakt dit psalmlied over Luthers rechtvaardigingsleer tot een troostlied.<sup>387</sup> In dit lied is speciaal aandacht besteed aan de zwakgelovige, hetgeen nader ter sprake komt in de casestudie in Hoofdstuk V.

#### *Nun komm der Heiden Heiland*

Het lied is een vertaling van de vierde-eeuwse adventshymne van Ambrosius, *Veni redemptor gentium*. De tekst is een zeer compact gedicht en daardoor niet eenvoudig toegankelijk zowel in het Latijn, als in Luthers vertaling. Het vertelt van de menswording van Christus, zijn

---

<sup>384</sup> Luther hield twee preken in Dessau bij de doop van Bernhard von Anhalt (1 en 2 april 1540) waarin hij de betekenis van de doop uitlegt (*WA* 49, 111-135). Die uitleg vertoont veel overeenkomsten met dit lied.

<sup>385</sup> De uiterlijke tekens dienen met name om de zwakgelovigen te steunen en het geloof te laten groeien. Zie Hoofdstuk I.

<sup>386</sup> HAHN 1981, 162: “Tauflehre kann im Sakramentsverständnis Luthers nur heißen: Entfaltung des sinngebenden und heilsvermittelnden *wortes jm wasser* auf den Glauben hin; dieses Wort ist Verheißungswort, also wiederum Evangelium.”

<sup>387</sup> *Ibid.*, 251, citeert hierbij Luthers typering van Psalm 130 uit 1532/33: “Iste psalmus est de electissimis et principalibus psalmis, qui tractat illum principalem locum doctrinae nostrae, nempe iustificationem.” (*WA* 40-III, 335, 5-7).

komst op aarde en de rol van de maagd Maria. Beschreven wordt hoe Christus de hemel verliet, op aarde kwam, naar de hel afdaalde en terugkeerde naar de Vader. Zijn vleeswording kan worden gezien als een heldendaad, die de mens sterk heeft gemaakt. Het geloof in deze gebeurtenis brengt voor altijd licht, waarvoor tot slot wordt gedankt in een doxologie. Troost wordt niet expliciet benoemd in het lied. Strofe 6 bevat wel een verwijzing naar de zondige mens (*krank' Fleisch*) en in strofe 7 is het troostrijke resultaat van Christus komst, dat *der Glaub* nooit meer door het duister zal worden overheerst.

#### *Gelobet seist du, Jesu Christ*

Dit is een lofzang op de geboorte van Christus. Luther schreef de strofen 2 tot en met 7 bij een bestaande eerste strofe en melodie (afgeleid van een leis). De troostende boodschap is met name te vinden in strofe 4, 5 en 6. Hier wordt in strofe 4 het donker van de *Nacht* vervangen door *Licht*. Bovendien neemt het Kind eerst de armoede van de mens aan (*armes Fleisch und Blut*, strofe 2) en redt hem vervolgens uit de ellende (*und führt uns aus dem Jammertal*, strofe 5) die wordt omgeuild voor rijkdom (*Er macht uns Erben in seim Saal*, strofe 5; *und in dem Himmel machet' reich*, strofe 6). Voor deze beide beloften dienen Bijbelteksten als basis.<sup>388</sup> Het lied *Vom Himmel hoch, da komm ich her* behandelt hetzelfde thema, maar dan begrijpelijk gemaakt voor kinderen.

#### *Mit Fried und Freud ich fahr dahin*

Dit lied is gebaseerd op de Lofzang van Simeon (Luc. 2:29-32), waarbij elke regel van het *canticum* tot een strofe is uitgewerkt (fig. II.4). Simeon herkent in het kind de beloofde Messias, en Luther verbindt zijn lofzang aan de algemeen geldende troost uit Christus' overwinning van de dood (*der Tod ist mein Schlaf worden*, strofe 1) en specifiek aan troost in het stervensuur (*Heil in Not und Sterben*, strofe 2). Het Woord is de bron waaruit allen deze genade kunnen putten (strofe 3 en 4).<sup>389</sup>

---

<sup>388</sup> Respectievelijk Rom. 8:17, "Sind wir denn Kinder/ so sind wir auch Erben / nemlich Gottes Erben und MitErben Christi / so wir anders mit leiden / auff daß wir auch mit zur Herrlichkeit erhaben werden" (CALOV III/2, 92) en 2 Kor. 8:9, "Denn ihr wisset die Gnade unsers HERN JESU CHRISTI / daß / ob er wohl reich ist / ward er doch arm / umb euren willen / auff daß ihr durch seine Armuth reich würdet" (ibid., 439).

<sup>389</sup> HAHN 1981, 101, wijst op het *Wort-Motiv* dat ook in dit lied een plaats kreeg.



**FIG. II.4.** *Babstsches Gesangbuch* (1545), eerste strofe en melodie van *Mit Fried und Freud ich fahr dahin* met een Bijbelse illustratie van Simeon en Jezus in de tempel. Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz. Sign.: RLS Xa 351:F3151-F3152.

### *Erhalt uns Herr, bei deinem Wort*

In deze smeekbede wordt God om ingrijpen gevraagd om de christenen te beschermen tegen het geweld van de paus en de Turken, die Christus van de troon willen stoten. Men smeekt om bijstand in de laatste nood, zodat de dood het leven niet overwint. De vijand zal zien dat God optreedt, en helpt wie Hem vertrouwen. De smeekbede eindigt met een roep om vrede en een zorgzame overheid, die zorgt voor rust.

### *Christ lag in Todesbanden*

Dit is een bewerking van het oudere driestrofige paaslied *Christ ist erstanden*.<sup>390</sup> Luther breidde het lied uit tot een reformatorisch vertellied, waarin niet alleen de gebeurtenissen van Christus' overwinning op de dood worden gememoreerd, maar vooral de betekenis daarvan

<sup>390</sup> Het lied kreeg (door of met goedkeuring van Luther) als opschrift: "Christ ist erstanden gebessert"; HAHN 1981, 177.

voor het heil van gelovigen.<sup>391</sup> Het lied draait om de strijd tussen dood en leven, zonde en bevrijding. Als bewijs daarvoor worden diverse Bijbelpassages geciteerd.<sup>392</sup> Het lied verbindt in beeldende taal het passieverhaal, de dood en de opstanding van Christus met elkaar. Het slot van het lied belicht de viering van dit paasfeest, waarbij Christus zelf als symbolische feestmaaltijd het geloof voedt.<sup>393</sup> De troostargumentatie is door het hele lied verwoord in de overgang van de oude situatie, waarin dood en zonde de mens bedreigden, naar de nieuwe situatie waarin deze zijn overwonnen en waarbij het geloof in Christus weerwoord kan bieden.<sup>394</sup> Ook de oudere paassymboliek (nacht en licht) is verwerkt in het lied (strofe 6).

### *Christum wir sollen loben schon*

Dit is een vertaling van de vijfde-eeuwse hymne *A solis ortus cardine*.<sup>395</sup> Het kerstlied vertelt over de zwangerschap van Maria en de geboorte van Christus en eindigt met een doxologie. Troost is hier geen expliciet thema; enkel in strofe 7 wordt God genoemd als *Hirt und Schöpfer aller Welt*. Hahn veronderstelt dat Luther deze en andere Latijnse hymnes vertaalde uit pastorale zorgzaamheid in de verwarrende tijd van de Reformatie. Hij kan hiermee hebben willen aantonen, dat zijn leer niet strijdig was met wat men in de vroege kerk geloofde.<sup>396</sup> Dat past in andere uitlatingen van Luther, zoals de *Invocavit*-preken, zodat de vertaalde hymnes ook op metaniveau als troostend kunnen worden aangemerkt.

### *Wär Gott nicht mit uns diese Zeit*

Het lied naar Psalm 124 erkent dat Gods hulp onmisbaar is tijdens bedreigingen door vijanden.<sup>397</sup> Enkel door Gods hulp en redding zijn de aanvallen weerstaan. Zo is men niet als in een vloed ten onder gegaan, en is de ziel ontsnapt als uit de strik van de vogelvanger. In de laatste strofe wordt God daarvoor “Lob und Dank” gebracht. Troost vormt geen uitgesproken thema

---

<sup>391</sup> Onder andere in ‘für unsre Sünd’ ‘hat uns bracht das Leben’ strofe 1; ‘die Sünde weggetan’ ‘den Tod genommen’ strofe 3.

<sup>392</sup> Bijvoorbeeld de ‘Stachel’ uit strofe 3 is ontleend aan 1. Kor. 15:55f. De bewijsvoering voor de heilsgeschiedenis moest immers in de Schrift zelf te vinden zijn.

<sup>393</sup> “Christus will die koste sein und speisen die Seel allein, der Glaub will keins andern leben” (strofe 7).

<sup>394</sup> “Das hält der Glaub dem Tode für, der Würger kann uns nicht mehr schaden” (strofe 5).

<sup>395</sup> Dit gedicht over het leven van Christus werd geschreven door Caelius Sedulius, waarbij elke strofe oorspronkelijk begon met een letter uit het alfabet.

<sup>396</sup> HAHN 1981, 291, spreekt van: “Ein Akt der seelsorgerlichen Rücksichtnahme also und eine Dokumentation der Kontinuität des Christenglaubens.”

<sup>397</sup> JENNY 1983, 116: “In den Feinden [...], sieht der Reformator die äußeren und inneren Feinde der Reformation, in diesem Fall offensichtlich die römische Partei.”



in dit lied, wel illustreert het de noodzaak om te vertrouwen op God, wanneer er sprake is van bedreigende situaties.

*Ein feste Burg ist unser Gott*

Dit lied is bedoeld als een vrije bewerking van Psalm 46.<sup>398</sup> In de overgeleverde bronnen is het lied pas te vinden vanaf 1529, maar mogelijk stamt het uit 1527 of 1528.<sup>399</sup> Het lied werd later bekend als reformatorisch strijdlied, maar de oorsprong is hoogst waarschijnlijk een persoonlijk troostlied, dat Luther schreef om uiting te geven aan zijn zorgen en *Anfechtung*.<sup>400</sup> Troost wordt in het lied niet uitgelegd of toegelicht, maar als gegeven gepresenteerd, vergelijkbaar met het kernthema van de psalm: vertrouwen op de krachtige hulp van God bij de nood van mens. Daarmee sluit het lied aan bij het troostrecept om Gods kracht en Christus' hulp (strofe 2) in herinnering te roepen, bedoeld voor wie wel gelooft, maar lijdt door persoonlijke tegenslagen zoals benoemd in strofe 4 en waarbij troost nodig is, omdat die het geloof kunnen aantasten.

\*\*\*

De teksten van Luthers liederen, waarvan het merendeel ontstond in 1523/24, kunnen in zijn theologisch oeuvre worden beschouwd als zelfstandige schakels, waarmee hij zijn inzichten met de gemeenschap wilde delen. Ze zijn bewust vormgegeven in een taal die ook voor de kerkgangers zonder theologische scholing begrijpelijk en zingbaar was. In dit hoofdstuk is getracht het troostconcept in Luthers liederen te analyseren. Uit deze analyse blijkt dat enkel het gebruik van het woord *Trost* (of daarvan afgeleide woorden) een te beperkte basis biedt om de troostende functie van een lied te kunnen verklaren. Een semantische verbreding naar etymologisch verwante begrippen en de theologische betekenis die Luther daaraan gaf, geeft meer inzicht, met name in de wijze waarop de rechtvaardigingsleer voorkomt in Luthers liederen.

Er zijn echter ook duidelijke verschillen tussen de liederen, omdat Luther zich bij het schrijven liet beïnvloeden door gebeurtenissen in zijn omgeving. Daarom is hier onderzocht

---

<sup>398</sup> HAHN 1981, 268.

<sup>399</sup> JENNY 1983, 110.

<sup>400</sup> *Ibid.*, 110, suggereert in relatie tot 1527 onder andere: lichamelijke klachten, pestuitbraak in Wittenberg, de herdenking van de publicatie van de 95 stellingen tien jaar eerder, en de voor zijn vrouw naderende bevalling.

welke troostargumentatie Luther koos onder invloed van de situatie en het gebruiksmoment. In veel liederen kan men het thema troost beter herkennen wanneer men kijkt naar de beschrijving van de situatie waarin de mens verkeert, gevolgd door het aanbod van troost en troostmiddelen, met als eindresultaat de situatie wanneer men getroost is en de oproep tot dankzegging aan God.

Uit de analyse blijkt voorts dat Luther in zijn liederen aandacht heeft besteed aan verschillen in troostbehoeften tussen *consolandi*. Zo zijn er liederen waarin de argumentatie vooral wordt geformuleerd voor zwakgelovigen met angst voor hun zielenheil na de dood en andere liederen voor wie lijdt tijdens het leven. Duidelijke voorbeelden van liederen die troost bieden bij nood tijdens het leven zijn *Ein feste Burg ist unser Gott* en *Erhalt uns Herr, bei deinem Wort*. In Hoofdstuk V wordt via een casestudy van *Aus tieffer Not schrei ich zu dir* nader onderzocht op welke manier troost wordt geboden aan zwakgelovigen.



### III

## DE WAARDERING VOOR HET 16<sup>e</sup>-EEUWSE KERKLIED IN DE BAROK

In het vorige hoofdstuk werd duidelijk hoe Luther zijn visie op troost verwoordde in zijn liederen. De koraalcantates van Bach zijn opvallend vaak gebaseerd op liederen van Luther en zijn tijdgenoten en dat roept de vraag op waarom juist voor deze oude liederen werd gekozen, terwijl er in de loop van de 17<sup>e</sup> eeuw veel nieuwe geestelijke liederen waren ontstaan.<sup>401</sup> Ontwikkelingen in de maatschappij en de gevolgen daarvan voor individuele gelovigen maakten dat Luthers concept van troost door de rechtvaardigingsleer opnieuw doordacht werd door theologen in het licht van de omstandigheden aan het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw. Zijn kernboodschap dat troost kan worden ervaren door geloof en vertrouwen op God, die zich aan de mens openbaart in de Bijbel, voldeed niet meer. Nieuwe liederen uit de periode na Luther tonen niet alleen hoe de theologische visie op troost zich ontwikkelde, maar ook hoe de levenshouding van de individuele gelovige veranderde.<sup>402</sup> Het kerklied, dat al sinds de Reformatie een belangrijk medium voor zielzorg en troost vormde, kreeg in de loop van de 17<sup>e</sup> eeuw door een toenemende geletterdheid en een brede verspreiding van gezangboeken steeds meer betekenis voor de individuele vroomheid als middel om zelf troost te vinden.<sup>403</sup>

In dit hoofdstuk wordt onderzocht welke rol Luthers liederen speelden bij discussies over pastorale zorg rond het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw.<sup>404</sup> In deze periode ontstond het theologische deelgebied hymnologie en verschenen veel gezangboek-commentaren, die een belangrijke bron vormen, maar nog niet eerder zijn bestudeerd in relatie tot het thema troost. Omdat de hymnologen zowel de gebruikssituatie van kerkliederen beschreven als de inhoud van de teksten beoordeelden, geven hun publicaties inzicht in de waardering van oude en nieuwe lutherse kerkliederen aan het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw.<sup>405</sup> Eerst worden de meest kenmerkende veranderingen in de troostende argumenten in nieuwe liederen kort beschreven. Vervolgens

---

<sup>401</sup> Aan het eind van de 17<sup>e</sup> eeuw ontstonden in Duitse steden nieuwe gezangboeken, op initiatief van kerkbesturen of van drukkers/uitgevers; soms met honderden nieuwe teksten, vooral op bestaande melodieën (RÖBBELEN 1957, 18).

<sup>402</sup> Ingeborg Röbbelen beschrijft de inhoudelijke ontwikkelingen in kerkliederen in haar monografie *Theologie und Frömmigkeit im deutschen evangelisch-lutherischen Gesangbuch des 17. und frühen 18. Jahrhunderts* (RÖBBELEN 1957).

<sup>403</sup> HEYMEL 2012, 81.

<sup>404</sup> Het gaat hier om pastorale zorg voor de gemeenteleden, dus mensen zonder theologische scholing.

<sup>405</sup> Met 'oude liederen' wordt hier bedoeld de liedcollectie vanaf de Reformatie tot begin 17<sup>e</sup> eeuw, 'nieuwe liederen' zijn ontstaan in de periode daarna.

wordt gekeken naar het ontstaan van het vakgebied hymnologie en met name naar de missie van de eerste hymnologen om de troostende waarde van het oude liederenerfgoed te behouden. Hun invloed is te vinden in beslissingen over het gebruik van liederen in de eredienst, maar ook in de zielzorg voor gewone gelovigen via liedpreken en gezangboek-commentaren. In het laatste deel van dit hoofdstuk wordt onderzocht welke relatie er kan bestaan tussen het gewenste behoud van het reformatorische liederenerfgoed en Bachs collectie koraalcantates.<sup>406</sup> Het kerklied speelt zoals bekend een grote rol in Bachs oeuvre, zowel in zijn cantates en passies als in zijn orgelwerken, maar over zijn keuze uit het beschikbare liedrepertoire en de omgang daarmee in de context van zijn tijd is nog betrekkelijk weinig bekend.<sup>407</sup> Hymnologische bronnen bieden mogelijk meer inzicht welke aspecten bepalend kunnen zijn geweest voor het ontstaan en de inhoud van Bachs jaargang koraalcantates.

### III.1. Ontwikkeling van nieuwe troostliederen

Kerkliederen kunnen worden gezien als een afspiegeling van ontwikkelingen in troostbehoefte.<sup>408</sup> In de Bijbelse psalmen, van oudsher een belangrijke bron voor veel liederen, wordt deze behoefte in algemene zin genoemd. Zo is er vaak sprake van een universele bedreiging, aangeduid met *Feind*. Bovendien komt in psalmen en ook in vertaalde psalmliedereng regelmatig een niet nader genoemde ik-persoon voor, die zich wendt tot God voor redding en troost. Onderzoek naar het karakter van troostliederen toont een ontwikkeling, die loopt van het algemene *Vertrauenslied* voor de gemeente zoals dat bij Luther en zijn tijdgenoten gestalte kreeg, naar liederen voor persoonlijke vroomheid, passend bij een individueel gebruik en een breed scala gedetailleerd omschreven noden.<sup>409</sup> In de tijd van de Reformatie dienden liederen met name de geloofsopvoeding (*Erbauung*) van de lutherse gemeenten, waarbij de kernboodschap van rechtvaardiging door het geloof alleen – zonder de noodzaak van goede werken – centraal stond, belicht vanuit de ervaring van nood en de behoefte aan troost. De lie-

---

<sup>406</sup> Hiernaar is voor zover bekend niet eerder onderzoek gedaan.

<sup>407</sup> Robin A. Leaver, 'Suggestions for future Research into Bach and the Chorale', *Bach* 42/2 (2011), 40: "Our knowledge of Bach's understanding and use of chorales, texts as well as melodies, is fragmentary and incomplete".

<sup>408</sup> HEYMEL 2012, 13 en 80f.

<sup>409</sup> Hans-Christoph Piper deed onderzoek naar het karakter van de troostliederen: *Anfechtung und Trost. Eine Untersuchung über die Kreuz- und Trostlieder im deutschen evangelisch-lutherischen Gesangbuch von der Reformation bis zum frühen 18. Jahrhundert* (PIPER 1964).

deren gaan over de drie basisartikelen van het geloof die Luther in *Der Kleine Katechismus* beschrijft: vertrouwen in God, die zorgt voor zijn schepping, de verlossing door Christus en de heiliging. Ze hebben een algemene geldigheid en zijn vooral gericht op de kerkelijke gemeenschap als geheel. Naarmate gedurende de 17<sup>e</sup> eeuw de aandacht voor het individu en daardoor een differentiatie van troostbehoeften zich meer ontwikkelde<sup>410</sup>, werd ook de inhoud van het lied meer gericht op de individuele zielzorg.<sup>411</sup> De oude liedcollectie werd in de eredienst nog steeds gebruikt, maar gezangboeken werden uitgebreid met nieuwe liederen passend bij de actuele situatie en ontwikkeling in geloofsleer, algemeen levensgevoel, kunstzinnige smaak en taalgebruik.<sup>412</sup> Voor individueel gebruik ontstond het *Gebetbuch* als een nieuw genre in de geloofsliteratuur.<sup>413</sup>

In de tweede helft van de 17<sup>e</sup> eeuw werden bedreigende situaties waaruit een troostbehoefte volgde explicieter benoemd in liederen. De Dertigjarige Oorlog (1618-1648), maakte in Duitsland miljoenen slachtoffers en de gevolgen daarvan hebben grote invloed gehad op het ontstaan van nieuwe *Kreuz- und Trostlieder*.<sup>414</sup> Ook de pestepidemieën en natuurrampen die Europa in de 17<sup>e</sup> eeuw troffen met als gevolg misoogsten en armoede, creëerden concrete nood die verwoord werd. Dichter Paul Gerhardt (1607-1676) en componist Johann Crüger (1598-1662) zijn belangrijke auteurs uit deze periode. Het gezangboek *Praxis Pietatis Melica*, dat Crüger vanaf 1646 uitgaf en waarin de liederen van Gerhardt voor het eerst werden gepubliceerd, voorziet in meer dan vijftig troostliederen in de rubriek *Vom Creutz und Anfechtung*. Zeven liederen zijn bedoeld voor een pestperiode, negen bidden om vrede, en 49 liederen zijn *Sterbegesänge*.<sup>415</sup>

Theoloog Johann Olearius (1611-1684) publiceerde in 1671 zijn *Geistlichen Singekunst* waarin hij drie hoofdklassen in troostbehoeften onderscheidt:

---

<sup>410</sup> De toegenomen diversiteit in troostbehoeften is ook af te lezen uit het register van de editie van Luthers *Hauspostille* uit 1702, zie APPENDIX E-2.

<sup>411</sup> “Die Gesangbücher der Barockzeit wollten Begleiter für das ganze Leben der Gläubigen von der Wiege bis zur Bahre sein. Sie wollten dem Einzelnen passende Lieder für verschiedene Situationen anbieten” (HEYMEL 2012, 40).

<sup>412</sup> PIPER 1964, 183.

<sup>413</sup> Piper schrijft dat in 1606 het eerste boek in dit genre verscheen, met meer dan 20 redenen voor een troostgebed, zoals bijvoorbeeld “böse Gedanken, Anfechtung des Teufels, der Welt, des Fleisches, den Türcken, die Teuring und die Pest” (ibid., 14).

<sup>414</sup> HEYMEL 2012, 42.

<sup>415</sup> PIPER 1964, 13f.

Der 1. Titul weiset die Lieder und Gebet umb Trost und Gedult in allerley Trübsal und Unglück, und bey verzogener Hülffe des Allerhöchsten. Der 2. Titul weiset die Lieder in allgemeiner Noth und Landplagen. Der 3. Titul begreiff die Lieder in sonderbarer Noth und Anligen, welche Seel und Leib, Haab, Ehr und Gut betreffen.<sup>416</sup>

Elke hoofdklasse is nog verder in detail uitgewerkt. Heinrich Müller (1631-1675) publiceerde in zijn *Geistliche Seelen=Musik* naast 400 liederen een programma van “Zehen Betrachtungen”, waarin hij individueel geestelijk zingen stimuleert.<sup>417</sup> Deze nieuwe liederen bereikten het publiek met name via gezang- en gebedsboeken voor privégebruik.<sup>418</sup> In de liedboeken uit het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw werden de redenen van *Anfechtungen* steeds verder gespecificeerd.<sup>419</sup>

Niet alleen de troostbehoefte, maar ook de theologische inhoud van liederen veranderde in de loop van de 17<sup>e</sup> eeuw, hoewel veel psalmlieder en of daardoor geïnspireerde liederen nog in gebruik bleven.<sup>420</sup> Men waardeerde deze liederen vanwege de Bijbelgetrouwheid en vanwege Luthers aanbeveling:

Wo findestu tieffer, kleglicher, iemerlicher wort, von traurigkeit, denn die klage Psalmen haben? Da sihestu abermal allen heiligen yns hertz, wie ynn den tod, ia wie ynn die helle, wie finster vnd tunckel ists da von allerley betruetbtem anblick des zorn Gottes. Also auch wo sie von furcht odder hoffnung reden, brauchen sie solcher wort, das dir kein maler also kuentde dir furcht odder hoffnung ab malen, vnde kein Cicero odder redkuendiger also furbilden.<sup>421</sup>

De relatie tussen troost en geloof, zoals beschreven in deze oude liederen, blijft herkenbaar in de aanmoediging zich over te geven aan de wil van God teneinde rust en troost te vinden. Een

---

<sup>416</sup> Uit het voorwoord van de bundel *Geistliche Singe=Kunst* van Johann Olearius (Leipzig 1671) met meer dan 1200 liederen, geciteerd door PIPER 1964, 15f.

<sup>417</sup> MÜLLER, *Geistliche Seelen=Musik: Bestehend In Zehen Betrachtungen/ und vier hundert auß-erlesenen/ Geist- und Krafftreichen/ so wol alten/ als neuen Gesängen: mit allerhand schönen/ unter andern fünffzig gantz neuen Melodeyen gezieret* (1659).

<sup>418</sup> Irmgard Scheitler, ‘Geistliches Lied und persönliche Erbauung im 17. Jahrhundert’, *Chloe. Beihefte zum Daphnis* (1984), 131; HEYMEL 2012, 44.

<sup>419</sup> Rubrieken in het *Dresdener Gesangbuch* (1727) zijn onder meer: “XXX. Klag- und Trost-Lieder (In gemeiner Noth; In Pest-Zeiten; In Theurung und Hungers-Noth; Wenn es donnert; Zur Sommers-Zeit). XXXI. In Creutz und Anfechtung. XXXII. Sonderbare Trost-Lieder”; Piper noemt als voorbeeld van perfectie: “Wenn man des Nachts nicht schlafen kann” (PIPER 1964, 16).

<sup>420</sup> Aan het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw werden deze liederen echter niet altijd meer goed begrepen. Er ontstonden discussies over het gebruik van deze liederen. Zie hierna.

<sup>421</sup> *WA DB*, 10-I, 103, 12-18.

verschil is dat deze vertrouwensvolle overgave in liederen uit de 16<sup>e</sup> eeuw een getuigenis weergeeft – zoals in *Was mein Gott will, das gscheh' allzeit* (1554) en *Herr, wie du willst, so schick's mit mir* (1582) –, terwijl dit in 17<sup>e</sup>- en 18<sup>e</sup>-eeuwse liederen steeds vaker wordt verwoord als een proces waarin de mens vanuit weerstand tot die overgave komt, tegen het moment dat hij gaat sterven, maar ook als ontwikkeling tijdens het leven.<sup>422</sup> Deze theologische veranderingen zijn herkenbaar in het gebruik van mystieke troostargumenten enerzijds en een grotere nadruk op boetedoening anderzijds.

### *Mystieke troostargumenten*

Naast het gedifferentieerde aanbod van troostliederen ontstond in de periode van de barok (17<sup>e</sup> en eerste helft van de 18<sup>e</sup> eeuw) de behoefte om uitdrukking te geven aan heftige gevoelens, in contrast met het kalme schoonheidsideaal van de renaissance.<sup>423</sup> Vanuit Italië ontstond een stijl met meer realisme en dramatische effecten, die mede geschikt was om Bijbelverhalen via de kunst dichter bij de mensen te brengen.<sup>424</sup> Het verlangen naar een onbereikbaar ideaal was een veel gebruikt thema, dat in het christendom invulling kreeg door het verlangen naar de eenwording met Christus (*unio*) te benadrukken. Deze onbereikbaarheid vanwege de zonde van de mens voedde tevens het verlangen naar de dood, omdat dan alle menselijke zonde wordt uitgewist en de eenwording met Christus wel mogelijk is.<sup>425</sup>

De poëzie van de barok gebruikt bloemrijke taal voor de verbeelding van het onbereikbare verlangen naar het voorbeeld van Francesco Petrarca (1304-1374).<sup>426</sup> De literaire stijl van deze dichter, die in talloze gedichten het verlangen naar de ideale, maar onbereikbare Laura bezong, heeft model gestaan voor veel uitingen van mystieke liefde in de lutherse poëzie en theologie. Laura is daarbij vervangen door Christus, die in de zogeheten bruids-

---

<sup>422</sup> Lukas Lorbeer, *Die Sterbe- und Ewigkeitslieder in deutschen lutherischen Gesangbüchern des 17. Jahrhunderts* (Göttingen 2012), 325; deze liederen vergezellen de christen en helpen om tijdens het leven na te denken over de eigen dood. Patrice Veit, 'Das Gesangbuch in der Praxis Pietatis der Lutheraner'. In: Rublack, Hans-Christoph (Hrsg.), *Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte* (Gütersloh 1992), 449.

<sup>423</sup> Deze ontwikkeling is geleidelijk ingezet onder invloed van de rooms-katholieke hervorming en het Concilie van Trente (1545-1563) en het Absolutisme; "Der Barock ist weniger als absichtsvoll-kritische Reaktion auf einen vorausgegangenen Stil aufzufassen, vielmehr als Resultat von Entwicklungen, deren Anfänge in die Zeit um 1500 zurückreichen" (*TRE* 5, lemma Barock).

<sup>424</sup> Men pastte dit toe zowel in de beeldende kunst, als in architectuur, poëzie, proza en muziek. Ook verhalen uit de Griekse en Romeinse oudheid dienden als inspiratiebron.

<sup>425</sup> "In Lutheran mysticism love signified both the desire for sweet love union and a bitter awareness of its unattainability" (VAN ELFEREN 2009, 153).

<sup>426</sup> VAN ELFEREN 2009, 151f.



mystiek als geliefde wordt bezongen met beeldspraak uit de Bijbel, met name uit het Hooglied.<sup>427</sup> In troostende dialogen worden metaforen gebruikt, zoals de bruiloft waarbij bruidegom Christus de gelovige ziel als zijn bruid zal ontvangen.<sup>428</sup> Het sacrament van het Heilig Avondmaal is voor de gelovige bij leven het hoogst haalbare als een afspiegeling van het bruiloftsfeest dat eens zal komen. Meditatie en gebed helpen bij de strikt persoonlijke voorbereiding op de ontvangst van het sacrament, zoals in het gedicht *Schmücke dich, o liebe Seele* van Johann Franck.<sup>429</sup> In de passie-mystiek wordt het offer van Christus gezien als een bewijs van Gods liefde waardoor verzoening met de zondige mens mogelijk is. In de poëzie, zoals in het gedicht *O Haupt voll Blut und Wunden* van Paul Gerhardt, worden de wonden en het bloed van Christus uitvoerig bezongen als bron van liefde en troost.<sup>430</sup> Veel mystieke poëzie geeft uitdrukking aan het verlangen naar de dood als het moment waarop de *unio mystica* werkelijkheid zal worden.<sup>431</sup> Het beeld van ontvangst aan het bruiloftsmaal wordt ook gebruikt in troostende teksten bij begrafenissen, vaak in contrast met het aardse *Jammerthal* waaruit de overledene is verlost.<sup>432</sup> In de poëzie gebruikt men herhaalde patronen, die nadrukkelijk smekend de combinatie van het lijden van de ziel en het verlangen naar de onbereikbare geliefde verwoorden.

Hoewel Luther ook al mystieke beelden gebruikte in zijn teksten, vindt men deze bewoordingen niet terug in zijn liederen. De bruidsmystiek van de late middeleeuwen was bij Luther ontwikkeld tot een geloofsmystiek waarin niet de liefde, maar het Bijbelse woord van God de eenwording tussen God en mens bewerkstelligt.<sup>433</sup> Luthers overtuiging, dat het *geloof* de echte troost biedt, lijkt in de barok naar de achtergrond te zijn verschoven. Daardoor ontstaat de indruk dat feitelijke troost niet bij leven te vinden is, maar pas na de dood. Indien nog wel sprake is van *Glaube*, waardoor de eenwording ook al tijdens het leven in het hart bereikt kan worden, krijgt dat minder nadruk dan bij Luther zelf.<sup>434</sup>

---

<sup>427</sup> De (onbereikbare) eenwording met Christus wordt vaak beschreven in bitterzoete bewoordingen en met veel sensuele verwijzingen naar zintuigelijke ervaringen.

<sup>428</sup> VAN ELFEREN 2009, 174f.

<sup>429</sup> *Ibid.*, 194f.

<sup>430</sup> Het lied is een herdichting van het middeleeuwse *Salve caput cruentatum*, de laatste cyclus uit de *Rhythmica oratio* van Arnulf van Leuven (1200-1250); BECKER 2001, 279.

<sup>431</sup> VAN ELFEREN 2009, 215.

<sup>432</sup> De uitdrukking *Jammerthal* voor het aardse bestaan werd al gebruikt door Luther en is veelvuldig overgenomen door latere dichters en theologen.

<sup>433</sup> HAMM 2010, 228.

<sup>434</sup> Van Elferen wijst op een opvallend voorbeeld in Bachs *Weinachtsoratorium* (BWV 248-V) waarin beide uitingen wel naast elkaar voorkomen. In deel 51 zingen sopraan en tenor in een smekend duet “Ach, wenn wird die Zeit erscheinen? Ach, wenn kömmt der Trost der Seinen?” en worden daarin

## *Boetelieder*

In de 17<sup>e</sup>-eeuwse gezangbundels vormen boetelieder een zelfstandige rubriek, waarin een barokke uitdrukking van berouw, vaak in de vorm van geplengde tranen, steeds meer aandacht krijgt.<sup>435</sup> Het diende als remedie tegen *Anfechtungen* door zondebesef als gevolg van de erfzonde, die maakte dat een berouwvol geloof telkens opnieuw noodzakelijk was om de troost van Gods genade te kunnen ervaren. In liederen die op individuele boetvaardigheid zijn gericht, ontbreekt doorgaans een concrete zondige daad. Pijn en berouw wegens de onbereikbaarheid van God maken een groter deel uit van de lutherse mystiek in de barok, dan van de mystiek in de middeleeuwen of van de rooms-katholieken na de Reformatie.<sup>436</sup> De boetedoening veranderde wel van karakter volgens Piper: “die Buße, die nach Luther das ganze Leben der Gläubigen umfassen soll, wandelt sich in eine Methode zur Abwendung des Leides”.<sup>437</sup> Ook Röbbelen constateert een “Veräußerlichung und Verflachung der Bußauffassung”.<sup>438</sup>

De literaire kwaliteit van de poëzie van de lutherse mystiek in de barok kon zich meten met de wereldlijke poëzie.<sup>439</sup> De opkomende piëtistische stroming daarentegen verwierp te sterk erotische taal en vond bovendien de gebruikte metaforen en retorische vormen te ingewikkeld om door gewone mensen te kunnen worden begrepen. De complexe taal vereiste teveel aandacht van het hoofd en te weinig van het hart, terwijl dat nu juist de plek is waar God zich volgens de piëtisten liet ervaren. Zij kozen daarom liever voor eenvoudiger beelden, zoals blijkt uit deze inleidende tekst van piëtist Johann Jacob Rambach (1693-1735) in zijn *Evangelische Betrachtungen*:

Die Einfalt schliesst alle hohe poetische Redens=Arten, schwülstige epitheta oder Bey= Worte, kaltsinnige Wort=Spiele, oratorische Umschreibungen, hochgetriebne mystische, oder sonst paradox und fremdklingende Ausdrücke aus, samt solchen Formeln, die nach dem Hof=

---

weersproken door de alt met een nadrukkelijk “Schweigt: er ist schon wirklich hier!” Sopraan en tenor antwoorden met “Jesu, ach! so komm zu mir!”, maar herhalen daarna hun eerdere verzuchtingen. De alt heeft in dit deel het laatste woord en herhaalt de eerdere regel. In het daaropvolgende recitatief verduidelijkt de alt de bedoeling: “Mein Liebster herrschet schon / Ein Herz, das seine Herrschaft liebet / Und sich ihm ganz zu eigen gibet, / Ist meines Jesu Thron. (BWV 248-V:52); VAN ELFEREN 2009, 286: “Because he [Bach] contrasts desire for Jesus, however, with the certainty of faith and thus actually resolves that desire, he succeeds in extending these conventions theologically”.

<sup>435</sup> RÖBBELEN 1957, 153: “Tränen und Schmerzausbrüche sollen in diesen Liedern offenbar eine ‘vollkommene’ Buße kennzeichnen”.

<sup>436</sup> VAN ELFEREN 2009, 156.

<sup>437</sup> PIPER 1964, 61.

<sup>438</sup> RÖBBELEN 1957, 154.

<sup>439</sup> VAN ELFEREN 2009, 157.

und Cantzeley=Stilo, oder gar nach Romänen und nach dem Theatro schmecken; und will hingegeben heilige, und der Biblischen Schreib=Art gemässe Redens=Arten haben.<sup>440</sup>

De hiervoor beschreven troostargumenten werden vooral toegepast in de *Erbauungsliteratur* en in poëzie voor speciale situaties (*Gelegenheidsdichtung*). In de 17<sup>e</sup> en 18<sup>e</sup> eeuw ontstonden zo veel nieuwe liederen voor persoonlijke devotie, die drukkers en uitgevers graag opnamen in gezang- of gebedsboeken.<sup>441</sup> Veel van deze teksten werden geschreven op basis van bestaande melodieën, hoewel ze niet altijd bedoeld waren om te zingen. De grote hoeveelheid nieuwe liederen leidde tot intensieve discussies over kwaliteit, theologische betekenis en gebruik van liederen en vormde zo tevens het begin van het vakgebied hymnologie. In de volgende paragrafen worden deze ontwikkelingen onderzocht, omdat de wijze waarop liederen troost boden een belangrijk thema vormde voor de orthodox-lutherse theologen.

### III.2 Theologische discussies over het liedrepertoire

De omvang van veel gezangboeken is organisch gegroeid, waarbij de tweedelige structuur van het *Babstsche Gesangbuch* uit 1545 vaak nog herkenbaar is.<sup>442</sup> Het eerste deel hiervan bevat de kernliederen voor de eredienst in de volgorde van het kerkelijk jaar en liederen behorend bij de catechismus; het tweede deel draagt als opschrift “Psalmen und geistliche Lieder, welche von frommen Christen gemacht und zusammengelesen sind”.<sup>443</sup> Met name dit vrije tweede gedeelte werd snel uitgebreid met nieuwe rubrieken en liederen. Aan het eind van de 17<sup>e</sup> eeuw hadden veel Duitse steden eigen gezangboeken met soms wel 2.000 liederen. De praktische noodzaak om te selecteren uit het aanbod bracht de inhoudelijke discussie op gang over inhoud en gebruik van liederen in de eredienst. Daarbij speelde ook het verschil tussen de lutherse orthodoxie en de groeiende stroming van het piëtisme aan het begin van de 18<sup>e</sup>

---

<sup>440</sup> Johann Jacob Rambach, *Evangelische Betrachtungen Uber die Sonn- und Fest-Tags-Evangelia Des gantzen Jahrs* (Halle 1730), Vorrede, 26.

<sup>441</sup> RÖBLER 2000, 166; soms werden teksten op initiatief van de drukker of uitgever geschreven om een rubriek beter te vullen (RÖBBELEN 1957, 19); Schamel vermeldt een schatting dat er zelfs 12.000 liederen zouden bestaan (SCHAMEL 1724, 15).

<sup>442</sup> RÖBBELEN 1957, 19f.

<sup>443</sup> *Ibid.*, 20, noot 13.

eeuw een rol.<sup>444</sup> Piëtisten wensten steeds vaker nieuwe liederen voorrang te geven ten koste van de oude reformatorische liederen.<sup>445</sup> Dit nieuwe liedrepertoire was met name afkomstig uit centra van de piëtistische stromingen zoals Halle, Herrnhut en uit opwekkingsbewegingen aan de Niederrhein en Württemberg.<sup>446</sup> De orthodox-lutherse theologen wilden juist de troostende waarde van de oude liederen veilig stellen. De discussies over liederen hielden echter niet alleen verband met te moeilijke of verouderde teksten, die een goed begrip van de oude liederen in de weg stonden, maar ook met enkele algemene thema's, zoals het gebrek aan eerbied tijdens de eredienst, kritiek op de vervlakking in boetvaardigheid en het belang van de troostende waarde van liederen. Alvorens in te gaan op de inhoudelijke discussies over liederen worden nu eerst deze laatste drie aspecten kort belicht.

### *Gebrek aan eerbied tijdens de eredienst*

De musicoloog en theoloog Walter Blankenburg wijst erop dat de nieuwe liedcollectie, naast de canon die in de kerk gebruikt werd, van invloed was op de ontwikkeling van het gezangboek, doordat ze “den Typus des Andachtsliedes für die persönliche Erbauung in der ‘Hauskirche’ hervorgebracht hat”.<sup>447</sup> De aanzet daartoe is al beschreven door Heinrich Müller (1631-1675), die zich zorgen maakte over het gebrek aan eerbied tijdens de kerkdienst. Hij adviseert in zijn *Geistliche Seelen=Musik* (1659) als oplossing een programma van individueel geestelijk zingen en voorziet daarin met 400 liederen. In ‘Die Siebende Betrachtung von Dem geistlichen Sing=Platz’ schrijft hij:

Aber es ist / leyder! heute mit der Kirchen=Andacht so ein jämmerlich zerrissen Ding / daß man Blut darüber weynen möchte. Die meisten gehen zur Kirchen / nicht daß sie in heiliger / hertlicher Andacht mit Singen und Beten für Gott treten: Denn sie erscheinen nicht / ehe der Prediger auff die Cantzel tritt; behalten also / wie sie hatten / ein kaltes und zerstreutes Hertz. Daß sie zur Kirchen kommen / geschicht nur auß Gewonheit / oder daß sie mit ihren bunten

---

<sup>444</sup> RÖBLER 2000, 170, kenschetst “Pietismus als einer verinnerlichten oder enthusiastischen Frömmigkeitsbewegung und der [...] lutherischen Orthodoxie mit ihrer strengen Observanz von Dogma und Sakrament, Recht und Kult”.

<sup>445</sup> “Zum Konsens gehört die Pflege des Erbes der Väter in gottesdienstlichen Fest- und allgemeinen Trostliedern; in pietistisch ausgerichteten Gruppen jedoch werden sie überlagert von Gebets- und Betrachtungsliedern, Jesus- und Jüngerliedern, die vom Kolorit der Bibelsprache und vom Gefühl der Seelenregungen bestimmt sind” (RÖBLER 2000, 170).

<sup>446</sup> Ibid., 170; de liturgische ordening werd door piëtisten minder strak gevolgd en Latijn verdween als kerkelijke taal naar de achtergrond. Muzikaal werd er gebruikt gemaakt van ritmes uit de volksmuziek en de dans.

<sup>447</sup> BLANKENBURG 1986, 75.

Kleidern prangen. Dadurch werden die Frommen geärgert / und auß ihrer Andacht gesetzet. Geschichts / daß sich bey den Frommen die Andacht äussert durch Geberden / Wort und Werke / so wirts von den alamodischen Welt=Kindern verhönet / ja auch wol für Scheinheiligkeit außgeschryen.

Darumb thut der wol / der ihm ein Kirchlein bauet in seinem Hause. Der Heyland spricht: **Gehe in dein Kämmerlein.** Unsere beste Schätze verwahren wir in einem verborgenen Gemach. Wo wir singen und beten / da ist die rechte Schatz=Kammer / da thut GOTT seine Schätze auff / und erfüllet uns mit Segen. Hierzu erwehlen wir billich einen einsamen abgelegenen Ort.<sup>448</sup>

Opvallend is dat Müller hier voorstelt om de oplossing in een huiskerk te zoeken, in tegenstelling tot de latere hymnologen, die juist pleitten voor verbetering van de eerbied tijdens de eredienst door meer kennis van de inhoud van liederen. Ook kerkenraden maakten zich zorgen over het gebrek aan eerbied tijdens de kerkdienst. Het voorwoord van de *Leipziger Kirchen=Staat* (1710) geeft daarom passanten, bezoekers en inwoners van de stad, onderricht welke eerbied van kerkgangers in Leipzig wordt verwacht (fig. III.1.). Men beoogt hiermee “andächtigen Kirchengängern Gelegenheit geben [zu] wollen / Ihre Devotion bey jedweder Gelegenheit nach Wunsch zu unterhalten” en adviseert de kerkganger “wie man diejenige Zeit / in welcher etwan nur bloß auf der Orgel praeambulirt oder lange musiciret wird / (mancher aber die Figural- und vielmahl Opern-mäßige Music nicht sonderlich achtet) besser als mit unnützen plaudern / hinbringen könne”.<sup>449</sup> Deze bundel bevat liederen – in het Latijn en het Duits – en gebeden, zodat ook wie ver verwijderd zit van kansel of altaar en daarom niet alles kan volgen, de tijd eerbiedig kan besteden. Johann Martin Schamel (1668-1742) beschrijft in zijn *Evangelischer Lieder=Commentarius* eveneens het tekort aan devotie tijdens de eredienst en de gemeentezang:

Gehet nur in eine Kirchen=Versammlung hinein. Ach GOTT! wie gassen die Menschen unter dem Gottesdienste des Singens hin und her, wie viel discurren mit einander, wie viel schreyen zwar mit vollem Halße, da sie doch nicht wissen, was sie schreyen, wenige dencken unter denen Gesängen: Geht dich das auch an? lebst du auch in einem solchen Zustande, daß du so singen kanst? etc.<sup>450</sup>

---

<sup>448</sup> In ‘Die Siebende Betrachtung von Dem geistlichen Sing=Platz’ (MÜLLER, *Geistliche Seelen=Musik*, 1659, druk uit 1684, 83f.).

<sup>449</sup> *Leipziger Kirchen=Staat* 1710, Vorrede, 8.

<sup>450</sup> SCHAMEL 1724, Vorrede, 20.

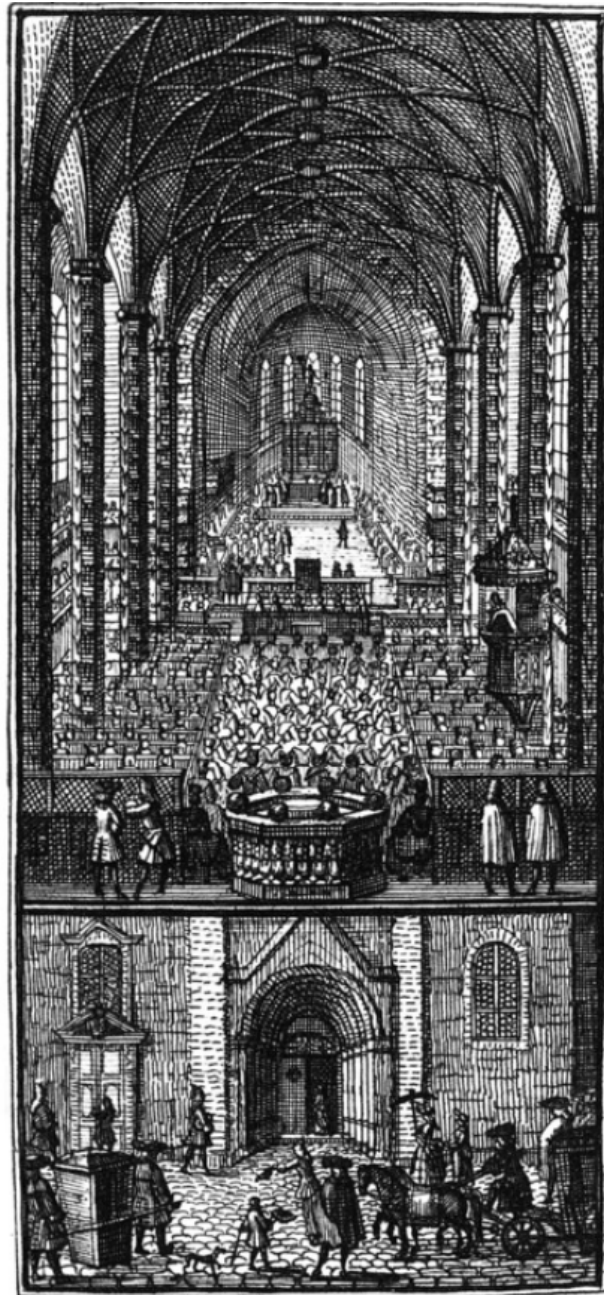


FIG. III.1. *Leipziger Kirchen=Staat* (1710), frontispice.

Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Göttingen. Sign.: VD18 10247483.

Theologen bogen zich daarom over de vraag welke liederen thuishoorden in de eredienst en of elk lied wel gezongen moest worden. Schamel verdedigde de kritiek op de te grote hoeveel-

heid liederen met drie punten: (a) niet alle liederen zijn bedoeld om te zingen, (b) niemand wordt gedwongen om alle liederen te kennen, (c) maak onderscheid tussen liederen voor gebruik in de eredienst en voor privégebruik.<sup>451</sup> Schamel hoopte echter vooral dat goede uitleg van de liederen helpt om beter te verstaan wat men zingt, waardoor de zanger de inhoud van het lied op zichzelf weet te betrekken en zo gevormd wordt in zijn geloof. De kerkganger werd overigens niet geacht om tijdens het zingen in de eredienst de uitleg te raadplegen, maar vooraf thuis als *Privat-Andacht*, of “wenn das Lied beschlossen und etwa sonst musiciret wird: Da denn die Andacht sich gleichsam erholet”.<sup>452</sup>

### *Vervlakking boetvaardigheid*

De grote hoeveelheid *Creutz- und Trost-Lieder* leidde zoals reeds opgemerkt tot kritiek op de vervlakking van de boetvaardigheid. Dat blijkt ook uit de inleiding van Schamel op de rubriek *Creutz- und Trost-Lieder* in het door hem samengestelde *Naumburgisches Gesangbuch* (1712):

\* Bey diesen Liedern ist zu gedencken / daß sie

1.) wegen der weit grössern Zahl gegen die Lob-lieder zu erkennen geben / wie wahr die Moralisten sagen: Die Wohlthaten schreiben wir in Staub und Sand / das kleinste Creutz aber in Stein und Ertz.

2.) Ist die Summa fast meistens nur auf leibliche und äusserliche Trübsalen gerichtet. Weil nun die Zahl / wie gesagt / groß ist / so muß man schliessen:

3.) daß ihrer viele in dem Eyffer und in der Übung des wahren Christenthums nicht eben sonderlich müssen gekämpffet haben / also / daß

4.) das geistliche Anliegen / wie eine unbekante fremde Sache / dahinten bleibet. Dazu kommt

5.) daß ein jeder / wenn ihn die Welt nur ein wenig nicht recht einwickelt / gleich nach diesen Liedern läufft und Hülffe suchet / ohne vorhergegangene Buß=Lieder. Aber das heist nur die 7de Bitte beten / da man doch die 3te und 5te noch nicht practiciret hat.

Gebe GOTT! daß bey den Sängern das Wort des HErrn recht in die Krafft gehe! in Es. 28/19.<sup>453</sup>

---

<sup>451</sup> SCHAMEL 1719, I/17: “Machet man einen Unterscheid unter Gesängen / die zu der öffentlichen / und die zu der Privat-Andacht gebracht werden”.

<sup>452</sup> SCHAMEL 1724, Vorrede, 26.

<sup>453</sup> Ibid., 502; het *Naumburgisches Gesangbuch* is opgenomen in Schamels *Evangelischer Lieder=Commentarius*.

In het tweede deel van zijn *Evangelischer Lieder=Commentarius* uit 1725 is Schamel opnieuw kritisch over de kwaliteit van deze categorie nieuwe liederen:

[...] wie z.E. die Creutz und Trost-Lieder bezeugen / (wenn einer bald über dieses, der andre bald über ein andres Creutz ein Liedgen dichten will) dagegen nöthigere Materien zurütcke bleiben.<sup>454</sup>

### *Troostende waarde van liederen*

Luthers liederen werden door orthodox-lutherse theologen gezien als een waardevol instrument naast de Bijbel om troost te bieden in pastorale situaties. Schamel verwoordt dat als volgt:

Diesweil es offt geschicht, daß auch wohl diejenigen, welche doch die Bibel selbst gelesen haben, in Kranckheiten und andere Fällen nicht so leicht auf einen sonst bekandten Biblischen Spruch kommen können, als etwa so ein Lied, welches wir allesamt täglich mit zu singen pflegen, und welches auch der Reime wegen fester in dem Gedächtnüß kan behalten werden. Zu geschweigen, daß auch die Lieblichkeit der Lieder viel thut, und selbst verdrießliche Gemüther begierig machen kan. [...] Indem die lieblichen Reime klingen, ziehet sich zugleich das Wort GOTTes ins Hertz. [...] Diese Krafft aber muß man gar sonderlich denen Liedern Lutheri zugestehen.<sup>455</sup>

Om troostend te kunnen zijn is wel de juiste tekstversie van de oude liederen vereist. Deze werden echter regelmatig verminkt en bespot, waardoor ongeletterde gelovigen beschroomd waren de verkeerde tekst te zingen tijdens de eredienst. Schamel schrijft hierover:

Mir sind gute und GOtt in der Wahrheit suchende Seelen bekannt worden, die sich offt ängstigen, daß ihnen solche Verdrehungen, die sie in der Jugend oder in andern Gesellschaften gehöret und erhaschet haben, nicht aus den Gedancken vergehen wollen, sondern offt mitten in der Kirche und in der größten Andacht einfallen, da sie eben solche Worte singen und wiederholen.<sup>456</sup>

---

<sup>454</sup> SCHAMEL 1725, Vorrede, 5.

<sup>455</sup> SCHAMEL 1724, Vorrede, 9f.

<sup>456</sup> Ibid., Vorrede, 25.



Ook de mogelijke verwarring door hergebruik van bekende melodieën was problematisch, met name wanneer het karakter van een melodie niet paste bij de nieuwe liedtekst. Schamel geeft als voorbeeld een vrolijk nieuw pinksterlied op de melodie van *Ach Herr, mich armen Sünder*:

Wer aber den Text selbst nicht weiß, und hört doch von weiten den Thon, sollte sich wohl kein neues, sondern eben jenes Buß=Lied einbilden. Womit also die Zeiten vermengt, und die Gemüther verwirret werden.<sup>457</sup>

Het behoud van de oude liederen werd derhalve belangrijk geacht om de gelovige zielen te troosten en onrust door misverstanden of onbegrip weg te nemen. Voor de ware troost uit Gods woord moet bovendien aantoonbaar zijn dat een lied Bijbels gefundeerd is. Psalmen en de op psalmen gebaseerde liederen van Luther en zijn tijdgenoten voldoen hier aan. Met name voor liederen waarop kritiek was van rooms-katholieken en calvinisten vormde dit een relevant criterium.<sup>458</sup> De combinatie van genoemde factoren vormde de aanleiding voor de ontwikkeling van de hymnologie als een nieuw wetenschappelijk vakgebied, waarvan de doelstellingen in de volgende paragrafen onderzocht worden.

### III.3 Doelen van de eerste hymnologen

Aan het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw wensten de orthodoxe theologen het liederenerfgoed uit de tijd van de Reformatie te behouden, maar zij hadden wel oog voor problemen, die een goed begrip van teksten in de weg stonden. Enoch Zobel (1653-1697) publiceerde daartoe in 1690 in het voorwoord van zijn *Weinächtliche Vesper=Stunden* zestien aanbevelingen om de kennis over en het gebruik van de oude liederen te verbeteren. Het doel verwoordt hij als “unmaßgeblichen Vorschlags / wie man die H. Kirchen=Lieder zu besserm / erbaulichern und Gottgefälligern Gebrauch bringen möchte” (fig. III.2.).<sup>459</sup>

---

<sup>457</sup> Ibid., Vorrede, 29.

<sup>458</sup> Zie ook de hierna te noemen voorbeelden in OLEARIUS, *Evangelischer Lieder=Schatz*, Vorrede.

<sup>459</sup> Enoch Zobel, *Weinächtliche Vesper=Stunden zugebracht mit Betrachtung Jesu Christi aus dem schönen Kirchen=Lied: Nun komm der Heyden Heyland [...]* (Franckfurt/Leipzig 1690), 6f.

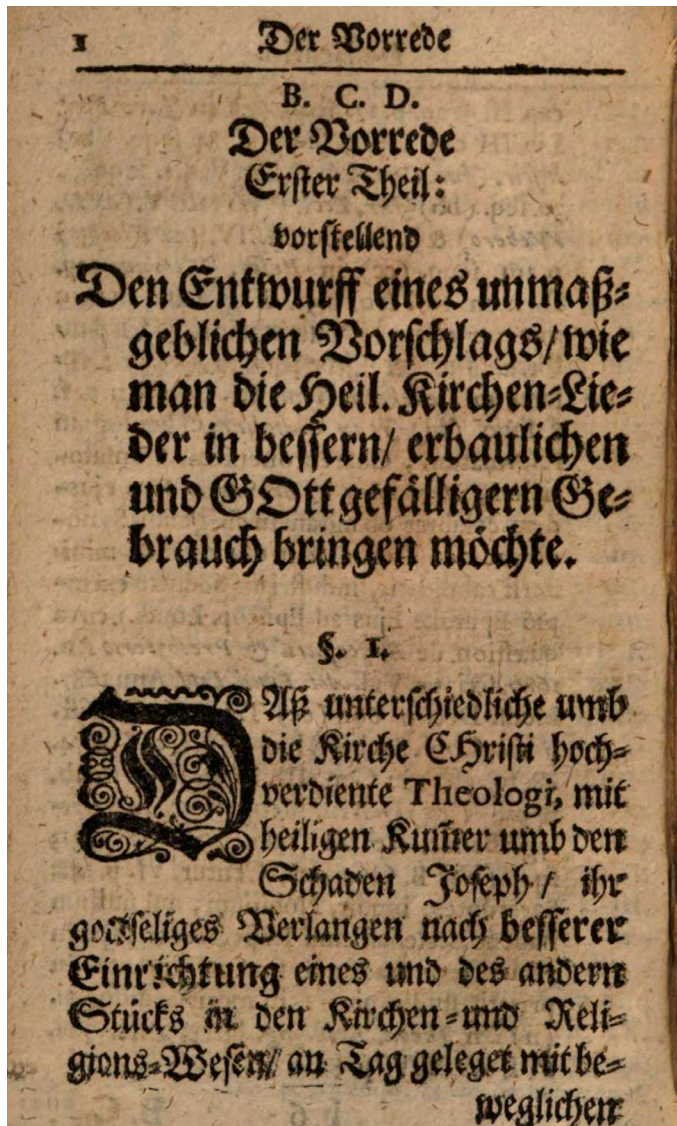


FIG. III.2. Enoch Zobel, voorwoord uit de *Weinächtliche Vesper=Stunden* (1690),  
tweede editie Franckfurt/Leipzig 1691.

Staats- und Stadtbibliothek, Augsburg. Sign.: Th Pr 2887.

Christian Scriver (1629-1693) wees onder verwijzing naar Kol. 3:16 op de troostende waarde van de oude collectie reformatorische liederen, zowel voor de eredienst als voor het dagelijks

leven.<sup>460</sup> Liederen, aldus Scriver, “müssen aus dem Geist fließen / voll Geist / Krafft / Gnade / Trost und Erbauung seyn / und geistliche / göttliche / himmlische Bewegung und Wirkung bey dem Menschen schaffen”.<sup>461</sup> Hij waarschuwde echter ook voor het gevaar van conflicten in de gemeente, wanneer de hoeveelheid nieuwe liederen keuzes noodzakelijk maken en verschillende groepen het liedrepertoire van hun voorkeur willen verdedigen.<sup>462</sup>

Johann Christoph Olearius (1668-1747) ontwikkelde zich tot de eerste hymnoloog en maakte aan het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw studie van het liederenerfgoed, onder andere door een liederenbibliotheek aan te leggen.<sup>463</sup> Hij was toen predikant in Arnstadt, waar Bach in diezelfde jaren (1702-1707) organist was.<sup>464</sup> In 1705 verscheen onder zijn redactie het *Neu-verbessertes Arnstädtisches Gesangbuch*<sup>465</sup> en in 1707 publiceerde hij zijn vierdelige *Evangelischer Lieder=Schatz* (fig. III.3.).<sup>466</sup> Volgens hymnoloog Martin Rößler was hiermee de beginperiode van de hymnologie min of meer afgesloten.<sup>467</sup>

In de volgende fase (circa 1710-1740) werden discussies over kerkliederen feller gevoerd, onder andere in het tijdschrift *Unschuldige Nachrichten*.<sup>468</sup> De kritiek aan piëtistische zijde leidde tot de publicatie van het *Geistreiches Gesangbuch* (Halle 1704/1714) samen-

---

<sup>460</sup> Kol. 3:16: “Lasset das Wort Christi unter euch reichlich wohnen / in aller Weißheit. Lehret und vermahnet euch selbst / mit Psalmen und Lobgesängen / und geistlichen lieblichen Liedern / und singet dem HERRN in eurem Herten.” (CALOV III/2, 768f.); Christian Scriver, *Gottholds Siech- und Siegs-Bette / Anderer Theil*, Nürnberg 1694 (het tweede deel werd postuum uitgegeven); tekstfragmenten geciteerd bij RÖBLER 2000, 166f.

<sup>461</sup> RÖBLER 2000, 167.

<sup>462</sup> *Ibid.*, 167.

<sup>463</sup> Het doel was, evenals dat van Zobel, een bronnenonderzoek ten behoeve van het behoud van de juiste teksten en de juiste leer.

<sup>464</sup> LEAVER 2017-1, 156: “For the young Bach, working alongside J.C. Olearius gave him an extraordinary opportunity to learn from one of the leading authorities of the day, piling up an enormous amount of information on the Lutheran chorale, its history in general as well as the background of individual hymns”; Bach was aantoonbaar één keer organist in een kerkdienst waar Olearius preekte, op 10 januari 1704 (LEAVER 2012, 26f.).

<sup>465</sup> WOLFF 2001, 82.

<sup>466</sup> Volledige titel: *Evangelischer Lieder=Schatz : darinn allerhand Auserlesene Gesänge, so sich auff alle Sonn- und Fest-Tags Evangelia schicken, angezeigt, zugleich auch Von jedes Liedes Autore, Werth, Krafft, Fatis, Historien, Mißbrauch derer Adversariorum, Verfälschungen, Commentatoribus, u. d. m. ausführlich gehandelt, und darauff schließlic eine kurtzgefast Disposition beygefüget hat M. Joh. Christoph. Olearius, der Kirchen zu Arnstadt Diac. Biblioth. und der Schulen daselbst Inspector* (Jena 1707).

<sup>467</sup> RÖBLER 1975, 150.

<sup>468</sup> *Unschuldige Nachrichten von alten und neuen theologischen Sachen, Büchern, Uhrkunden, Controversien, Veränderungen, Anmerckungen, Vorschläge u.d.g.* werd als orthodox theologisch tijdschrift in Leipzig uitgegeven tussen 1701 en 1720 door Valentin Ernst Löscher (1673-1749), superintendant in Dresden; LEAVER 2013, 180.

gesteld door Johann Anastasius Freylinghausen (1670-1739).<sup>469</sup> De oude liederen werden overigens niet alleen door piëtistische lutheranen bekritiseerd, maar ook rooms-katholieken en calvinisten verwierpen bepaalde liedteksten van Luther of pasten ze aan, omdat ze in hun ogen een valse leer weergaven. Olearius behandelt en weerlegt deze verschillende kritieken per lied in het voorwoord van zijn *Evangelischer Lieder=Schatz*.<sup>470</sup>

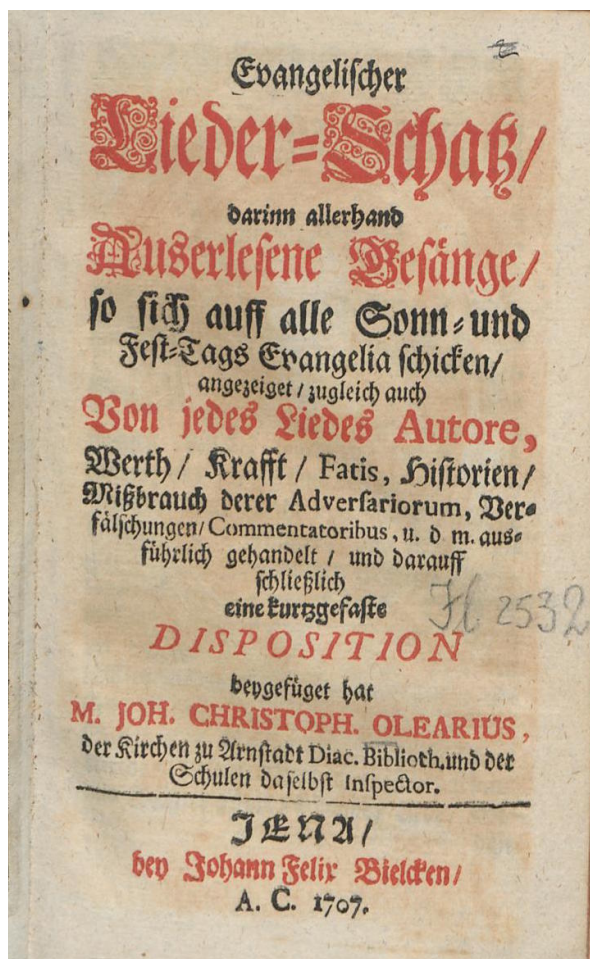


FIG. III.3. Titelpagina Johann Christoph Olearius' *Evangelischer Lieder=Schatz* (1707).

Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Halle-Merseburg. Sign.: II 2360 (3).

<sup>469</sup> Freylinghausen was de schoonzoon van August Hermann Francke en diens opvolger als leider van de 'Franckesche Stiftungen' (BLANKENBURG 1986, 78).

<sup>470</sup> Olearius neemt hiertoe een eerder verweer op uit het voorwoord van Caspar Fincke uit het *Coburgisches Gesang=Buch* uit 1622. Olearius komt hiermee deels tegemoet aan het verzoek van zijn collega Georg Heinrich Götze om informatieve voorwoorden uit gezangboeken te bundelen.

Steeds meer hymnologen publiceerden gezangboek-commentaren (of *glossierte Gesang-Bücher*), waarin de juiste tekstweergave en een uitleg per lied moesten helpen bij een goed begrip om zo het behoud van het erfgoed van Luther en tijdgenoten te dienen.<sup>471</sup> Onder hen waren niet alleen theologen, maar ook bijvoorbeeld politicus Johann Christoph Bilhuber (1702-1762) die 5.000 liederen met commentaar bundelde.<sup>472</sup> In juni 1717 kondigde Olearius aan dat hij een heruitgave van de eerste liedboeken van Luther zou gaan verzorgen ter gelegenheid van het naderende jubileum van de Reformatie:

Der Titel davon soll heissen: *Jubilierende Lieder=Freude*, bestehend in einer neuen Auflage derer allerersten A.C. 1524 und 1525 in Druck gegangenen Lutherischen Gesänge, zur Vermehrung schuldigster Devotion und Danckbarkeit, bey dem abermahls von GOTT verliehenen Lutherischen Reformations=*Jubilaeo*.<sup>473</sup>

Hij wilde deze heruitgave maken “damit man sich darnach in der Correction der alten Kirchen-Gesänge richten könne”.<sup>474</sup>

Het oude liedrepertoire werd volgens de hymnologen bedreigd door verschillende factoren, allereerst door het feit dat (a) verouderde woorden en zegswijzen niet meer goed begrepen werden.<sup>475</sup> In de onderzochte bronnen worden daarnaast de volgende oorzaken genoemd: (b) gezangboeken bevatten veel drukfouten, vaak veroorzaakt door herdruk op herdruk.<sup>476</sup> Omdat de auteursnaam niet altijd werd opgenomen was controle van de brontekst niet goed mogelijk. (c) Bovendien was er sprake van storende persiflages op oude teksten. Deze spottende teksten, gemaakt door andere geloofsrichtingen – zowel rooms-katholieken (*Papisten*), calvinisten als piëtisten – en ontstaan in de volkscultuur op straat en in dranklokalen, konden leiden tot verwarring. Vooral wanneer men uit het hoofd zong bestond het risico dat met het lied niet de gewenste leer werd beleden. (d) Tot slot is van belang dat de meeste

---

<sup>471</sup> Zie Rößlers bibliografie van deze werken (RÖBLER 1975, 163-186).

<sup>472</sup> Johann Christoph Bilhuber publiceerde in 1730 zijn *Evangelischer Lieder=Schatz, oder Glossiertes grosses Württembergisches Gesangbuch* (Tübingen 1730). Hij was een “Politicus, der die Theologie niemalen eigentlich studieret” (Vorrede, 5).

<sup>473</sup> Aankondiging door Olearius in het in 1715 opgerichte wetenschappelijk weekblad *Neue Zeitungen von gelehrten Sachen*, 366f. (No. XLV, 5. Jun. 1717); RATHEY 2012, 79.

<sup>474</sup> Olearius in *Neue Zeitungen von gelehrten Sachen*, 366 (N. XLV, Jun. 1717).

<sup>475</sup> Zie ook het citaat van Carpzov hierna in par. III.4.

<sup>476</sup> Drukfouten kwamen al voor tijdens het leven van Luther, die daarom drukkers in het voorwoord van het *Babstche Gesangbuch* 1545 wees op hun verantwoordelijkheid om zorgvuldig te werken (*WA* 35, 277, 13f.).

bundels liedteksten bevatten zonder melodienotatie.<sup>477</sup> Veel teksten werden geschreven op bestaande melodieën, zonder dat de auteur rekening hield met het karakter ervan, waardoor de associatie die een melodie oproep gelovigen in verwarring kon brengen.

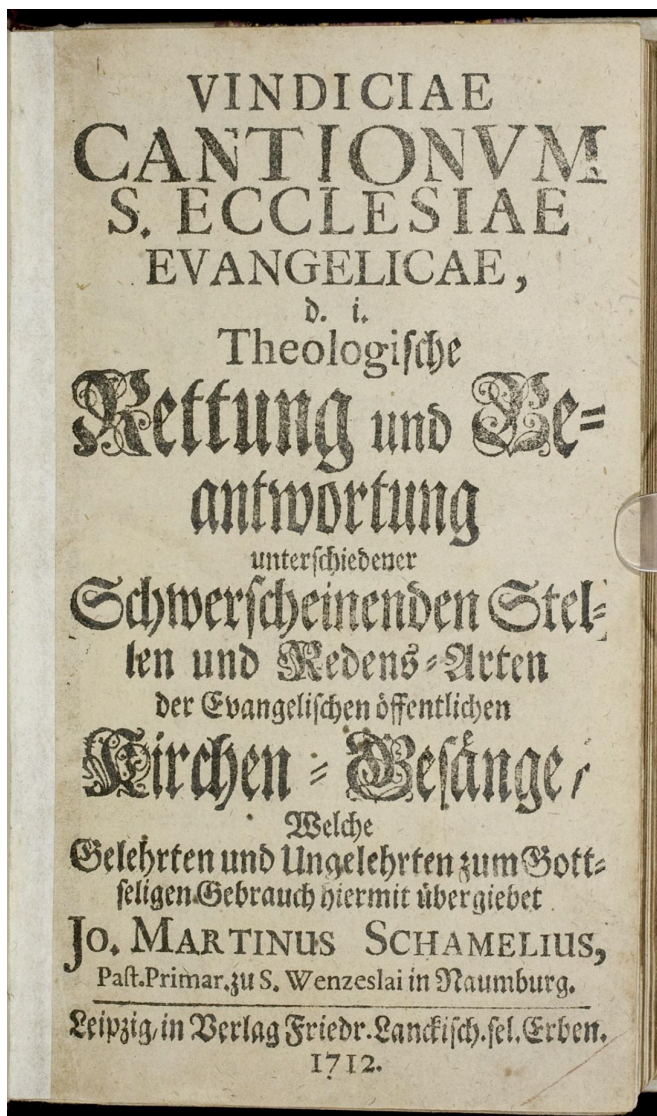


FIG. III.4. Titelpagina van Johann Martin Schamels *Vindiciae Cantionum* (eerste deel, 1712). Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Göttingen. Sign.: VD18 90095839.

<sup>477</sup> Meestal om economische redenen: het drukwerk voor notenschrift voorbereiden en graveren was duur (LEAVER 2017-1, 370).

In deze begintijd van de hymnologie lag de nadruk op bronnenonderzoek ten behoeve van het behoud van de juiste teksten en de juiste leer. De gezangboek-commentaren illustreren bovendien dat verschillende religieuze stromingen in de genoemde periode hun identiteit ten opzichte van elkaar ontwikkelden, waarbij de visie op troost in kerkliederen deel uitmaakte van de profilering.<sup>478</sup> Hymnologen citeren elkaar veelvuldig in hun commentaren en in wetenschappelijke tijdschriften is de strijdlustige missie van groepen gelijkgestemden te lezen. Schamel spreekt bijvoorbeeld expliciet van *theologische Rettung* in de titel van zijn drie publicaties *Vindiciae cantionum s. ecclesiae evangelicae*, 1712-1719 (fig. III.4).

### III.4 Liedpreken en gezangboek-commentaren

De inzet van de orthodox-lutherse theologen om de troostende waarde van liederen uit de begintijd van de Reformatie te behouden, blijkt met name uit hun liedpreken en gezangboek-commentaren. Bovendien vormden discussies over kerkliederen juist in deze periode een belangrijk thema voor lokale kerkbesturen bij de samenstelling van gezangboeken per stad.<sup>479</sup> In deze paragraaf worden enkele publicaties van hymnologen verkend, waaruit blijkt op welke manier zij aandacht besteedden aan een beter begrip van de tekst en de verdediging van de juiste leer.

#### *Liedpreken*

Een liedpreek geeft uitleg van de leer, troost en vermaning op basis van een lied, waarbij de geloofsleer via de duiding van de tekst en soms ook de melodie wordt uitgelegd.<sup>480</sup> De eerste liedpreken zijn ontstaan in de tweede helft van de 17<sup>e</sup> eeuw. Rößler inventariseert in *Bibliographie der Deutschen Liedpredigt* (1976) liedpreken uit verschillende perioden die in druk

---

<sup>478</sup> “Der Streit um die ‘fanatischen und enthusiastischen Lieder’ (UN 1713, S. 140) nahm die besten Kräfte der Hymnologen in Beschlag und entzog sie den anderen Aufgaben” (RÖBLER 1975, 157).

<sup>479</sup> Zie bijvoorbeeld de *Leipziger Kirchen=Staat* (1710).

<sup>480</sup> In zijn *Biblische Erklärung* (1678-1681) hanteert Johann Olearius telkens deze drieslag *Haupt=Lehre, Haupt=Trost* en *Haupt=Ermahnung* bij zijn advies voor de opbouw van de preek.

verschenen zijn.<sup>481</sup> Met name de periode van het vroege hymnologische onderzoek (1690-1740) valt daarbij op door grote collecties liedpreken.<sup>482</sup>

*Johann Benedikt Carpzov (1639-1699)*

Carpzov was predikant van de Thomaskirche in Leipzig en gaf in 1689 en 1690 met een jaargang liedpreken een eerste impuls aan dit genre en aan de hymnologie.<sup>483</sup> Volgens musicoloog Alfred Dürr kwam de keuze voor liederen in preken voort uit de wens van predikanten om eentonigheid door de vaste *Perikopenzwang* te doorbreken en meer afwisseling te bieden.<sup>484</sup> In het citaat van Carpzovs doel uit het voorwoord van diens *Kurtz Verzeichnis derer Anno 1689 von S. Johann Benedict Carpzov / in Leipzig gehaltenen Lehr- und Lieder-Predigten* laat Dürr echter een bijzin weg. Hieruit valt op te maken dat er een andere, meer pastorale hoofddoelstelling was, namelijk om naast de evangelieuitleg:

jedesmal ein gut, schön, alt, evangelisches und lutherisches Lied / so in unsern kirchen pfliget gesungen zu werden / von dem gemeinen volck aber offft verkehret und schlecht verstanden wird / vor mir genommen / und so viel sichs leiden wollen / von wort zu wort erkläret / [...] gleich nach geendeter predigt [...] das erklärte Lied in öffentlicher gemeine anzustimmen.<sup>485</sup>

De volledige uitgave van de Carpzovs liedpreken, postuum gepubliceerd in 1706, bevat een voorwoord van Friedrich Simon Löffler (1669-1748) waaruit blijkt hoe verschillende theologen elkaar in die periode beïnvloedden rond dit thema. Zo vermeldt hij Georg Heinrich Götze (1667-1728), superintendent in Lübeck, als beïnvloeder. Götze prees op zijn beurt het werk van Carpzov in zijn *Kleiner Lieder=Catechismus* (1714), omdat hij de functie van liederen in de geloofsopvoeding benadrukte:

---

<sup>481</sup> Rößlers inventarisatie van de periode tussen 1525 en 1766 bevat 736 uitgaven met 1.576 preken (*TRE*, lemma Hymnologie).

<sup>482</sup> De grote aandacht voor de herkomst en betekenis van kerkliederen inspireerde onder andere J.B. Carpzov, G. Götz, G. Walch en J. Avenarius en leidde zelfs tot complete jaargangen liedpreken (RÖBLER 1976, 8); in Bachs bibliotheek bevonden zich twee bundels met catechismuspreken van Erdmann Neumeister, *Tisch des Herrn* en *Wasserbad im Worte*, die een liedpreek over het catechismuslied bevatten (LEAVER 2017-1, 185).

<sup>483</sup> RATHEY 2012, 79.

<sup>484</sup> DÜRR 1988, 130; DÜRR 1995, 49f.

<sup>485</sup> RATHEY 2012, 53 citeert wel het volledige tekstfragment; de (door LV) onderstreepte bijzin is door Dürr weggelaten (DÜRR 1995, 50).



Eine ausführliche und gründliche Erklärung derer Lieder haben wir dem seeligen Hn. D. Carpzovio in Leipzig zu danken / welcher in die 74. geistliche Lieder / so in Leipzig bekand und üblich sind / meistentheils / in denen Sonn= und Festtags=Predigten / kurtz und deutlich in denen Exordiis erkläret / und nachgehends einen Glaubens=Artickel daraus gezogen / worauff er denn mit Zuziehung derer Evangelischen Texte gezeiget / wie man sich / aus denen Liedern / in seinem Glauben stärken / und fest gründen könne. Diese schöne Predigten können von Gelehrten und Ungelehrten mit sonderbaren Nutzen gelesen und gebrauchet werden.<sup>486</sup>

### *August Pfeiffer* (1640-1698)

Pfeiffer verzorgde eveneens liedpreken (fig. III.5).<sup>487</sup> De manuscripten hiervan zijn postuum, met hulp van de erfgenamen, gebundeld in een verzameluitgave *Catechismus In Prosa & Ligata* (1709), met daarin samengebracht *Cithara Lutheri* en *Verus Christianismus*.<sup>488</sup> Pfeiffers uitgever Peter Böckmann verklaart in het voorwoord dat deze preken zijn ontstaan vanuit een oud gebruik in Lübeck “daß der Superintendentens jedesmahl zwey Wochen gleich nach Fastnacht / und zwey wochen vor Michaelis in acht Predigten den kleinen Catechismus durchaus allein erklären muß”.<sup>489</sup> De liedpreken gaan over Luthers catechismusliederen, en beogen volgens de uitgever zowel andere voorgangers als de eenvoudige kerkgangers te steunen bij een beter begrip van het lied en daardoor ook van de leer.<sup>490</sup> De laatste liedpreek besluit Pfeiffer met het doel van deze preken:

§ 29. Nun solcher gestalt hab ich mein Wort gehalten / nicht zwar wie ich gerne gewolt / sondern wie ich durch GOTTes Gnade zu dieser Zeit gekönnnt. Hats schon etwas Mühe gegeben / in dieser Woche ein gantzes Kirchen=Lied in einer Predigt zu erklären; so will ich doch hoffen / daß meine Arbeit im HERren nicht vergeblich und ohne allen Nutzen abgehen werde.

---

<sup>486</sup> GÖTZE 1714, 38f.

<sup>487</sup> Deze bij mijn weten nog niet onderzochte publicatie van Pfeiffer heb ik aangetroffen in de bibliotheek van de Universiteit in Leipzig en ik ben Benedikt Schubert zeer erkentelijk voor zijn hulp om deze te laten digitaliseren.

<sup>488</sup> De volledige titel luidt: *D. Augusti Pfeiffers, Weyl. Lübeck Superint. Catechismus In Prosa & Ligata, d. i. Zweyfache Erklärung des kleinen Catechismi, Die Erste Nach Anleitung der allgemeinen Kirchen-Lieder über die Fünff Haupt-Stücke, Die Andere Nach Anleitung der Worte des Catechismi, Dabey allezeit das wahre Christenthum nach denen zwey Fragen Was sol ich thun? Was sol ich glauben? fürgestellet wird [...]*.

<sup>489</sup> PFEIFFER, *Catechismus In Prosa & Ligata*, Dem geneigten Leser [p. 3] (ongenummerd).

<sup>490</sup> De liederen zijn: Dies sind die heiligen zehn Gebot, Wir glauben all an einen Gott, Vater unser im Himmelreich, Christ unser Herr zum Jordan kam, Jesus Christus unser Heyland; *ibid.* [p. 4] (ongenummerd).

Es werden viel fromme Christen die sonst bekannten Lieder etwas gründlicher verstehen / und was für ein Schatz und Kunst darinnen sey / und also desto höher aestimiren / desto lieber und verständiger singen / diß daß wir dermahleins im himmlischen Chor / da die Engel Capell-Meister und wir Adjuvanten mit vielen 1000. Heiligen seyn werden / das dreymahl Heilig / Heilig / Heilig vor dem Stuhl des Lammes anstimmen und musiciren werden. Kein Aug hat je gespürt / kein Ohr hat je gehört Solche Freude: Des sind wir froh / jo / jo! Ewig in dulci jubilo. Amen.<sup>491</sup>

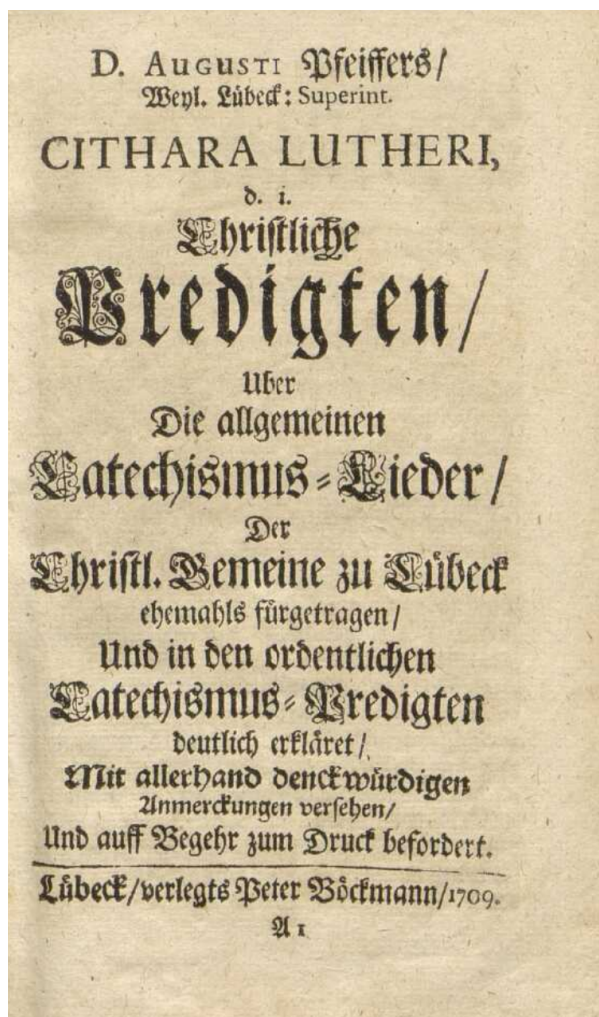


FIG. III.5. Titelpagina *Cithara Lutheri* van August Pfeiffer (1709). Universitätsbibliothek, Leipzig.

Sign.: Pred.1762/1.

<sup>491</sup> PFEIFFER, *Cithara Lutheri*, 160.

In zijn eerste liedpreek prijst Pfeiffer muziek, psalmen en liederen, maar in het bijzonder de troostende waarde van de liederen van Luther:

Ich lasse anderer frommen Männer Teutsche Lieder in ihren Würden; Allein es ist nur ein Lutherus, dessen Gesänge bleiben wohl Meister=Gesänge / darin lebt ein sonderbahrer Geist / es hat alles Safft und Krafft / es hertzet und tröstet / die Ordnung ist herrlich / die Reimen sind leicht und ungezwungen / die Worte auserlesen / die Realia so bewand / daß man eine Theologische Schatz=Kammer haben kan / darin gleichsam eine Magnetische Krafft die Hertzen an sich zu ziehen.<sup>492</sup>

Pfeiffers preken sluiten aan bij die van andere theologen, waarin uitleg wordt gegeven over de vaak gezongen liederen en tegelijkertijd misvattingen van andere stromingen worden bestreden. Zo stelt hij zich ten doel om niet alleen “das Verständniß den Einfältigen zu öffnen / sondern auch allerhand Laster etwas eigentlicher vorzustellen”.<sup>493</sup> Dat blijkt uit zijn verwijten in verschillende preken aan het adres van de rooms-katholieken, de calvinisten en de wederdopers.<sup>494</sup>

*Georg Heinrich Götze (1667-1728)*

Götze, Pfeiffers opvolger in Lübeck, publiceerde in 1714 eveneens een *Kleiner Lieder=Catechismus* waarin hij de catechismus kort uitlegt, maar dan aan de hand van andere liederen, omdat de bekende Lutherliederen al zijn behandeld in de *Cithara Lutheri* van zijn voorganger.<sup>495</sup> Götze adviseert hymnologen in zijn inleiding (die 48 van de 72 pagina's in beslag neemt) om *Leichenpredigten* te onderzoeken op bruikbare toelichtingen bij liederen. Ook vraagt hij hen aandacht te besteden aan de vele onbekende gelegenheidsdichters, die voor een begrafenis een lied schrijven, maar waarvan moeilijk te achterhalen is welke Bijbeltekst eraan ten grondslag heeft gelegen. Naast zijn grote waardering voor de oude liederen prijst hij God voor de troostrijke liederen van Paul Gerhardt:

---

<sup>492</sup> Ibid., 3.

<sup>493</sup> Ibid., 5.

<sup>494</sup> Ibid., tegen de *Papisten* (30; 61), tegen de *Reformierten* (58), tegen de *Socianer und Wiedertauffer* (71).

<sup>495</sup> De volledige titel luidt: *Kleiner Lieder=Catechismus: Welchen, der Christlichen Gemeine des Herrn, in Acht Catechismus-Predigten, den 10. [...] Septembr. dieses 1714den Jahrs, nach Anweisung kurtzer Versicul, aus erbaulichen, und in dem Lübeckischem Gesangbuche befindlichen, Liedern, vorzutragen gedencket* (GÖTZE 1714).

Des frommen und geistreichen Lehrers Paul Gerhards Gesänge / sind / meinem Bedüncken nach / zu diesen Zeiten wol die allerstreichsten und annehmlichsten. Ich gebe Gott hie öffentlich die Ehre / und bekenne / daß mir keine Lieder nach dem seeligen Luther mehr zu Herten gegangen / und mich beweget / als die lieben Lieder des guten Paul Gerhards.<sup>496</sup>

Voor gebruik van deze liederen in de eredienst adviseert Götze echter om strofen met te specifieke verwijzingen naar “besondere Fälle und Zeiten” zoals de oorlog, weg te laten.<sup>497</sup> Hij pleit ervoor om in beschrijvingen niet enkel de feiten over een lied te geven, maar ook

die nöthigen Glaubens=Lehren / und Lebenspflichten / an [zu] weisen / um damit man bey denen Liedern lerne / wie man die wichtigen Glaubens=Articul gründlich fassen / und seinen Glauben mit einem heiligem Wandel zieren müsse.<sup>498</sup>

Het beoogde doel van de hymnologen was dat liedpreek en lied elkaar wederzijds versterken in de geloofsopvoeding.<sup>499</sup> Olearius was echter ook kritisch over de waarde van liedpreken voor het behoud van liederen. In zijn *Evangelischer Lieder=Schatz* (1707) stelt hij dat ze vaak te weinig feitelijke informatie over het lied bevatten; bovendien zijn ze meestal te lang en worden niet alle onduidelijkheden opgelost.<sup>500</sup> Naast bundels met liedpreken ontstonden er daarom gezangboek-commentaren, waarin per lied de korte samenvatting van een liedpreek, maar ook passende citaten uit *Leichenpredigten* werden opgenomen.

### *Gezangboek-commentaren*

Gezangboek-commentaren bevatten liedteksten, geordend naar kerkelijk jaar en thematische rubrieken zoals in gezangboeken, aangevuld met een toelichting per lied of zelfs per liedstrofe. De auteurs verwijzen hierbij regelmatig naar elkaars werk om inzicht te geven in de gevoerde discussies over de troostende waarde van liederen.<sup>501</sup> Een belangrijk startpunt voor

---

<sup>496</sup> Ibid., 35.

<sup>497</sup> Ibid., 36.

<sup>498</sup> Ibid., 41.

<sup>499</sup> RATHEY 2012, 53: “Carpzov’s sermons have a dual didactic function: the hymns serve as a mnemonic aid to remember the content of the sermon, [...] the sermons strove to foster a better understanding of the hymns”.

<sup>500</sup> “Die Liederpredigten sind meistentheils gar zu weitläufftig / geben vielmahl von den Text=Worten gar ab / und lassen sehr viele Wörter und Redens=Arten eines Liedes unberühret / die doch gründlich und richtig müssen erkläret / und von allerhand scrupeln befreyet werden” (OLEARIUS 1707, Vorbericht, 3).

<sup>501</sup> Deze discussies werden eveneens gevoerd in theologische tijdschriften. Zie elders in dit hoofdstuk.

nadere bestudering van deze hymnologische bronnen vormt het artikel van Martin Röbler uit 1975, *Die Frühzeit hymnologischer Forschung*, waarin tevens een bibliografie is opgenomen.<sup>502</sup> Hierna wordt in het werk van twee hymnologen gekeken naar hun motivaties voor behoud van de oude liederen. Gekozen is voor Johann Martin Schamel en David Heermann, omdat hun werken verschenen in de periode kort voor Bachs aanstelling in Leipzig.

*Johann Martin Schamel* [of Schamelius] (1668-1742)

Schamel was predikant in Naumburg en in Zeitz, waar Bachs tweede vrouw vandaan kwam. Hij studeerde bij orthodoxe theologen in Leipzig, maar ook enige tijd in Halle om piëtisten als August Hermann Francke (1663-1727) en Johann Anastasius Freylinghausen (1670-1739) te horen, waardoor hij goed bekend was met de inzichten van de verschillende theologische stromingen.<sup>503</sup> Hij publiceerde in 1712 het *Naumburgisches Gesang=Buch, bestehend Aus denen Alten Lutherischen Kern- und Kirchen- wie auch den bekantesten Neuen Liedern*. In het voorwoord stelt hij dat het gezangboek functioneert als een leken-Bijbel voor het volk, omdat liederen alles bevatten wat men voor het geloof en een christelijke leven nodig heeft.<sup>504</sup> Bovendien vormen liederen volgens hem een hoofdbestanddeel van de eredienst.<sup>505</sup> Schamel besteedt evenals zijn collega-hymnologen aandacht aan aspecten, die met troost en zorg voor gewone gelovigen te maken hebben: (1) als men in nood verkeert, zijn liederen vaak sneller in het geheugen te vinden dan Bijbelteksten; (2) voor de leek is een lied een korte samenvatting van de geloofsleer, die goed te onthouden is; (3) problemen ontstaan, doordat oude woorden vaak niet meer goed begrepen worden, of door drukfouten in de tekst als gevolg van vele herdrukken; (4) door persiflages van het lied heeft men soms de verkeerde tekst onthouden,

---

<sup>502</sup> RÖBLER 1975.

<sup>503</sup> In zijn (auto)biografie, in 1743 postuum uitgegeven door zijn schoonzoon Johann Christian Stemler, worden namen genoemd: “Wenn hier die Schriften derer Herren Theologen zu Halle gerühmt werden: so wolle man nicht glauben, daß der Selige [=Schamel, LV] nur diese gelesen, und alles ohne Prüfung angenommen habe, was sie gesagt. Wir können darthun, daß nicht leicht ein rechtschaffener Theologus der Evangelischen Kirche älterer und neuerer Zeiten gewesen, von dem er nicht profitiret habe. Er war in Lutheri, Chemnitii, Gerhards, Höpfners, Meisners, Carpzovs, Schertzers, Dannhauers, Hülsemanns, Quensteds, Lysers, Fechts, Werndorffs und Neumanns Schriften sehr bewandert, davon wir Beweise vorlegen könnten, die in die Augen fallen” (SCHAMEL 1743, 72).

<sup>504</sup> “Man muß es ja billig vor eine grosse Gnade GÖttes halten, wenn der gemeine Mann, da er etwa wegen seines Glaubens zur Rechenschaft gefordert wird, noch immer zum wenigsten ein gutes Kern=Versgen aus einem geistlichen Liede angeben kan.” (SCHAMEL 1724, Vorrede, 9); in lijn met Luther dat men via een liedtekst desgevraagd direct zijn geloof moet kunnen belijden (*WA* 30-I, 132, 23-25).

<sup>505</sup> “Denn es sind doch schon vorlängst andächtige Lieder .... als ein Hauptstücke des öffentlichen Gottesdienstes angesehen worden” (SCHAMEL, 1724, Vorrede, 7).

die automatisch in gedachten meekomt, telkens als het lied gezongen wordt. In zijn boodschap aan de lezer wijst hij bovendien op het gevaar van nieuwe liederen:

Und also werdet ihr demnach / mein Leser / was solchergestalt lediglich um der Erbauung willen ist vorgenommen worden / in der Liebe zum besten deuten. Es will leider! zu unsern Zeiten Mode werden / daß die alten Kern=Lieder in manchen Kirchen vertuschet / von den neuen aber überaus viele eingeführet werden. Der liebe GOTT verhüte es / daß nicht etwa mit solchen neuern Liedern zugleich neue und gefährliche Meynungen in die Hertzen mit einschleichen!<sup>506</sup>

Schamel publiceerde in de jaren daarna voor vakgenoten een driedelige reeks met uitleg over problematische aspecten in de oude liederen onder de titel *Vindiciae cantionum s. ecclesiae evangelicae* (fig. III.4).<sup>507</sup> In 1724/1725 volgde in twee delen een herziene druk van zijn *Evangelischer Lieder=Commentarius* (fig. III.6).<sup>508</sup> In het eerste deel over de oude liederen heeft hij bovendien alle liederen conform de eerste druk van Luthers *Erfurter Enchiridion* uit 1524 opgenomen, alsmede *Etliche Christliche Gesenge und Psalmen* (1525) en *Geystliche gesenge* (1525).<sup>509</sup> In het voorwoord onderstreept hij het belang hiervan met een citaat van theoloog Caspar Löscher (1636-1718) uit diens voorwoord in het *Wittenbergisches Gesang=Buch* (1713):

Gesang=Bücher sind ein Anhang von Symbolischen Büchern, welche der gantzen Lutherischen und Evangelischen Kirche Lehr und Bekännniß darthun, und also billig rein und unverfälscht erhalten werden müssen.<sup>510</sup>

---

<sup>506</sup> Ibid., Vorrede, 34.

<sup>507</sup> *Vindiciae cantionum s. ecclesiae evangelicae d.i. theologische Rettung und Beantwortung unterschiedener schwerscheinenden Stellen und Redens-Arten der evangelischen öffentlichen Kirchen-Gesänge* (1712, 1715 en 1718).

<sup>508</sup> *Evangelischer Lieder=Commentarius, Worinnen Das Glossirete Naumburgische Gesang-Buch weiter ausgeführet und verbessert wird, Und vornehmlich Die Alten Kirchen- und Kern-Lieder, mit nothwendigen beydes zur Lieder-Historie, als Verstand des Textes gehörigen Anmerckungen versehen werden, Davon die Vorrede handelt: Dabey erscheinet Der Abdruck des allerersten Gesang-Buchs Lutheri ... Und leget solchen hiemit zur Ehre Gottes und zu der Kirchen Gebrauch von neuen dar Joh. Martinus Schamelius, Past. Prim. zu Naumburg 1724.*

<sup>509</sup> Oorspronkelijke uitgaven van de eerste gezangboeken van Luther waren door Olearius ontdekt in 1716 op een veiling in Berlijn (SCHAMEL 1724, Vorrede, 14).

<sup>510</sup> Ibid., Vorrede, 11.

Tevens heeft Schamel aan het eind van zijn *Lieder=Commentarius* informatie over de lied-dichters opgenomen in een *Kurtzgefassete Historia der Hymnopoerum d.i. der geistlichen so wohl Lateinischen als teutschen Lieder=Dichter / welche in diesem Buche vorkommen.*



FIG. III.6. Johann Martin Schamel, *Evangelischer Lieder=Commentarius*. Frontispice met gezicht op Naumburg door Johann Benjamin Brühl, ca. 1710. Stadtbibliothek Trier, Tripota (Trierer Porträt Datenbank).

David Heermann (1655-1720)

Heermann was predikant in Lichtenberg en schreef *Erklärter Lieder=Schatz oder Gesang-Buch* dat postuum werd uitgegeven in 1722.<sup>511</sup> Zijn voorwoord begint met een uitgebreide verwijzing naar tal van Bijbelplaatsen waar zingen en bidden aan de orde zijn. Vervolgens brengt hij lof aan dichters van hymnen en kerkliederen van de vroege kerk tot en met de Reformatie.<sup>512</sup> Luther maakte volgens hem het geloof zingbaar voor de eenvoudige gelovigen en deed met zijn liederen veel goeds voor de *Erbauung* van mensen, die nooit via boeken bereikt hadden kunnen worden. De liederen zijn echter aangepast en vervalst door kwaadwillenden en tegenstanders.<sup>513</sup> Heermann maakt zich bovendien zorgen,

daß durch neue und verdächtige Lieder auch die alte und reine Lehre verfälschet worden sey: So stehet zu dieser höchst-betrübten und fast noch gefährlichern Zeit eben dieses und fast noch mehr zu besorgen; nachdem der Fanatische, Chiliastische und Enthusiastische Schwindel=Geist seine Greuel in allerhand anmuthig scheinenden Liedern einfältigen Herten und Händen suchet bezubringen und einzuschieben.<sup>514</sup>

Heermann onderkent het probleem van verouderde taal, waardoor het zelfs als men de juiste woorden zingt, problematisch is om het lied te begrijpen (fig. III.7). Hij stelt evenals Olearius dat liedpreken zoals van Carpzov daarin weliswaar behulpzaam kunnen zijn, maar dat die niet iedereen bereiken. Daarom plaatst hij in zijn boek de uitleg direct bij het lied. Bovendien bevat zijn boek, behalve liederen, ook een tekst van een passieverhaal met een rolverdeling, gebaseerd op het evangelie volgens Johannes, afgewisseld met door de gemeente gezongen liedstrofen.<sup>515</sup>

---

<sup>511</sup> M. David Heermanns *Erklärter Lieder=Schatz oder Gesang-Buch: Darinnen alle Lieder D. Martin Lutheri und andrer geistr. Lehrer erkläret, Deren sich ein frommer Christ, gelehrt und ungelehrter, vornehmlich ein Einfältiger, so oft nicht versteht, was er singt, ... mit grossem Nutzen bedienen kan; Nebst D. Johann Habermanns Lob- und Danck-Opffer, und einer Vorrede von M. Johann Samuel Laurentii, Past. Primar. in Görlitz* (1722).

<sup>512</sup> HEERMANN 1722, Vorrede [p. 6f.] (ongenummerd).

<sup>513</sup> Ibid., Vorrede [p. 10] (ongenummerd), citeert een waarschuwing van Luther: "Viel falscher Meister ietzt Lieder tichten / Siehe dich für und lerne sie recht richten: / Wo GOtt hier baut sein Kirch durchs Wort / Da will der Teuffel seyn mit Trug und Mord"; *WA* 35, 332.

<sup>514</sup> HEERMANN 1722, Vorrede [p. 9f.] (ongenummerd).

<sup>515</sup> "Die Historia des Leidens und Sterbens JESU CHristi, unsers HERRN und Heylands / Wie solche am Sonntage Judica ohne, und am Char=Freytage mit untermengten Choralen in Görlitz abgesungen wird" (ibid., 94f.).





FIG. III.7. Titelpagina met frontispice van David Heermanns *Erklärter Lieder=Schatz* (1722).

Forschungsbibliothek, Gotha. Sign.: Cant.spir 8° 00043.

De aanvankelijk beoogde compacte bundeling van liedtekst en commentaar breidde zich bij latere hymnologen steeds verder uit. Zo verscheen tussen 1746 en 1749 de *Ausführliche Lieder=Erklärung* van Gabriel Wimmer (1671-1745) met beschrijvingen van soms wel twintig pagina's per lied.<sup>516</sup> De voornaamste oorzaak daarvan is dat latere auteurs opnieuw

<sup>516</sup> De volledige titel luidt: *Ausführliche Lieder=Erklärung: Wodurch die ältesten und gewöhnlichsten Gesänge der Evangelisch-Lutherischen Kirche, dergestalt ins Licht gesetzt, daß bey einem jedweden I. Der Verfasser und Werth des Liedes bestmöglichst angezeigt, II. Der Text mit beygefügtten biblischen Sprüchen gründlich bewähret, III. Der Inhalt durch eine ungezwungene Eintheilung aufs ordentlichste beygebracht, IV. Die Geschichte, wo dergleichen zu finden waren, kürztlich vorgetragen,*

probeerden weer te geven wat het hymnologisch onderzoek vanaf circa 1700 had opgeleverd.<sup>517</sup> Uit de bestudeerde publicaties blijkt dat veel hymnologen goed van elkaars werk op de hoogte waren en de ontwikkelingen op de voet volgden. De ontwikkeling van de eerste wetenschappelijke tijdschriften aan het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw hebben daar aan bijgedragen, en bovendien kenden velen elkaar ook persoonlijk.<sup>518</sup>

### III.5. Kritiek op liederen

Uit de hymnologische bronnen blijkt dat, naast een positieve waardering van de oude liederen in het algemeen, de focus was gericht op bepaalde liederen vanwege inhoudelijke strijdpunten met andere geloofsrichtingen, zoals rooms-katholieken en calvinisten, die liederen van Luther en zijn tijdgenoten ook opnamen in gezangboeken, maar de teksten soms aan de eigen leer aanpasten. Door mondelinge overlevering van teksten tussen burgers in een stad, ongeacht hun geloofsrichting, kon er verwarring optreden tijdens de gemeentezang in de eredienst. Om de troostende waarde te behouden dienden deze misverstanden daarom actief bestreden te worden met expliciete uitleg van de juiste leer en de juiste liedteksten. In veel orthodoxe hymnologische commentaren zijn vrijwel identieke argumenten te vinden vóór gebruik van een lied of tegen de aanpassing ervan. Een bruikbaar overzicht is te vinden bij Johann Christoph Olearius, die in zijn *Evangelischer Lieder=Schatz* (1707) drie redenen noemt waarom zijn publicatie noodzakelijk is: “(1) Wegen der Papisten, (2) der Calvinisten, (3) des gemeinen Volcks und Einfältigen”.<sup>519</sup> Hij nam het integrale voorwoord over uit het gezangboek van Coburg, geschreven in 1622 door superintendent Caspar Fincke, omdat daarin al een overzicht wordt gegeven van bekritiseerde lutherse liederen en de verdediging daarvan.<sup>520</sup>

---

*und endlich V. Das gantze Lied, mit ... Anmerckungen, umständlich erläutert worden* (WIMMER 1749).

<sup>517</sup> RÖBLER 1975, 123f.

<sup>518</sup> Schamel noemt in zijn autobiografie ontmoetingen met zijn *Liederfreunde* en ook Götze gebruikt dit woord (GÖTZE, *Christliche Lieder=Predigt* 1704, 73); Leaver suggereert dat Olearius Bach gestimuleerd kan hebben om in 1705 de reis naar Lübeck te ondernemen: “The possibility that J.C. Olearius influenced Bach’s decision to make the trip to Lübeck becomes more likely when the connection between Olearius and the Lübeck superintendent, Georg Heinrich Götze (1667-1728), is considered” (LEAVER 2012, 23; LEAVER 2017-1, 157); zie ook RÖBLER 1975, 138f.

<sup>519</sup> OLEARIUS 1707, Vorrede, 2.

<sup>520</sup> Bovendien kwam hij hiermee tegemoet aan de wens van Götze om waardevolle voorwoorden van gezangboeken te verzamelen en afzonderlijk te publiceren voor wie niet alle boeken kan aanschaffen (ibid., Vorrede, 3).

Hierna volgt een selectie daaruit om de aard van de kritiek en het antwoord van de orthodox-lutherse hymnologen per categorie inzichtelijk te maken.

1. De eerste categorie bestaat uit liederen waarop de rooms-katholieken kritiek hebben. *Es ist das Heil uns kommen her* van hofprediker en luthers bisschop Paul Speratus (1484-1551) kreeg het verwijt te zijn gemaakt door een straatzanger.<sup>521</sup> Fincke stelt echter, dat de hier bezongen rechtvaardiging van de zondaar in de Bijbel te vinden is.<sup>522</sup> In de *Litaney* werd Luther de weglating van de *Heilige Dreyfaltigkeit* verweten, waarop Fincke antwoordt dat dat eveneens geldt voor *Wir glauben all an einen Gott* en *Gott der Vater wohn' uns bey*, met als doel de eenvoudigen niet in verwarring te brengen over het aantal goddelijke personen.<sup>523</sup> Bovendien geldt voor *Wir glauben all an einen Gott* het verwijt, dat Luther de tekst uit het *credo* “aufgefahren gen Himmel / sitzend zur Rechten GOTTes / von dannen Er kommen wird zu richten die Lebendigen und die Todten” heeft weggelaten. Het antwoord daarop luidt:

Lutherus aber hat 1. gesehen auf die drey Personen der Gottheit / wie auch in der Litaney / und also durch drey Gesätze die heilige Dreyfaltigkeit den Einfältigen andeuten wollen: Er hat auch 2. die übrige Artickul von der Himmelfahrt / sitzen zur Rechten / etc. mit nichten außgeschlossen / sondern alle rund und kürztlich begriffen in die wenig Wort / ‘und vom Todt ist wieder auferstanden durch GOTT’: Dann durch seine Auferstehung ist Er für den wahren GOTT / für den erhobenen HErren / zur Rechten GOTTes / zum Richter über Lebendigen und Todten declariret und erwiesen worden / Rom 1.v.4. Act. 13.v.33.34.35.<sup>524</sup>

De tekst *Vater unser im Himmelreich* is volgens critici foutief, omdat het niet *Vater unser*, maar *unser Vater* moet zijn (fig. III.8). Finckes verdediging stelt dat Luther beide vormen heeft gebruikt, de ene in zijn catechismus en de andere in het gezangboek.<sup>525</sup> Ook het

---

<sup>521</sup> Paul Speratus gaf zelf al een toelichting bij het lied, waarin hij de Bijbelse grondslag per strofe onderbouwt (SCHAMEL 1724, *Enchiridion*, 5); zie ook AMELN 1989, 27.

<sup>522</sup> “Was darinnen von der Rechtfertigung des armen Sünders vor GOTT gesungen wird / das stehet alles in GOTTes Wort / ja es ist deßgleichen vor Luthero gesungen worden” (OLEARIUS 1707, *Vorrede*, 3).

<sup>523</sup> “[...] das widerleget so wohl die Litaney / wie sie in unsern Kirchen gebräuchlich / als die Gesänge / Wir gläuben all an einen GOTT: GOTT der Vater wohn' uns bey / etc, und eben darumb / daß er angezogene Wort außgelassen / hat er die Dreyfaltigkeit bestätigt / und den Einfältigen zu verstehen geben wollen / daß nicht vier / sondern nur drey Personen in einem Göttlichen Wesen seyen” (ibid., *Vorrede*, 6).

<sup>524</sup> Ibid., *Vorrede*, 12f.

<sup>525</sup> “Aber das heisset 1. allzugenau gesucht / und ist hieran wenig oder gar nichts gelegen / wann nur das Gebeth oder Gebeth=Gesang gerichtet ist zu dem / der der rechte Vater heisset im Himmel und auf Erden / Epf.3.v.16. und durch des Vaters Wort süß und lieblich gemacht wird. 2. So stehet auch im

ontbreken van het meervoud *Himmeln* wijst hij van de hand als een onbelangrijke theologische discussie, omdat het enkelvoud ook alle mogelijk onbekende hemelen omvat.

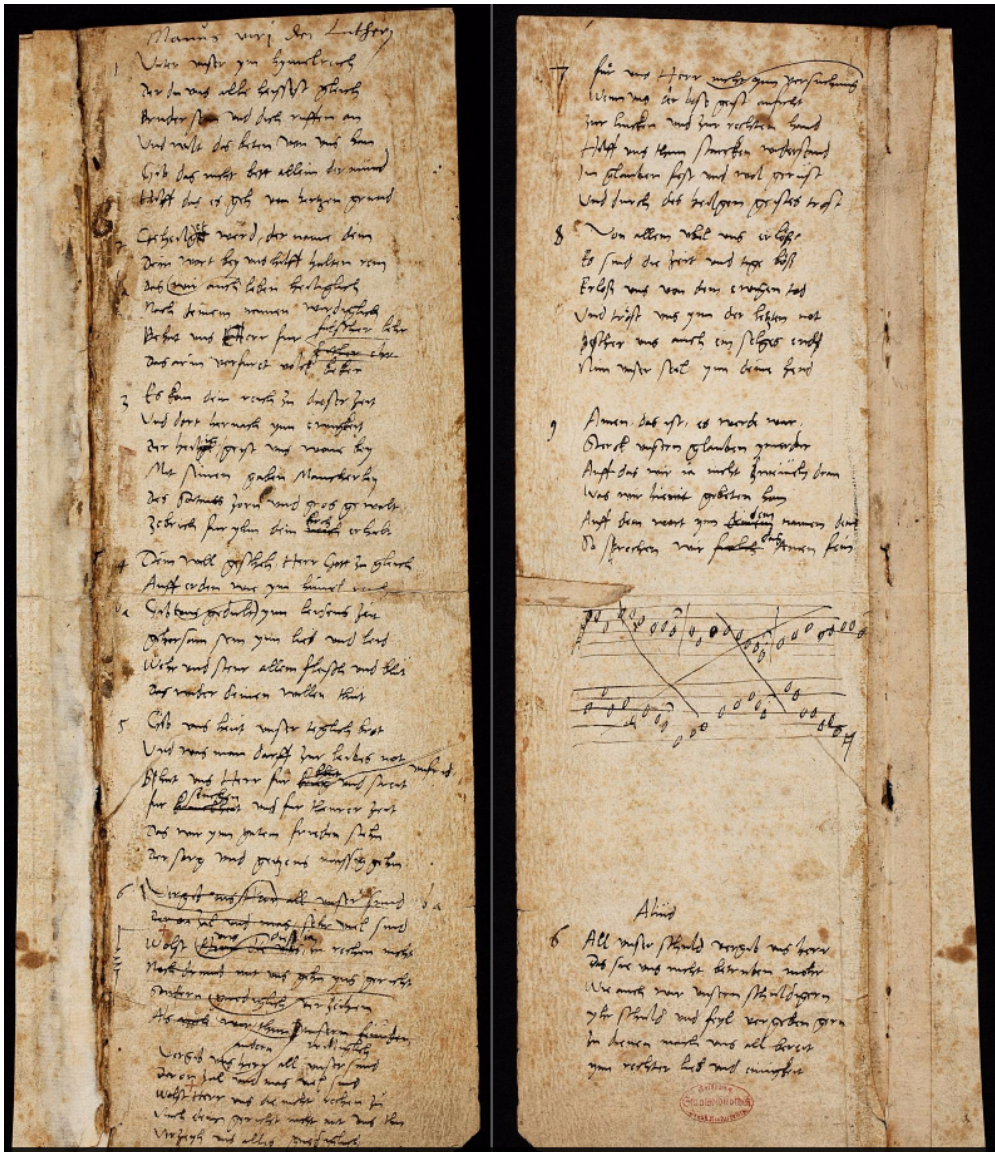


FIG. III.8. Luthers autograaf van het lied *Vater unser im Himmelreich*.

Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz. Sign.: Slg Härtel: Luther, Martin.

Griechischen Text das Wörtlein Vater eher als Unser / Matt.6.v.10. Luc.11.v.20." (ibid., Vorrede, 13f.).

2. De tweede categorie betreft de kritiek van de calvinisten. Zij voegden een strofe toe aan het lied *Dies sind die heiligen zehn Gebot*, omdat daarin een regel ontbrak: “Kein Ebenbild solt machen mir / noch eigen GOTTesdienst dichten dir / daß mein Zorn du und deine Kind / entflieht und Gnade vor mir sind / Kyrieleis”.<sup>526</sup> Ten onrechte vindt Fincke, omdat men deze regel hiermee tot een extra gebod maakt. Het lied *Puer natus* van Petrus Dresden is volgens de calvinisten te grof en te papistisch door de tekst “Das Oechblein und das Eeselein / erkantden GOTT den HERren seyn”, die ook in de negende strofe van Luthers *Vom Himmel hoch, da komm ich her* te vinden is: “Daß du da liegst auf dürrem Gras, Davon ein Rind und Esel aß!”. Het antwoord luidt dat volgens Lucas 2 Jezus bij zijn geboorte in de stal in een kribbe werd gelegd, waarin men “Ochsen und Eseln pfeget das Futter vorzulegen”.<sup>527</sup> In hetzelfde lied is volgens de critici vanwege de zin “Die König aus Saba kamen dar / Gold / Weyhrauch / Myrrhen brachten sie dar” twijfelachtig waar ze precies vandaan kwamen, omdat Saba niet ten oosten van Jeruzalem lag.<sup>528</sup> Fincke verwijst hiervoor naar Psalm 72:10, “Die Könige am Meer / und in den Insulen werden Geschenck bringen / die Könige aus Reich Arabien und Saba werden Gaben zuführen”.<sup>529</sup>

Veel kritiek van de calvinisten heeft betrekking op liederen waarin de menswording van Christus aan de orde is. Dit houdt verband met Luthers twee-naturenleer, waarin hij stelt dat de goddelijke en menselijke natuur in Christus weliswaar ondeelbaar samenkomen, maar niet met elkaar versmelten. Hij ziet hierin twee functies van één persoon, die in wisselwerking met elkaar de troostende ruil tot stand kunnen laten komen, waarmee Christus de zonde van de mens op zich kan nemen en verzoening met God kan bewerkstelligen.<sup>530</sup> De calvinisten benadrukken wel een onderscheid tussen mensheid en godheid van Christus. Het lied *Christum wir sollen loben schon* krijgt daarom veel kritiek te verduren, vanwege het woord *anziehen* in strofe 2 (“Der selig’ Schöpfer aller Ding’ / zog an ein’s Knechtes Leib gering / Daß er das Fleisch durchs Fleisch erwürb’ / Und sein Geschöpf nicht all’s verdürb’”). Fincke stelt dat Luther dat zelf al eerder heeft toegelicht bij deze oorspronkelijk Latijnse hymne *A solis ortu cardine* van Caelius Sedulius.<sup>531</sup> Waarop critici vervolgens stellen, dat Luther het woord

---

<sup>526</sup> Ibid., Vorrede, 15f.

<sup>527</sup> Ibid., Vorrede, 16f.

<sup>528</sup> Ibid., Vorrede, 17.

<sup>529</sup> CALOV I/2, 543.

<sup>530</sup> HAMM 2010, 211f.

<sup>531</sup> “Über das / so haben diese Art zu reden / nicht allein die Kirchenlehrer in rechtem Verstand / sondern auch Paulus geführt / Phil.2.v.7. Er war gleich wie ein ander Mensch / und an Geberden als

*Knechts=Gestalt* uit Phil.2:7 vervangt door *Knechtes Leib* en dus kennelijk wel een onderscheid maakt tussen menselijke en goddelijke natuur van Christus. Fincke antwoordt:

Wer Menschlichen Leib angenommen / hat auch Menschliche Schwachheit angenommen / darumb ist die Schwachheit der Leib selbst: also wenig lasset sichs schliessen / Wer eines Knechtes Leib angezogen / der hat eines Knechtes Gestalt angenommen / und darumb ist die Knechts=Gestalt der Leib des Knechts selbst.<sup>532</sup>

Het lied *Ein feste Burg ist unser Gott* krijgt kritiek op de regel “er ist bey uns wohl auf dem Plan / mit seinem Geist und Gaben”, die zou bewijzen dat Christus niet werkelijk in menselijke natuur aanwezig is op aarde.<sup>533</sup> Fincke draait het om: “Ja ich wende ihr Argument viel sicherer umb / und schliesse: Weil er mit seinem Geist und Gaben bey uns ist / so ist er auch nach seiner substanz gegenwärtig”.<sup>534</sup> Ook de liederen *Nun freut euch lieben Christen g'mein* en *Nun komm, der Heiden Heiland* worden bekritiseerd vanwege het meningsverschil over goddelijke en menselijke natuur.

Het avondmaalslied *Jesus Christus unser Heyland* wordt bekritiseerd vanwege de woorden *verborgen* en *klein* in de regel “Verborgen im Brodt so klein / und zu trincken sein Blut im Wein”.<sup>535</sup> Het verschil in inzicht over de betekenis van het Avondmaal leidt eveneens tot kritiek op het lied van *Christ lag in Todes Banden*, waarbij de calvinisten in de zin “Christus will die Köste seyn / und speisen die Seel allein” willen lezen “daß der Leib Christi im heiligen Abendmahl nur ein Geistliche und Seelen=Speiß sey”.<sup>536</sup>

Omgekeerd is er ook kritiek van de orthodoxen op aangepaste liederen in bundels van de calvinisten. Zo wordt in het lied *Christ unser Herr zum Jordan kam* door de calvinisten de heiligende betekenis van de doop afgezwakt.

---

ein Mensch erfunden / und die Epistel an die Hebraeer cap. 10.v.20. nennet Christi Fleisch velum, einen Vorhang” (OLEARIUS 1707, Vorrede, 18).

<sup>532</sup> Ibid., Vorrede, 21.

<sup>533</sup> “Christus sey nicht substantialiter, wesentlich / mit seinem wahren Leib / oder nach der Menschlichen Natur allenthalben auf Erden gegenwärtig” (ibid., Vorrede, 20.)

<sup>534</sup> Ibid., Vorrede, 20.

<sup>535</sup> “beschuldigen sie uns / als lehrten wir / der Leib Christi liege im Brodt / als in einer Hölen verborgen” (ibid., Vorrede, 18f.).

<sup>536</sup> Ibid., Vorrede, 23.

3. De derde categorie bestaat uit liederen die verkeerd worden gezongen en begrepen door de *Einfältigen*.<sup>537</sup> Dat zijn onder meer: *Durch Adams Fall ist gantz verderbt* waar in strofe 8 foutieve tekst wordt gezongen “So wird *ich mich* beschämen / soll heissen / so wird *mich nicht* beschämen”.<sup>538</sup> Bij *An Wasserflüssen Babylons* stelt Fincke dat de foutieve zin “so woll GOTT der Gerechte mein” moet zijn “so wolle GOTT der Rechten mein / wie Jacob seinen Sohn nennet Ben Jamin, seiner Rechten. Denn das Wörtlein Jamin, oder der Rechten / ist bey den Jüden Sprüchwortswiese gebraucht worden / wann sie haben anzeigen wollen / daß ihnen ein Ding lieb und werth seye / und dessen sie nimmermehr vergessen könnten”.<sup>539</sup> Andere liederen waarbij aandacht voor ingesleten tekstfouten wordt gevraagd zijn: *Ich ruf zu dir Herr Jesu Christ, Aus tiefer Not schrei ich zu dir, Nun laßt uns den Leib begraben, Christ ist erstanden, Was fürchtest du Feind Herodes sehr, en Lobt Gott, ihr Christen, allzugleich*. Daarnaast wijst Fincke erop dat oude woorden uit de liturgie niet meer bij iedereen bekend zijn en dus uitleg behoeven. Hij noemt als voorbeelden: alleluja, kyrie eleison, psalm, litaney, antiphona, responsorium, sequenz, hymnus, hosianna, epiphania, Zebaoth, Emanuel.<sup>540</sup> Amen dient men wel te kennen vanuit de catechismus.

De genoemde voorbeelden komen op vergelijkbare wijze voor in werken van veel andere orthodox-lutherse hymnologen. Gezien hun gezamenlijke doelstelling om de overdracht van geloofsleer en troost via het kerklied veilig te stellen, is onderzoek naar een mogelijke relatie tussen deze hymnologische discussies en de ontwikkeling van Bachs koraalcantates relevant.

### III.6. Bachs koraalcantates

De jaargang koraalcantates van Bach uit 1724/25 is als collectie herhaaldelijk onderzocht in relatie tot ontwikkelingen binnen de kerkmuziek. Het evangeliemotet in het Duits bestond al

---

<sup>537</sup> Ook Christian Marbach uit zijn pastorale zorgen in een hoofdstuk over wijzigingen in liederen in zijn *Evangelische Singe=Schule* (Breßlau/Leipzig 1726), 71: “Zuletzt sind die Einfältigen hier noch zu erinnern, daß sie sich die vielen Variationes und Aenderungen der Lieder nicht sollen in ihrem Glauben irre machen lassen, noch etwa auf die Gedancken gerathen, als ob wir in den Glaubens=Lehren variirten, und einmal so, das andremal anders lehrten”.

<sup>538</sup> OLEARIUS 1707, Vorrede, 23.

<sup>539</sup> *Ibid.*, Vorrede, 23.

<sup>540</sup> *Ibid.*, Vorrede, 25.

eerder, evenals het concept van het *Geistliches Konzert* van Buxtehude.<sup>541</sup> De werkwijze waarbij een compleet lied *per omnes verses* tot cantate werd bewerkt werd al toegepast door Ludwig Senfl (1486-1542/43) en ook Thomascantoren Sebastian Knüpfer (1633-1676) en Johann Schelle (1648-1701) schreven dit type koraalcantates.<sup>542</sup> Schelle maakte in Leipzig een reeks bewerkingen van de liederen die door Carpzov in een jaargang liedpreken waren behandeld.<sup>543</sup> Aan het einde van de 17<sup>e</sup> eeuw ontwikkelde de cantatevorm zich tot een motet met aria's en koordelen, waaruit na 1700 de cantate ontstond.<sup>544</sup> Dichter-theoloog Erdmann Neumeister (1671-1756) ontwierp het concept voor de 18<sup>e</sup>-eeuwse cantate, waarin hij gebruik maakte van muzikale elementen uit de opera.<sup>545</sup> Bachs cantates kenmerken zich door de combinatie van motetten, instrumentale bewerkingen die zijn ontleend aan de stijl van Italiaanse concerten, solopartijen in aria's en recitatieven en koorzettingen van koralen.<sup>546</sup> Hoewel ook andere componisten, zoals Schelle en Telemann, dit terrein hebben verkend is de combinatie van oude polyfone koorzettingen met de stijl van de moderne concerten een geheel nieuwe toevoeging van Bach.<sup>547</sup>

In de teksten van Bachs *koraalcantates* is kenmerkend dat begin- en eindstrofe van het lied behouden worden, maar dat door de omwerking van de binnenstrofen van het lied nieuwe elementen als *da capo*-aria en recitatief een plaats krijgen.<sup>548</sup> Bach combineert in cantatedelen bestaand en nieuw materiaal zodanig dat regels uit het lied benadrukt worden, bijvoorbeeld in recitatieven waar tekstregels met nieuwe tekst zijn uitgebreid, waarbij de oorspronkelijke regel vaak de bekende melodie houdt.<sup>549</sup> Bach heeft ook na de jaargang koraalcantates van

---

<sup>541</sup> KRUMMACHER 1995, 29.

<sup>542</sup> DÜRR 1995, 49; Bach gebruikt deze vorm in de cantate *Christ lag in Todesbanden* (BWV 4).

<sup>543</sup> KRUMMACHER 1995, 28; DÜRR 1995, 50; RATHEY 2012; Michael Maul, "*Dero berühmter Chor*". *Die Leipziger Thomas-schule und ihre Kantoren 1212-1804* (Leipzig 2012), 142.

<sup>544</sup> WOLFF 2001, 255.

<sup>545</sup> Neumeister neemt zijn potentiële tegenstanders alvast de wind uit de zeilen: "Doch hatte ich oben gesagt: Eine Cantata sahe aus / wie ein Stück einer Opera; so dürffte fast muthmassen / daß sich mancher ärgern möchte / und denken: Wie eine Kirchen=Music und Opera zusammen stimmten? [...] Wiewohl darüber will ich mich rechtfertigen lassen / wenn man mir erst beantwortet hat: Warumb man nicht andere Geistliche Lieder abschaffet / welche mit Weltlichen und manchmal schändlichen Liedern eben einerley genus versuum haben?". Erdmann Neumeister, *Geistliche Cantaten: Über alle Sonn- Fest- und Apostel-Tage, Zu beförderung Gott geheiligter Hauß- Und Kirchen-Andacht* (Halle in Magdeburg 1705), Vorbericht, [ongenummerd p. 10].

<sup>546</sup> KRUMMACHER 1995, 35f.

<sup>547</sup> *Ibid.*, 40.

<sup>548</sup> DÜRR 1995, 50.

<sup>549</sup> *Ibid.*, 18, vergelijkt dit met de middeleeuwse trope; AXMACHER 1983, 5f., signaleert in deze uitbreidingen wel interpretaties door de tekstdichter, maar vooral in relatie tot Bijbelse perikopen.



1724/25 nog cantates volgens hetzelfde concept toegevoegd. Volgens musicoloog Friedhelm Krummacher was het doel aanvankelijk om het erfgoed van zijn voorgangers te actualiseren, later met name om aan collectievorming te doen.<sup>550</sup> Uit de gebruikte technieken in de koraalcantates spreekt volgens musicoloog Konrad Küster zowel respect voor het muzikale erfgoed van Bachs voorvaders en zijn voorgangers, als belangstelling voor de muzikale trends van het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw.<sup>551</sup> Elke Axmacher stelt echter, dat enkel een relatie met de muzikale traditie geen overtuigende verklaring vormt voor de kenmerkende omdichting van de binnenstrofen van de koraalcantates.<sup>552</sup>

Ook vanuit theologisch perspectief is onderzoek gedaan; zo wijdde de Internationale Arbeitsgemeinschaft für theologische Bachforschung in 1990 een conferentie aan de koraalcantates.<sup>553</sup> Onderzoek was in die periode vooral gericht op een mogelijke relatie tussen liedpreken en koraalcantates en op verwantschap met de uitleg van Bijbelse perikopen in werken uit Bachs theologische bibliotheek. De relatie tussen Bachs koraalcantates en de gezangboekcommentaren is niet onderzocht.

#### *Aanleiding voor de jaargang koraalcantates*

De vraag naar de aanleiding voor het ontstaan van Bachs jaargang koraalcantates is vaker onderzocht vanuit verschillende perspectieven, maar niet overtuigend beantwoord.<sup>554</sup> Zo werd de aandacht gericht op deze cyclus als onderdeel van Bachs oeuvre, bijvoorbeeld door Ulrich Meyer, die stelt: “Es blieb bisher offen, warum Bach das Riesenwerk des Choralkantatenjahrgangs in Angriff nahm. Vielleicht sah er darin eine rein musikalische Herausforderung”.<sup>555</sup> Ook Krummacher geeft in zijn monografie *Bachs Zyklus der Choralkantaten* hierover geen uitsluitsel.<sup>556</sup> Vanuit een andere invalshoek hoopte men via onderzoek van de

---

<sup>550</sup> KRUMMACHER 1995, 154.

<sup>551</sup> KÜSTER 2017, 247.

<sup>552</sup> AXMACHER 1983, 3; dit aspect wordt hierna verder onderzocht.

<sup>553</sup> De bijdragen zijn onder redactie van Renate Steiger gebundeld in *Johann Sebastian Bachs Choral-kantaten als Choral-Bearbeitungen. Bericht über die Tagung Leipzig 1990* (Heidelberg 1991).

<sup>554</sup> Een belangrijke voorwaarde daarvoor was de juiste chronologie van Bachs cantates, die bepaald kon worden door onderzoek van met name Alfred Dürr en Georg von Dadelsen, ‘Zur Chronologie der Leipziger Vokalwerke J.S. Bach’, *Bach-Jahrbuch* 44 (1957), 5-162.

<sup>555</sup> Aldus Meyer in het gespreksverslag in Steiger, Renate (Hrsg.), *Johann Sebastian Bachs Choral-kantaten als Choral-Bearbeitungen. Bericht über die Tagung Leipzig 1990* (Heidelberg 1991), 94.

<sup>556</sup> KRUMMACHER 1995, 147: “Welche Vorstellung Bach selbst mit dem Begriff eines Zyklus verbinden mochte, läßt sich gewiß nicht sagen. Daß er aber seine Arbeit nicht damit endete, im gewohnten Rhythmus eine Pflicht zu erledigen, machen die Werke wohl hinreichend klar”.

teksten de onbekende tekstdichter van de koraalcantates te kunnen aanwijzen.<sup>557</sup> Axmacher richtte daarvoor de blik op de literaire context en merkt op dat de vrije teksten in de cantates in vergelijking met andere poëzie uit dezelfde tijd vooral veel oude exegetische motieven laten zien.<sup>558</sup> Alfred Dürr schreef een voorstudie over de vormen waarin omdichtingen van liedstrofes zijn gemaakt en benadrukt dat een samenwerking tussen germanisten, theologen en musicologen nodig zal zijn om meer duidelijkheid over de mogelijke dichter te verkrijgen.<sup>559</sup> Casper Honders stelt zich, in reactie op Axmacher en Dürr, een fictief functioneringsgesprek voor tussen de kerkelijke leiding en Bach na diens eerste ambtsjaar in Leipzig.<sup>560</sup> Hij stipt daarin weliswaar gespreksonderwerpen aan die ook de hymnologen bezig hielden, maar heeft in zijn fictieve beantwoording daarvan geen discussies uit hymnologische bronnen verwerkt. Zijn suggesties hebben onder meer betrekking op indamming van beeldspraak uit het Hooglied (die de dichter van de jaargang wel beheerst, maar “der Fuß steht jedoch auf der Bremse”), grotere nadruk op goed begrip van de Bijbelse boodschap en meer gebruik van Lutherliederen.<sup>561</sup> Met betrekking tot de functie van liederen in de cantate formuleert Honders als mogelijk conclusie:

Im Gespräch hierüber kann man gesagt haben: Lassen wir darauf achten: die Gemeinde wird mit eben ihren Chorälen weiter leben müssen. Auch wäre es gut, wenn ‘Liedpredigt’ und ‘Liedkantate’ einander finden und einander verstärken. Zum Nutzen der Gemeinde. Es gibt auf diese Weise gute Möglichkeiten, Sonntagsevangelium und Sontagschoral mit einander zu verbinden.<sup>562</sup>

Deze aanname vermeldt echter niet *waarom* het lied meer aandacht zou moeten krijgen. Er ligt veel nadruk op de liedpreek en bovendien stellen, zoals Dürr al aangaf, niet alle cantates uit deze jaargang het zondagslied centraal.<sup>563</sup> In dit fictieve gesprek zou een passender conclusie geweest kunnen zijn, dat cantates over de belangrijkste liederen een goed medium zijn

---

<sup>557</sup> Philipp Spitta, *Johann Sebastian Bach* (Leipzig 1921), II; ZANDER 1968; AXMACHER 1983; DÜRR 1988.

<sup>558</sup> AXMACHER 1983, 4.

<sup>559</sup> DÜRR 1988, 133.

<sup>560</sup> HONDERS 1991.

<sup>561</sup> Het citaat sluit aan bij de constatering van Axmacher over de beeldspraak uit het Hooglied (*ibid.*, 102).

<sup>562</sup> *Ibid.*, 103.

<sup>563</sup> DÜRR 1988, 131: “Es ist also nicht ganz richtig, wenn gelegentlich behauptet wird, Bach habe in seinen Choralkantaten stets ein ‘Lied des Sonntags’ vertont. Diese Lieder fielen ja in erster Linie der Gemeinde zu”.

om gelovigen de troostende waarde daarvan te laten ervaren, met name wanneer hierin de uitleg van de juiste leer kan worden verwerkt.

Markus Rathey onderzocht zoals genoemd de eerdere samenwerking tussen Carpzov en Schelle in 1689-1690, maar ziet daarin geen bewijs, dat die als voorbeeld heeft gediend voor de jaargang koraalcantates van Bach.<sup>564</sup> Wel benoemt hij de *indirecte* invloed van deze cyclus liedpreken van Carpzov, die hoog werd gewaardeerd in de groeiende stroom hymnologische publicaties. Bovendien vermeldt Rathey de herpublicatie van Luthers originele liedbundels door Olearius in 1717 en de herdruk daarvan door Schamel in 1724.<sup>565</sup> Hij stelt op grond hiervan dat andere theologen hiermee bekend waren en “that the original hymnals were also an important part of Lutheran identity during these years. A chorale cantata cycle like Bach’s would have been an appropriate way to celebrate this occasion”.<sup>566</sup> Rathey ziet in identiteitsvorming en in het jubileum van Luthers liederen de belangrijkste impuls voor het ontstaan van deze jaargang en minder in het voorbeeld van Schelle en Carpzov, dat door Bach als traditie zou zijn voortgezet.<sup>567</sup> Ook Robin Leaver ziet in het tweehonderdjarig bestaan van de liederen een mogelijke aanleiding.<sup>568</sup> De publicitaire aandacht, die Olearius al sinds 1717 wist te genereren voor het naderende jubileum van het oude liedrepertoire, maakt deze veronderstelling zeer waarschijnlijk.<sup>569</sup> Ook Schamel verwijst in het voorwoord van zijn *Evange-*

---

<sup>564</sup> RATHEY 2012, 78: “The cycle of sermons was exceptional and, in all likelihood, did not serve as a model for Bach”.

<sup>565</sup> Ibid, 79.

<sup>566</sup> Ibid., 81; op grond van preken uit 1724/1725 is er geen bewijs voor een herdenking in Leipzig, maar wel zijn er bronnen uit Magdeburg (*Magdeburgisches Jubel=Jahr*, 1724) en Hannover (Petro Busch, *Evangelisch=Lutherische Jubel=Freude*, 1724) die een herdenking van 200 jaar Lutherliederen vermelden.

<sup>567</sup> RATHEY 2012, 78; de liedpreken van Carpzov en de toegenomen belangstelling voor het liederenerfgoed en het ontstaan van hymnologie rond 1700 hebben wel andere predikanten geïnspireerd tot liedpreken (RATHEY 2012, 83).

<sup>568</sup> Het *Achtliederbuch*, de *Erfurt Enchiridia* en het *Geistliche Gesangk Buchleyn* verschenen in 1524; LEAVER 2017-1, 156: “It is no coincidence that this sequence of chorale cantatas was begun in 1724 exactly two hundred years after the first hymns of Luther and others were published”; LEAVER 2012, 27.

<sup>569</sup> Olearius wist, zoals beschreven, aandacht te genereren voor het jubileum van Luthers liederen. In een gedenkboek uit 1724 ter gelegenheid van 200 jaar Reformatie in Magdeburg wordt zijn advies genoemd: “Bey Erwähnung dieser abgesungenen und allhier öffentlich verkaufften Lieder Lutheri, können wir nicht Umgang nehmen zu melden, was Herr Johann Christoph Olearius, Pastor, Inspector und Consistorii Assessor zu Arnstadt, neulichst angemercket, daß man in ictzigen 1724. Jahre billich ein Lieder=Jubilaeum celebriren solte, weil durch GÖttes Gnade nunmehr vor 200. Jahren A.C. 1524. die damahls gebräuchliche Lutherische Lieder, achte an der Zahl, allererst zu Wittenberg in 4. zusammen gedruckt erschienen, wie derselbe solche in seiner Jubilierenden Lieder=Freude 1717. 8. nebst 2. andern Gesangbüchlein, auch wieder auflegen lassen” (*Magdeburgisches Jubel=Jahr*, 24).

*lischer Lieder=Commentarius* uit 1724 expliciet naar Luthers eerste liedboeken.<sup>570</sup> Aan het eind van het voorwoord wenst hij voor de Lutherliederen:

Der HERR HERR erhalte uns diesen Schatz, mit welchem sich die Evangelische Kirche seit der Reformation getröstet hat, damit das Lutherische Häuffgen noch immer die lieben Lieder so rein und unverfälscht anstimmen möge, als es dieselbe vom ersten Anfänge her empfangen hat.<sup>571</sup>

Hymnologische publicaties zoals van Schamel wijzen echter op een groter belang, waarbij het jubileum van Luthers gezangboeken weliswaar een welkome publiciteitsimpuls gaf, maar niet de bepalende factor was voor het gewenste kerkmuzikale beleid in orthodox Leipzig. Het zorgvuldig behoud van het liederenerfgoed was behulpzaam bij de reeds genoemde identiteitsvorming, maar diende vooral het doel om de eenvoudige gelovigen troost te bieden met hernieuwde aandacht voor de orthodoxe geloofsleer. Dat laatste aspect wordt in de volgende paragraaf verder onderzocht in de teksten van een aantal koraalcantates.

### *Liedkeuze*

De jaargang koraalcantates bestaat uit 40 cantates, van de eerste zondag na *Trinitatis* op 11 juni 1724 tot Maria Boodschap, eind maart 1725. Daarvan zijn er 39 gebaseerd op een kerklied, waaronder 8 liederen van Luther zelf, en één op het Duitse *Magnificat*. Chronologisch kunnen de cantates worden onderverdeeld in een groep van 22 cantates met een lied uit de 16<sup>e</sup> eeuw, waarvan 12 uit de begintijd van de Reformatie, en een groep van 17 cantates met een lied uit de 17<sup>e</sup> eeuw, waarvan 8 uit de eerste helft en 9 uit de tweede helft van de eeuw.<sup>572</sup> Het zwaartepunt ligt bij de beginperiode van de Reformatie en op de tweede helft van de 17<sup>e</sup> eeuw.<sup>573</sup> De periode van de Dertigjarige Oorlog is overgeslagen – er is slechts één cantate gebaseerd op een lied van Paul Gerhardt – en ook liederen van Bachs tijdgenoten ontbreken.<sup>574</sup>

---

<sup>570</sup> SCHAMEL 1724, Vorrede 8.

<sup>571</sup> Ibid., Vorrede 35.

<sup>572</sup> Voor een overzicht van alle koraalcantates met de ontstaanstijd van de liederen zie APPENDIX G.

<sup>573</sup> DÜRR 1988, 131: “Überblickt man die Dichter der gewählten Lieder, so fällt zunächst der erhebliche Anteil reformatorischen Liedgutes sowie besonders von Lutherliedern auf”.

<sup>574</sup> Walter Blankenburg wijt dit aan de relatieve onbekendheid van Gerhardts liederen (BLANKENBURG 1986, 84); in een studie naar deze cantate *Ich hab in Gottes Herz und Sinn* (BWV 92) stelt Heinemann dat het lied zich beter leent voor individuele vroomheid met herhaling van de melodie per strofe, dan voor gebruik in een cantate naar het model van Neumeister (HEINEMANN 2007, 36).

In latere jaren heeft Bach de collectie nog aangevuld met cantates voor zondagen en feesten, waarvoor nog geen cantate beschikbaar was in deze cyclus.

De gekozen liederen voor de koraalcantates passen in een beleid om gelovigen beter te scholen in de troostende leer van rechtvaardiging door het geloof. Het is niet bekend welke rol Salomon Deyling (1677-1755), predikant van de Nicolaikirche en superintendent in Leipzig, hierbij heeft gespeeld, maar men gaat er algemeen van uit dat hij vooraf de cantateteksten moet hebben goedgekeurd.<sup>575</sup> Petzoldt constateert in dat kader: “Eine Zensur für die von Bach vertonten und aufgeführten Texte ist in Leipzig nirgends belegbar”.<sup>576</sup> Leaver veronderstelt dat de jaargang koraalcantates Deylings goedkeuring zal hebben gehad, op basis van wat hij in 1734 schreef in een leerboek over pastorale theologie.<sup>577</sup> In dit werk, getiteld *Institutiones prudentiae pastoralis*, schrijft Deyling positief over Luthers liederen:

Etsi enim indies & poetarum & hymnorum multitudo crescit, veterem tamen B. Lutheri querelam repetere cogimur: Non multas cantilenas inveniri, que aliquid gravitatis spiritualis sapiant.<sup>578</sup>

Vergelijkbare uitlatingen over de liederen van Luther en zijn tijdgenoten vindt men in veel onderzochte hymnologische publicaties, waardoor de conclusie gerechtvaardigd is dat de koraalcantates nauw aansluiten bij de beoogde doelstellingen om dit liederenerfgoed opnieuw onder de aandacht te brengen.

### III.7. Hymnologisch onderzoek in relatie tot cantateteksten

In deze laatste paragraaf wordt onderzocht of de geschetste hymnologische discussiepunten nieuw inzicht geven in de verschillen tussen oorspronkelijke liederstrofen en de omdichting

---

<sup>575</sup> SPITTA II, 56; LEAVER 2017-1, 175: “Libretti for the proposed cantatas for upcoming Sundays and celebrations had to be submitted in advance to Deyling for his imprimatur that they were theologically sound and liturgically appropriate”.

<sup>576</sup> Martin Petzoldt, ‘Johann Sebastian Bach in theologischer Interaktion. Persönlichkeiten in seinem beruflichen Umfeld’. In: Wolff, Christoph (Hrsg.), *Über Leben, Kunst und Kunstwerke: Aspekte musikalischer Biographie. Johann Sebastian Bach im Zentrum* (Leipzig 1999), 138.

<sup>577</sup> LEAVER 2017-1, 176.

<sup>578</sup> DEYLING, *Institutiones prudentiae pastoralis* (1734), 602; (Vertaling LV: Hoewel het aantal dichters en liederen van dag tot dag groeit, is het toch noodzakelijk dat wij de oude klacht van de gezegende Luther herhalen: er worden niet veel liederen gevonden, die iets begrijpen van geestelijke waardigheid/ernst).

ervan in Bachs cantateteksten. Axmacher onderzocht teksten van de koraalcantates en vroeg zich af, waarom Bach niet alle oorspronkelijke liederstrofen heeft behouden, gezien zijn sterke binding met de liederen.<sup>579</sup> Zij inventariseerde enkele opvallende theologische verschillen tussen liedteksten en cantateteksten om aan de hand daarvan een mogelijk profiel van de cantatedichter te kunnen schetsen. De verschillen bleken echter onvoldoende uniek om daaruit een profiel te kunnen herleiden. Axmacher heeft in haar artikel geen relatie gelegd met hymnologische publicaties. Daaruit blijkt nu dat diverse tekstaanpassingen, genoemd in haar inventarisatie, nauwkeurig aansluiten bij de kritiek op deze liederen van de orthodoxe hymnologen.<sup>580</sup> Hierna wordt van een aantal voorbeelden uit het artikel van Axmacher opnieuw de liedtekst met de cantatetekst vergeleken, maar nu met behulp van hymnologische bronnen, zoals de *Evangelischer Lieder=Commentarius* van Schamel, om te beoordelen of hierin verklaringen voor de aanpassingen te vinden zijn.

#### *Christ unser Herr zum Jordan kam*

Axmacher stelt dat in *Christ unser Herr zum Jordan kam* (BWV 7) de heilsbetekenis van de doop sterk wordt gekoppeld aan zowel de geboorte (deel 3), het lijden en sterven (deel 4) als aan de hemelvaart van Christus (deel 5), waardoor wordt benadrukt dat niet de *Triniteit*, maar alleen de Zoon op aarde is gekomen.<sup>581</sup> Axmacher ziet het bovendien niet als toeval dat de cantatedichter sterk inzet op rechtvaardiging van de zondaar door de doop, dit aspect beperkt tot de Bijbelse gronden en daarbij andere elementen uit het lied als boete, wedergeboorte en eschatologie overslaat. Het brengt haar tot de vraag of de dichter wellicht vanuit een kritische houding tegenover het piëtisme zijn tekst heeft geschreven.<sup>582</sup> Martin Petzoldt signaleert vergelijkbare verschillen.<sup>583</sup> August Pfeiffer adviseert echter in zijn catechismuspreek bij dit lied aan diegenen die de doop bekritisieren, om:

nur zu gedencken daß es unserer Zeit die Socianer und Quäcker für eine unnöthige Ceremonie, Calvinus für ein blosses Zeichen halten. Beza und einige andere meynen / man möge auch mit

---

<sup>579</sup> Axmacher, 'Die Texte zu Johann Sebastian Bachs Choralkantaten'. In: *Bachiana et alia musicologica, Festschrift Alfred Dürr zum 65. Geburtstag am 3. März 1983* (AXMACHER 1983).

<sup>580</sup> Zie het in III.5 besproken voorwoord van Fincke in OLEARIUS 1707.

<sup>581</sup> AXMACHER 1983, 9.

<sup>582</sup> *Ibid.*, 10.

<sup>583</sup> PETZOLDT 2018, 135: "Auffällig sind die extensiven sakramentstheologischen (Sätze 2 und 6), die inkarnationstheologischen (Satz 3) und die sakramentsinstitutiven (Satz 5) Erweiterungen, während der antithärische Aspekt (Luther: Strophe 2) und die kosmologische Dimension der Sündenlehre (Luther: Strophe 5) reduziert werden".

andere Materie als Wasser tauffen. Die Papisten tauffen die Glocken / und wollen Johannis-Tauffe für keine Tauffe passieren lassen.<sup>584</sup>

Ook Olearius onderbouwt zijn kritiek op de door calvinisten gemaakte aanpassingen in het lied met verwijzingen naar Bijbelteksten:

In dem schönen Gesang Christ unser Herr zum Jordan kam / wird von der Tauffe gesaget / daß sie alle Schaden heilen thue: sie [de calvinisten, LV] aber machen aus dem *die* ein *das* / ziehens auf das Blut Christi / und benehmen der Tauffe ihre Krafft und Wirkung / welche ihr doch die H. Schrift zuschreibet / Ezech. 36.v.25. Zach.13.v.1. Actor.2.v.39.22.v.16. Gal.3. v.27. Marc.16.v.16. Joh.3.v.5. Tit.3.v.5. Eph.5.v.26. 1Pet.3.v.21.<sup>585</sup>

De verwarring over het woord *die* wordt verder toegelicht door Schamel bij strofe 7 van het lied:

(p) die) M. Jer. Weber. Vorrede seines Leipz. Gesang=Buchs gedenckt einer Veränderung aus 2. Calvinistischen Gesangbüchern, da das Wörtgen: das / stehet; und sagt: Es sey geschehen, weil sie die Krafft der Tauffe leugnen / und nicht zulassen, daß wir dadurch wiedergeboren werden. Ziehen also dem Wort: das / alles auf Christi Blut, und reissen Tauff und Blut voneinander. Siehe! so viel liegt an einem kleinen Wörtgen!<sup>586</sup>

Axmacher vraagt zich af welke theologische bedoeling de toegevoegde koppeling tussen *Glaube* en *Taufe* in deel 6 van de cantate heeft. Schamels commentaar beantwoordt deze vraag:

(n) der Glaub) Wir müssen das Werck der Tauffe nicht achten nach dem auswendigen Augenschein, sondern nach dem Glauben, der auf die Krafft des Blutes Christi siehet, die darein gesencket ist.<sup>587</sup>

---

<sup>584</sup> PFEIFFER 1709, 131.

<sup>585</sup> OLEARIUS 1707, Vorrede, 18.

<sup>586</sup> SCHAMEL 1724, 301f.; de tekst in Luthers lied heeft hier: “und ist für ihm ein rothe Fluth / von Christi Blut gefärbet / die allen Schaden heilen thut / von Adam her geerbet/ auch von uns selbst begangen”.

<sup>587</sup> Ibid., 301.

Een vergelijking tussen het commentaar bij de tekst van strofe 6 en de cantatetekst toont meer opvallende overeenkomsten, zoals de nadruk op *Glaube*, *Menschenwerk* en het woord *verdamlich*.

<i>Liedstrofe 6 (onderstreping door LV)</i> <sup>588</sup>	<i>BWV 7:6</i>
<p>Wer nicht gläubt (<i>l</i>) dieser grossen Gnad /  der bleibt in seinen Sünden /  und ist verdammt zum ewgen Todt /  tieff in der Höllen Grunde:  Nichts hilfft sein eigen Heiligkeit /  all sein Thun ist verlohren /  (<i>m</i>) die Erb=Sünd machts zur * Nichtigkeit /  darinn er ist gebohren /  vermag ihm selbst ** nicht helffen.</p> <p>* Es. 64/6 ** Ps.49/8. Ach die besten <u>Wercke mögen nicht helffen</u>.</p> <p><i>l</i>) <u>gläubt</u>) Non ipsum Sacramentum, sed fides Sacramenti justificat [...] Viel 1000. Getauffte fahren zum Teuffel / <u>weil sie nicht gläuben und in dem Tauffbunde bleiben</u>.</p> <p><i>m</i>) Erb=Sünd) Obgleich die Erb=Sünde diejenigen, die da sind in Christo JEsu, nicht würcklich <u>verdammten</u> kan/ Rom. 8/1. so beflecket und vernichtiget sie doch die besten <u>Wercke</u>. Hiob. 9/30.31.</p>	<p>Menschen, glaubt doch dieser Gnade,  Dass ihr nicht in Sünden sterbt,  Noch im Höllenpfluß verderbt!  Menschenwerk und -heiligkeit  Gilt vor Gott zu keiner Zeit.  Sünden sind uns angeboren,  Wir sind von Natur verloren;  Glaub und Taufe macht sie rein,  Dass sie nicht verdamlich sein.</p>

Pfeiffer belicht eveneens de *Tauffbunde* en de troostende werking door het geloof:

So ist ja allerdings Johannis Tauffe ein Gnaden=Mittel / ein Siegel der Gerechtigkeit / und also eine rechte Tauffe / weil mit Johanne das Alte Testament ein Ende / das Neue Testament einen Anfang genommen.<sup>589</sup>

Allein das erleuchtete Auge durch den Glauben allein die Krafft versteht / daß bey diesem natürlichen Wasser auff übernatürliche Art und Weise der heilige Geist dasselbe zum heilsamen Bad der Wiedergeburt machet / und dadurch die Krafft des Blutes JEsu Christi uns darbeut und einliefert.<sup>590</sup>

<sup>588</sup> Ibid., 299.

<sup>589</sup> PFEIFFER 1709, 131.

<sup>590</sup> Ibid., 140f.



*Schmücke dich, o liebe Seele*

Axmacher constateert dat in de cantate *Schmücke dich, o liebe Seele* (BWV 180) een nadruk ligt op het geloof als noodzakelijke attitude van de mens die het Avondmaal ontvangt; dit in tegenstelling tot het lied, waarin het woord *Glaube* niet voorkomt.<sup>591</sup> Bovendien constateert zij dat de mystieke formuleringen *Bräutigam* en *mein Liebster* uit strofe 2 van het lied in de cantatetekst zijn gecorrigeerd in de meer neutrale bewoordingen *dein Heiland* en *deinem Jesu*.

Liedstrofe 2 <sup>592</sup>	BWV 180:2
Eile / wie Verlobte pflegen / deinem Bräutigam entgegen / der da mit dem Gnaden=Hammer klopft an deine Hertzens=Kammer. Oeffn ihm bald die Geistes=Pforten / red ihn an mit schönen Worten: Komm / mein Liebster! laß dich küssen / laß mich deiner nicht mehr missen.	Ermuntre dich: dein Heiland klopft, Ach, öffne bald die Herzenspforte! Ob du gleich in entzückter Lust Nur halb gebrochne Freudenworte Zu deinem Jesu sagen musst.

Gezien de belangstelling voor mystieke taal in de barok zijn dergelijke aanpassingen in de cantateteksten opmerkelijk volgens Axmacher.<sup>593</sup> Daarentegen wordt het *Wort Gottes* (of *Jesu*) juist meer benadrukt. Deze ingrepen zijn echter geheel in lijn met de aanbevelingen van hymnologen, die juist meer aandacht wilden vestigen op de orthodoxe leer en de mystieke taal wilden terugdringen.

*Wie schön leuchtet der Morgenstern*

In *Wie schön leuchtet der Morgenstern* (BWV 1) is de taal van het Hooglied, zoals die voorkomt in het lied van Philipp Nicolai, eveneens afgezwakt of weggelaten.<sup>594</sup> Uit Schamels commentaar blijkt dat de tekstaanpassing verband houdt met bezorgdheid vanwege verkeerde interpretaties van het lied of mogelijke persiflages met een minder kuis karakter:

<sup>591</sup> AXMACHER 1983, 11; het woord *Glaube* komt voor in BWV 180 in de delen 4, 5 en 6.

<sup>592</sup> SCHAMEL 1724, 371.

<sup>593</sup> AXMACHER 1983, 13: "Höchst auffällig ist die Abschwächung oder Tilgung mystischer Gedanken und Formeln der Liedvorlage nicht nur in BWV 180, sondern in fünf weiteren Kantaten"; Axmacher noemt hier BWV 33, 99, 96, 3 en 1.

<sup>594</sup> HONDERS 1991, 107, spreekt hier van een "pastoral gutwillenden, predigenden (theologisch nicht zu scharf profilierten) katechetischen Sprechstil".

<p><i>Liedstrofe 4 met toelichting</i> (de vetgedrukte tekst is met nadruk gezet bij Schamel).<sup>595</sup></p>	<p><i>BWV 1:4</i></p>
<p>Von GÖtt kömmt mir ein Freuden=Schein / wenn du mit deinen Aeugelein * mich freundlich thust anblicken. O Herr JESU! <b>mein trautes Gut / dein Wort / dein Geist/ dein Leib und Blut</b> mich innerlich (<i>I</i>) erquicken: Nimm (<i>m</i>) mich freundlich in dein Arme / daß ich warme werd von Gnaden: <b>Auf dein Wort komm ich geladen.</b> * Aeugelein) Hohel. Sal.5,12.</p> <p>(<i>I</i>) innerlich) d.i. geistl. unsichtbarlich nach dem inwendigen Menschen / 2 Cor.4, 16. nicht als wär ein innerlich dem euserlichen entgegen gesetztes Wort, oder als wär nur allein die Seele erquicket. D. Weikman in Erklär. dieses Liedes p. 579 setzet: inniglich, d.i. warhafftig. Wir lassen aber dem Autori seinen Text; wer kan dafür / wenn er mißbrauchet wird?</p> <p>(<i>m</i>) Nimm mich) Weg mit unreinen, bösen / fleischlichen Gedancken bey dieser heiligsten Umarmung Christi und seiner Braut, der gläubigen Seele! Cant. II,6.</p>	<p>Ein irdscher Glanz, ein leiblich Licht Rührt meine Seele nicht; Ein Freudenschein ist mir von Gott entstanden, Denn ein vollkommnes Gut, Des Heilands Leib und Blut, Ist zur Erquickung da. So muss uns ja Der überreiche Segen, Der uns von Ewigkeit bestimmt Und unser Glaube zu sich nimmt, Zum Dank und Preis bewegen.</p>

Ook de door Axmacher genoemde aanpassingen en accentueringen van strofe 5 en 6 in dit lied zijn terug te vinden in het commentaar van Schamel: de kernzinnen *Ewig soll mein Hertz ihn loben* (5) en *Groß ist der König der Ehren* (6) zijn hier eveneens vetgedrukt.<sup>596</sup>

*Allein zu dir, Herr Jesu Christ*

Axmacher ziet duidelijke kritiek van orthodoxe zijde tegen de Jesus-mystiek in *Allein zu dir, Herr Jesu Christ* (BWV 33). In het lied is sprake van “auf daß ich deine Süßigkeit mög inniglich anschauen”, wat in deel 4 van de cantate wordt: “So stellt er sich mit guten Früchten ein / Und wird durch Liebe tätig sein”.<sup>597</sup> Behalve de correctie dat *inniglich* gelezen moet worden als *innerlijk*, schrijft Schamel als verduidelijking bij *anschauen*:

<sup>595</sup> SCHAMEL 1724, 477f.

<sup>596</sup> AXMACHER 1983, 13, noemt de ‘Aufforderungen zum loben und musizieren’ en de weglating van ‘Bräutigam’ ten gunste van ‘König’.

<sup>597</sup> Ibid., 14.

anschauen) So reden auch die Mystici von einer Contemplation oder Beschaulichkeit, welcher Terminus auch zu finden in des Augustini Buch de Scala parad.[...] Hie wird gemeynet der süsse Vorschmack der göttl. Güte. Ps. 34/9.<sup>598</sup>

*Was mein Gott will, das g'sheh allzeit*

Naast de kenmerkende verschillen in het taalgebruik onderzocht Axmacher ook het karakter van de *Frömmigkeit* die uit de koraalcantates naar voren komt en merkt hierover op:

Ein thematischer Schwerpunkt der Choralkantaten, den mitunter erst der Dichter in leichter Spannung zum Lied setzt, ist das Vertrauen auf Gottes Hilfe in "Kreuz und Not". Der Ton der Zuversicht ist dabei gegenüber den Liedern oft verstärkt, er klingt lauter und optimistischer. Zwar wird auch die Not mit starken Worten beschrieben, aber die Gründe, die der Glaube dagegensetzen kann, lassen die Not nicht zur Anfechtung werden.<sup>599</sup>

Deze typering valt eveneens te verklaren uit het doel van de orthodoxe hymnologen om de waarde van de oorspronkelijke troostende leer uit de oude liederen te benadrukken, zodat de klagende sfeer in de nieuwe rubrieken in het gezangboek niet de overhand zou krijgen. De omgang met de dood is een aspect waarin zich dit godsvertrouwen laat aflezen. In de cantate *Was mein Gott will, das g'sheh allzeit* (BWV 111) is dat volgens Axmacher beter zichtbaar dan in het lied.<sup>600</sup> Het blijkt dat Schamel in zijn commentaar Luthers woord *hinfahren* uit *Mit Fried und Freud ich fahr' dahin* gebruikt als positief synoniem voor *von der Welt scheiden*. Bovendien is de emotie van de *arme Seele* uit het lied in de cantatetekst gewijzigd in een kalme getrooste ziel door de vertrouwensvolle overgave aan God.

<i>Liedstrofe 3 met toelichting</i> (onderstreping door LV) <sup>601</sup>	<i>BWV 111:4</i>
Nun muß ich Sünder von dieser Welt scheiden * nach Gottes Willen zu meinem Gott; wemns ihm gefällt / will ich ihm halten ( <i>d</i> ) stille. Mein arme ( <i>e</i> ) Seel ich GOTT befehl in meiner letzten Stunde: ** O frommer GOTT! Sünd / *** Höll und Tod hast du mir überwunden.	So geh ich mit beherzten Schritten, Auch wenn mich Gott zum Grabe führt. Gott hat die Tage aufgeschrieben, So wird, wenn seine Hand mich rührt, Des Todes Bitterkeit vertrieben.

<sup>598</sup> SCHAMEL 1724, 316.

<sup>599</sup> AXMACHER 1983, 15.

<sup>600</sup> Ibid., 15.

<sup>601</sup> SCHAMEL 1724, 589.

---

\* Andre: hinfahrn. \*\* frommer) vid. No 220.a.  
[(a) frommer GOtt) Ps. 25/8. 92/6. [...] Also  
nennet auch der Poet Sedulius den HErrn  
Christum: Bonum Christum] \*\*\* Hos.13/14.  
Offenb. Joh. 5/5.

(d) Stille) Kommen wir zu GOtt, so können wir  
wohl stille und willig seyn / wenn uns der Todt  
abfordert. Rom.14/8.

(e) arme Seel) d.i. die sich nicht düncket reich zu  
seyn. Offenb. Joh.3/17. denn sie ist ja an allen  
Kräfte[n] durch die Sünde verdorben / und übet  
auch durch den Leib viel Sünde aus. Daher  
nennet sie sich Weh= und Demuth arm / elend.  
conf. L. Graumüller. Leich. Pred. über diesen  
Vers, Hr. Georg Ernst/ Gr.v.Schönb. geb. A.1664.  
p. 69.

---

De onderzochte voorbeelden tonen aan dat er veel relaties zijn aan te wijzen tussen de aanbevelingen voor liedinterpretaties afkomstig van de orthodoxe hymnologen en de teksten van de koraalcantates. Hier is met name gekeken naar Schamel, maar andere orthodox-lutherse hymnologen schreven vergelijkbare commentaren.<sup>602</sup> Deze gedeelde visie op de gebruikte liederen maakt het daarom minder aannemelijk dat de signaleringen over theologie en vroomheid in de cantateteksten tot een onderscheidend profiel van een specifieke tekstdichter kunnen leiden, zoals Axmacher voor ogen stond. Tegelijkertijd maakt de concrete uitleg van de gewenste orthodoxe liedinterpretatie, zoals te vinden bij Schamel, de werkzaamheden voor de tekstdichter eenvoudiger en is het wellicht minder noodzakelijk dat de dichter zelf een theoloog moet zijn geweest.<sup>603</sup> De samensteller moet uiteraard wel zeer vertrouwd zijn geweest met de opvattingen over troost volgens de orthodoxe leer om deze teksten te kunnen samenstellen, en ze bovendien geschikt te maken voor de combinatie met muziek. De vraag of Schamel zelf mogelijk als auteur betrokken kan zijn geweest bij de cantateteksten kan op basis van zijn autobiografie niet worden beantwoord.<sup>604</sup> Bach voldoet aan het geschetste profiel, hoewel over de aanwezigheid van gezangboek-commentaren in zijn bibliotheek niets bekend is. Het verdient aanbeveling om eerdere suggesties dat Bach mogelijk zelf teksten

---

<sup>602</sup> Nader onderzoek van meer hymnologische bronnen naar aanleiding van deze beknopte signalering is wenselijk en zal in volgende hoofdstukken bij geselecteerde cantates worden toegepast.

<sup>603</sup> In tegenstelling tot Axmachers conclusie (AXMACHER 1983, 16).

<sup>604</sup> SCHAMEL 1743.

voor de koraalcantates heeft samengesteld, op basis van deze hymnologische bronnen uitgebreider te onderzoeken dan in het kader van deze studie mogelijk is.<sup>605</sup>

\* \* \*

Aan het eind van de 17<sup>e</sup> en begin van de 18<sup>e</sup> eeuw ontstonden veel nieuwe kerkliederen die uitdrukking gaven aan troostbehoeften uit die periode. Troost werd gezocht in het mystieke verlangen naar eenwording met Christus na de dood, en in sterke uitingen van boetedoening, terwijl troost door geloof, zoals verwoord in liederen van Luther en zijn tijdgenoten, minder aandacht kreeg. Bovendien ontstonden er theologische discussies of de oude liederen uit de begintijd van de Reformatie nog behouden moesten worden in nieuwe gezangbundels. Redenen daarvoor waren afnemend begrip van de teksten bij de gemeente, aantasting van de oorspronkelijke inhoud door andere geloofsrichtingen en persiflages in de volkscultuur, verwarring door hergebruik van melodieën. Orthodox-lutherse theologen spanden zich in voor behoud van het liederenerfgoed door aandacht te besteden aan verbeterde uitleg van de liederen in liedpreken en gezangboek-commentaren. Wanneer het ontstaansmoment en de inhoud van Bachs jaargang koraalcantates wordt bestudeerd met behulp van de hymnologische bronnen uit die periode, valt op dat de gekozen liederen goed passen bij de missie van de orthodoxe hymnologen om het oude liedrepertoire te behouden. Bovendien blijken verschillen tussen de tekst van een lied en de betreffende cantate te kunnen worden verklaard op grond van de gedetailleerde uitleg in gezangboek-commentaren. Bach was in staat was om met zijn koraalcantates enerzijds tegemoet te komen aan de moderne culturele behoeften van de burgers in Leipzig door in de libretti de oude koralen af te wisselen met aria's en recitatieven naar het nieuwe cantatemodel van Erdmann Neumeister. Anderzijds werden door de bewerking van liedstrofen verouderde teksten verduidelijkt voor de kerkgangers, waarbij werd benadrukt dat conform Luthers leer troost alleen te vinden is in rechtvaardiging door het geloof in Christus, zoals geopenbaard in Gods woord. De invloed van moderne liedthema's als bruids-mystiek en kruis- en boetelieder in enkele liederen werd bewust afgezwakt in de omdichtingen van liedstrofen. De keuze van liederen voor de koraalcantates is mogelijk mede beïnvloed door de wens de identiteit van de lutherse orthodoxie te versterken tegenover

---

<sup>605</sup> ZANDER 1968, 47: "Zusammenfassend ließe sich also sagen, daß vieles dafür, nichts dagegen spricht, in Bach selbst den (Um-) Dichter der Choralkantaten zu sehen"; veel specifieke tekstkenmerken in dit enigszins gedateerde artikel van Zander geven, net als het artikel van Axmacher, aanwijzingen die nader onderzocht kunnen worden met behulp van de hymnologische bronnen.

de leer van andere stromingen zoals pietisten, rooms-katholieken en calvinisten. Niet alleen werden tekst en inhoud van de oude liederen in de koraalcantates verduidelijkt en ontdaan van storende elementen, ook de troostende leer van de *Rechtfertigung* werd zo door orthodox-lutherse theologen met behulp van de liederen geactualiseerd. In de volgende hoofdstukken wordt dit thema verder onderzocht in tekst en muziek van geselecteerde cantates.



## IV

### TROOST IN BACHS CANTATES

In dit hoofdstuk worden inzicht in troost in de lutherse theologie (Hoofdstuk I) en de analyse van troostargumenten in de liederen van Luther (Hoofdstuk II) toegepast op een aantal koraalcantates van Bach. Dit onderzoek is daartoe ingedeeld in drie stappen. Eerst wordt in de teksten van circa 200 cantates, bedoeld voor de eredienst, het woordgebruik geïnventariseerd, naar analogie van het semantisch onderzoek van troost in de Lutherliederen in Hoofdstuk II. Vervolgens worden cantateteksten met veel troostbegrippen geordend tot een selectie van relevante cantates. Van deze selectie worden de gebruikte troostargumenten, zowel in tekst als muziek, in delen van enkele koraalcantates nader onderzocht. Hierbij worden hymnologische bronnen (Hoofdstuk III) gebruikt, teneinde uitspraken te kunnen doen over de wijze waarop Bach de troostende boodschap uit het kerklied heeft vormgegeven in de cantates.

#### IV.1. Semantische analyse

In Hoofdstuk II zijn de teksten van Luthers liederen onderzocht op het gebruik van troostbegrippen met behulp van semantiek en theologische leer. In deze paragraaf wordt op een vergelijkbare manier het woordgebruik in de teksten van alle 204 kerkelijke cantates van Bach geïnventariseerd om die cantateteksten te kunnen identificeren waarin troostbegrippen expliciet aan de orde komen.<sup>606</sup> De teksten zijn onderzocht op de aanwezigheid van de volgende 28 woorden: *Trost, Tröster, trösten, getrost, Glaube, glauben, Zuversicht, trauen, Vertrauen, Hoffnung/hoffen, warten, erhalten, halten, Hilfe/helfen, Retter/retten, erretten, erquicken, Kraft, Stärke, stark, treu, Not, Angst/Furcht/Schrecken, Tod, Schlaf, Sterben, Sünde/Sünder, Teufel/Satan.*<sup>607</sup> De woorden zijn in de hierna volgende tellingen geordend op een vergelijkbare manier als bij het onderzoek van de teksten van de Lutherliederen. Achtereenvolgens

---

<sup>606</sup> Het betreft hier cantates bedoeld voor de eredienst. In de indeling volgens de *Bach-Werke-Verzeichnis* (BWV) van Wolfgang Schmieder is er gekeken naar de werken tot BWV 200. De BWV-nummers die als onechte cantates van J.S. Bach zijn aangemerkt zijn weggelaten. Het gaat dan om: BWV 15, 53, 141, 142, 160, 189 (DÜRR 1995, 1003). Inclusief enkele a-nummers levert deze selectie 204 cantates op; bij cantates waarvan meer versies zijn overgeleverd is alleen de tekst van de laatste versie meegerekend.

<sup>607</sup> Het gaat hier om dezelfde woorden of woordclusters, die zijn onderzocht in de Lutherliederen in Hoofdstuk II.



komt aan bod wat de situatie is van de mens waarin troost gewenst is (*Not, Angst/Furcht/Schrecken, Tod, Sterben, Sünde/Sünder, Teufel/Satan*), wat de benodigde houding van de mens is om troost te kunnen ervaren (*Glaube, glauben, Zuversicht, trauen, Vertrauen, Hoffnung/hoffen, warten*), wat de inzet van de trooster is om de situatie van getroost zijn te bereiken (*erhalten, halten, Hilfe/helfen, Retter/retten, erretten, erquicken*). Ook is gekeken naar de woorden die etymologisch een verwantschap met het woord troost hebben (*Kraft, Stärke, stark, treu*).

#### *Werkwijze en uitkomsten*

Voor de analyse van de teksten is gebruik gemaakt van de website *Bach-digital.de*.<sup>608</sup> Via de functie *Detailsuche* zijn de vocale teksten van de alle 204 kerkelijke cantates doorzocht op de woorden uit de genoemde reeks van 28 woorden.<sup>609</sup> De frequentie (het aantal keren dat elk woord voorkomt) van de verschillende woorden per cantatetekst is geteld, waarbij ook is gekeken naar afgeleide woorden en verbuigingen. Dat geldt bijvoorbeeld voor het woord *helfen* met afgeleide vormen als *hilfe, hülf*, die zijn meegeteld als *helfen*. De tellingen zijn verwerkt in een Excel-sheet. De complete lijst van deze tellingen is als bijlage opgenomen in APPENDIX D. Er zijn 87 verschillende cantates waarin minimaal één van de woorden uit het cluster *Trost, Tröster, trösten, getroost* één of meer keer voorkomt (tabel IV.1).

**TABEL IV.1.** Telling *Trost, Tröster, trösten/getröstet, getroost* in 204 cantates.

	<i>Trost</i>	<i>Tröster</i>	<i>trösten, getröstet</i>	<i>getroost</i>
Aantal cantates, waarin het woord voorkomt (1 of meer keer).	61	6	24	18
Het totaal aantal keren dat het woord voorkomt in de cantateteksten.	91	6	30	21

Hierbij dient te worden opgemerkt dat enkel een selectie op woorden uit het *Trost*-cluster een onvoldoende effectieve methode is om de belangrijkste cantates bij dit thema te identificeren (tabel IV.2). Een (frequent) gebruik van het woord *Trost* bewijst immers nog niet dat een

<sup>608</sup> *Bach-digital.de* is een project van onder meer de Staatsbibliothek Berlin en het Bach-Archiv Leipzig en bevat bron-documenten van Bachs werken (<https://www.bach-digital.de> geraadpleegd tussen 1/5/2017 en 8/5/2017).

<sup>609</sup> In deze telling is uitsluitend gekeken naar het aantal keer dat de woorden in de cantatetekst voorkomen; tekstherhalingen als retorisch element in de compositie zijn hier niet afzonderlijk meegeteld.

cantate het thema troost als centrale boodschap heeft en omgekeerd betekent het ontbreken daarvan niet automatisch dat troost geen thema van de cantate is.<sup>610</sup>

**TABEL IV.2.** Cantates waarin woorden uit het *Trost*-cluster meer dan 3x voorkomen.

BWV	Titel	Freq.	Woorden
38	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i>	5x	Trost (5x)
66	<i>Erfreut euch, ihr Herzen</i>	5x	Trost (5x)
113	<i>Herr Jesu Christ, du höchstes Gut</i>	5x	Trost (3x), trösten (2x)
153	<i>Schau, lieber Gott, wie meine Feind</i>	5x	Trost (2x), trösten (2x), getrost (1x)
21	<i>Ich hatte viel Bekümmernis</i>	4x	Trost (3x), trösten (1)
58	<i>Ach Gott, wie manches Herzeleid</i>	4x	getrost (4x) <sup>611</sup>

Zo komt het woord niet voor in bijvoorbeeld *Ich ruf zu dir Herr Jesu Christ* (BWV 177) en *Ein feste Burg ist unser Gott* (BWV 80), terwijl troost wel een belangrijk thema van de betreffende koraalcantates vormt op basis van de volledige cantatetekst en hymnologische informatie over de liederen. Dit eerste deel van het onderzoek dient daarom vooral om inzicht te krijgen in het gebruik van woorden, die in Luthers theologie sterk verwant blijken te zijn aan troost bieden en ontvangen.<sup>612</sup> Een nader onderzoek van de volledige strekking van de cantatetekst, de verwantschap met de hymnologische bronnen en het retorisch gebruik van de tekst in de muzikale compositie volgt later in dit hoofdstuk.

Voor de troostbehoeften zijn woorden geteld, die bij Luther vaak uitdrukking geven aan de situatie waarin de mens verkeert. Daarbij is rekening gehouden met synoniemen en verwijzingen. Zo wordt onder *Angst* ook *Furcht* en *Schrecken* begrepen. Naast *Teufel* is wel *Satan* meegeteld, maar niet *Feind*, omdat dat woord niet altijd verwijst naar de duivel (tabel IV.3). In alle 204 cantates komen de woorden *Not* en *Tod* veelvuldig voor, resp. 81 en 92 keer. Samen met het woord *Glaube* (82 keer, zie hierna) zijn dit de drie meest voorkomende van de onderzochte woorden. In de cantates met een woord uit het *Trost*-cluster komen bijna alle woorden, die uitdrukking geven aan de situatie van de *consolandus*, procentueel vaker

<sup>610</sup> Ook Jan Luth constateert dat in zijn verkennend onderzoek naar het woord ‘Trost’ in relatie met de dood in de cantates van Bach. Hij onderzocht “cantates van Bach waarin de woorden ‘Trost’, ‘getröstet’ en ‘tröstlich’ voorkomen in verband met de dood, met als doel na te gaan in welke betekenissen deze woorden worden gebruikt en op welke manier Bach ze muzikaal behandelt. De verschillende cantates die troost willen bieden in samenhang met dood en sterven, maar waarin het woord ‘troost’ niet voorkomt, blijven hier buiten beschouwing.” Hij verkende de volgende werken: BWV 19, 58, 60, 70, 82, 83, 92, 95, 108, 125, 126, 127, 133, 145, 161, 184. Zie LUTH 2014, 72.

<sup>611</sup> Strikt geteld komt het woord vier keer voor, echter wel met twee keer een directe herhaling in de tekst.

<sup>612</sup> Zie Hoofdstuk I en II.

voor dan bij alle cantates (tabel IV.3). Bij het woord *Tod* is het verschil het grootst, namelijk 12% meer; bij het woord *Teufel/Satan* is het verschil negatief (-2%).

**TABEL IV.3.** Troostbehoeften.

	<i>Not</i>	<i>Angst, Furcht, Schrecken</i>	<i>Tod</i>	<i>Sterben</i>	<i>Sünde/ Sünder</i>	<i>Teufel/ Satan</i>
<i>Alle 204 cantates</i>						
Aantal cantates waarin het woord min. 1x voorkomt.	81 (40%)	55 (27%)	92 (45%)	48 (24%)	60 (29%)	47 (23%)
<i>Cantates binnen het cluster 'Trost, Tröster, trösten, getrost'</i>						
Aantal cantates waarin het woord min. 1x voorkomt.	39 (45%)	31 (36%)	50 (57%)	28 (28%)	32 (37%)	18 (21%)
Verskil in percentages	+5%	+11%	+12%	+8%	+8%	-2%
Frequentie van de woorden	54	39	90	51	71	21

Van de *consolandus* wordt een attitude verwacht om troost te kunnen ervaren, die verband houdt met geloof en vertrouwen (tabel IV.4).

**TABEL IV.4.** Attitude van de mens om troost te kunnen ervaren.

	<i>Glaube</i>	<i>glauben</i>	<i>Zuversicht</i>	<i>Vertrauen</i>	<i>trauen</i>	<i>hoffen</i>	<i>warten</i>
<i>Alle 204 cantates</i>							
Aantal cantates waarin het woord min. 1x voorkomt.	82 (40%)	57 (28%)	21 (10%)	26 (13%)	19 (9%)	31 (15%)	22 (11%)
<i>Cantates binnen het cluster 'Trost, Tröster, trösten, getrost'</i>							
Aantal cantates waarin het woord min. 1x voorkomt.	41 (47%)	27 (31%)	14 (16%)	10 (11%)	10 (11%)	19 (22%)	8 (9%)
Verskil in percentages	+7%	+3%	+6%	-1%	+2%	+7%	-2%
Frequentie van de woorden	65	45	14	11	16	24	8

Het woord *Glaube/glauben* komt in de cantates het meest voor van alle onderzochte woorden, resp. 82 en 57 keer, en er zijn 109 cantates waarin minstens één van beide woorden voorkomt. In cantates waarin het *Trost*-cluster voorkomt, wordt vaker het woord *Glauben* gebruikt dan in het totaal van de cantates (7%). Ook de woorden *Zuversicht* en *hoffen* komen in deze cantates vaker voor (resp. 6% en 7%).

Voor troost die wordt gevraagd of verleend zijn woorden gebruikt die de inzet door de trooster omschrijven (tabel IV.5).

**TABEL IV.5.** Gevraagde of verleende inzet van de trooster.

	<i>helfen/ Hilfe</i>	<i>retten/ Retter</i>	<i>erretten</i>	<i>halten</i>	<i>erhalten</i>	<i>erquicken</i>
<i>Alle 204 cantates</i>						
Aantal cantates waarin het woord min. 1x voorkomt.	72 (35%)	12 (6%)	11 (5%)	35 (17%)	29 (14%)	26 (13%)
<i>Cantates binnen het cluster 'Trost, Tröster, trösten, getrost'</i>						
Aantal cantates waarin het woord min. 1x voorkomt.	31 (36%)	7 (8%)	7 (8%)	17 (20%)	12 (14%)	18 (21%)
Verskil in percentages	+1%	+2%	+3%	+3%	0%	+8%
Frequentie van de woorden	79	8	8	22	13	22

Bijna alle woorden komen iets vaker voor in de cantates met het *Trost*-cluster, maar niet significant. Het woord *erhalten* komt procentueel even vaak voor. Opvallende uitschieter naar boven is *erquicken* (8% meer).

In de etymologie bleek het begrip troost verwant aan woorden als kracht, sterkte, sterk en trouw (tabel IV.6).

**TABEL IV.6.** Troostende eigenschappen, vanuit de etymologische grondbetekenis.

	<i>Kraft/ kräftig</i>	<i>Stärke</i>	<i>stark</i>	<i>(ge)treu</i>
<i>Alle 204 cantates</i>				
Aantal cantates waarin het woord min. 1x voorkomt.	47 (23%)	15 (7%)	21 (10%)	53 (26%)
<i>Cantates binnen het cluster 'Trost, Tröster, trösten, getrost'</i>				
Aantal cantates waarin het woord min. 1x voorkomt.	18 (21%)	7 (8%)	10 (11%)	21 (24%)
Verskil in percentage	-2%	+1%	+1%	-2%
Frequentie van de woorden	33	12	13	36

Er zijn geen opvallende procentuele verschillen waarneembaar voor deze woorden in alle cantates vergeleken met de cantates uit het *Trost*-cluster.

Tot slot leiden deze tellingen tot een overzicht van twaalf cantates waarin alle geselecteerde woorden het meest frequent voorkomen, namelijk meer dan 18 keer. Bovendien is er één cantate (BWV 78) die geen woord uit het *Trost*-cluster bevat, maar op grond van de andere woorden tot een hoge eindscore komt (tabel IV.7).

TABEL IV.7. Totaaloverzicht cantates met hoogste frequentie geselecteerde woorden.

BWV	Titel	Score	Freq.	Woorden
3	<i>Ach Gott, wie manches Herzeleid</i>	11x	19x	Trost (2x), Glaube, glauben (3x), trauen, erhalten (2x), helfen (3x), retten, Not, Angst (2x), Tod, sterben (2x)
9	<i>Es ist das Heil uns kommen her</i>	12x	19x	Trost, Glaube (6x), trauen, Vertrauen, hoffen, halten, helfen (2x), Kraft (2x), Not, Tod, sterben, Sünde
21	<i>Ich hatte viel Bekümmernis</i>	11x	21x	Trost (3x), trösten (1), helpen (4x), erquicken (5x), Kraft, Stärke, treu, Not, Angst, Tod, sterben (2x)
38	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i>	11x	21x	Trost (5x), Glaube, trauen (2x), Vertrauen, helfen (2x), retten, erretten, Not (2x), Angst, Sünde (4x), Teufel
66	<i>Erfreut euch, ihr Herzen</i>	14x	25x	Trost (5x), Glaube, glauben, hoffen, halten (2x), helfen, erquicken, Kraft (2x), stark, treu, Not (2x), Angst (2x), Tod (4x), sterben
92	<i>Ich hab in Gottes Herz und Sinn</i>	11x	20x	Getrost, Glaube (2x), glauben, Vertrauen, halten (2x), stark (3x), treu (5x), Not, Angst, Tod, Teufel (2x)
101	<i>Nimm von uns, Herr, du treuer Gott</i>	9x	19x	Trost, helfen (4x), retten, stark, treu (2x), Not (3x), Tod (2x), Sünde (4x), Teufel
111	<i>Was mein Gott will, das g'scheh allzeit</i>	14x	27x	Trost, Glaube, glauben(2x), Zuversicht, Vertrauen (2x), hoffen, helfen (4x), treu, Not, Angst, Tod (3x), sterben, Sünde (7x), Teufel
113	<i>Herr Jesu Christ, du höchstes Gut</i>	8x	21x	Trost (3x), trösten (2x), Glaube (3x), erquicken, treu, Angst, Tod (2x), Sünde (7x), Teufel
134	<i>Ein Herz, das seinen Jesum lebend weiß</i>	11x	21x	Trost, trösten (2x), glauben (3x), trauen, helpen (2x), Kraft (2x), Stärke (2x), treu, Not, Tod (2x), sterben (3x), Teufel
147	<i>Herz und Mund und Tat und Leben</i>	12x	21x	Trost, trösten, Glaube (3x), glauben (2x), halten, helfen (4x), Kraft (4x), Stärke, Angst, sterben, Sünde, Teufel
153	<i>Schau, lieber Gott, wie meine Feind</i>	15x	28x	Trost (3x), trösten, getrost, Glaube, glauben, helfen (8x), erretten (2x), erquicken, Stärke, Not (2x), Tod, sterben (2x), Sünde, Teufel (2x)
	<i>Buiten Trost-cluster:</i>			
78	<i>Jesu, der du meine Seele</i>	10x	19x	glauben (2x), trauen, hoffen, helpen (2x), Kraft (3x), treu (2x), Not (1x), Tod (2x), sterben (1x), Sünde (4x)

Naast deze lijst is er een groep cantates die wel hoog scoort wanneer men kijkt naar het aantal verschillende woorden uit de selectie van 28 woorden, maar niet in de frequentie waarin die woorden voorkomen (tabel IV.8).

**TABEL IV.8.** Aanvullende lijst cantates met hoge score getelde woorden (10+ woorden).

<i>BWV</i>	<i>Titel</i>	<i>Score</i>	<i>Woorden</i>
33	<i>Allein zu dir, Herr Jesu Christ</i>	11x	Trost, Tröster, trösten, Glaube, Zuversicht, Vertrauen, hoffen, halten, helpen, Not, Sünde
73	<i>Herr, wie du willst, so schicks mit mir</i>	10x	Trost, Glaube, Zuversicht, hoffen, erhalten, helpen, Not, Tod, sterben, Sünde
93	<i>Wer nur den lieben Gott lässt walten</i>	10x	glauben, Zuversicht, trauen, hoffen, erhalten, helpen, treu, Not, Angst, Tod
120b	<i>Gott, man lobet dich in der Stille</i>	11x	Trost, getrost, Glaube, hoffen, helpen, Kraft, sterk, treu, Not, Tod, sterben
127	<i>Herr Jesu Christ, wahr' Mensch und Gott</i>	12x	trösten, Glaube, glauben, trauen, warten, halten, helpen, sterk, Angst, Tod, sterben, Sünde
165	<i>O heil'ges Geist- und Wasserbad</i>	11x	Glaube, glauben, Vertrauen, erhalten, helpen, erquicken, Kraft, treu, Not, Tod, Sünde
178	<i>Wo Gott, der Herr, nicht bei uns hält</i>	10x	Trost, trösten, Glaube, glauben, trauen, hoffen, helpen, erquicken, sterk, Teufel
184	<i>Erwünschtes Freudenlicht</i>	10x	Trost, trösten, Glaube, trauen, hoffen, Kraft, Not, Tod, sterben, Sünde

Uit deze analyses van het woordgebruik komen veel koraalcantates naar voren. In tabel IV.7 zijn het er 8 van de 13 en in tabel IV.8 zijn het er 4 van de 8.<sup>613</sup> Op basis van het onderzochte idioom en het feit dat met name de oudere kerkliederen zijn gebruikt in veel koraalcantates is dat geen onverwachte uitkomst.<sup>614</sup> Zoals in het vorige hoofdstuk geconstateerd was er veel aandacht van de orthodoxe hymnologen voor een herwaardering van de troostopvattingen uit de begintijd van de Reformatie.<sup>615</sup> Na een globaal overzicht van de thema's met betrekking tot troost die in de gevonden cantates een rol spelen, worden vervolgens delen van de koraalcantates uit tabel IV.7 verder onderzocht, waarbij wordt bekeken in welke mate de invloed van hymnologen herkenbaar is in met name de teksten van cantateteksten.

## IV.2. Thema's met betrekking tot troost

De inhoud van de hoogst scorende cantates op basis van de frequentie van de geselecteerde woorden (tabel IV.7), wordt hierna kort beschreven in relatie tot het thema troost. De volle-

<sup>613</sup> Van de 204 onderzochte cantates zijn er 54 aan te merken als koraalcantates.

<sup>614</sup> Van de 39 koraalcantates uit 1724/1725 zijn er 8 met een lied van Martin Luther. De verdeling naar ontstaanstijd is als volgt: er zijn 22 cantates met lied uit de 16<sup>e</sup> eeuw, waarvan 12 uit de begintijd van de Reformatie. En er zijn 17 cantates met lied uit de 17<sup>e</sup> eeuw, waarvan 8 uit de eerste helft en 9 uit de tweede helft van de 17<sup>e</sup> eeuw. Zie ook het overzicht in APPENDIX G.

<sup>615</sup> Zie hiervoor Hoofdstuk III.

dige teksten van de acht koraalcantates zijn opgenomen in APPENDIX C. Hoewel elke cantate eigen invalshoeken heeft, zijn in de geselecteerde cantates de volgende hoofdthema's in relatie tot troost te vinden (de meeste cantates bevatten overigens meer thema's):

- Troost als gevolg van rechtvaardiging door het geloof: BWV 3, 9, 111, 147. Dit betreft troost met het oog op het eeuwige zielenheil. Met name bij de genoemde eerste drie is dit duidelijk, vanwege het gebruik van een geloofslid als basis. In elk van deze cantates vormt de oproep om te geloven en te vertrouwen op God de troostrijke kernboodschap.
- Troost na boetedoening als gevolg van zondebesef: BWV 21, 38, 78, 101, 113. Dit betreft troost met het oog op herstel van de relatie met Christus. Deze cantates leggen veel nadruk op de bedreigde ziel, die troost zoekt vanwege angst voor het lot na de dood. Dit uit zich in *Anfechtungen*, voortkomend uit zondebesef, die de angst aanwakkeren dat de ziel verloren is. Deze angst geldt vanwege zonde in het algemeen (BWV 38, 78) of met een specifieke vermelding van de nood in het stervensuur (BWV 21, 101, 111, 113). Uiteindelijk richt de troostboodschap zich ook in deze tweede groep cantates steeds op rechtvaardiging door het geloof. Met name de zwakgelovige lijdt immers onder de *Anfechtungen*, vanwege de angst dat zijn geloof mogelijk niet voldoende is om behouden te worden. De vergeving van de zonde stemt tot een gerust geweten (BWV 78, 113) en geeft de zwakgelovige hoop (BWV 66).
- Troost te midden van bedreigingen in het aardse leven. Dit betreft troost met betrekking tot gebeurtenissen in het leven die leed veroorzaken en waarvan ook de christen niet gevrijwaard is: vanwege bedreigingen door vijanden (BWV 153) of vanwege persoonlijk lijden (BWV 3). Hier helpt vertrouwen op God en geduldige overgave aan zijn wil (BWV 92, 111). Dat kan de gelovige sterk en zelfs strijdlustig maken (BWV 92). Troost wordt met name ervaren wanneer de gelovige zich het beeld van Christus' offer, zijn lijden aan het kruis, voor de geest haalt (BWV 3, 78, 92, 101, 153).
- Dankbare aanvaarding van de reeds ervaren troost. Dit wordt geuit door dankzegging en lofprijzing van Christus, die de gelovige ziel beschermt en troost (BWV 66, 134, 147) en door de overgave, waarmee de gelovige zijn hart in ruil voor deze troost aan Christus schenkt (BWV 78).

Opvallend zijn de verschillen in de opbouw van de troostende argumentatie. Zo beginnen sommige cantates bij de noodsituatie, waarin er behoefte is aan troost en werken toe naar het punt waarop dat bereikt is (BWV 3, 21, 38, 153). Andere cantates beginnen juist bij de getrooste eindsituatie en kijken terug naar waar men vandaan kwam en welke weg is afgelegd

(BWV 66, 78, 92). In een aantal gevallen leidt dat tot een afsluitend deel met advies voor anderen (BWV 9, 111, 147), en soms tot een lofprijzing (BWV 21, 38, 134). Veel cantates sluiten af met een gebed: om een sterk geloof (BWV 3, 78), of om zegen in het laatste levensuur (BWV 101, 111, 113, 153).

In de volgende paragrafen worden enkele delen van de *koraalcantates* uit deze selectie uitgelicht. Het betreft BWV 3, 9, 38, 78, 92, 101, 111 en 113. Aan de hand van hymnologisch commentaar bij het betreffende lied wordt onderzocht of dit aanvullend of nieuw inzicht biedt in de troostende argumentatie en de wijze waarop die zowel in tekst als muziek wordt uitdrukt.

### **IV.3. Koraalcantates vergeleken met hymnologisch commentaar**

De koraalcantates uit de gemaakte selectie bevatten met name oude liederen, waarvan de hymnologen aan het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw door een goede uitleg de betekenis en troostende waarde opnieuw toegankelijk wilden maken. In deze paragraaf worden delen uit deze koraalcantates in detail vergeleken met de commentaren van Johann Martin Schamel (1668-1742). Er is gekozen voor deze hymnoloog, omdat in Hoofdstuk III een specifieke relatie werd aangetoond tussen de toelichtingen in zijn *Evangelischer Lieder=Commentarius* (1724) en enkele cantateteksten. Voor de Bijbelverwijzingen is gebruik gemaakt van de Bijbel met commentaar verzorgd door Abraham Calov uit 1681-82, waarin per vers uitleg van Luther is samengebracht. In deze paragraaf wordt met name gekeken naar aspecten die verband houden met de aan troost gerelateerde doelen van de hymnologen, zoals uitleg van verouderde begrippen, voorkomen van verwarring, nadruk op troost uit het geloof en de stimulans van de juiste houding van de gelovigen aangaande boetvaardigheid en geloofsvertrouwen. De koraalcantate *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* (BWV 38) wordt hier niet besproken, omdat deze nader zal worden bestudeerd in de casestudie (zie Hoofdstuk V). De cantates zijn hierna in chronologische volgorde opgenomen.

*Nimm von uns, Herr, du treuer Gott* (BWV 101)

Deze koraalcantate voor de tiende zondag na *Trinitatis* is gebaseerd op een lied van Martin Moller uit 1584, ontstaan in een periode van pestepidemie. De liedtekst is een vrije vertaling van een gedicht uit 1541 dat in Wittenberg in het Latijn verscheen: *Aufer immensam*. De melodie is van het Lutherlied *Vater unser im Himmelreich*. De cantate werd voor het eerst



uitgevoerd op 13 augustus 1724. De lezing van die zondag gaat over de reiniging van de tempel (Luc. 19:41-48). In de uitleg van Calov ligt de nadruk op mensen in Jeruzalem die uit hoogmoed Gods Woord verachten en zondigen, maar daarna niet tot inkeer komen en boete doen.<sup>616</sup> Het is deze onverzettelijkheid, die volgens Calov de oorzaak is van de rampspoed die Jeruzalem onverwacht zou treffen (Luc. 19:41-44).<sup>617</sup> De centrale boodschap in deze cantate is echter erkenning van eigen zonden en daardoor tijdig boete kunnen doen. De wisselwerking tussen angst voor verdiende straf en de troost van de genade vormen de hoofdmotieven.<sup>618</sup>

De tekst bestaat uit een reeks smeekbeden tot God, om de mens te sparen in allerlei concreet benoemde situaties van grote nood (zoals *Krieg und teurer Zeit, Seuchen, Feur und großem Leid, Unglückswetter*). Vanuit de bekentenis dat terugkerende menselijke zonden weliswaar een straf rechtvaardigen, wordt God gebeden om vijanden, duivel, nood en dood niet de overmacht te laten krijgen. Met een beroep op het losgeld dat Jezus met zijn dood reeds voor de hele wereld heeft betaald, wordt om Gods barmhartigheid, hulp en zegen gesmeekt bij de *Anfechtungen* die het geloof verzwakken. In de bas-aria (deel 4) ligt het omslagpunt van verzet naar overgave (zie hierna).

De tekst van het lied wordt bijna volledig gevolgd en is in de delen 3-6 uitgebreid met vrije dichtregels. In de aanvullende teksten zijn opvallende overeenkomsten te vinden met de toelichting van Schamel, zoals de toevoeging “bösen Sündenknechten” en “sündlich Tun” in deel 2. Jeruzalem wordt als voorbeeld genoemd in de cantatetekst, passend bij Schamels opmerking “Auch Fromme sind nicht unschuldig” (onderstrepingen door LV).

Liedstrofe 2, met toelichting Schamel <sup>619</sup>	BWV 101:2 Aria (T)
Erbarm (b) dich deiner bösen Knecht * wir bitten Gnad und nicht das Recht: Denn so du HErr den rechten Lohn uns geben wollst nach unserm (c) Thun so müst die gantze Welt vergehn	Handle nicht nach deinen Rechten Mit uns bösen Sündenknechten, Lass das Schwert der Feinde ruhn! Höchster, höre unser Flehen, Dass wir nicht durch sündlich Tun

<sup>616</sup> CALOV III/1, 595. De volledige tekst uit Calov bij deze lezing is opgenomen in APPENDIX A [A29].

<sup>617</sup> In de uitleg verwijst Calov ook naar anderen die door hun houding verstoten werden: Lucifer werd om die reden uit de hemel verbannen, Judas uit het apostelambt (CALOV III/1, 594).

<sup>618</sup> Jerusalem wordt enkel genoemd in de laatste regel van 101:2. Waar er bij cantate BWV 46 (met name 46:2), eveneens voor deze zondag, discussie is over hoe de vernietiging van Jeruzalem moet worden geduid: als straf voor de joden (wegens het ontkennen en doden van Christus) of als waarschuwing (God straft zelfs Jeruzalem, hoe zal hij dan andere volken treffen die geen boete doen?), is dat in deze cantate en ook in BWV 102 niet aan de orde; zie Michael Marissen, *Bach and God* (Oxford 2016), 69 voetnoot 12; in BWV 101 en 102, en ook in het tweede deel van BWV 46 ligt de nadruk op zondebesef, boete doen en troost vinden.

<sup>619</sup> SCHAMEL 1724, 633.

<p>und könt kein Mensch vor dir bestehn.</p> <p>* Siehe meinen Christianum p. 198.</p> <p>(b) Erbarm) Es giebt eine besondere Art Atheisten s.z.r. die stets in wissentlichen <u>groben Sünden</u> leben und fortfahren / und doch daneben GOTT anrufen: Erbarm dich unser! meynen auch, sie haben einen gnädigen GOTT. Prüfe sich ein jedweder, und mercke Ps. 5,5 wie auch Jer. 15,5.</p> <p>(c) <u>Thun</u> Auch Fromme sind nicht unschuldig. Siehe den Schluß Dis sind die heil. zehen Gebot &amp;c. Dan.9,7 sqq. Ps.19,13.</p>	<p>Wie Jerusalem vergehen!</p>
--	--------------------------------

Schamel verwijst hier naar de slotregels van het lied *Dies sind die heilige zehen Gebot*: “Es ist mit unserm Tun verlorn / verdienen doch eitel Zorn” en naar Dan. 9:7. Calov geeft Dan. 9:7 als volgt weer (onderstrepingen door LV):

v.7. **Du HERR bist gerecht** / (du HErr / der du wegen solcher unser Unbußfertigkeit mit deiner Straffe uns heimgesucht hast) **wir aber müssen uns schämen** / (wegen vieler schändlichen Sünden und Übertretungen) **wie es denn jetzt** (umb derer selben willen / wegen deiner Gerechtigkeit) **geheth denen von Juda / und denen von Jerusalem / und dem gantzen Israel / beyde denen / die nahe und ferne sind in allen Landen / dahin du uns verstossen hast** / (da etliche in Assyrien / etliche in Egypten / etliche in Chaldäa / etliche anderswo in Elend schwebeten / ) **umb ihrer Missethat willen / die sie an dir begangen haben.** (dir GOTT dem HErrn sündigt man eigentlich Ps. LI.6. Herr Lutherus T. IX. Altenb. p. 1385. GOTT weiß und erkennet / was in unserm Hertzen verborgen ist / darumb straffet er uns gnädig und väterlich / und zuletzt / wenn seine Straffe aufhöret / offenbaret er sich uns / und saget: Ich bin dein Gott / der ich dich liebe / ich habs hertzlich und freundlich gemeinet / da werden denn die wiederumb allgemach aufgerichtet / und können sich alsdann trösten mit der Gnade und Freudigkeit Gottes).<sup>620</sup>

In dit commentaar spreekt Calov van de verdiende straf, maar voegt aan het eind troostrijk commentaar van Luther toe. De tekst van het tweede deel van de bas-aria (BWV 101:4) vertoont hiermee overeenkomsten: “Ach, stelle doch die Strafen ein / und trag aus väterlicher Huld / mit unserm schwachen Fleisch Geduld!”. In deze aria is alleen de eerste tekstregel van het lied overgenomen, maar de melodie keert met name in het tweede deel vaker terug. Martin Petzoldt stelt over deze combinatie: “So entsteht auch musikalisch die Spannung zwischen

<sup>620</sup> CALOV II/1, 997.

Zorn und Gnade, des Zorns durch die unablässig das Sich-Überschlagen und Zusammen-schlagen der Flammen wiedergebende dauernd wiederholte Oboenmotiv und der Gnade durch die instrumental-objektivierende Musikalisierung der Liedstrophe”.<sup>621</sup> De aria verwoordt eerst de angst voor Gods straf: “Warum willst du so zornig sein? / Es schlagen deines Eifers Flam-men / Schon über unserm Haupt zusammen”. De vlammen zijn hier niet terug te voeren op de liedtekst en worden door Petzoldt enkel aangemerkt als symbool van Gods toorn. Konrad Klek duidt de vlammen als een “*Dies irae*-Motiv”.<sup>622</sup>

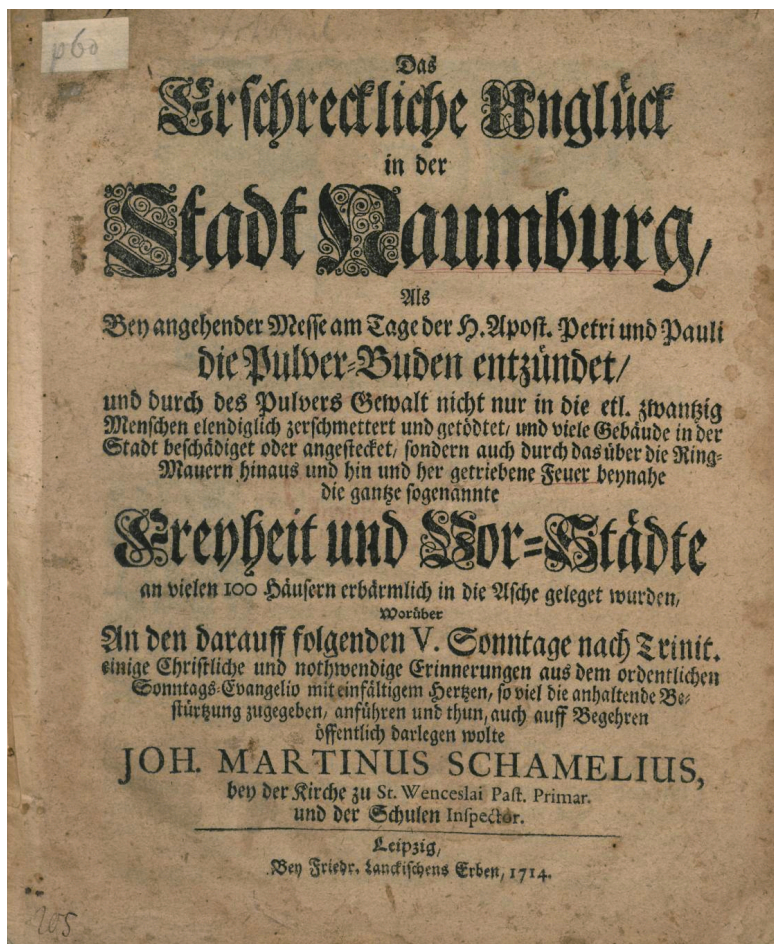


FIG. IV.1a. Titelpagina van de gepubliceerde boetpreek door Johann Martin Schamel na de stadsbrand in Naumburg 1714. Staatsbibliothek zu Berlin, Preußisches Kulturbesitz. Sign.: Tf 2396.

<sup>621</sup> PETZOLDT 2004, 233.

<sup>622</sup> KLEK 2015, 87.



FIG. IV.1b. Titelpagina van de gepubliceerde boetepreek door Adam Gschwend na de stadsbrand in Naumburg 1716.<sup>623</sup>

In de toelichting bij het woord “Feur” in strofe 1 vraagt Schamel echter expliciet aandacht voor deze bedreiging: “(a) Feur) Naumburg gedencke dran! Anno 1714. d. 29. Jun. 1716 d. 30. April. 1718 d. 6. Juli”.<sup>624</sup> Deze data verwijzen terug naar grote stadsbranden in Naumburg, waarvan Schamel die in 1716 persoonlijk als zeer traumatisch heeft ervaren, omdat hij daarbij zijn huis en bibliotheek verloor (fig. IV.1a en b).<sup>625</sup> De terugblik op deze rampspoed klinkt in

<sup>623</sup> Aan het eind van deze preek citeert Gschwend de strofen 1, 6 en 7 van het lied Nimm von uns, Herr, du getreuer Gott. In: Gschwend, Adam, *Miscellanea Numburgica, das ist: Allerhand Naumburgische Merckwürdigkeiten, in welchen befindlich I. Die Göttl. Brand- u. Bußpredigt Amos IV. 11.12. [...]* 1716, 28. De afbeelding van de oorspronkelijke titelpagina van de preek is overgenomen van [www.feuerwehrgeschichte.de/naumburg/Quellen/cq\\_1716-04-30\\_Stadtbrand.jpg](http://www.feuerwehrgeschichte.de/naumburg/Quellen/cq_1716-04-30_Stadtbrand.jpg).

<sup>624</sup> SCHAMEL 1724, 633.

<sup>625</sup> SCHAMEL 1743, 43.

de wanhopige en herhaalde waarom-vraag door de bas, de beweeglijke vlammen van Gods toorn zijn hoorbaar gemaakt in de levendige hobopartij (*vivace*). In het tweede deel van de aria vraagt de zanger om Gods genadevolle straf, terwijl de koraalmelodie opnieuw klinkt. Petzoldt onderzoekt het verband met een gecombineerde tekstplaatsing van de corresponderende tekst van het lied en de cantate, maar overtuigt niet.<sup>626</sup> Bach gebruikt in de hele cantate, met uitzondering van de eerste aria (deel 2), verwijzingen naar en citaten uit de melodie (*Vater unser im Himmelreich*). De hymnologen uitten hun zorgen over verwarring door hergebruik van melodieën, waarvan het karakter niet meer aansloot bij de nieuwe tekst.<sup>627</sup> In deze koraalcantate heeft Bach juist de vertrouwdheid met deze melodie benut, waardoor de hele cantate het karakter van een gebed krijgt. Het lijkt daarom aannemelijker dat met de tekst “väterlicher Huld” in de aria de verwijzing naar het *Vater unser* wordt onderstreept. Het troostende samenspel dat hierdoor ontstaat, combineert angst en boetvaardigheid tot een gebed om hoop op genade.

Het commentaar bij strofe 5 bevat de toevoegingen “böse Geist” en “Fromme” die in de cantatetekst voorkomen. Bovendien is de tekst “Wir treffen hier auf dieser schmalen Bahn sehr viel Hindernis im Guten an” mogelijk geïnspireerd door Rom. 12:21, “Laß dich nicht das böse überwinden / sondern überwinde das böse mit gutem”, waarnaar Schamel verwijst (onderstrepingen door LV).<sup>628</sup>

<i>Liedstrofe 5, met toelichting Schamel</i> <sup>629</sup>	<i>BWV 101:5 Choral en Recitatief (T)</i>
<p>Die Sünd hat uns (<i>d</i>) verderbet sehr der Teuffel plagt uns noch vielmehr die Welt / auch unser Fleisch und Blut uns allezeit (<i>e</i>) verführen thut! Solch Elend kennst du / HErr / allein ach laß * uns dir befohlen seyn!</p> <p>* Andere: es dir zu Hertzen gehn. (<i>d</i>) verderben) hierzu gehöret lebendiges Erkän- nüb / dafern das Gebet soll von Hertzen gehen. Rom. 7,24. Denn wir denken immer, wir seyn gar gut. conf. meine Vindic. über den Catechis- mum p.97. (<i>e</i>) allezeit) Könnte wohl offermahls heissen. Man muß diß dem Autori zu gut halten, und den Text</p>	<p><b>Die Sünd hat uns verderbet sehr.</b> So müssen auch die <u>Frömmsten</u> sagen Und mit betränten Augen klagen: <b>Der Teufel plagt uns noch viel mehr.</b> Ja, dieser <u>böse Geist</u>, Der schon von Anbeginn ein Mörder heißt, Sucht uns um unser Heil zu bringen Und als ein Löwe zu verschlingen. <b>Die Welt, auch unser Fleisch und Blut</b> <b>Uns allezeit verführen tut.</b> <u>Wir treffen hier auf dieser schmalen Bahn</u> <u>Sehr viel Hindernis im Guten an.</u> <b>Solch Elend kennst du, Herr, allein:</b> Hilf, Helfer, hilf uns Schwachen, Du kannst uns stärker machen!</p>

<sup>626</sup> PETZOLDT 2004, 233.

<sup>627</sup> Zie Hoofdstuk III.

<sup>628</sup> CALOV III/2, 159.

<sup>629</sup> SCHAMEL 1724, 633.

der Beharrlichkeit der Gläubigen nicht entgegen setzen. Denn was wär das vor ein Christenthum, in einem Tage sich bald den H. Geist treiben, bald den bösen Geist Wechsels-weise verführen lassen? Liesse wider gratiam confirmantem in 1.Petr.1,5 und 2.Petr.1,2. wider das Wort Christi Luc. 8,15. wider den Sinn der Wiedergebohrnen 1. Joh. 3,9 &c. Phrases poetica sind nicht gleich propheticae. Siehe meine Vindicias des Catechismi, p. 96. Gilt also denen, die nicht wachen und verführet werden. Fromme werden immer versucht, aber sie lassen sich nicht überwinden. Rom. 12,21. Sichere schieben immer alles auf den Teuffel, quasi! der hat mich geritten, Siehe No. 225.v.17. forn.

**Ach, lass uns dir befohlen sein.**

Petzoldt benoemt een tweedeling tussen de erkenning van Gods trouw en genade (verwoord in BWV 101:3) en de bekentenis van zonde en verleiding in deel 5. Hij stelt: “Insofern gibt es eine inhaltliche Zweiteilung, die aber durch Bach nicht wirklich hörbar gemacht wird”.<sup>630</sup> Schamel waarschuwt in zijn commentaar juist voor het uitvergroten van een tegenstelling zoals de tekstdichter van het lied die heeft gemaakt, hetgeen een verklaring kan bieden voor Bachs terughoudendheid.

Zoals blijkt uit de in BWV 101:4 overgenomen vlammen uit het “Feuer” van strofe 1, is het denkbaar dat commentaar van Schamel ook op andere plaatsen is verwerkt dan enkel bij de betreffende strofe. Dat geldt mogelijk ook voor zijn herhaalde nadruk op het feit dat de zonde vaak terugkeert en bovendien voor iedereen geldt. Zo staat in de uitleg over “allezeit” in strofe 5: “Könte wohl offermahls heissen” en “Fromme werden immer versucht”. Ook bij strofe 2 benadrukt Schamel “stets in Sünden leben” en “auch Fromme sind nicht unschuldig”. In het openingsdeel van de cantate legt Bach al een muzikale nadruk op het woord “allzumahl” uit strofe 1 (muziekvoorbeeld IV.1). Het woord wordt enkele keren herhaald en krijgt algemene geldigheid, doordat in m. 157 alt, tenor en bas en in m. 159 alle stemmen de tekst tegelijk zingen. Bovendien is het continuo alleen in deze maten teruggebracht tot één toon (*tasto solo*). Hierdoor wordt uitgedrukt dat de verdiende straf voor allen geldt. Het gebruik van een driestemmig *Posaunen*-koor versterkt daarbij het boetekarakter.<sup>631</sup>

<sup>630</sup> PETZOLDT 2004, 234.

<sup>631</sup> Ibid., 230.

MUZIEKVOORBEELD IV.1. BWV 101:1 (m. 157-160).

The image shows a musical score for BWV 101:1, measures 157-160. It consists of five staves. The top staff is a vocal line with lyrics: ', ver - die - net ha - ben all - zu - mal. The next four staves are instrumental parts, each with lyrics: all - zu - mal, all - zu - mal. The bottom staff is a bass line with lyrics: all - zu - mal, all - zu - mal. The score is in G major and 3/4 time.

*Herr Jesu Christ, du höchstes Gut* (BWV 113)

Deze koraalcantate componeerde Bach voor de elfde zondag na *Trinitatis*, 20 augustus 1724 op basis van het boetelied van Bartholomäus Ringwaldt (1588). De lezingen zijn uit 1 Kor. 15:1-10 en Luc. 18:9-14, de gelijkenis van de Farizeer en de tollenaar. Het thema is de zondaar, die zich schuld bewust (met *Gewissens-Angst*) richt tot God en Jezus en smeekt om vergeving, omdat Jezus al voor zijn zonden heeft geboet.<sup>632</sup> Het lijden van Christus op aarde spiegelt het lijden van de mens. “Ich weiß, daß mir das Herz zerbräche, wenn mir dein Wort nicht Trost verspräche” in de aria (deel 3) verbindt de belofte van troost aan de reeds ervaren zorgzaamheid van God: “Sein Wort hat mir so vielen Trost gebracht, dass mein Herze wieder lacht” in deel 4.<sup>633</sup>

In het openingskoraal bezingt het koor de situatie van de bedrukte ziel: “Sieh doch, wie ich in meinem Mut / mit Schmerzen bin beladen / und in mir hab der Pfeile viel / die im Gewissen ohne Ziel / mich armen Sünder drücken” (BWV 113:1). Schamel benadrukt dat de *Pfeile* gezien moeten worden als “stimuli conscientiae, Gewissensnoth, Anfechtungen, Plagen Job 6/4. 1 Cor. 15,56”.<sup>634</sup> Ze treffen iemand niet op een kort moment, maar dringen diep door en blijven het geweten kwellen. Dat blijkt ook uit wat Calov verduidelijkt bij Job 6:4:

v.4. **Denn die Pfeile des Allmächtigen**/ (die Züchtigungs Pfeile / welche mir als Straff-Pfeile vorkommen) **stecken in mir** / [...] **derselben Grimm säufft auß meinen Geist** / (wegen der

<sup>632</sup> PETZOLDT 2004, 283, meldt dat dit lied in het *Dresdner Gesangbuch* 1725 als opschrift heeft “Von der Gewissens=Angst”. Ook Schamel geeft enkel “Gewissens=Angst” als inleiding.

<sup>633</sup> *Ibid.*, 285, stelt: “Es handelt sich bei der Verheißung des Trostes und beim Trösten um die genuine Hirtentätigkeit Gottes, die musikalisch den Charakter des Pastoralen herbeiruft”.

<sup>634</sup> SCHAMEL 1724, 327.

großen Macht / und Hefftigkeit der Pfeile: dieselbe haben mich nicht nur allein plötzlich / wie die Pfeile sehr plötzlich durch die Luft schiessen [...] überfallen / sondern auch mein Hertz tieff verwandelt / sind wegen ihrer Schärffe und Gifft sehr durchdrungen / [...] haben mich gantz krafftlos gemacht.<sup>635</sup>

Bij 1 Cor. 15:56 (“Aber der Stachel des Todes ist die Sünde. Die Krafft aber der Sünden ist das Gesetz”) haalt Calov Luthers commentaar aan:

Wann aber Sünde da ist / und gefühlet wird im Gewissen / so bald hat der Tod Spieß und Schwerdt / und wil den Menschen schlechts erwürgen / und erwürget ihn auch / wo ihm nicht Hülffe geschiehet.<sup>636</sup>

De gezongen regels van het lied worden afgewisseld met instrumentale partijen voor beide hobo's. De beweeglijke partij voor eerste viool met 16<sup>e</sup> noten gaat steeds door en symboliseert hier mogelijk de niet-aflatende *stimuli conscentiae* (muziekvoorbeeld IV.2). Het feit dat deze beweging wordt voortgezet in de aria voor alt (deel 2) versterkt de voortdurende gewetensnood.<sup>637</sup> Deze aria volgt zowel tekst als melodie van de tweede liederstrofe, die Bach eerder ook verwerkte in *Aus der Tiefen ruf ich, Herr, zu dir* (BWV 131) en die, zoals Petzoldt en Klek ook opmerken, een sterke verbinding heeft met boetepsalm 51 *Miserere mei*.<sup>638</sup> Zij merken echter niet een onopvallende tekstaanpassing op: “Auf dass ich nicht mit großem Weh” wordt in de cantate “für großem Weh”, waarmee de zondenlast nog sterker wordt benadrukt. Schamel wijst bij de voorafgaande zin “Am Holz mit Todesschmerzen” in deze liederstrofe op 1 Petr. 2:24.<sup>639</sup> Calov benadrukt daarbij met Luthercitaten meermaals de betekenis van het passieverhaal voor de zonde (onderstrepingen door LV):

**v.24. Welcher unsere Sünde selbst geopffert hat an seinem Leibe / auff dem Holtz / auff daß wir der Sünden abgestorben / der Gerechtigkeit leben** / (Es. LIII.4.5. Matth. IIX.17. Gesch. IIX.32.folg. Rom. VI.2.11. c. VII.1.6. Herr Luth. in der Kirchen=Postill: Da hörestu die rechte Predigt von der Passion / wie S. Petrus nicht allein das eine Stück vom Leiden Christi lehret / sondern beyde bey einander setzt / nemlich die Krafft / oder den Nutz / und das

---

<sup>635</sup> CALOV I/2, 37.

<sup>636</sup> CALOV III/2, 367.

<sup>637</sup> Deze aanname komt overeen met DÜRR 1995, 556, die in de toonladderfiguren in deel 2 de last van de zondaar herkent.

<sup>638</sup> PETZOLDT 2004, 285; KLEK 2015, 91.

<sup>639</sup> SCHAMEL 1724, 325.



Exempel / Wie S. Paulus auch pfllegt zu thun. Denn er machets allhie zum Opfer für unsere Sünde / das ist ein solch Werck / das GOtt so wol gefällt / daß er dadurch versöhnet wird / und solches annimt zur Bezahlung für aller Welt Sünde. [...] Christus hat / spricht er / unsere Sünde auff sich genommen / und also gelitten / das ihm allein gebühret / das es heisse ein Opfer für unser aller Sünde.<sup>640</sup>

MUZIEKVOORBEELD IV.2. BWV 113:1 (m. 55-62)

The image shows a musical score for BWV 113:1, measures 55-62. The score is in G major and 3/4 time. It features a vocal line with lyrics and a basso continuo line with figured bass notation. The lyrics are: "und in mir hab der Pfei - - - le viel,". The score is arranged in a system with five staves: two for the vocal line (Soprano and Alto), two for the basso continuo line (Tenor and Bass), and one for the figured bass. The lyrics are written below the vocal staves. The figured bass notation is written below the bass staff.

<sup>640</sup> CALOV III/2, 997f.

Ook in de volgende aria voor bas (BWV 113:3) keren de snelle 16<sup>e</sup> noten uit deel 1 en 2 terug, maar nu in de eerste regels van de zangpartij, met coloraturen bij die tekstfragmenten, waar de ik-persoon zich nu volledig bewust is van zijn zonde: “nicht recht vor Gott gewandelt” en “ihn mißhandelt” (muziekvoorbeeld IV.3). Pas wanneer gewetensnood door de mens bewust wordt ervaren kan er sprake zijn van boetedoening in deel 3.

**MUZIEKVOORBEELD IV.3.** BWV 113:3 (m. 11-14)

The image shows a musical score for BWV 113:3, measures 11-14. It consists of two systems of music. The first system starts at measure 11 and the second at measure 13. Each system has three staves: a vocal line (soprano clef), a vocal line (alto clef), and a basso continuo line (bass clef). The lyrics are written below the vocal lines. The basso continuo line includes figured bass notation (numbers 6, 7, 8, 5, 4, 7, 6, 7). The key signature is one sharp (F#) and the time signature is 3/4.

Petzoldt merkt bij deze aria op dat de eerste vier regels (m. 1-17) beduidend minder aandacht krijgen dan de laatste twee (m. 17-42) en verwijst daarvoor naar de pastorale onderbouwing in ondermeer Psalm 23:4.<sup>641</sup> Het liedcommentaar van Schamel legt echter een accent op boetvaardigheid, waaruit zijn begrip *Hertzbrechende* is opgenomen in de slotregels van de aria (onderstrepingen door LV).

<i>Liedstrofe 3 en 4, met toelichting Schamel</i> <sup>642</sup>	<i>BWV 113:3 en 4</i>
3. Fürwahr, wenn mir das kömmet ein (c) was ich mein Tag begangen so fällt mir auf das Hertz * ein Stein	3. ARIA (B) <b>Fürwahr, wenn mir das kömmet ein,</b> Dass ich nicht recht vor Gott gewandelt Und täglich wider ihn misshandelt,

<sup>641</sup> PETZOLDT 2004, 285.

<sup>642</sup> SCHAMEL 1724, 325f.

<p>und bin mit Furcht umfangen ja ich weiß weder aus noch ein und müste stracks verlohren seyn wenn ich dein Wort nicht hätte.</p> <p>* Stein) sind das Worte / oder redest du aus Erfahrung? (c) was ich) Ich empfinde es bey mir selber / wenn ich diese <u>Hertzbrechende</u> Worte singe, daß mir gantze <u>Thränen=Flüsse</u> aus den Augen rinnen; sagt der seel. Müller in Rostock in der Seelen=Mus. Praef. p.58&amp;75.</p>	<p>So quält mich Zittern, Furcht und Pein. Ich weiß, <u>dass mir das Herze bräche</u>, Wenn mir dein Wort nicht Trost verspräche.</p>
<p>4. <u>Aber</u> dein heilsam Wort das macht mit seinem süßen Singen daß mir das Hertze wieder lacht als wenss beginnt zu springen dieweil es alle Gnad verheißt denen <u>die mit</u> (d) zerknirschtem Geist zu dir o Jesu! kommen.</p> <p>(d) zerknirschten) Diese Sprache verstehen die Bußfertigen. Vielleicht hat manchem noch nie einmahl das Hertz gepochet / wie kan es denn gar zerknirschet seyn? nach Ps. 51/19. 3. Mac. 2/18.</p>	<p>4. CHORAL; REZITATIV (B) <b><u>Jedoch</u> dein heilsam Wort, das macht Mit seinem süßen Singen,</b> Dass meine Brust, Der vormals lauter Angst bewusst, Sich wieder kräftig kann erquicken. Das jammervolle Herz Empfindet nun nach <u>tränenreichem Schmerz</u> Den hellen Schein von Jesu Gnadenblicken; Sein Wort hat mir so vielen Trost gebracht, <b>Dass mir das Herze wieder lacht,</b> <b>Als wenss beginnt zu springen.</b> Wie wohl ist meiner Seelen! Das zagende Gewissen kann mich nicht länger quälen, <b>Dieweil Gott alle Gnad verheißt,</b> Hiernächst die Gläubigen und Frommen Mit Himmelsmanna speist, <b>Wenn wir nur mit zerknirschtem Geist Zu unserm Jesu kommen.</b></p>

Schamels citaat van Heinrich Müllers *Thränen=Flüsse* keert terug als *tränenreichem Schmerz* in BWV 113:4. Voorts valt op dat er kleine aanpassingen zijn gemaakt ten opzichte van de liedtekst die het contrast tussen beide delen accentueren (*aber/jedoch*) en de tekst sterker persoonlijk betrekken dan de liedtekst doet (*wir/unserm*). Petzoldt duidt de functie van deze perspectiefwisseling “um die aktive Reue auf die Gemeinde personalisieren zu können”.<sup>643</sup> De aanpassing sluit echter met name aan bij de 18<sup>e</sup>-eeuwse kritiek dat boeteliederden te weinig doorleefd werden en blijkt hier uit Schamels opmerking “sind das Worte / oder redest du aus Erfahrung?” bij strofe 3 en de kritiek bij “zerknirschten” (strofe 4).

<sup>643</sup> PETZOLDT 2004, 287.

De tenor-aria (deel 5) bevat het troostrijke omslagpunt in deze cantate met de vreugdevolle boodschap: *Jesus nimmt die Sünder an*. Strofe 5 en 6 van het lied zijn daarover minder uitgesproken en blijven de nadruk vestigen op boetvaardigheid (onderstrepingen door LV).

<i>Liedstrofe 5 en 6, met toelichting Schamel</i> <sup>644</sup>	<i>BWV 113:5 en 6</i>
<p>5. Und weil ich denn in meinem Sinn (wie ich * zuvor geklaget) auch ein betrübter Sünder bin den sein Gewissen naget und gerne möcht im Blute dein von Sünden (<i>e</i>) abgewaschen seyn wie (<i>f</i>) David und Manasse.</p> <p>* Nemlich im 3. Vers. (<i>e</i>) abgewaschen) oder, wie die alten Exemplaria lauten, absolviret. Man singe wie man will, so ist die Meynung: Wir suchen die Vergebung der Sünden <u>um des Blutes Christi willen</u> 1.Joh. 1,7. (<i>f</i>) David und Manasse) Die da Exempel waren solcher Sünder, die durch den <u>Glauben</u> an den Meßiam bey ihren Opffern / <u>als Bildern des blutigen Heylandes</u> / von Sünden sind gereinigt und abgewaschen worden.</p> <p>6. So komm ich auch zu dir allhie in meiner Noth geschritten und thu dich mit gebeugten Knie von gantzem *Hertzen bitten: Vergib mirs doch genädiglich was ich mein Lebtag wider dich auf Erden hab begangen.</p> <p>* O Hertzens-Andacht) <u>ein gebogen Knie und das Hertz</u> dabey. Dan. 9,18 [...].</p>	<p>5. ARIA (T) Jesus nimmt die Sünder an: Süßes Wort voll Trost und Leben! Er schenkt die wahre Seelenruh Und rufet jedem tröstlich zu: Dein Sünd ist dir vergeben.</p> <p>6. REZITATIV (T) Der Heiland nimmt die Sünder an: Wie lieblich klingt das Wort in meinen Ohren! Er ruft: Kommt her zu mir, Die ihr mühselig und beladen, Kommt her zum Brunnquell aller Gnaden, Ich hab euch mir zu Freunden auserkoren! Auf dieses Wort will ich zu dir Wie der bußfertge Zöllner treten Und mit <u>demütgem</u> Geist "Gott, sei mir gnädig!" beten. Ach, tröste meinen blöden Mut Und mache mich <u>durch dein vergossnes Blut</u> Von allen Sünden rein, So werd ich auch wie David und Manasse, Wenn ich dabei Dich stets in Lieb und Treu Mit meinem <u>Glaubensarm</u> umfasse, Hinfort ein Kind des Himmels sein.</p>

De vreugde is wel te vinden in de Luthers toelichting bij 1 Joh.1:7.<sup>645</sup> In Bachs exemplaar van Calovs werk is deze passage gemarkeerd (fig. IV.2).

<sup>644</sup> SCHAMEL 1724, 326.

<sup>645</sup> CALOV III/2, 1092.

in- Gesch. XXII. 16. nicht allein für die Erb- sondern  
 nd auch für die wüthliche Sünde/ wie Herr Lutherus  
 die Tom. VI. Alt. aus 1. Joh. I. 7. c. II. 2. lehret. Das-  
 selbe Blut / sager Lutherus Tom. IV. Alt. p. 689.  
 so aus des HERN Jesu Seiten fließt / ist der Schatz  
 der uns- Erlösung / die Bezahlung und Gnugthuung für  
 me- unsere Sünde. Denn durch sein unschuldig Leiden und  
 den Sterben / und durch sein heiliges theures Blut / am  
 ch/ Creuze vergossen / hat unser lieber HERR Jesus Chris-  
 tem- tus bezahlet alle unser Schuld / ewigen Tod und Ver-  
 damnis / darin wir unser Sünde halben stecken. Dasselb  
 Blut Christi vertritt uns bey Gott / und ruffet für uns  
 ng/ ohn Unterlaß zu Gott : Gnade! Gnade! Vergeb! Ver-  
 gib! Ablass! Ablass! Vater! Vater! und erwirbt uns  
 und Gottes Gnade / Vergebung der Sünde / Gerechtig-  
 keit und Seligkeit. So rufft das Blut Jesu Christi/  
 r ist- unsers einigen Mittlers und Fürsprechers / ohne Aufhö-  
 ren / und für und für / also / daß Gott der Vater sol-  
 che seines geliebten Sohnes ruffen und Fürbitt für  
 eine- uns anseheth / und uns armen elenden Sündern gnä-  
 di- dig ist. Denn er kan an uns keine Sünde sehen / ob  
 der wir schon voller Sünde stecken / ja eitel Sünde sind / in-  
 Fin- wendig und außwendig / an Leib und Seel / vom Schei-  
 del an / bis auff die Fersen / sondern siehet allein das  
 lech- theuer köstliche Blut seines lieben Sohnes unsers  
 som- HERN Jesu Christi / damit wir besprenget sind. Denn  
 ellen- dasselb Blut ist der gülden Gnaden-Rock / damit wir  
 uns- angezogen sind / und darin wir für Gott treten / daß er  
 s der uns nicht anders ansehen kan noch wil / denn als wären  
 risti- wir der liebe Sohn selbst / voll Gerechtigkeit / Heilig-  
 keit / Unschuld. Dagegen hat auch das unschuldige  
 liech- Blut Christi solche Tugend und Krafft / daß es von alle-  
 war- ler Sünde und Missethat uns absolviert / loß spricht /  
 die in wäschet und reiniget / also / daß wer mit diesem Blut be-  
 Welt/ sprenget und bekleidet ist / sicher und freudig für Gott  
 creten darff / ihn anruffen / gewiß und ungezwifelt  
 hoffen /

FIG. IV.2. Markering in de kantlijn bij fragment CALOV III/2, 1092.

Schamel benadrukt het belang van aandachtige boetedoening met het *Hertz dabey* onder verwijzing naar Daniel 9:18. Calov vult daar in het commentaar aan: “Denn wir liegen für dir mit unserm Gebet / (in tieffster Demuth / auf den Knien unsers Leibes und unsers Hertzens)” waar mogelijk de *demütgem Geist* aan ontleend is.<sup>646</sup>

De verwijzingen naar het bloed van Christus en de boetvaardige oudtestamentische koningen David en Manasse in strofe 5 van het lied krijgen in de cantatetekst meer uitwerking. Petzoldt benoemt de concretisering van het vergoten bloed en stelt dat David en Manasse “hier zu Prototypen [werden] der empfangenen Erneuerung bzw. der wirksamen Gegenwart des Heilandes wie der greise Simeon, der in dem Jesuskind das Heil der Welt in die Arme schließt. Das alles mündet in die Überzeugung, dadurch ‘Kind des Himmels’ zu werden”.<sup>647</sup> De motivatie voor deze noodzaak van de uitbreidingen staan in het commentaar van Schamel: waarschijnlijk om misverstanden over deze beeldspraak te voorkomen – in de cantatetekst is de formulering “durch dein vergossnes Blut” duidelijker – en de gelovige te wijzen op de onmisbare rol van geloof, “Glaubensarm”, bij de vergeving van zonden. Het accent ligt nu op wat de *consolandus* zelf moet doen, namelijk boetvaardig om genade komen vragen, zoals in deel 4 aangekondigd, en toegelicht door Schamel (“mit zerknirschten Geist zu dir o JEsu kommen”).

#### *Jesu, der du meine Seele* (BWV 78)

Dit is een koraalcantate voor de 14<sup>e</sup> zondag na *Trinitatis*, gebaseerd op een lied van Johann Rist uit 1641. De evangelielezing voor die zondag is uit Luc. 17:11-19, de genezing van de tien melaatse mannen. Alfred Dürr stelt dat de keuze voor het lied zich slechts beperkt en in algemene zin laat verbinden aan de evangelielezing voor de zondag, maar waarschijnlijk vooral aansluit bij een mogelijke uitleg in de preek.<sup>648</sup> De genezing van de melaatsen uit de lezing wordt volgens Dürr in de cantate enkel als symbolisch thema verbonden met de zieke zondaar.<sup>649</sup> Renate Steiger stelt eveneens dat het liedthema over de rechtvaardiging van de zondaar aansluit bij de prediking uit Bachs tijd waarin men Luc. 17:11-19 geestelijk uitlegde: “Jesus heilt vom Sündenaussatz”.<sup>650</sup> Petzoldt wijst op enkele zinsneden die naar de lezing

---

<sup>646</sup> CALOV II/1, 1000.

<sup>647</sup> PETZOLDT 2004, 290.

<sup>648</sup> DÜRR 1995, 585: “Die Nähe zur Predigt ist wiederum fühlbar”; deze preek is echter niet bewaard gebleven.

<sup>649</sup> DÜRR 1995, 585.

<sup>650</sup> STEIGER 2002, 22.

verwijzen, ondermeer in de aria (BWV 78:2) en eerste recitatief (BWV 78:3).<sup>651</sup> De beweeglijke gang in de aria *Wir eilen mit schwachen, doch emsigen Schritten* lijkt te verbeelden hoe mensen (“Kranken und Irrenden”) gehaast en vreugdevol op Jezus toelopen, waarbij de sopraan en alt elkaar canonisch volgen begeleid door een *staccato e pizzicato* spel van de viool achtste noten van het continuo (muziekvoorbeeld IV.4). Steiger wijst op het positieve karakter van het duet en stelt:

Dieses Duett hört sich ja nicht an wie ein Hilferuf von Kranken, die noch in ihrem Elend stecken. *Was hier musikalisch Gestalt gewonnen hat, ist vielmehr die Gewißheit der Erhöhung*: das macht den Verweisungscharakter des Satzes aus, seine sinnbildliche Qualität. Jesus, den die Männer anrufen, wird bei seinem Namen behaftet, Gott wird an sein Erbarmen erinnert. Das ist die geistliche Deutung des Textes, die Bach in der Komposition gibt. Er steht damit in der Auslegungstradition der Perikope.<sup>652</sup>

Met behulp van preekcitaten uit diverse theologische werken waarmee Bach bekend was geeft Steiger een verklaring voor de vreugde om verhoring van de hulpvraag uit de tekst van de lezing. Deze overtuigt voor alle tekstregels van BWV 78:2, behalve de eerste, “Wir eilen mit schwachen, doch emsigen Schritten” en de muzikale uitbeelding van deze snelle tred, die niet benoemd wordt in de citaten. Gezien de overige regels en de uitleg van Steiger ligt het voor de hand hierin de melaatsen uit de lezing te herkennen. Toch spreekt Luc. 17 in vers 12 van “Männer / die stunden von fernem” en daar op afstand hun stem verhieven.<sup>653</sup> Klek maakt dit onderscheid wel.<sup>654</sup> De “emsige Schritten” lijken dus eerder afkomstig te zijn uit de liedtekst, die spreekt van de “Sünder / so geruffen zu der Buß / daß ich billig kommen muß”. Schamels commentaar bij deze regel verwijst bovendien naar Matth. 11:28, waarin de nodiging om naar Jezus te komen voor troost voor allerlei *Kranken und Irrenden* aan de orde is, en waar Calov eveneens “geruffen” in de toelichting opneemt (onderstreping door LV):

**Kommt her zu mir alle / die die ihr mühseelig und beladen seyd / (durch die schwere Last der Sünden / und den Fluch des Gesetzes / darüber die Gewissens Angst entstehet/) ich will**

---

<sup>651</sup> Het betreft in BWV 78:2 onder meer de regels uit Luc. 17:13 “O Jesu, o Meister” en “Die Stimme erheben, um Hülfe zu bitten” en in BWV 78:3 de verwijzing in “Der Sünden Aussatz” (PETZOLDT 2004, 408).

<sup>652</sup> STEIGER 2002, 41.

<sup>653</sup> CALOV III/1, 572.

<sup>654</sup> KLEK 2015,104: “Während die Aussätzigen in Distanz verharren, stürzen hier die Sünder in froher Heilserwartung förmlich auf Jesus los”.

**euch erquickten** / (d.i. mit dem Trost des Evangelii eure Herten laben und aufrichten. Da werden wir geruffen zu diesem Trost / zu dem Evangelio / und gedencke hie ja nicht an deine Würdigkeit / denn er spricht eben / die ihr müheelig und beladen seyd / nemlich / mit dem Gesetz / mit der Sünde / mit Angst und Bekümmerniß / und womit es mehr seyn kan / das ein Gewissen möchte beschweren).<sup>655</sup>

MUZIEKVOORBEELD IV.4. BWV 78:2 (m. 1-15)

**2. Aria. Duetto**

Soprano

Alto

Violone

Continuo  
Organo (bes.)  
Organo

staccato e pizzicato

6

Wir ei - - - - - len mit schwa - chen, doch em - si - gen

Wir ei - - - - -

piano

12

Schrit - ten, o Je - su, o Mei - ster, o Je - su, o Mei - ster, zu hel - fen zu

- len mit schwa - chen, doch em - si - gen Schrit - ten, o Je - su, o Mei - ster, zu hel - fen zu

De inhoud van de liedtekst wordt in de meeste cantatedelen tamelijk nauwkeurig gevolgd. Het recitatief in deel 3 is een samenvoeging van strofe 3-5 van het lied, met daarin enkele letterlijke tekstciten.

<sup>655</sup> CALOV III/1, 125.



<i>Liedstrofe 3, 4 en 5, met toelichting Schamel<sup>656</sup></i>	<i>BWV 78:3 (onderstreping door LV)</i>
<p>3.            Ach! ich bin ein Kind der Sünden /            ach! ich irre weit und breit;            es ist nichts bey mir zu finden /            als nur Ungerechtigkeit:            All mein Tichten / all mein Trachten            heisset unsern GOtt verachten;            bößlich leb ich gantz und gar,            und sehr gottloß * immerdar.            * 1.B. Mos. 6/5.</p> <p>4.            HErr, ich muß es ja bekennen /            daß nichts * gutes wohnt in mir:            Das zwar, was wir Wollen nennen /            halt ich meiner Seelen für:            Aber Fleisch und Blut zu zwingen /            und das Gute vollenbringen /            folget gar nicht, wie es soll;            was ich nicht will / thu ich wohl.            * Rom. 7/18.</p> <p>5.            Aber, HErr / ich kan * nicht wissen,            wie viel meiner Fehler seyn:            Mein Gemüth ist gantz zurissen            durch der Sünden Schmertz und Pein /            und mein Hertz ist matt von Sorgen /            ach! vergib mir das Verborgnen;            rechne nicht die Missethat /            die dich, HErr / erzürnet hat.            * Psalm. 19,13.</p>	<p>3. REZITATIV (T)  <b>Ach! ich bin ein Kind der Sünden,            Ach! ich irre weit und breit.</b>            Der Sünden Aussatz, so an mir zu finden,            Verlässt mich nicht in dieser Sterblichkeit.            Mein Wille trachtet nur nach Bösen.            Der Geist zwar spricht: ach! wer wird mich            erlösen?  <b>Aber Fleisch und Blut zu zwingen            Und das Gute zu vollbringen,            Ist über alle meine Kraft.</b>            Will ich den Schaden nicht verhehlen,            So kann ich nicht, wie oft ich fehle, zählen.            Drum nehm ich nun der Sünden Schmerz und            Pein            Und meiner Sorgen Bürde,            So mir sonst unerträglich würde,            Ich liefre sie dir, Jesu, seufzend ein.  <b>Rechne nicht die Missetat,            Die dich, Herr, erzürnet hat!</b></p>

Het recitatief bevat echter een opvallende toegevoegde zin “Ist über meine Kraft”, die als een weergave dient van “folget gar nicht, wie es soll” aan het eind van strofe 4. Deze tekst krijgt bovendien muzikaal meer nadruk door de hoogste noot van dit recitatief op *über* (m. 11) en akkoorden in het continuo (m. 12) die de zin krachtig afsluiten (muziekvoorbeeld IV.5).

<sup>656</sup> SCHAMEL 1724, 329.

#### MUZIEKVOORBEELD IV.5. BWV 78:3 (m. 10-13)

10  
zwin-gen und das Gu-te zu voll-brin-gen, ist ü-ber al-le mei-ne Kraft. Will ich den Scha-den nicht ver-heh-len, so kann ich

Petzoldt verwijst hierbij naar het in strofe 4 genoemde onvermogen het goede te doen, en geeft als bron Rom. 7:18, evenals Schamel.<sup>657</sup> Onder de 18<sup>e</sup>-eeuwse hymnologen bestond er discussie over dit lied vanwege misverstanden rond de laatste regels van strofe 3. Ter verdediging van het lied is een aanvullende uitleg geschreven door Schamel in zijn *Vindiciae Cantionum* waarin hij dit ontbreken van kracht verklaart:

**Bey v.3. Bößlich leb ich gantz und gar / und sehr gottloß immerdar.**

In dem Respons. Wittenb. in Caus. Waldecc. p.126 wird gemeldet / daß diese Worte von denen Schwärmern in denen Waldeckischen Orten mehr denn einmahl durchgezogen worden.

Die Antwort ist: Sie seyen von Johann Risten mit gutem Bedacht gesetzt worden / dadurch zu verstehen gegeben / daß auch ein Wiedergebohrner / obgleich GOtt ihm seine Gebrechen um Christi willen zu gute halte und vergebe / dennoch Ursach habe / sich und seinen Wandel genau zu examiniren / da er denn / wenn er heilig / keines Heylandes und Vergebung nöthig hätte / hingegen bey genauerer Erkundigung und Prüffung aus dem Gesetz gar wohl fühlen würde / daß sein gantztes Leben mit Sünden befleckt / und wenn nichts mehr wäre / die immer anklebende und tieff eingewurtelte Erb=Lust ihn bößlich und gottloß machte / daß er also in täglicher und steter Buße billig erfunden würde. Was hat man denn Ursache dergleichen gute / reine und untadelhafte Lieder der Gemeine GOTTes aus den Händen zu reissen / ihr Gewissen zu verwirren / und dadurch nur Gelegenheit zu nehmen neue / anstößige / dem Ansehen nach / heilige und andächtige / in der That voll Neuerung und Irrthümer steckende Gesänge derselben hier und da zu obtrudiren?<sup>658</sup>

De conclusie luidt bij Schamel (onderstrepingen door LV):

Das schöne Lied / daraus diese Passage genommen ist / wird keinesweges getadelt. Gleichwie aber nicht alle Lieder / die in denen Kirchen=Gemeinen gesungen werden / sich in allen Stücken auf alle und jede Menschen schicken / sondern ein jeder das Seinige daraus nehmen

<sup>657</sup> PETZOLDT 2004, 412.

<sup>658</sup> SCHAMEL 1719, III/29f.

muß / also kan diese Bekännniß nicht anders / als von einem solchen Menschen verstanden werden / der noch nicht göttliche Krafft / was zum Leben und göttliche Wandel dienet 2. Petr. 1/3. empfangen hat / und also der Sünde nicht widerstehen kan. Denn wer unter der Gnade ist / der läst die Sünde nicht herrschen. Rom. 2/14. Er ist der Sünde / und also auch dem gottlosen Leben abgestorben. Lebet nicht nach dem Fleisch / Rom. 8/13. und sündiget nicht vorsetzlich.<sup>659</sup>

Het lijkt daarom aannemelijk dat deze uitleg een plaats heeft gekregen in de tekst van het recitatief (BWV 78:3) om de juiste uitleg te benadrukken en zo de troostrijke betekenis van het lied te behouden.

### *Ach Gott, wie manches Herzeleid* (BWV 3)

Deze koraalcantate voor de tweede zondag na *Epifanie* (14 januari 1725) is gebaseerd op het lied van Martin Moller uit 1587 dat verwijst naar het Latijnse *Jesu dulcis memoria*, waarin Jezus wordt bezongen als troost en helper in de nood.<sup>660</sup> Elke Axmacher ziet overeenkomsten tussen lied en hymne in het thema *Jesusliebe*, maar wijst ook op een belangrijk verschil, namelijk dat Mollers lied deze liefde beschrijft als vreugde en niet, zoals de Latijnse hymne, in termen van erotische liefde.<sup>661</sup> Het lied is geformuleerd als een gebed en beschrijft de moeite die de mens ondervindt in zijn zoektocht naar het heil, waarbij de dichter al in strofe 3 concludeert dat enkel Jezus het hart troost, hulp en raad kan bieden.<sup>662</sup> De overige 15 liedstrofen diepen dit thema *liefde als geloofsvertrouwen* verder uit.

Bestaand onderzoek naar de cantatetekst concentreert zich op de relatie met de liedtekst en de evangelielezing. Dürr stelt dat de cantatetekst aansluit bij het lied, maar slechts zeer algemeen lijkt te verwijzen naar de evangelielezing van die zondag (Joh. 2:1-11, de bruiloft in Kana).<sup>663</sup> Petzoldt ziet meer verwantschap en wijst daarvoor op de uitleg van deze

---

<sup>659</sup> Ibid., III/31.

<sup>660</sup> AXMACHER 1986, 39f., citeert het opschrift van het lied: “Ein Trostgebete / damit ein betrübet Hertze / in allerley Creutze vnd Anfechtung dieser letzten mühseligen Zeit / sich gantz lieblich trösten / vnd an dem süßen Namen Jesu Christi sehnlich ergetzen kan, Aus dem alten Hymno: Jesu dulcis memoria, &c.”; DÜRR 1995, 230.

<sup>661</sup> AXMACHER 1986, 40, adviseert daarom het lied voortaan niet meer te duiden als een vertaling of bewerking van de hymne; zie ook het tekstonderzoek van deze cantate in Hoofdstuk III.

<sup>662</sup> Ibid., 40, ziet hierin een samenvatting van Mollers formulering van troost bij het sterven: “In aller Not und Schuld finden wir Trost im Vertrauen auf Christus, der uns erlöset hat. In diesem Glauben und in der Liebe zu ihm werden wir ‘christlich leben und selig sterben’, [...] in der Hoffnung auf das ewige Leben”.

<sup>663</sup> DÜRR 1995, 230: “Jesus als Trost und Helfer in der Not”.

perikoop in Bachs tijd, waarin het ontbreken van wijn (Joh. 2:3b) werd gezien als symbool voor een existentiële crisis in een mensenleven.<sup>664</sup>

Verschillende 18<sup>e</sup>-eeuwse hymnologische bronnen bieden aanvullend inzicht in de waardering van het lied. Zowel Johann Martin Schamel als Gabriel Wimmer vermelden dat de bruikbaarheid van het lied was bediscussieerd wegens de van calvinistische leer verdachte dichter, maar merken op dat het lied in Lübeck toch zeer werd aanbevolen.<sup>665</sup> De toelichting bij elke strofe van het lied door Schamel laat zien hoe de tekst begrepen diende te worden. Hierna worden enkele aspecten daaruit besproken en vergeleken met de cantatetekst.<sup>666</sup> Bij de eerste strofe verduidelijkt Schamel “der schmale Weg” met een verwijt voor wie hecht aan aardse zaken en met een vooruitwijzing op de kruisweg van Christus:

Weg der Busse und Selbstverleugnung: Matth.7,14. Luc. 9,23. Fürwahr mit Essen und Trincken, mit einem alamodischen Kleide / mit einem Beutel voll Gelde / mit weltlicher Ehr und Herrlichkeit kömmt man nicht im Himmel. Es ist kein andrer Weg, als welchen JESus gewandelt hat.<sup>667</sup>

Deze toelichting is in het tweede deel van de cantate herkenbaar in de tekst voor de tenor “So nur nach Irdischem und Eitlem trachtet”. Schamel verwijst bij “Fleisch und Blut” in de tweede strofe expliciet terug naar de “Trübsal” uit vers 1. Elementen uit zijn toelichting zijn tevens terug te vinden in de toegevoegde tekst tussen de liedregels in het recitatief voor alt en sopraan (onderstrepingen door LV).

<i>Liedstrofe 2, 3, 4 en 5 met toelichting Schamel</i> <sup>668</sup>	<i>BWV 3:2 Recitatief (S, A, T, B) en koraal</i>
2. Wie schwerlich läst sich (b) Fleisch und Blut zwingen zu dem ewigen Gut! Wo soll ich mich denn wenden hin? Zu dir / * HErr JESu / steht mein Sinn.	CHOR <b>Wie schwerlich lässt sich Fleisch und Blut</b>
* Wohl getroffen auf dieser Wegscheide.	TENOR So nur nach Irdischem und Eitlem trachtet Und weder Gott noch Himmel achtet,

<sup>664</sup> PETZOLDT 2007, 448f., verwijst naar de uitleg van J. Olearius; deze perikoop werd ook van het trefwoord *Trost* voorzien in een uitgave van Luthers *Hauspostille* uit 1702 (zie APPENDIX E-2.)

<sup>665</sup> SCHAMEL 1724, 455: “Als M. Jer. Webern verarget werden wolte / daß er das Lied eines wegen des Calvinismi verdächtigen Autoris in sein Gesang-Buch gebracht habe, antwortete D. Nicol. Hunnius mit dem Lübeckischen Ministerio auf dessen Zuschrift also: Wir halten es für ein recht nütliches und gutes Lied / würdig, daß es oft gesungen wird”; WIMMER 1749, II-73.

<sup>666</sup> Het volledige commentaar van Schamel bij dit lied is opgenomen in APPENDIX C.

<sup>667</sup> SCHAMEL 1724, 457.

<sup>668</sup> Ibid., 455.

<p>(b) Fleisch und Blut) Das ist die Trübsal / davon im 1. Vers. Wärs möglich / daß ein Christe gar kein Creutz hätte, so wär das Creutz über Creutz / daß ihm Fleisch und Blut so feste anklebt und <u>sich nicht will zwingen lassen</u>, das zu thun / was der Geist will. Lieber GOTT! bey allem Eyffer bringt mans doch nicht dahin / <u>daß man dich so fürchtet und liebet / als man von Herten gerne wolte</u>: Ach das thut wehe?</p>	<p>CHOR <b>Zwingen zu dem ewigen Gut.</b></p> <p>ALT Da du, o Jesu, nun mein alles bist, Und doch mein Fleisch <u>so widerspenstig ist</u>.</p>
<p>3. <u>Bey dir mein Hertz Trost / Hülf</u> und Rath / allzeit gewiß gefunden hat. Niemand iemahls * verlassen ist / der g`trauet hat auf JESum Christ. * Syrach. 2/11.</p>	<p>CHOR <b>Wo soll ich mich denn wenden hin?</b></p> <p>SOPRAN Das Fleisch ist schwach, doch will der Geist; So hilf du mir, der du <u>mein Herze</u> weißt.</p>
<p>4. Du bist der grosse * Wundermann / das zeigt dein Amt und dein Person: Welch Wunderding hat man erfahrn / daß du / mein GOTT / bist Mensch gebohrn! * Es. 9/6. Jer.31,22.</p>	<p>CHOR <b>Zu dir, o Jesu, steht mein Sinn.</b></p> <p>BASS Wer deinem Rat und deiner Hülfe traut, Der hat wohl nie auf falschen Grund gebaut, Da du der ganzen Welt zum Trost gekommen Und unser Fleisch an dich genommen, So rettet uns dein Sterben Vom endlichen Verderben. Drum schmecke doch ein gläubiges Gemüte Des Heilands Freundlichkeit und Güte.</p>
<p>5. Und führet uns durch deinen Todt gantz wunderlich aus aller Noth. Jesu mein HErR und GOTT allein / wie süs ist mir der Nahme dein! (c)</p> <p>(c) der Nahme) nicht die bloßen Buchstaben an und für sich: Sondern die Wohlthaten vornemlich / die da darinne eingeschlossen seyn. Hohel. Sal. 1,3. Immittelst ist auch der Nahme JESUS aller Liebe und Ehre werth.</p>	

In de tekst voor de bas komt de inhoud van de strofen 3-5 aan bod. Schamels verwijzing bij strofe 3 naar troostende voorbeelden in Sirach 2:11 (“Sehet an die Exempel der Alten / und mercket sie / wer ist iemals zu Schanden worden / der auff ihn gehofft hat?”) wordt ook bij Calov geduid met een Luther-citaat.<sup>669</sup> Bij strofe 4 benadrukt Schamel, onderbouwd met Jes. 9:6 en Jer. 31:22, het wonder van de geboorte van Christus. Calov citeert bij de genoemde verzen Luthers uitleg met daarin eveneens veel aandacht voor het thema menswording.<sup>670</sup> De zin in de cantatetekst (“unser Fleisch an dich genommen”) sluit bovendien aan bij de discus-

<sup>669</sup> CALOV II/2, 896: “So sind diese und dergleichen Trost=Sprüche je alle wahr / und lügen uns nicht”.

<sup>670</sup> CALOV II/1, 53: “wunderbahr / (denn er ist wunderbahr seiner Person nach / da sich ereuget das kündlich grosse Geheimnüß / daß er ist GOTT geoffenbahret im Fleisch. [...] Er ist auch wunderbahr in seinen Ampte / in seinem Priesterthumb / und in seinem Reich).”

sies die hymnologen over de twee-naturenleer voerden.<sup>671</sup> In strofe 5 verwijst Schamel naar het Hooglied van Salomo voor de toelichting op de naam van Jezus.<sup>672</sup> Dit accent op de *Wohlthaten* is verwerkt in de tekst voor de bas (“des Heilands Freundlichkeit und Güte”).<sup>673</sup> In de aria (BWV 3:3) is de naam Jezus met de tekst van strofe 6 verbonden. Opvallende verschillen zijn hier dat in de cantatetekst de uitdrukkingen van angst en pijn een grotere nadruk krijgen en dat het hart wordt genoemd als plek waar de troost wordt ervaren.

<i>Liedstrofe 6, met toelichting Schamel</i> <sup>674</sup>	<i>BWV 3:3 Aria (B)</i>
Es kan kein Trauren seyn so schwer / dein süsser Nahm erfreut vielmehr: Kein Elend mag so bitter seyn / dein süsser Trost der * linderts fein.	Empfind ich Höllenangst und Pein, Doch muss beständig in dem Herzen Ein rechter Freudenhimmel sein. Ich darf nur Jesu Namen nennen, Der kann auch unermessne Schmerzen Als einen leichten Nebel trennen.
* Ps. 94/19. Es. 38/17.	

Schamel verwijst echter ook naar Bijbelse uitleg van troost bij situaties van grote wanhoop, namelijk in Psalm 94:19 en Jes. 38:17. Luthers uitleg, opgenomen door Calov, versterkt deze opvatting van troost bij uitzichtloze vertwijfeling en de rol van de Jezus (Messias) daarbij zoals die in de cantatetekst is verwerkt:

Psalm 94:19

**Ich hatte viel Bekümmerniß in meinem Hertzen / (Job. XX.14) aber deine Tröstungen ergetzten meine Seele.** (Ps. CXIX.50.92. dieser Verß / sagt Herr Lutherus / ist fast einer Meinung mit dem vorigen / denn der vorige meldet die Gedancken der Verzweiffelung / so er hatte zur bösen Zeit / und wie er da Labsal hat von Gottes Gnaden in der Schrift empfangen. Dieser Verß aber redet den mancherley Gedancken / die einer hat in solcher Verzweiffelung / wie er wolle oder möchte davon kommen. Da dencket er hieher und daher / und suchet alle Winckel und Löcher / findet aber keine. So spricht er nun / da ich in solcher Marter war / und mich mit meinem Gedancken schlug / suchte hier und dar Trost / und fand doch nichts / da kamestu mit deinem Trost / und ergetzest mich / und hieltest dich freundlich zu meiner Seele /

<sup>671</sup> Met name tussen de orthodox-lutherse en calvinistische theologen aan het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw (zie Hoofdstuk III).

<sup>672</sup> CALOV I/2, 1150 (Hooglied 1:3): “dein Name ist eine ausgeschüttete Salbe / (der Name JESUS / dadurch die Gläubigen Seelen kräftiglich und mehr gelabet und erquicket werden / [...])”.

<sup>673</sup> De cantatetekst bevat ook een verwijzing naar Psalm 34:9 (“Schmecket und sehet wie freundlich der HERR ist / wol dem / der auff ihn trauet”), door Luther toegelicht met “im süssen und hertz-erquickenden Trost seines Worts / in der himmlischen lieblichen Stimme des Evangelii” (ibid., 369).

<sup>674</sup> SCHAMEL 1724, 456.

mit Sprüchen und Exempeln der H. Schrift / daß ich wol mag sagen / selig ist der / den du züchtigest / und lehrest durch dein Gesetze).<sup>675</sup>

Jes. 38:17

**Sihe / umb Trost war mir sehr bange** / (in meinem hitzigen und Pestilenzialischen Fieber) **du aber hast dich meiner Seelen** (meines Lebens) **hertzlich angenommen** / **daß sie** (das mein Leben) **nicht verdürbe** / **denn du wirffest alle Sünde hinter dich zurück.** (du hast meine Sünde von mir genommen / und auf meinen Schuld=Bürgen / den HErrn Messiam / geworffen / daß ich derselben Vergebung erlange).<sup>676</sup>

De psalmttekst noemt bovendien het hart, wat ook in de strofen 10, 11 en 12 van het lied wordt genoemd. Bij deze strofen legt Schamel veel nadruk op de geestelijke ervaring van troost door Jezus in het hart te sluiten en maakt een scherp onderscheid tussen ware gelovigen en *Heuchler* of *Maul-Christen*, die het geloof enkel met de mond belijden:

Liedstrofe 12 <sup>677</sup>	Toelichting Schamel
So wollt ich den Todt wünschen her / ja daß ich nie gebohren wär: Denn wer dich nicht (g) im Hertzen hat / der ist gewiß lebendig todt.	(g) im Hertzen) so, daß du das gantze Hertz änderst / belebest / bewohnest / beherrschest. Das todtte Sagen: Ich habe den HErrn JESum im Hertzen &c. machts nicht aus. [...] In JESu das Leben. Ohne JESu lauter Todt / todter Glaube / Andacht / Christenthum. Ach! HErr JESu / gibbs den Maul=Christen zu erkennen / daß sie todtte Ueser sind ausser deiner Gemeinschaft. Siehe 1.Tim. 4,6.

Deze *Maul-Christen* krijgen opnieuw een verwijt van Schamel bij strofe 16, omdat zij het kruis niet willen dragen; de ware gelovige daarentegen mag zich verheugen over de gaven en krachten die voortkomen uit het godsvertrouwen (onderstreping door LV):

Liedstrofe 16, met toelichting Schamel <sup>678</sup>	BWV 3:5 Aria (S, A)
Drum will ich / weil ich lebe noch / das Creutz dir (m) frölich tragen nach: Mein GOtt / mach mich darzu bereit! Es dient zum besten allezeit.	Wenn Sorgen auf mich dringen, Will ich in Freudigkeit Zu meinem Jesu singen. Mein Kreuz hilft Jesus tragen,

<sup>675</sup> CALOV I/2, 638.

<sup>676</sup> CALOV II/1, 212.

<sup>677</sup> SCHAMEL 1724, 456.

<sup>678</sup> Ibid., 457.

(m) frölich) O ein Kunst=Stückgen! gehöret unter die admiranda und geheime Gaben und Kräfte der Kinder GOTTes. Wo sind die wahrhaftigen Exempel? Und wie viel? Ich kan dirs schwerlich tragen nach / sagen die Maul=Christen.

Drum will ich gläubig sagen:  
Es dient zum besten allezeit.

In de liedstrofe is het God die de mens in staat stelt het kruis te kunnen dragen, maar in de cantatetekst helpt Jezus zelf de gelovige om het te dragen (BWV 3:5). In de aria klinken twee oboes d'amore en een viool *unisono*, waarmee Bach mogelijk de goddelijke eenheid uitgedrukt kan hebben. Deze *da capo*-aria is een duet, waarin sopraan en alt elkaar imiterend afwisselen. In het b-deel valt op dat wanneer de ene stem op de themamelodie het kruis draagt, de andere stem klaaglijke figuren (*suspiratio*) zingt, die uitmonden in een lang aangehouden noot (*Halteton*) op *tragen* (muziekvoorbeeld IV.6).

#### MUZIEKVOORBEELD IV.6. BWV 3:5 (m. 47-49)

The image shows a musical score for BWV 3:5 (m. 47-49). It consists of four staves. The top staff is the vocal line, starting with a treble clef and a key signature of two sharps (F# and C#). The melody begins with a half rest, followed by a quarter note G4, a quarter note A4, and a quarter note B4. The second staff is the alto line, starting with a treble clef and a key signature of two sharps. The lyrics are: "Mein Kreuz hilft Je - sus tra -". The third staff is the soprano line, starting with a treble clef and a key signature of two sharps. The lyrics are: "Mein Kreuz hilft Je - sus tra - - - - - gen". The bottom staff is the basso continuo line, starting with a bass clef and a key signature of two sharps. It includes figured bass notation: 6 6 5 7 9 8 6 4 # 7 4 3 4 4 6. The score includes dynamic markings like 'p' and 'p'.

Zowel Petzoldt als Dürr benoemen de vaak voorkomende kruisfiguren in de muziek, hier in relatie tot het woord *Kreuz* gebruikt (zie sopraanpartij m. 47).<sup>679</sup> Onderzoek van musicologe Mary Greer naar de betekenis van duetten in Bachs cantates laat overtuigend zien hoe het duet de zoektocht naar geloof illustreert, met name wanneer ook het daarop volgende deel het woord *Glaube* bevat.<sup>680</sup> Dit is ook in BWV 3:6 het geval. De duetvorm dient hier om uitdrukking te geven aan de troost en steun die de gelovige van Christus mag ervaren, in tijden van zorgen die telkens (“allezeit”) terugkeren. Dat het kruis steeds met vreugde en vertrouwen kan worden gedragen sluit aan bij het commentaar van Schamel bij strofe 2 over het belang van

<sup>679</sup> PETZOLDT 2007, 453; DÜRR 1995, 231f.

<sup>680</sup> GREER 2003, 17.



het kruis (“Wärs möglich / daß ein Christe gar kein Creutz hätte, so wär das Creutz über Creutz”).

Met het continuo spelen de drie instrumentalisten, het thema *unisono* in een rustige, ritmische gang, waarin door de overbindingen telkens een ingehouden, maar doorgaande pas klinkt. Bovendien komt hierin regelmatig de *figura corta* (een 8<sup>e</sup> noot gevolgd door twee 16<sup>e</sup> noten) voor, die vreugde maar ook geloofsvertrouwen weer kan geven.<sup>681</sup> Hiermee wordt troost uitdrukt als steun op de levensweg, die de gelovige mens in vertrouwen en met dankbaarheid kan afleggen, waardoor het kruis bij zorgen en moeilijkheden tijdens het leven gedragen kan worden. De grote behoefte aan troost in uitzichtloze situaties waarmee de cantate begint, past zoals Petzoldt stelt bij de evangelielezing waarbij het ontbreken van wijn als symbool werd gezien voor een existentiële crisis. Een verdere relatie met de lezing is niet direct herkenbaar, maar het liedcommentaar van hymnoloog Schamel draagt wel bij aan inzicht in de accentverschuivingen in de cantatetekst ten opzichte van het lied.

*Was mein Gott will, das gscheh allzeit* (BWV 111)

In deze koraalcantate voor 21 januari 1725, de derde zondag na *Epifanie*, is vertrouwen op de wil van God het centrale thema. De rechtvaardiging door geloof vormt daarvoor de basis. De liedtekst is van hertog Albrecht von Preußen (uit 1547 en in 1554 uitgebreid met een extra strofe). Het openingskoraal getuigt in tekst en muziek van ferme geloofs zekerheid (“Wer Gott vertraut, fest auf ihn baut”), waarbij het koor wordt begeleid door twee hobo’s, drie strijkers en continuo. In de eerste aria (deel 2) en in het recitatief (deel 3) wordt duidelijk gemaakt dat onttrekking aan Gods wil zinloos is en vervolgens benadrukt de rest van de cantate vooral de waarde van een gelovig Godsvertrouwen.

Hymnoloog Schamel benadrukt hoe het begin van het lied moet worden verstaan, mede vanuit kritiek op een afwijkende tekst die in omloop was, waarbij “Und züchtiget mit Maßen” was veranderd in “Und tröst die Welt ohn Maßen”, maar werd verward met “Und tröst die Welt mit Maßen”. Hierdoor zou een verkeerd beeld van Gods rijke troost kunnen ontstaan.

<i>Liedstrofe</i> 1 <sup>682</sup>	<i>Toelichting Schamel (onderstreping door LV)</i>
Was mein GOtt (a) will, das gescheh allzeit, sein Will der ist der beste;	(a) will) Ist abermahl resignatio sui: Unterwerfung des eignen Willens in GOttes Willen. 1.

<sup>681</sup> Meer hierover volgt in de casestudie in Hoofdstuk V.

<sup>682</sup> SCHAMEL 1724, 588.

---

zu helfen \* den'n Er ist bereit,  
die an ihn gläuben feste.  
Er hilft aus Noth, der fromme GOtt,  
und züchtiget (b) mit Maßen:  
Wer GOtt vertraut, fest auf ihn baut,  
den will Er nicht verlassen.

\* den'n) d.i. denen. Ps. 85,10.

Sam.3,18. Die höchste Stufe des Christentums, dahin wir nicht auf einmahl springen können, sondern es erfordert manch Gebet und Kampf / ehe das Fleisch unterliegt und göttlicher Wille in uns herrschet. Mercke Phil.3/12.

(b) mit Maßen) Prator. in Vernünfft. Gottesd. p.68 setzt: Und tröst die Welt ohn Maßen/ d.i. reichlich. 2.Cor. 1,5. Soll auch in ältesten Aufssätzen also lauten. Weberus im Leipziger Gesangbuch p.450 setzt diese und die im Text hie stehende Redens-Art zusammen. Allein jene verlassen wir mit Fleiß. Denn 1.) die Welt achtet ja den Trost nicht. Ps. 52,9. Sie ist auch 2.) dessen nicht fähig. Joh. 14,16. Verstehet man durch 'die Welt' wahre Christen / ists nicht Schrifftmäßig. Siehe Joh. 16,20. Der seel. D. Joh. Olearius meynet in der geistlichen Singe-K. p. 936 der Autor ziele auf Joh. 3,16. Ist aber nicht vonnöthen. Unsere beliebte Redens-Art stehet klar Jer. 10,24. C.30,11. Die da singen: Und tröstet die Welt mit Maßen; singen am übelsten, eben als wolte der liebe GOtt nur spärlich / nicht aber reichlich trösten.

---

Schamel concludeert in de laatste zin dat God niet spaarzaam is met zijn troost en dat de andere tekst daarom verkeerd is. In de cantate krijgt het woord *Maßen* een opvallend afwijkende ritmische structuur in de alt- en baspartij (muziekvoorbeeld IV.7). Petzoldt verklaart dit met de woorden “[...] zeichnet einen einzigen Augenblick des Maßlosen nach, um damit zugleich auch Kunde von seiner raschen Beendigung zu geben”.<sup>683</sup> Petzoldt verwijst voor de bron van *züchtiget mit Maßen* eveneens naar Jer. 10:24, maar het commentaar van Schamel biedt waarschijnlijk een duidelijker aanknopingspunt voor deze accentuering in de muziek.

In de cantatetekst van de aria (BWV 111:2) is één kernzin uit de tweede strofe van het lied bijna letterlijk opgenomen: “Gott ist dein Trost und Zuversicht” (ontleend aan Psalm 46:2), met als verschil dat *mein* werd gewijzigd in *dein*. Opvallender is dat deze zin vooraf wordt gegaan door een herhaald gezongen “Entsetze dich, mein Herze nicht”. Zowel Dürr als Petzoldt zien hier een vrij gekozen Bijbeltekst, zonder aansluiting met de lezing; Klek verwijst algemeen naar de gangbare uitleg in preken.<sup>684</sup> De vrije tekst lijkt echter direct ontleend aan Schamels commentaar. Zo is de oproep om te gehoorzamen aan Gods wil alleen haalbaar

---

<sup>683</sup> PETZOLDT 2007, 478.

<sup>684</sup> DÜRR 1995, 241; PETZOLDT 2007, 478f.; KLEK 2015, 216.

voor de “geübte Seele”, in de aria als een melisme gezongen om de oefening uit te drukken (m. 13-14).

MUZIEKVOORBEELD IV.7. BWV 111:1 (m. 93-95)

92

Ma - - - - - ßen.  
meas - - - - - ured.

ßen, und züch - ti - get mit Ma -  
ured, his cha - sten - ing is meas -

get mit Ma -  
ing is meas -

get mit Ma - - - - - ßen, mit Ma -  
ing is meas - - - - - - ured, is meas -

Ook de verwijzing naar *Mammon* (“die Welt”) en *Menschen* (“Menschenmacht”) van Schamel zijn opgenomen in de cantatetekst (onderstrepingen door LV).

<i>Liedstrofe 2, (eerste helft) met toelichting Schamel</i> <sup>685</sup>	<i>BWV 111:2 Aria (B)</i>
Gott (c) ist mein Trost / mein Zuversicht mein' Hoffnung und mein Leben: Was mein GOTT will, das mir geschicht will ich nicht widerstreben.	<u>Entsetze dich, mein Herze, nicht,</u> <b>Gott ist dein Trost und Zuversicht</b> Und deiner <u>Seelen</u> Leben. Ja, was sein weiser Rat bedacht, Dem kann <u>die Welt und Menschenmacht</u> Unmöglich widerstreben.
(c) GOTT) <u>Nicht der Mammon / nicht Menschen</u> u.d.g. Soll aber GOTT der Trost seyn, muß auch das erste Gesetz an dir eintreffen: <u>Du must wollen</u> <u>/ was GOTT will.</u> Ach dazu gehöret eine in der Schule der Selbstverleugnung <u>geübte Seele!</u>	

*Ich hab in Gottes Herz und Sinn* (BWV 92)

Deze koraalcantate voor zondag *Septuagesima* is de enige cantate gebaseerd op een lied van Paul Gerhardt.<sup>686</sup> Michael Heinemann verklaart dit uit de compacte taal van Gerhardts gedichten, gericht op individuele vroomheid, die zich niet goed leent voor barokke composities en tekstuitbeelding, terwijl Bach de coupletten juist wel weer goed kon gebruiken voor de koralen in zijn passies en oratoria.<sup>687</sup> Deze lange cantate werd uitgevoerd op 28 januari 1725. Er zijn geen verwijzingen naar de lezingen van die zondag. De melodie van het lied is gelijk aan die van het lied *Was mein Gott will, das gscheh allzeit*, dat als cantate een week eerder werd uitgevoerd (BWV 111). Konrad Küster merkt daarom op dat dit geen toeval kan zijn, maar stelt vast dat er vooral verschillen zijn in de behandeling van de melodie.<sup>688</sup> Petzoldt neemt Küsters commentaar als citaat over.<sup>689</sup> Klek veronderstelt eveneens een bewuste keuze, maar geeft geen verklaring daarvoor.<sup>690</sup>

Een kritiekpunt van de hymnologen betrof het hergebruik van melodieën. Met name wanneer het karakter van de melodie niet aansluit bij de nieuwe tekst, kan dat een goed begrip van het lied in de weg staan en de gelovigen in verwarring brengen. In dit geval is daarvan echter geen sprake en lijkt de tekstinhoud van beide cantates elkaar te versterken. Het lied van Gerhardt kan worden gezien als een vervolg op de overgave aan Gods wil, waarin nu de nadruk wordt gelegd op tegenslagen, die door de gelovige met geduld aanvaard kunnen

<sup>685</sup> SCHAMEL 1724, 588.

<sup>686</sup> HEINEMANN 2007, 25.

<sup>687</sup> Ibid., 35f.

<sup>688</sup> KÜSTER 2017, 285.

<sup>689</sup> PETZOLDT 2007, 476.

<sup>690</sup> KLEK 2015, 223.

worden.<sup>691</sup> Wellicht bood de melodie hiervoor juist de gewenste verbinding, waarbij Bach na de verzekering van troost door geloof in BWV 111 een week later in BWV 92 meer dramatische effecten kon benutten om het lijden te verklanken, afgewisseld met kalme delen waarin Gods steun voor de gelovige wordt herbevestigd. De slotregel uit het koraal van BWV 111, “Drauf sprech ich fröhlich Amen”, keert bovendien als verbindend element terug in BWV 92:8 “Amen; Vater, nimm mich an!” (BWV 92:8), terwijl dit *amen* niet in het lied voorkomt.

Het thema van de cantate is eveneens de vertrouwensvolle overgave van de mens aan de wil van zijn schepper God, ook als er tegenslagen zijn. Aan die genoemde tegenslagen wordt in de muziek van BWV 92 expressief uitdrukking geven met name in de delen 3 en 6, afgewisseld met de delen 4, 5 en 8, waarin juist rust en vertrouwen klinken. Het recitatief met koraalregels in BWV 92:2, door Heinemann getypeerd als *Liedexegese*, vormt een introductie op deze verdieping van het thema.<sup>692</sup> Schamel licht hier enkel de zin uit strofe 2 “so will Er mich nur üben” toe met “Creutz=Probe”.<sup>693</sup> De genoemde afwisseling tussen onrust en rust kan worden beschouwd als uitdrukking van deze oefening: de gelovige moet zich oefenen in geduld en leed leren verdragen, omdat God het beste met hem voorheeft. Bij strofe 5 waarschuwt Schamel “Ungeduldige wollen es besser wissen als GOtt, was ihnen heilsam ist” en bij strofe 6 “Auch die Entziehung der göttl. Wohltaten ist eine Wohltat”.<sup>694</sup> In strofe 8 volgt het advies van Gerhardt “Wart in Gedult / die Gnad und Huld”,<sup>695</sup> in de cantate omgezet tot de slotregel van het recitatief voor tenor (BWV 92:5).

BWV 92:5 (slot)  
Und dir, mein Christ,  
Wird Angst und Qual,  
dein bitter Kreuz und Pein  
Um Jesu willen Heil und Zucker sein.  
Vertraue Gottes Huld  
Und merke noch, was nötig ist:  
Geduld! Geduld!

---

<sup>691</sup> In liedbundels kreeg het lied uit 1647 onder meer als opschrift “Die GOtt ergebene Seele” en “Christliche Ergebung in Gottes Willen” (PETZOLDT 2007, 547).

<sup>692</sup> HEINEMANN 2007, 30.

<sup>693</sup> SCHAMEL 1725, 188. Wimmer noch Heermann heeft dit lied opgenomen in hun hymnologische commentaren.

<sup>694</sup> *Ibid.*, 189.

<sup>695</sup> *Ibid.*, 190.



*Es ist das Heil uns kommen her* (BWV 9)

Deze koraalcantate is gebaseerd op een geloofslid van Paul Speratus uit 1523.<sup>700</sup> De orthodox-lutherse hymnologen verdedigden het lied tegen kritiek, met name van rooms-katholieke zijde, op de kwaliteiten van de auteur.<sup>701</sup> De cantate is geschreven voor de zesde zondag na *Trinitatis* en ontstaan in de periode 1732-1735. Volgens Dürr is een eerste versie van deze cantate mogelijk al ontstaan in 1724, omdat er veel gelijkenissen zijn met cantates uit de jaargang 1724/1725.<sup>702</sup> Het thema van lied en cantate is de reformatorische kernboodschap: rechtvaardiging door het geloof. De toelichting van Schamel bij dit lied is vooral gericht op uitleg van verouderde woorden en uitdrukkingen. De cantatetekst volgt die missie en vertelt de inhoud van het lied opnieuw, zonder specifieke duiding of accenten. In het recitatief (deel 2) is de tekst van de strofen 2-4 samengevat. Daarin zijn elementen uit de uitleg van Schamel te herkennen, zoals de nadruk op *Natur*, *Kräfte* en *Sünde*.<sup>703</sup> In de toelichting bij strofe 4 maakt Schamel expliciet dat de lieddichter zich tegen de rooms-katholieke geloofspraktijk afzette (onderstrepingen door LV).

<i>Liedstrofe 2, 3 en 4 (fragmenten) met toelichting Schamel</i> <sup>704</sup>	<i>BWV 9:2 Recitatief (B)</i>
2. Vom Fleisch wolt nicht (e) heraus der Geist  (e) Der Autor meynet so viel: <u>Der fleischliche verdorbene Mensch kan das Gesetz nicht vollkommen in seinem geistlichen Verstande erfüllen.</u> Liese Matth. 26/41. Das geben die Worte zu erkennen: Vom Fleisch / d.i. <u>von der sündlichen Natur</u> wolte nicht heraus / d.i. es war durch die natürliche Kräfte nicht möglich heraus zu bringen der Geist / d.i. der geistliche / vollkommene / innerliche und eusserliche Gehorsam.	Gott gab uns ein Gesetz, doch waren wir zu schwach, Dass wir es hätten halten können. Wir gingen nur den Sünden nach, Kein Mensch war fromm zu nennen; <u>Der Geist blieb an dem Fleische kleben</u> Und wagte nicht zu widerstreben. Wir sollten im Gesetze gehn Und dort als wie in einem Spiegel sehn, Wie <u>unsere Natur unartig</u> sei; Und dennoch blieben wir dabei. <u>Aus eigener Kraft</u> war niemand fähig,

<sup>700</sup> Dit lied was al opgenomen in het oudste liedboek van de Reformatie, het *Achtliederbuch* met de titel *Etlich Cristlich lider / Lobgesang und Psalm* uit 1524, dat in de belangstelling stond van de hymnologen en opnieuw werd uitgegeven door Olearius in 1717.

<sup>701</sup> WIMMER 1749, III-283: “Der Verfasser ist weder ein Sack-Pfeiffer, noch ein Pritzschmeister, noch ein Schuhmacher gewesen, wie die Papisten, insonderheit der verkapte Jesuit, Joh. Decumanus, vorgeben, und es deswegen ein Lutherisches Schuster-Liedlein nennen, dergleichen Schimpf- und Spott-Reden unsere Kirche zu erdulden gewohnt ist”.

<sup>702</sup> DÜRR 1995, 492, stelt dat Bach die zondag in 1724 niet in Leipzig was en daarom mogelijk de tekst heeft bewaard om later de jaargang koraalcantates te completeren; PETZOLDT 2004, 138.

<sup>703</sup> De volledige teksten van lied met toelichting en cantate zijn opgenomen in APPENDIX C.

<sup>704</sup> SCHAMEL 1724, 349.

<p>3. Es war ein falscher (<i>f</i>) Wahn dabey /</p> <p>(<i>f</i>) Wahn) Dieser Wahn ist der Pharisaismus und Pelagianismus (darinnen die Pöbstler mit stecken, und ohne Zweifel hie von Sperato gemeinet werden.) Wenn nemlich jemand aus natürlichen Kräfften euserlich etwas zum Schein thut und gedencket / das wären gute Wercke / wunder! was er thun könne! wie er frey, d.i. vor sich / <u>nach seinem freyen Willen und aus seinen Kräfften</u> heilig leben könne. Dazu nun ist das Gesetz nicht gegeben. Sondern es giebet vielmehr denen Menschen ihr Elende / Unvermögen und Unvollkommenheit zu erkennen, wie wir auch nicht ein Pünctgen recht vor uns selbst erfüllen können. Matth 19/20.</p> <p>4. Nicht möglich war / dieselbig (<i>g</i>) Art aus eignen Kräfften lassen; wiewohl es offit versuchet (<i>h</i>) ward /</p> <p>(<i>g</i>) Art) nur gedachte <u>böse sündige Art</u>, die nur gern böses dencken und thun will. (<i>h</i>) versuchet) Mit strengen Orden / Klöstern / Fasten / Geisseln u.b.g. selbsterwehltem GOTTesdienst.</p>	<p>Der <u>Sünden Unart</u> zu verlassen, Er mocht auch alle Kraft zusammenfassen.</p>
---	---

Strofe 6 eindigt met “Du hast für mich bezahlet”. In de toelichting bij *bezahlet* schrijft Schamel: “bey beharrlichen Sünden tröstet man sich hiemit vergeblich / und macht Christum zum Patron der Sünden wider Gal. 2,17. Die Zahlung ist da. Wo aber ist Busse, Glaube und das Hertz / so sie annimmt und dafür dancket?”.<sup>705</sup> De duetaria (deel 5) neemt deze woorden op in “Herzens Glaubensstärke” en “Nur den Glauben nimmst du an” en legt daarmee een nadruk op troost uit het geloof. Zowel Dürr als Petzoldt stellen dat Bach hier het reformatische dogma in de weliswaar strenge compositorische vorm met vreugde en speelsheid weergeeft.<sup>706</sup> Eric Chafe beschrijft dit duet als zeer troostrijk vanwege “[...] the covering up of the learnedness with an unusually appealing intertwining of the melodic lines [...] breathing

<sup>705</sup> Ibid., 350 (onderstreping door LV).

<sup>706</sup> DÜRR 1995, 493; PETZOLDT 2004, 144.



life and warmth into what might otherwise appear as an abstract theological dogma”.<sup>707</sup> Op grond van Schamels commentaar valt hier meer over te zeggen. Het duet begint als een dubbelcanon voor sopraan en alt enerzijds (muziekvoorbeeld IV.10, m. 28f.) en fluit en hobo anderzijds (muziekvoorbeeld IV.10, m. 32,2f.).<sup>708</sup>

**MUZIEKVOORBEELD IV.10.** BWV 9:5, fragment eerste deel (m. 28-38)

28

Wer-ke auf des Her-zens Glau-bens-stär-ke, nur den  
 wak-en less re-gard than faith un-shak-en, faith a-

— statt gu-ter Wer-ke auf des Her-zens Glau-bens-stär-ke,  
 — our works a-wak-en less re-gard than faith un-shak-en, —

34

Glau-ben nimmst du an, den Glau-ben nimmst du an, nur den Glau-ben nimmst du  
 lone thou val-u-est, that on-ly faith a-lone, faith a-lone thou val-u-

nur faith den Glau-ben nimmst du an, den Glau-ben nimmst du an, nur den  
 a-lone thou val-u-est, that on-ly faith a-lone, faith a-

In het eerste deel van BWV 9:5 volgen de beide instrumenten elkaar in een eigen canon en hetzelfde geldt voor de zangstemmen. In het tweede (midden)deel zijn instrumenten en

<sup>707</sup> Eric Chafe, *Analyzing Bach Cantates* (Oxford 2000), 155.

<sup>708</sup> GREER 2003, 34.

zangers samengebracht in één canon, waarbij de hobo de alt begeleidt (muziekvoorbeeld IV.11, m. 100f.) en de fluit de sopraan (m. 102f.).<sup>709</sup>

**MUZIEKVOORBEELD IV.11.** BWV 9:5, tweede deel (m. 97-107)

97

Nur der Glau-be macht ge-recht, al-les an-dre  
Faith a - lone to \_ righ-teous - ness ev-er leads us,

103

Glau - be macht ge - recht, al-les an - dre scheint zu schlecht, nur der Glau - be macht ge -  
lone, to \_ righ - teous - ness ev - er leads us noth - ing less, faith a - lone to \_ righ - teous -

scheint zu schlecht, nur der Glau - be macht ge - recht, al-les an - dre scheint zu  
noth - ing less, faith a - lone to \_ righ - eous - ness ev - er leads us, noth - ing

Mogelijk geeft dit uitdrukking aan het advies de naaste te helpen in plaats van goede werken te verrichten. Dit komt niet terug in de cantatetekst, maar in strofe 8 van het lied is wel sprake van naastenliefde, die als uiting van dankbaarheid in de plaats komt van goede werken.<sup>710</sup> Schamel wijst er bij strofe 8 op dat men die werken beter “unterlässet / und also durch die Liebe thätig ist”.<sup>711</sup> Bovendien verwijst Schamel naar Matth. 5:7, waar de liefde voor de

<sup>709</sup> KÜSTER 2017, 367.

<sup>710</sup> Dit is door Luther beschreven in zijn *Von der Freiheit eines Christenmenschen* (1520).

<sup>711</sup> SCHAMEL 1724, 350.

naaste als uitleg van barmhartigheid wordt gegeven in het commentaar bij Calov en waarvan Bach een passage gemarkeerd heeft in zijn exemplaar (fig. IV.3).

v.7. **Selig sind die Barmhertzig:** Denn sie werden Barmhertzigkeit erlangen. (Wenn wir durch den Glauben erlangen die hertzliche Barmhertzigkeit Gottes / Vergebung der Sünden / und die Gerechtigkeit die für GOtt gilt / so wird für allen Dingen von uns erfordert / daß wir hinwiederumb barmhertzig seyn gegen unsern Nechsten [...]. Er preiset aber die Barmhertzig-selig / nicht als wenn sie die Seligkeit dadurch erlangten / sondern weil die Barmhertzigkeit / wie auch folgende Tugenden gewisse Zeichen seyn der Seligkeit / und Eigenschafften derer / so da selig werden.<sup>712</sup>

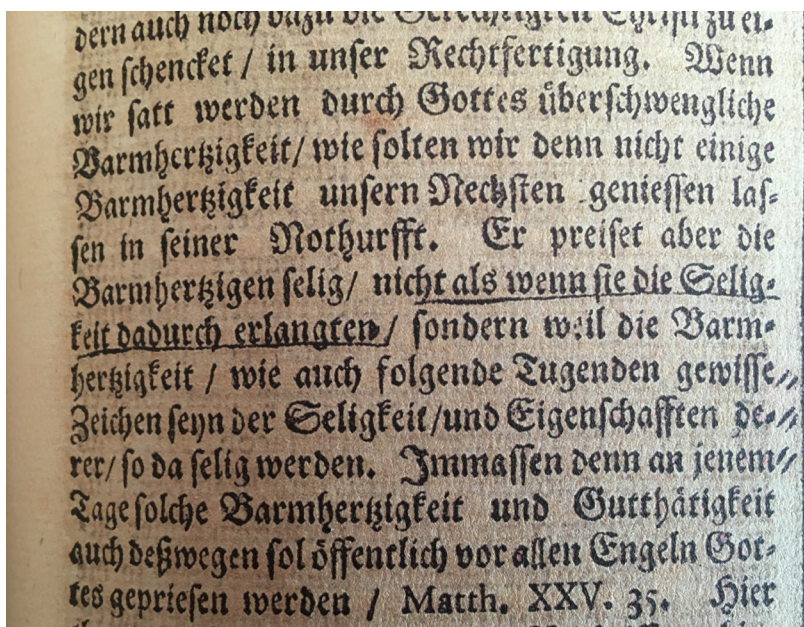


Fig. IV.3. Fragment uit CALOV III/1, 41 Matth. 5:7, met onderstrepingen door Bach.

In deze cantate staat troost uit het geloof centraal als een algemeen geldend principe, niet verbonden aan een specifieke situatie. Zonde, onthuld door Gods wet, en troost op basis van het evangelie bestaan naast elkaar voor alle gelovigen.<sup>713</sup> Menselijke zwakte leidt ertoe dat de wet, met daarin als eerste gebod om te geloven in God, niet wordt gevolgd. Zwakgelovigen

<sup>712</sup> CALOV III/1, 41.

<sup>713</sup> PETZOLDT 2004, 144, stelt: “Beides, Sündenerkenntnis aus dem Gesetz wie auch Trost aus dem Evangelium, sind Äußerungen des Glaubens, ob er nun schwach oder stark zu nennen ist.”

krijgen daarom specifiek steun om hun geloof te ontwikkelen en krijgen in de drie bas-recitatieven geloofsonderricht. Klek stelt dat de “Wir-Form”, zoals gebruikt in de recitatieven, in 1724/1725 niet gangbaar was.<sup>714</sup> De cantatetekst richt zich echter, net als veel liederen uit de tijd van de Reformatie, nadrukkelijk tot de hele kerkelijke gemeente (11x *wir*, 14x *uns*) en pas in het slotkoraal tot het individu (4x *dich*, *dir*, *dein*).

#### IV.4 Troost ervaren

Opvallend in de cantateteksten zijn de vele benaming van delen van de mens waar geloof en troost zich afspelen (tabel IV.9). Luther hanteerde daarvoor al een indeling, waarbij de *Geist* het diepste wezen is, die het onbegrijpelijke kan bevatten.<sup>715</sup> De *Seele* is een onderdeel van de *Geist* en heeft als taak het lichaam levend te maken. De ziel kan last hebben van *Anfechtungen*, omdat deze ervaart wat de tegenstelling tussen Wet en Evangelie inhoudt en bovendien begrijpt hoe troostrijk Gods woord is. *Herz* en *Gemüte* (of: *Mut*) en *Sinn* zijn de delen waar de geestelijke ervaring ontvangen wordt, waar troost en kracht ervaren kunnen worden, wanneer die door God en Heilige Geest worden gegeven. Deze delen werken ook in op het *Gewissen*, de plek waar de mens door God geraakt kan worden en zondenbewustzijn kan ontwikkelen. *Brust* wordt wel als algemene aanduiding voor de innerlijke mens gebruikt.<sup>716</sup> Hieruit volgt:

- (a) troost wordt vooral door *Herz* en *Gemüte* ervaren. Geloof biedt die troost. Dus: *Glaube* en *Herz* horen bij elkaar;
- (b) de *Geist* ervaart de *Anfechtungen*, en dan met name in de *Seele*, die Wet en Evangelie begrijpt en dus de sterkste behoefte aan troost voelt;
- (c) het *Gewissen* maakt de mens gevoelig voor *Anfechtungen*, maar kan ook de boetvaardigheid stimuleren.

Het onderscheid tussen *Hertz* en *Sinn*, bijvoorbeeld benoemd in Paul Gerhardts lied *Ich hab in Gottes Herz und Sinn*, verwijst naar Rom. 8:27:

---

<sup>714</sup> KLEK 2015, 305.

<sup>715</sup> *WA* 7, 550, 28: “Das erst stuck, der geist, ist das hohste, tieffiste, edliste teil des menschen, damit er geschickt ist, unbegreiflich, unsichtige, ewige ding zu fassen”; zie voor volledig fragment APPENDIX A [A1]; zie ook Hoofdstuk I.1.

<sup>716</sup> Bijvoorbeeld in BWV 113:4; PETZOLDT 2004, 287, stelt hoe deze tekst aansluit op de evangelielezing: “Der Zöllner schlägt Lk 18:13b sich an seine ‘Brust’ und meint damit seine gesammte Existenz”.

**Der aber die Hertzen forschet** / (nemlich Gott der HErr [...]) **der weiß** / (der verstehet die Seufftzen / die wir gnugsam nicht verstehen und wissen: ob wir schon die innerliche Seufftzen des Hertzens mit Worten nicht aussprechen können / so verstehet sie doch Gott der Hertenkündiger / der Herten und Nieren prüfet / wol) **was des Geistes Sinn sey** / (was er für Meinung habe / das Gebet / welches der Heilige Geist in uns wircket.) **denn er vertritt die Heiligen / nach dem / das GOTT gefällt** (Griech. nach Gott / das ist / nach dem Willen Gottes / nach welchem unser Gebet muß eingerichtet seyn).<sup>717</sup>

Op grond hiervan kan worden aangenomen dat hergebruik van de melodie van het lied *Was mein Gott will das gscheh allzeit* voor het lied van Gerhardt door de 18<sup>e</sup>-eeuwse hymnologen niet als probleem is aangemerkt.

TABEL IV.9. Waar de mens troost kan ervaren, geteld in de cantateteksten.

	<i>Herz</i>	<i>Gemüte</i>	<i>Geist</i>	<i>Seele</i>	<i>Sinn</i>	<i>Gewissen</i>	<i>Brust</i>
<i>Alle 204 cantates</i>							
Aantal cantates waarin het woord min. 1x voorkomt.	144 (71%)	39 (19%)	63 (31%)	120 (59%)	40 (20%)	14 (7%)	24 (12%)
<i>Cantates binnen het cluster 'Trost, Tröster, trösten, getrost'</i>							
Aantal cantates waarin het woord min. 1x voorkomt.	66 (76%)	21 (24%)	32 (37%)	49 (56%)	12 (14%)	5 (6%)	12 (14%)
Verskil in percentage	+5%	+5%	+6%	-3%	-6%	-1%	+2%
Frequentie van de woorden	170	23	47	99	15	7	14

Het verstand en de rede werden niet gezien als hulp om troost te kunnen ervaren.<sup>718</sup> *Verstand* en *Vernunft* worden in verschillende cantateteksten juist als belemmeringen voor troost uit geloof en vertrouwen genoemd, bijvoorbeeld in de koraalcantate *Wo Gott, der Herr, nicht bei us hält* (BWV 178).<sup>719</sup> Dat orthodoxe hymnologen zich inspanden om deze leer uit te dragen, blijkt uit Schamels uitgebreide commentaar bij strofe 6 van het lied (onderstreping door LV).

<sup>717</sup> CALOV III/2, 99.

<sup>718</sup> Dit sluit aan bij de tekst van 1 Cor. 13:9, waarin wordt gesteld dat de mens tijdens het leven slechts over de gebrekkige kennis van het heil beschikt.

<sup>719</sup> Andere cantateteksten waarin *Verstand* en *Vernunft* als bron van verwarring worden genoemd zijn bijvoorbeeld BWV 121:3, 35:3, 2:2, 152:5, 175:5, 186:3, 197:2.

<i>Liedstrofe 6, met toelichting Schamel</i> <sup>720</sup>	<i>BWV 178:6, Aria (T)</i>
Ach HErr GOtt / wie reich * tröstest du / die gänzlich sind verlassen! Der Gnaden Thür steht (c) nimmer zu: Vernunft kan das nicht fassen / sie spricht: Es ist nun alls verlohrn / da doch das Creutz hat (d) neugebohrt / die deiner Hülff erwarten.	Schweig, schweig nur, taumelnde Vernunft! Sprich nicht: Die Frommen sind verlorn, Das Kreuz hat sie nur neu geborn. Denn denen, die auf Jesum hoffen, Steht stets die Tür der Gnaden offen; Und wenn sie Kreuz und Trübsal drückt, So werden sie mit Trost erquickt.

\* Es. 51/12.

(c) nimmer) Gut! Bist du aber auch allezeit bereit und fähig die angebotene Gnade zu empfangen? Du frecher Mensch, liese Rom. 2/4. Hieher gehöret Es. 65,2. R. Samuel Nachmani Sohn sagt sonst schier auf gleiche Weise bey dem Petr. Galatino L. 10. de A.C.V.c.3.f.539.ed.Frf.1672. Warum steht der Text Klagl. Jerem.3/44. Antw. Weil die Thüren des Gebets (der Erhöhung) bald offen, bald zugeschlossen seyn. Aber die Thüren der Busse sind NB. in dieser Welt nie verschlossen; nach Ps. 65/6. Ebr. 3/13. Spangenberg l.c. p.88. verstehets also: GOtt beweiset NB. den Seinen immerdar Barmhertzigkeit / vergiebt ihnen die Sünde, und hat Gedult mit ihrer Schwachheit. GOttes Gnade ist verglichen einer offenen Thür / da immer Gnade zu uns heraus gehen soll / und so offtt uns Gnade noth ist, können wir hinein gehen, Gnade zu holen und zu finden, nach Rom. 5/2. Ebr. 10/22. &c. Könnte es nicht etwa auch heissen: Über aller Menschen Vernunft und Gedancken rettet GOtt allezeit mit seiner Gnade und Stärke die Gläubigen / indem sie von aller Welt verlassen seyn? Sonst kan auch die Vernunft das nicht reimen: In der Wiedergeburt leben, einen gnädigen GOtt und doch reimen, auch dabey Creutz haben. Siehe die Historie Hiobs. Wo die Vernunft nicht eine Rettung siehet unter der augenscheinlichen Gefahr und feindlichen Gewalt / da heists: Aue! wie nun! verlohrn! aus ists! 2.B.Kön. 6/15. Das mag ein Gefechte seyn wider den Glauben!

(d) neugebohrt) Dadurch gehen die Gläubigen nicht unter, sondern werden gleichsam wie jetzt gebohrne Kindlein / neue Menschen / welche die alten Sünden der bösen Welt nicht mehr hegen / in Einfalt und dennoch in Gedult GOtt folgen. Ps. 119/67. Denn die Noth lehrt beten: das Creutz bekehret indirecte. [...] Doch ist der Frömmigkeit / unter dem Creutz gebohrt, nicht schlechterdings zu trauen.

De gevolgde argumentatie in de cantatetekst geeft kernachtig het commentaar van Schamel weer en maakt de inhoud van de liedstrofe duidelijker, waarbij troost niet het beginpunt vormt, maar de afsluitende conclusie. Ook de omkeringen in de tekst helpen daarbij: zo wordt het *spreken* van “Vernunft” in de cantate omgezet in *zwijgen* en wordt de status van de “Tür der Gnaden” omgekeerd van “nimmer zu” in “stets offen”.

\*\*\*

<sup>720</sup> SCHAMEL 1724, 404f.

Troost als thema in de cantates van Bach is deels te identificeren op grond van de gebruikte woorden in de tekst. Hoewel het woord *Trost* veelvuldig voorkomt (in 87 van 204 kerkelijke cantates), is dat gegeven niet voldoende om er conclusies aan te kunnen verbinden. Zelfs als er combinaties worden gemaakt met andere relevante woorden kan een selectie hooguit een ruwe indicatie bieden. Een korte beschouwing van cantates, die veel woorden gemeen hebben met de liederen van Luther, laat zien dat het thema troost op verschillende manieren aan bod komt. Voor de koraalcantates geldt dat de interpretatie van troost kan worden verduidelijkt door studie te maken van de hymnologische bronnen uit het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw. Met name de gedetailleerde toelichtingen bij liederstrofen kunnen verduidelijken waarom bepaalde aanpassingen of toevoegingen in de cantatetekst zijn aangebracht. De vermelde verwijzingen naar Bijbelse vindplaatsen bij liedteksten leiden soms tot aanvullende inzichten, wanneer ze worden beschouwd in combinatie met commentaar van Luther, zoals bijeengebracht in Calovs Bijbeluitgave. Bovendien geven deze hymnologische commentaren in een aantal gevallen een nieuwe of aanvullende kijk op de muzikale uitwerking van een cantatedeel.<sup>721</sup>

Uit de onderzochte koraalcantates komt een beeld naar voren dat duidelijk maakt welke troostende boodschap uit de liederen de orthodoxe hymnologen wilden accentueren. In veel gevallen staat de zwakgelovige centraal, die vanwege zondebesef lijdt aan angst voor zijn zielenheil.<sup>722</sup> De geboden troost is steeds gericht op de rechtvaardiging van de zondaar door het geloof, met als troostargumenten (a) geduld en overgave aan Gods wil en zorg en (b) gerichtheid op Christus, die met zijn lijden de dood voor de zondaar heeft overwonnen. Indien het woord *Glaube* en de naam van Jezus niet in de liedtekst voorkomen, worden die in de cantatetekst toegevoegd. De noodzakelijke, oprechte boetvaardigheid door de gelovige krijgt bij de hymnologen en ook in de onderzochte cantates veel aandacht.

In Hoofdstuk V zal via een casestudie worden onderzocht hoe troost voor zwakgelovigen vorm krijgt aan de hand van het lied en de cantate *Aus tiefer Not schrei ich zu dir*, met aandacht voor de wijze waarop de zwakgelovige zijn onzekerheid als gevolg van de zonde kan ontwikkelen tot een vertrouwensvol geloof in Gods redding.

---

<sup>721</sup> In dit onderzoek is slechts een selectie uit de koraalcantates onderzocht aan de hand van het hymnologisch werk van Schamel. Het verdient aanbeveling meer koraalcantates ook in combinatie met andere gezangboek-commentaren te onderzoeken.

<sup>722</sup> Met betrekking tot aangeboden troost is er telkens sprake van zwakgelovigen en niet van ongelovigen. Zowel Luther als de theologen na hem besteden regelmatig aandacht aan het motto ‘*een zwak geloof is ook een geloof*’ (zie ook Hoofdstuk V).

## CASESTUDIE: AUS TIEFER NOT SCHREI ICH ZU DIR

In dit hoofdstuk worden Luthers lied *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* en de gelijknamige cantate van Bach uit 1724 (BWV 38) bestudeerd als voorbeeld van de invalshoek *troost bij een zwak geloof*. Luther baseerde zijn lied op de tekst van Psalm 130. Zijn intensieve omgang met deze psalm heeft geleid tot verschillende vertalingen en twee versies van het lied. Hij schreef eerst een vierstrofige berijming van de Bijbelse tekst, gevolgd door een vijfstrofige versie waarin de tekst is uitgebreid met het reformatorische thema van rechtvaardiging door het geloof alleen.<sup>723</sup> Bach schreef niet alleen een koraalcantate over het lied, maar ook verschillende orgelbewerkingen.<sup>724</sup> Bovendien baseerde hij zijn vroege cantate *Aus der Tiefen rufe ich, Herr, zu dir* (BWV 131) op de onberijmde Psalm 130.<sup>725</sup> In deze casestudie wordt eerst onderzocht hoe Luther aan de hand van de psalmttekst troost voor zwakgelovigen interpreteert. Vervolgens komt aan de orde hoe dat herkenbaar is in zijn lied uit 1524 en tot slot hoe deze troost is verwerkt in Bachs cantate *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* uit 1724. Hierbij worden theologische en hymnologische bronnen geraadpleegd waarmee Bach bekend was, om na te gaan of, en zo ja, hoe latere theologische inzichten in de cantate zijn verwerkt.<sup>726</sup> Luthers vertalingen en liedteksten zijn opgenomen in APPENDIX F.<sup>727</sup> De volledige tekst van Bachs cantate *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* en de liedtekst met commentaar van Johann Martin Schamel zijn te vinden in APPENDIX C.

---

<sup>723</sup> Datering van deze twee versies is in de literatuur bediscussieerd. Zie hierna in V.2.

<sup>724</sup> Bach schreef twee orgelbewerkingen op de meest gebruikte, aan Luther toegeschreven melodie van het lied in *Clavierübung* III uit 1739 (BWV 686 en 687). De oudere *Neumeistersammlung* bevat een bewerking van een alternatieve melodie, toegeschreven aan Wolfgang Dachstein (BWV 1099).

<sup>725</sup> Bach schreef deze vroege cantate hoogst waarschijnlijk in 1707 of 1708 in Mühlhausen (DÜRR 1995, 849).

<sup>726</sup> Hiervoor worden werken bestudeerd van auteurs uit Bachs theologische bibliotheek en van hymnologen uit het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw. Ik ben mij ervan bewust dat Bach de cantate schreef in 1724 en dat de Calov-Bijbel pas sinds 1733 aantoonbaar in zijn bezit was. Desondanks kan worden aangenomen dat Bach wel bekend was met dit standaardwerk uit zijn tijd. Bovendien bezat hij edities van de door Calov geciteerde werken van Luther.

<sup>727</sup> Hierin zijn opgenomen: twee vroege Duitse vertalingen (uit 1517 en 1525), de vertaling uit de Lutherbijbel 1545 (CALOV) en de twee tekstversies van het lied.



## V.1. Luthers vertaling van Psalm 130

Psalm 130 is één van de zeven zogeheten *boetepsalmen*.<sup>728</sup> Luther bestudeerde deze intensief in zijn *Psalmenvorlesung* (1513), bedoeld voor zijn ordebroeders en studenten. Aanvankelijk beheerste hij het Hebreeuws nog onvoldoende en was hij afhankelijk van de *Vulgaat* en gebruikelijke leerboeken in zijn tijd; later verwierf hij een Hebreeuws leerboek van Johannes Reuchlin.<sup>729</sup> In 1516 vertaalde Luther de boetepsalmen voor het eerst in het Duits vanuit de grondtaal, bedoeld ter ontwikkeling van de *Laienfrömmigkeit*.<sup>730</sup> In het voorwoord noemt hij als zijn bronnen de *Vulgaat* (“der translation sancti Hieronymi”) en de vertaling van “doctors Johannis Reuchlin yn seyner hebreischer septene”.<sup>731</sup> Bovendien verklaart hij zijn intentie met deze vertaling en nieuwe toelichting God te willen eren.<sup>732</sup> In 1525 maakte Luther opnieuw een vertaling van de boetepsalmen, vanwege zijn verbeterde kennis van het Hebreeuws en vooral vanwege zijn nieuwe inzichten over de betekenis van het evangelie.<sup>733</sup> In het voorwoord licht hij de noodzaak daarvan toe.<sup>734</sup> Deze Duitse vertalingen waren bestemd voor algemeen gebruik, maar de psalmen speelden ook steeds een grote rol in Luthers werk aan de

---

<sup>728</sup> De zeven boetepsalmen zijn een selectie uit de Bijbelse psalmen: 6, 32, 38, 51, 102, 130 en 143 (nummering volgens de Hebreeuwse Bijbel). In de religieuze praktijk werden ze gebruikt bij biecht en berouw, wanneer zonden werden beleden ten behoeve van het zielenheil, en daarnaast bij het sterfbed.

<sup>729</sup> Reuchlin (1455-1522) was een Duitse humanist en kenner van het Hebreeuws die in 1506 een inleiding en grammatica publiceerde, *De rudimentis hebraicis*; Diarmaid MacCulloch, *Reformation. Europe's House divided 1490-1700* (London 2003), 85 en 689; BEUTEL 2010, 258.

<sup>730</sup> *WA* 1, 206-211; redactioneel was Luthers eerste boekje (1517) vergelijkbaar met materiaal voor zijn studenten: na de complete tekst van de psalm was elke regel afzonderlijk afgedrukt met een toelichting en commentaar.

<sup>731</sup> *Ibid.*, 158, 3-10; het betreft Reuchlins *Septem psalmi poenitentiales hebraici cum grammaticali translatione latina* (1512) aldus Johann Georg Walch, *D. Martin Luthers Sämmtliche Schriften, Vierter Theil. Die Auslegung dererjenigen Psalmen* (Halle 1740), kolom 1656, voetnoot 1.

<sup>732</sup> *WA* 1, 158, 11-18: “Die gloße aber und außlegung, wie wol sie velleicht new, adder auch nit schriftlich synnes ynhaltend, von etlichen mag angesehen werden, hatt es myr doch nit gezymet, ßo nyder die christen tzu achten ader zweyfelen, das Christus also nah bey yhn sey, er werde yhn woll sagen, wie sie das alles richten sollen. Meyne vormessenheyt aber, die psalmen auß zulegen, sunderlich yns deutsche, befilh ich frey yn eyns iglichen gutduncken zu urteylen, dan nit myr nach dyr, sundern gote alleyn lob unnd eere an ende. Amen.”

<sup>733</sup> Deze versie van de psalmttekst en toelichting is te vinden in *WA* 18, 516-521.

<sup>734</sup> *Ibid.*, 479, 2-13, zie in APPENDIX A fragment [A30] voor deze tekst. Ook in het voorwoord van zijn verzamelde Latijnse geschriften uit 1545 benoemt Luther hoe hij door zijn nieuwe inzichten het Psalter beter kon uitleggen (*WA* 54, 637).

universiteit. In 1517 gaf hij opnieuw een reeks colleges (in het Latijn) over de *Auslegung der sieben Bußpsalmen* en tussen 1519-1521 ontstond de collegereeks *Operationes in psalmos*.<sup>735</sup>

### *Luthers interpretaties van Psalm 130*

Veel onderzoek richt zich vooral op de datering en, aldus Gerhard Hahn, niet op de “fortschreitenden, philologisch-exegetischen Erkenntnis Luthers”.<sup>736</sup> Daarom wordt hier eerst kort beschreven wat de beide Duitse vertalingen en toelichtingen tonen van Luthers ontwikkeling in de interpretatie van de tekst.<sup>737</sup> In de vertaling uit 1517 stelt hij dat het bij *diepten* draait het om *tyffen grossen elenden*.<sup>738</sup> Het *geschrey* is niet anders dan een zeer sterk, ernstig verlangen naar de genade van God.<sup>739</sup> Luther redeneert: wie niet geeft om Gods oordeel, is niet bang; wie niet bang is, roept niet; wie niet roept, vindt geen genade. Daarom moet de mens altijd Gods oordeel vrezen [A31]. Tegenover angst van de oude mens staat hoop van de nieuwe mens op genade en barmhartigheid. Wie God vreest, verlangt naar zijn genade. In vers 5 gaat het volgens Luther niet langer over *das creutz des alten menschen* maar over *die hoffnung, das leben des neuen menschen*.<sup>740</sup> Deze twee elementen zijn de belangrijkste die in de psalmen en zelfs in de hele heilige Schrift geleerd worden: angst en hoop horen bij elkaar in één mens. In de angst die de ‘oude Adam’ afbreekt, groeit de hoop die de nieuwe mens vormt.<sup>741</sup> Luther maakt de vergelijking met een beeldhouwer die materiaal wegneemt:

Gleich wie ein bildmacher, eben yn dem er weg nymet und hawet, was am holtz tzum bilde nit sall, yn dem furdert er auch die form des bildes, Also yn der furcht, die denn alten Adam abhawet, wechst die hoffnung, die den neuen menschen format.<sup>742</sup>

---

<sup>735</sup> *Auslegung der sieben Bußpsalmen* (WA 1, 158-222); WA 18, 479-530; *Operationes in psalmos* (WA 5).

<sup>736</sup> HAHN 1981, 84.

<sup>737</sup> De colleges over de psalmen, die Luther hield in het Latijn, waren niet bedoeld voor leken en zijn daarom in dit onderzoek grotendeels buiten beschouwing gelaten.

<sup>738</sup> WA 1, 206, 31-32. De meervoudsvorm ‘Tiefen’ is een letterlijke vertaling van de gebruikte meervoudsvorm in het Hebreeuws: תַּיִפִּים גְּדוֹלִים.

<sup>739</sup> Ibid., 207, 1; God is de enige die deze genade kan geven. Luther verwoordt het bij vers 3 zo: “dißer verß druckt auß, wo von der psalm gemacht ist, Nemlich von dem ansehen der gestrengen urteyl gottis” (ibid., 207, 22-23).

<sup>740</sup> Ibid., 208, 15-17.

<sup>741</sup> De beeldspraak van de *oude Adam* is ontleend aan Rom. 5.

<sup>742</sup> Ibid., 208, 27-30.

Dat bepaalt, aldus Luther, het grote belang van wachten; niet vertwijfeld weglopen voor de angst, maar “gottis gnaden, die ich begert hab, der harre ich und warte, wen es meym gott gefelt, myr zu helffen”.<sup>743</sup> De mens kan dat niet afdwingen of beïnvloeden, omdat genade en hulp wordt geboden naar Gods wil: “wenn, wie, wo und durch was er yhn helffe”.<sup>744</sup> De nieuwe mens oefent zich voortdurend in *harren, hoffen, trauen, glauben* in God en hij leeft van de belofte. De ziel moet zonder twijfels, als *ein harrer*, volhardend gericht zijn op het woord van God. Zoals de nachtwakers alert blijven wanneer iedereen rust, zo moet de ziel blijven waken en hopen. Luther benadrukt de kernbetekenis van de psalmen en van deze psalm in het bijzonder: het gaat om niets anders dan het vertrouwen op God en overgave aan Gods wil [A32]. De naam *Israel* in vers 7 verklaart hij als: “Israel auff hebreisch heist ein man der gott sicht”.<sup>745</sup> Voor God is rechtvaardig wie Hem ziet door “ein starcken glauben, hoffnung und liebe”.<sup>746</sup> Deze mens weet dat enkel bij God de verlossing uit de vele diepten te vinden is. Rechtvaardigen begaan echter, ondanks dat zij God zien, kennen, verwachten en vertrouwen, toch nog steeds zonden. Ze kunnen zichzelf daar niet van verlossen of “mit yren wercken sich erauß erbeyten”, maar door dat te erkennen en niet genadig voor *onszelf* te zijn, zal God *ons* genadig zijn.<sup>747</sup> In de toelichting bij de laatste regel keert Luther weer terug naar de toehoorder of lezer, zoals hij ook zijn uitleg begon (het woord *wir* komt er drie keer in voor).

De vertaling uit 1525 verschilt van die uit 1517 op een aantal punten in tekst en uitleg.<sup>748</sup> In algemene zin valt op dat deze vertaling actiever en directer is geformuleerd. Zo zijn de aanvankelijke vormen *hab ich geschryen* en *das ... achtnehem wollten* vervangen door [*ich*] *ruffe* en *las ... mercken*. Bovendien zijn er enkele opvallende andere woorden gebruikt. In vers 3 en vers 8 is *sünde* nu benoemd als *missethat*; in vers 5 is *warten* vervangen door *harren*; in vers 7 is *barmhertzigkeit* vervangen door *guete*. Luther voegt bij vers 5 expliciet toe dat voor het verkrijgen van de genade “auch keine gute werck helffen, sondern wer fur Gott etwas sein wil, der mus alleine auff seine gnade pochen, nicht auff verdienst”.<sup>749</sup> De uitleg bij vers 7 is ingrijpend gewijzigd met een verwijzing naar Gen. 32:29 “denn Jsrael heisst ein kempffer mit Gott. Alle die nu so fest harren, das sie gleich mit Gott drüber

---

<sup>743</sup> Ibid., 208, 32-33.

<sup>744</sup> Ibid., 209, 2.

<sup>745</sup> Ibid., 210, 17. In de toelichting van 1525 is dit aangepast. Zie hierna.

<sup>746</sup> Ibid., 210, 22-23.

<sup>747</sup> Ibid., 210, 37.

<sup>748</sup> De vertaling uit 1525 is te vinden in *WA* 18, 516-521.

<sup>749</sup> Ibid., 518, 8-10.

kempffen, das sind rechte Jsraeliten”.<sup>750</sup> Hij besluit met een samenvatting hoe het zoeken van en wachten op God begrepen moet worden:

Gott recht erkennen, ist erkennen, das eitel guete und gnade bey yhm ist, drumb harret auch Jsrael sein also. Die aber Gott fur eynen zornigen ungnedigen fulen, die kennen yhn noch nicht recht, drumb fliehen sie viel mehr fur yhm, und harren sein nicht.<sup>751</sup>

In de Lutherbijbel uit 1545, de laatste editie die bij leven van Luther is uitgegeven, zijn opnieuw enkele veranderingen doorgevoerd.<sup>752</sup> In vers 3 en vers 8 is *missethat* weer vervangen door het oorspronkelijke *sünde*. In vers 6 is *bis* (zur andern) toegevoegd. In vers 7 is *Jsrael warte auff den Herrn* vervangen door *hoffe*. Eveneens in vers 7 is *guete* vervangen door *die Gnade*.

#### *Interpretaties van Psalm 130 volgens Calov en Olearius*

Ten tijde van Bach waren naast de werken van Luther ook Bijbelcommentaren in gebruik, zoals die van Abraham Calov (1612-1686) en Johann Olearius (1611-1684).<sup>753</sup> Calov verdeelt in zijn Bijbel met commentaar uit 1681 de psalm in drie delen: “(I) Ein dehmüthiges Buß=Gebet umb Vergebung der Sünden / v.4. (II) Anzeigung des bestandigen Vertrauens / v.6. (III) Ermanung Israels auff den HErn zu hoffen v.8.”<sup>754</sup> Bovendien voorziet hij de psalm van een inleidende tekst van Luther, waarin de relatie wordt gelegd met Christus, die als afstammeling van de vrouw (“des Weibes Samen”; Maria) voor de mensheid de zondeval uit Genesis 3 zal overwinnen:

Herr Lutherus: Ist ein Bet=Psalm / der gehet von rechter Davidischer Andacht und Verstand / denn er bekennet / daß für GOtt niemand gerecht sey / noch seyn möge / durch eigen Werck und Gerechtigkeit / sondern allein durch Gnade und Vergebung der Sünden / die GOtt verheissen habe. Auff solche Verheissung und Wort bauet / und tröstet er sich / und vermanet gantz Jsrael / er solle auch also thun und lernen / daß bey GOtt sey der Gnaden=Stul und Erlösung / und Jsrael müsse durch ihn allein / und sonst nicht / von allen Sünden ledig werden / das ist / durch Vergebung / (sonst wäre es nicht Gnade /) gerecht und selig werden / sonst

---

<sup>750</sup> Ibid., 520, 23-25.

<sup>751</sup> Ibid., 520, 27-30.

<sup>752</sup> Deze versie van de vertaling staat in de *Biblische Erklärung, Dritter Theil* van Johann Olearius uit 1679, en in CALOV I/2.

<sup>753</sup> Bach was bekend met deze beide commentaren en bezat een exemplaar hiervan.

<sup>754</sup> CALOV I/2, 807.

würde er wol in der Tieffe bleiben / und für GOtt immermehr bestehen. Sihe das ist ein rechter Meister / und Doctor der Heiligen Schrift / der hat verstanden / was da heist / des Weibes Samen sol der Schlangen den Kopf zertreten / 1. Mos. III.15. und durch deinen Samen sollen alle Völcker auff Erden gesegnet werden / 1.Mos.XII. und XIX. Darumb stecken solche beyde Verheissungen und Weissagungen von Christo in diesem Vers. Er wird Jsrael erlösen aus allen seinen Sünden.<sup>755</sup>

Calov citeert bij alle verzen de uitleg van Luther uit 1525, die was opgenomen in de Altenburger uitgave van de Lutherwerken.<sup>756</sup> Daarnaast legt hij extra accenten. Zo wordt volgens Calov in vers 2 Davids ziel niet bedreigd door wereldlijk gevaar, maar gekweld door zijn geweten. Daarom stelt Calov met een ander citaat van Luther Davids ervaring als voorbeeld:

Ich werde auff das hefftigste angefochten und geängstiget: denn ich sehe meine Sünde / ich empfinde den erschrecklichen Zorn Gottes / die Angst des ewigen Todes hat mich überfallen / darumb weiß ich nicht / wo ein oder aus / wo ich Hülffe oder Rath suchen soll: Darumb thue und glaube du in solchem Leiden auch also.<sup>757</sup>

Wie in zo'n angst verkeert kan troost ervaren uit Gods belofte dat er redding bestaat. Die hoop wordt genoemd in het tweede deel van de psalm in vers 5: "Ich harre des HErren / meine Seele harret / und ich hoff auff sein Wort". Calov schrijft hier:

Da können wir wol das selbständige Wort verstehen / wie Ps. XXXIII.6. daß zu erst das Harren / oder die Zuversicht auff dem HErren / GOtt den Vater; denn das hoffen / welches abermahl im gläubigen Vertrauen geschicht / auff den Son Gottes gerichtet sey / Ps. II.12. und folgendes v.6. durch den HErren / auff den er in warem Glauben wartet / GOtt der Heilige Geist / verstanden werde.<sup>758</sup>

Calov citeert bij dit vers bovendien Luthers beschrijving van *de oude mens* die, als door een beeldhouwer, wordt ontdaan van overbodige elementen en tot een *nieuwe mens* wordt.

---

<sup>755</sup> Ibid., 809.

<sup>756</sup> Bach kocht in 1742 deze Altenburger editie, terwijl hij de bijna vergelijkbare Jena-editie van Luthers werken al bezat (LEAVER 2017-1, 180); volgens Leaver om zoveel mogelijk werken te hebben. Logischer lijkt het dat Bach bronteksten wilde kunnen bekijken in de Altenburger editie, waarnaar onder meer door Calov en Schamel veelvuldig werd verwezen.

<sup>757</sup> CALOV I/2, 810.

<sup>758</sup> Ibid., 812.

De theoloog Johann Olearius (1611–1684) begint zijn uitleg in de *Biblische Erklärung* met een indeling van het begrip ‘Die Tieffe’.<sup>759</sup>

- I. Die Tieffe der großen Hertzensangst v.1.
- II. Die tieff geholten Hertzens=Seuffzer und Gebet v.1.2.3.
- III. Die in tiefster Demuth gesuchte und gefundene Göttliche Hülffe und gnadenreiche Vergebung der Sünden vers.4.
- IV. Die tiefgegründete unbewegliche Hofnung aus GOTTes Wort / und Verheissung der Gnade und Erlösung aus allen Sünden v.5-8.

Olearius ziet als het hoofddoel van deze psalm: “daß in allgemeinen und sonderbaren Noth kein besser Mittel sey als durchs Gebeth zu Gott fliehen / und bey ihm allein Trost / Rath und Hülffe suchen / wenn bey allen Creaturen keine Hülffe zu finden”.<sup>760</sup> Hij citeert eveneens Luthers uitleg over de beeldhouwer die de nieuwe mens vormt door *das Untüchige* oude weg te hakken. De hoofdzin is volgens Olearius: “Errette mich aus der Tieffe”.<sup>761</sup> Bij vers 5 verwijst hij naar diverse troostende beelden in de Bijbel waar wachten en waken een belangrijk thema van hoop zijn.<sup>762</sup> *Sein Wort* benoemt hij als “der Verheißung die mir Gnade und Rettung verspricht” en met een andere beeldspraak als een anker “der das Schiff wieder die Wellen der Anfechtung aufhält”.<sup>763</sup> Bij vers 6 citeert hij opnieuw Luther: “Eine Harrerin ist meine Seele worden / aus zu drücken ein festes stetiges Harren und Harren / in welchem die Seele nichts empfindet / denn daß sie harret oder wartet”.<sup>764</sup> Bij vers 7 wordt voor *viel Erlösung* verwezen naar het bloed van Jezus dat overvloedig stroomt uit vijf wonden, opdat “wer mit Sünden beschweret ist / der gläube an dich Herr Jesu / der du den Gottlosen gerecht machest / so wird er allein durch den Glauben gerecht mit Gott Friede haben”, waardoor geldt: “dein Leiden ist meine letzte Zuflucht / mein sonderbares Hülfmittel das allein hilft / wenn alle Weisheit / alle Gerechtigkeit / alle Heiligkeit / alles Verdienst verschwindet”.<sup>765</sup>

---

<sup>759</sup> De Psalmen zijn opgenomen in het derde deel van dit vijfdelige werk verschenen tussen 1678 en 1681; dit deel verscheen in 1679 in Leipzig. Bach bezat een complete uitgave van dit werk, in drie banden gebonden. Zie LEAVER 1983, 81-84.

<sup>760</sup> Olearius 1681, III/696.

<sup>761</sup> Ibid., III/696.

<sup>762</sup> Ibid., III/697f. Hij vergelijkt hier het “Meine Seele hoffet” met het gebruik van het woord יָחַל (‘yachal’, hopen, verwachten) in Job 14:14 als “Haupt=Tröst” en verwijst ook naar “Psalm 38/16. 42/6. 12 und 43/5. 62/6. Klagl. 3/21. Spr. 13/12.”.

<sup>763</sup> Ibid., III/698.

<sup>764</sup> Ibid., III/698.

<sup>765</sup> Ibid., III/699.

Gods genade is door Christus nog machtiger geworden als troost voor de mens en dat benoemt Olearius als *die Tieffe des Reichtums*.

Olearius vat de betekenis samen in drie punten: I. De *Haupt=Lehre* dat de mens in diepe nood door angst en *Anfechtung* zijn hulp bij God moet zoeken door bidden (*bußfertig, freudig, instendig*), hopen en geduldig wachten (*harren*); II. De *Haupt=Trost* door vergeving van de zonden en rechtvaardiging (niet door Maria, maar) *allein durch den Glauben an Christum* en zijn belofte, die de basis vormt en *der einige Glaubensgrund*; III. De *Haupt=Ermahnung* “zur Buße... damit wir aus der Tieffe und Abgrund der Sünden / die Tieffe der unendlichen Gnade Gottes demütig erblicken lernen”.<sup>766</sup> Tot slot haalt hij de reeds genoemde *Geistreiche Ermunterung Lutheri* aan: wie God niet vreest, is niet bang; wie niet bang is, roept niet; wie niet roept, vindt geen genade.

## V.2. Luthers berijmde versie van Psalm 130

Het lied *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* is in twee versies overgeleverd, wat heeft geleid tot discussie over de datering van beide versies. Eerder concludeerden Friedrich Spitta en Wilhelm Lucke dat de vijfstrofige versie de oudste moest zijn en dat de vierstrofige daarvan was afgeleid.<sup>767</sup> Markus Jenny weerlegt deze dateringsargumenten en veronderstelt dat Luther al in 1523 drie psalmen heeft verwerkt tot een Psalmlied en die als een pamflet voor gebruik in de kerk liet drukken; het zou gaan om Psalm 12, 14 en 130.<sup>768</sup> Hij is het eens met Spitta dat de vierstrofige versie nauwkeuriger aansluit bij de psalmttekst conform Luthers auteursinstructie.<sup>769</sup> Voor Jenny bewijst dat een omgekeerde datering, waarbij de uitgebreidere vijfstrofige versie later is ontstaan: “Aus dem Psalmlied ist ein Reformationslied, ein Glaubenslied geworden”.<sup>770</sup> Ook Hahn weerlegt de eerdere visie met als hoofdargument dat toevoeging van elementen uit het Nieuwe Testament ertoe leidt dat “Psalmen mit höherem ‘evange-

---

<sup>766</sup> Ibid., III/699.

<sup>767</sup> F. Spitta, *Ein fester Burg ist unser Gott* (1905); W. Lucke is de auteur van *Lieder*, Band 35 van *WA*, lange tijd het standaardwerk over Luthers liederen (1923).

<sup>768</sup> JENNY 1979, 270.

<sup>769</sup> Luther vroeg andere dichters om een zo getrouw mogelijke weergave van de psalmttekst; zie ook Hoofdstuk II.

<sup>770</sup> De geactualiseerde versie van *WA* Band 35, hierna *AWA*, bevat deze conclusie van Jenny uit zijn eerdere onderzoek dat de vierstrofige versie de oudste is (JENNY 1985, 69); JENNY 1979.

lischen' Gehalt reicher und sorgfältiger interpretiert sind und darin freier erscheinen".<sup>771</sup> Geconcludeerd kan worden dat het ontstaan verliep in drie stadia: (1) de vierstrofige tekst werd gezongen op een bekende melodie, (2) Luther schreef een nieuwe melodie en (3) tot slot schreef hij de vijfstrofige tekst.<sup>772</sup> Deze volgorde wordt gezien als de meest aannemelijke.<sup>773</sup> Ook hymnologen uit de 18<sup>e</sup> eeuw onderschrijven deze volgorde.<sup>774</sup> Johann Martin Schamel nam in 1724 in zijn *Lieder=Commentarius* het origineel van de drie eerste lutherse gezangboeken op en noemt als bron voor de vierstrofige versie de Altenburger editie van Luthers verzamelde werken: "Der erste Aufsatz stehet zu Ende dieses Gesangb. und lautet zwar in etwas anders / hat auch eine strophe weniger / doch findet sich das Lied / wie es allhier lautet / in T.8.Alt. f. 579.b.".<sup>775</sup> De vele oude gedrukte edities van het lied bevatten vaak tekstfouten, waar Luther zijn lezers al in 1545 op wees.<sup>776</sup>

De tekst van het lied kon (evenals Luthers berijming van Psalm 12 en 14) op de bestaande melodie van een paasprocessielied gezongen worden.<sup>777</sup> Waarschijnlijk voelde Luther kort daarna de behoefte om elk lied van een eigen melodie te voorzien, door Johann Walter opgenomen in zijn *Wittenberger Chorgesangbuch* uit 1524 (fig. V.1).<sup>778</sup> Deze phrygische melodie valt op door de kenmerkende dubbele kwintsprong aan het begin.<sup>779</sup>

<sup>771</sup> HAHN 1981, 258. Zie ook zijn voetnoot 24 op 251.

<sup>772</sup> BECKER 2001, 126.

<sup>773</sup> LEAVER 2017-2, 100, onderschrijft dat met: "In both the Nuremberg *Achtliederbuch* and the Erfurt *Enchiridia*, Luther's *Aus tiefer Not* is given in its earlier four-stanza version, whereas the *Chorgesangbuch* introduces the expanded form of five stanzas".

<sup>774</sup> Onder meer door J.C. Olearius in *Jubilierende Lieder=Freude* en geciteerd door WIMMER 1749, III/80f.

<sup>775</sup> SCHAMEL 1724, 318.

<sup>776</sup> In zijn voorwoord in *Das Babstsche Gesangbuch* (1545) wijst hij erop dat het moet zijn 'des mus dich fuerchten jederman' en niet 'des mus sich fuerchten jederman'; Vopelius nam Luthers aanwijzing over in de toelichting in het *Neu Leipziger Gesangbuch*, 705; zo ook J.C. Olearius in *Evangelischer Lieder=Schatz*, IV/54 en vele andere hymnologen in hun gezangboek-commentaren.

<sup>777</sup> Het betreft hier volgens Jenny de melodie die Luther ook gebruikte voor zijn tweede lied *Nun freuet euch, lieben Christen gmein* (JENNY 1979, 271); LEAVER 2017-2, 80, stelt dat mensen buiten de kerk al vertrouwd waren met hergebruik, omdat in de cultuur van de late middeleeuwen vaak nieuwe liederen werden gezongen op bekende melodieën.

<sup>778</sup> Hieruit blijkt mogelijk opnieuw dat Luther een voorkeur had voor geleidelijke verandering, waarin mensen eerst aan de nieuwe teksten konden wennen. Zie ook Luthers kritiek op te snelle veranderingen in de mis door de radicale hervormers (Hoofdstuk I, *invocavit*-preken); LEAVER 2017-2, 80: "Over the winter of 1523/1524 the aim was to introduce the new texts; learning different tunes could come later".

<sup>779</sup> In Straßburg gebruikte men een melodie van Wolfgang Dachstein, in combinatie met de vierstrofige tekst (JENNY 1983, 124). Op deze melodie is de orgelbewerking BWV 1099 gebaseerd.



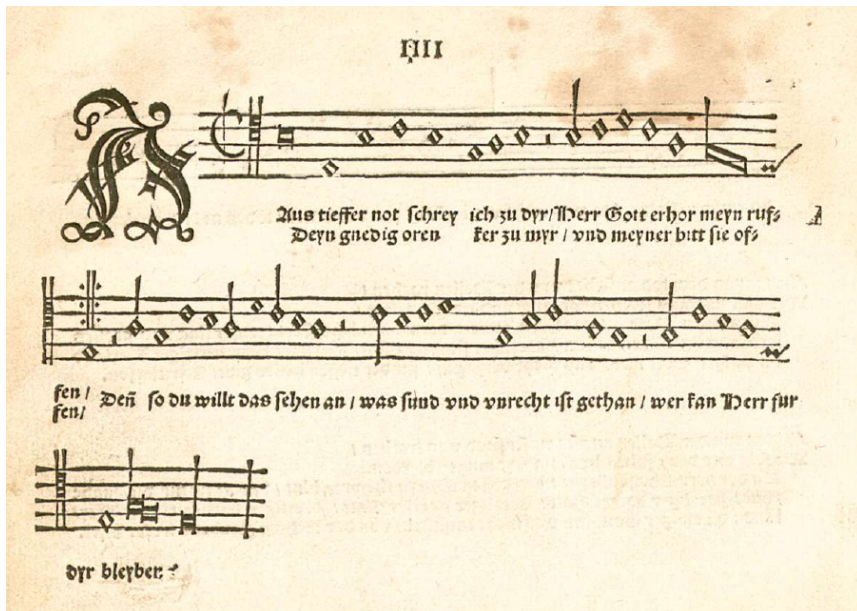


FIG. V.1. *Aus tieffer Not schrey ich zu dir* in de tenorbundel van het *Geystliche gesangk Buchleyn*, samengesteld door Johann Walter en Martin Luther (1524).  
Bayerische Staatsbibliothek, München. Sign.: Rar. 6 g.

#### *Inhoud van het lied*

Het lied *Aus tieffer Not schrei ich zu dir* is gekozen als casestudie vanwege de aandacht voor de zwakgelovige, die ondanks toegezegde genade onzekerheid kan blijven ervaren en zorgvuldig begeleid moet worden naar een sterker geloof. Luthers troostende zorg voor de zwakgelovigen blijkt ook uit een preek in de *Hauspostille*, waarin hij stelt: “Ein schwacher Glaube ist auch ein Glaube”.<sup>780</sup> Juist in dit zwakke geloof ziet Luther hoe iemand ondanks zijn twijfels op God kan leren vertrouwen en om hulp durft vragen:

Anfechtung müssen wir haben / aber doch muß auch Glück und Heyl bey uns seyn. Denn diese Person / Christus wahrhaftiger GOTT und Mensch hilfft in aller Fahr und Noth / allen / die an ihn gläuben und ihn anruffen.<sup>781</sup>

Gerhard Hahn laat zien hoe dit lied een compacte preek vormt, waarin de psalm niet slechts is vertaald en berijmd, maar bovendien uitgelegd en toepasbaar gemaakt op het geestelijk leven

<sup>780</sup> Preek uit 1531 bij Matth. 8 voor de vierde zondag na *Epifanie* in LUTHER 1702, I/148.

<sup>781</sup> *Ibid.*, 150.

van de gemeente.<sup>782</sup> Daarbij dient opgemerkt te worden dat, ondanks het gebruik van *ich/mein*, het psalmlied in de gemeente niet primair als individueel bezongen nood vanwege persoonlijke zonden werd ervaren, maar dat men de betekenis als collectief duidde: *ich* werd ook begrepen als *wir*.<sup>783</sup> De zondigheid van de mens tegenover God werd immers gezien als een gegeven, waardoor angst voor de toorn van God en het verlangen naar redding uit de greep van duivel, hel en dood golden voor iedereen.

De tweede en derde strofe benadrukken het reformatorische inzicht dat enkel de genade, verkregen door het geloof, de mens kan verlossen en niet het doen van goede werken (*unser Tun*).<sup>784</sup> Hahn stelt dat in de tweede strofe het begrip *sola gratia* uit Luthers rechtvaardigingsleer vorm krijgt in de eerste regel *Bei dir gilt nichts denn Gnad und Gunst*, waarna dat nog eens wordt bekrachtigd in de laatste regel *Und deiner Gnade leben*.<sup>785</sup> De vierde noot van de melodie legt bovendien een extra nadruk op het woord *nichts*. Opmerkelijk is dat het woord *glauben* niet letterlijk in de derde strofe voorkomt, maar dat elke regel een synoniem daarvoor bevat: *hoffen, (nicht) bauen auf, sich (ver)lassen, trauen, treuer Hort, harren*.<sup>786</sup> Luthers interpretatie van *Israël* in zijn uitleg van de psalmtekst krijgt in de vierde strofe van het lied vorm als “So thu Israel rechter art / der aus dem geyst erzeuget ward / Und seynes Gotts erharre”.<sup>787</sup> In het *Abgesang* van de vijfde en laatste strofe neemt Luther het beeld van de Goede Herder op, dat zowel in het Oude als Nieuwe Testament voorkomt; hiermee ontstaat niet alleen een samenvatting van het hele lied, maar verbindt het ook Wet (*Sünden*) met

---

<sup>782</sup> HAHN 1981, 267, benoemt een aantal signaalwoorden, die de samenhang in de redenering in het hele lied goed laten zien: “Denn so du willst – wer kann ... Es ist doch – auch in ... des muß ich... Darum auf Gott ... das ist mein ...Des will ich... Und ob es – doch soll...So tu... Ob bei uns – bei Gott... wie groß auch”.

<sup>783</sup> *Ibid.*, 266; het gebruik van *ich/mein* duidt tevens op Luthers ‘*pro me*’, waarmee geen individueel geloof, maar het offer van Christus ten behoeve van de genade voor de mens wordt uitgedrukt; zie Paul Hinlicky, *Luther and the Beloved Community: A Path for Christian Theology After Christendom* (Grand Rapids 2010), 335; zie Charles P. Arand, ‘Luther on the creed’. Wengert, Th. (ed.), *The Pastoral Luther. Essays on Martin Luther's Practical Theology*, (Grand Rapids 2009), 155; zie Daphne Hampson, *Christian Contradictions: The Structures of Lutheran and Catholic Thought* (Cambridge 2004), 23.

<sup>784</sup> Gebaseerd op Rom. 3:23-24: “Denn es ist hie kein Unterscheid / sie sind allzumal Sünder / und mangeln des Rhums / den sie an GOtt haben sollen. Und werden ohne Verdienst gerecht aus seiner Gnade / durch die Erlösung so durch CHristo JHesu geschehen ist” (CALOV III/2, 40f.).

<sup>785</sup> HAHN 1981, 262.

<sup>786</sup> JENNY 1979, 275; zie ook de semantische analyse van Veit, besproken in Hoofdstuk II, waarin hij deze relatie tussen geloof en vertrouwen, door Luther verwoord in tal van gevoelsnuancen, benoemt (VEIT 1986, 127).

<sup>787</sup> HAHN 1981, 264: “Was ‘rechter Art’ heißt, wird eigens verdeutlicht: es sind die aus dem Geist geborenen, nicht die aus dem ‘Geblüt’ Israels Stammenden”.

Evangelie (*erlösen*).<sup>788</sup> Deze strofe toont bovendien hoe Luther recht heeft willen doen aan de kenmerkende stilistische opbouw van psalmverzen (het gebruik van parallellismen en chiasmen). Hij past net als de psalmist waar mogelijk spiegelingen en kruislingse verbanden toe in de laatste strofe waar regel 1 en 4 een paar vormen, evenals regel 2 en 3. Naast het rijmschema geven ook de tegenstellingen *bei uns / bei Gott* en *Sünden viel / viel mehr Gnaden* de strofe zeggingskracht.<sup>789</sup>

Patrice Veit beschrijft vanuit een antropologisch perspectief hoe Luther in zijn liederen de gelovigen erkent in hun persoonlijke angst, het gevoel om verlaten te zijn, en vervolgens die angst ombuigt naar een positief werkende *Gottesfurcht* door de gelovigen weliswaar hun zonden voor te houden, maar ook de verlossing die te verwachten is vanuit het geloof (*sola fide*) en de genade (*sola gratia*). De laatste strofe van het lied *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* is daar een voorbeeld van.<sup>790</sup> Het lied troost doordat de mens een uitweg wordt geboden vanuit zijn noodsituatie, voortkomend uit het besef van zonde, naar het punt waarop de genade bereikt wordt. Het advies komt overeen met wat Luther beschrijft in zijn geschrift *Von den guten Werken* uit (1520):

Lieber mensch, wiltu von sunden gesund werdenn, mustu nit von got dich entziehen, sondern vil trostlicher tzu ym lauffen unnd yhn bitten, dan szo dich ein leipliche nott uberfallen hette. Got ist den sundern nit feynd, dan allein den ungleubigen, das ist, die yhr sund nit erkennen, klagen, noch hulff da fur bey got suchenn, sondern durch yhr eygen vormessenheit sich selb vorhyn reinigen, seiner gnaden nit durffen wollen, unnd yhn nit lassen einen got sein, der yderman gibt und nichts dafur nympt.<sup>791</sup>

Luther verbindt angst en zonde met de troost van vergeving en rechtvaardiging door het geloof, maar maakt bovendien duidelijk welke houding dat vereist. Het lied benoemt oefening in geloof als een voortdurend alert wachten op Gods woord als *mein Trost und treuer Hort*, niet als een eenmalig moment, maar als een blijvende attitude.

#### *Achttiende-eeuwse hymnologen over het lied*

Hoewel de hiervoor beschreven hedendaagse uitleg de relatie tussen Luthers lied en zijn aandacht voor de zwakgelovige inzichtelijk maken, is daarmee nog onvoldoende bekend over

---

<sup>788</sup> Ibid., 265.

<sup>789</sup> Ibid., 264.

<sup>790</sup> VEIT 1986, 119-122.

<sup>791</sup> WA 6, 237, 26-32.

de duiding van het lied in de tijd van Bach. Daarvoor zijn de gezangboek-commentaren uit het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw betrouwbare bronnen gebleken.<sup>792</sup>

Geen van de hedendaagse auteurs benoemt *expliciet* de troostende functie van deze tekst voor de zwakgelovige. Juist door gebruik van herkenbare werkwoorden in plaats van het abstracte begrip ‘Glauben’, wordt in strofe 3 de weg gewezen hóe men moet leren geloven. In strofe 4 en 5 heeft Luther bovendien, naast aandacht voor Gods genade, de twijfel benoemd waarmee deze geloofsontwikkeling gepaard kan gaan. Ook hymnoloog Gabriel Wimmer licht dit toe in zijn *Ausführliche Lieder=Erklärung* (1746-1749) bij vers 4:

Und ob es wáhrt biß in die Nacht, und wieder an den Morgen) Wiewohl die Sünden einem bußfertigen Christen alsobald vergeben werden, wenn er mit gläubigen Herten darum bitte: so hören doch die Anfechtungen des Gewissens nicht allemahl bald auf, sondern wáhren oft lange. Es gibt Vor= und Nachwehen bey desselben Heilung.<sup>793</sup>

De hymnologen aan het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw geven de uitleg zoals hiervoor beschreven. Wel geven ze bij de verwijzing naar *Israel* meer uitleg over de betekenis voor het persoonlijk geloof. David Heermann schrijft over strofe 4 in zijn *Erklärter Lieder=Schatz* (1722):

v.4. So thu Israel rechter Art, der aus dem Geist erzeuget ward: (Das ist: Ein wahrer, gläubiger und wiedergebahrmer Christ, den GOTT durch seinen Heiligen Geist zum Erkánnniß seines Elendes, und der grossen Güte, Gnade und Barmhertzigkeit GOTTes kommen lassen, der theue doch dieses und desperire und verzage, und verzweiffle nicht in seinen Sünden, sondern er sehe als ein rechter Israeliter GOTT in sein liebreiches, gütiges und väterliches Hertz hinein, so wird ihn dasselbe gewiß nicht heissen zu verzweiffeln in seinen Sünden, sondern sich alles Gutes in und um Christi und GOTTes willen zu dem lieben GOTT zu versehen).<sup>794</sup>

Johann Martin Schamel duidt in zijn *Evangelischer Lieder=Commentarius* (1724) de betekenis van *Israel* in strofe 4 als voorbeeld voor oefening in geduld:

Nicht nur die Gemeinde GOTTes, als das geistliche Israel, das Volck GOTTes, sondern jedes Glied derselben. Er will sagen / der du bist des Glaubens, welchen der Patriarch Israel oder

---

<sup>792</sup> Zie Hoofdstuk III en IV.

<sup>793</sup> WIMMER 1749, III/94.

<sup>794</sup> HEERMANN 1722, 172.

Jacob hatte / der auch 24. Jahr harren mußte. Ein geistl. Israelit: Ein Gläubiger. [...] Bist du so einer?<sup>795</sup>

Ook wordt in de 18<sup>e</sup> eeuw nog vaker de betekenis van goede werken voor de gelovige bediscussieerd. Zo geeft Schamel geeft als commentaar bij het begin van strofe 3 (“Darum auf GOtt will hoffen ich / auf mein Verdienst nicht bauen”): “Weg mit dem *Mein*; die Hölle ist dein ohne Christo, sonst hast du nichts”.<sup>796</sup>

In het lied verloopt de troostende argumentatie van het aanroepen van God vanuit de noodsituatie (strofe 1) rechtstreeks naar het antwoord van de genade (strofe 2); daarop volgt de nauwkeurige uitwerking hoe die genade bereikbaar is: door het geloof (strofe 3). De eerste drie strofen behandelen dus heel concreet de nood van de mens, de troost van God en de gelovige houding die deze vraagt van de mens. Vervolgens is er in de laatste twee strofen aandacht voor de langere termijn: de terugkerende twijfel, die het de gelovige moeilijk kan maken (strofe 4), en nogmaals de verzekering dat God telkens opnieuw de zonden wil vergeven (strofe 5). Deze erkenning van *Anfechtung* is ook te vinden in de uitleg van Johann Christoph Olearius uit 1705 (fig. V.2):

Die tröstliche Sünden=Vergebung / wie solche zu suchen. I. demüthig / da mann erkennet a.) seine tiefe Sünden=Noth / v.1. b.) der Wercke Unvermögen / v.2.3. II. gläubig / da mann sich hält a.) an Gottes werthes Wort / v.3. b.) mächtige Hülffe / in Anfechtung / v.4. c.) und unermessliche Gnade &c. v.5.<sup>797</sup>

Al in Luthers tijd werd het lied vaak gebruikt bij uitvaarten, onder andere die van keurvorst Friedrich der Weise (1525). Luther nam het lied ook op in zijn bundel *Begräbnislieder* uit 1542.<sup>798</sup> De opbouw van het lied past bij de twee troostende doelstellingen die Luther voor een uitvaartdienst formuleerde: (1) het troosten van de nabestaanden, (2) het onderwijzen van de gemeente over de troost van het evangelie.<sup>799</sup> Ook

---

<sup>795</sup> SCHAMEL 1724, 320.

<sup>796</sup> Ibid., 320; Schamel onderstreept hiermee eveneens het eerder genoemde ‘*pro me*’ van Luther.

<sup>797</sup> OLEARIUS 1707, IV/59.

<sup>798</sup> Luther publiceerde in 1542 *Christliche Geseng lateinisch und deudsch / zum Begräbnis*. Zie ook OLEARIUS 1707, IV/48. Jenny maakte een reconstructie van deze bundel: “Sieben biblische Begräbnis-gesänge - ein unbekanntes und unediertes Werk Martin Luthers”. In: *Lutheriana: zum 500. Geburtstag Martin Luthers* (JENNY 1984, 455-474).

<sup>799</sup> Door Luther toegelicht in het voorwoord van de *Begräbnislieder 1542* (WA 35, 478-481).

na Luthers eigen overlijden werd het lied gezongen.<sup>800</sup> De meeste 18<sup>e</sup>-eeuwse hymnologen vermelden in hun commentaren hoe het lied troost bood bij begrafenissen van personen in hoog aanzien.<sup>801</sup>

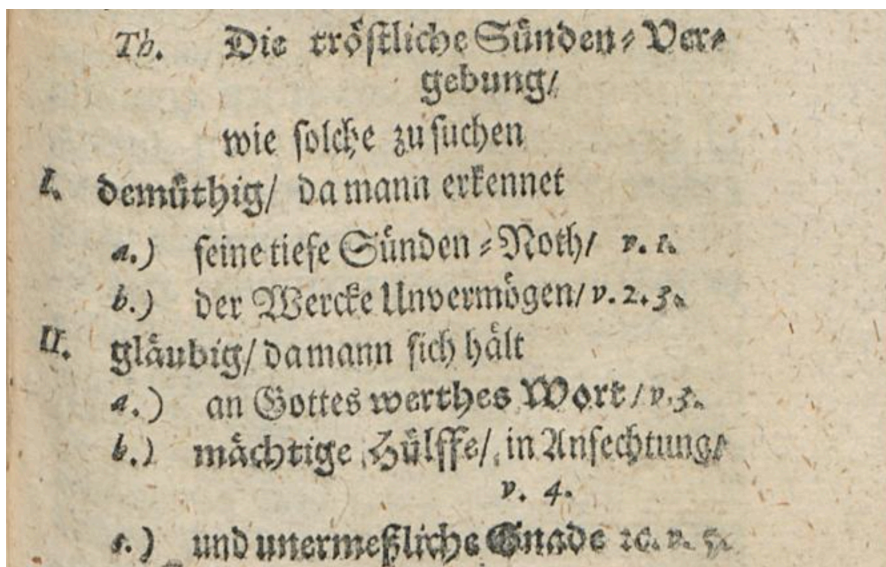


FIG. V.2. Dispositio van *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* in Johann Christoph Olearius' *Evangelischer Lieder-Schatz* (1707).

Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Halle-Merseburg. Sign.: II 2360 (3).

### V.3. Lezingen voor de 21<sup>e</sup> zondag na Trinitatis

Bachs cantate *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* BWV 38 is een koraalcantate, geschreven voor de 21<sup>e</sup> zondag na *Trinitatis*, 29 oktober 1724. Van oudsher bestaan de lezingen voor die zondag uit de epistellezing over de geestelijke wapenrusting (Ef. 6:10-17) en de evangelielezing over de genezing van de zoon van een beambte van de koning (Joh. 4:46-54) [A33].<sup>802</sup>

<sup>800</sup> Volgens verslag van Justus Jonas werd Luthers lichaam op 20 februari 1546 van Eisleben naar Wittenberg gebracht, met een overnachting in Halle, waar de gemeente rouwend bijeenkwam en dit lied zong. Vermeld o.a. in OLEARIUS 1707, IV/54.

<sup>801</sup> SCHAMEL 1724, 318, vermeldt in de inleiding bij het lied: "War zu Schneeberg sehr willkommen / und wurde A. 1595. d. 18. Sept. auch bey dem Begräbniß Judithae Musculin gesungen. v. Meltzer Schneeb. Chron. p. 1097".

<sup>802</sup> Bijbelse perikopen zijn opgenomen in APPENDIX A.

### *Luthers uitleg*

In een preek van 9 november 1522 stelt Luther dat deze evangelietekst een bijzonder voorbeeld is van geloof.<sup>803</sup> Hoewel alle gelovigen (sterk of zwak) in beginsel gelijk zijn in de ontvangst van genade, is een belangrijk verschil dat er oefening nodig is om een zwak geloof tot een sterk geloof te kunnen ontwikkelen.<sup>804</sup> De beambte (*Königscher*<sup>805</sup>) bewijst dat hij in beginsel gelovig is, juist doordat hij naar Christus toekomt en hulp van Hem verwacht.<sup>806</sup> Geloof moet echter groeien en dat gebeurt met name wanneer het op de proef wordt gesteld:

Darumb wie gutt und rechtschaffen der glawb ist, doch fellet er zu ruck, wens zum treffen gehet, wenn er nicht wol geübt ist und zu genomen hat. Darumb must du nicht dencken das damit gnug sey, wenn du angefangen hast zu glawben, sondern eyn vleyssig auffsehen haben, das der glawb fest bleyb, sonst gehet er zu boden, Must sehen wie du den schatz den du gefasset hast, mugist behallten. Darumb ist das zunehmen des glawbens ia so starck als der anfang und woll stercker, ist aber alles Gottis werck. Der iung milch glaub ist noch suess und gering, Aber wenn die züge kommen und der glawb angefochten wird, da mus Gott den glawben stercken.<sup>807</sup>

Christus sterkt volgens Luther het geloof van de beambte door zijn strenge antwoord, zoals hij dat ook deed bij zijn angstige leerlingen op het schip in een storm op het meer (in Matt. 8:26):<sup>808</sup>

Da gibt yhm Christus eynen stoss, sawer und eyn hart antwort: ‘Wenn yhr nicht zeychen sehet, so glaubt yhr nicht’. Mit den wortten gibt er dem glawben eynen buff, den er nicht hallten kan: Der arme man erschrickt und der glawb hebt schon an zu sincken und zu verleschen, drumb spricht er ‘Ey du must eylend gehen, mein son wird sonst sterben’. Da gibt yhm Christus nu eynen sterckern glawben.

Und also thut Gott mit allen die er ym glauben stercket: So bringt er yhn ynn eyn andern und hohern grad odder stand, das er starck wird und nu auff eyn andere weys glawbt denn vor, spricht also: ‘Gehe hyn, deyn son lebt’ &c.. Vorhyn wenn er zu yhn also hette gesagt das sein

---

<sup>803</sup> *WA* 10-III, 420-428; zie over de betrouwbaarheid van deze opgetekende preken ook Hoofdstuk I.

<sup>804</sup> “Wyr durffen nichts anders suchen denn den glawben, Aber da müssen wyr auff sehen, wie sich der glawb mehre und stercker werde” (ibid., 421, 13-14).

<sup>805</sup> CALOV III/1, 750: “v.46: es war ein Königscher / (ein vornemer Bedienter des Königs Herodis)”.

<sup>806</sup> “Das ist die natur und art des glawbens, das er dem menschen also yns hertz bildet und spiegelt die guttickeyt Christi” (*WA* 10-III, 422, 7-8).

<sup>807</sup> Ibid., 422, 17-25; ook geciteerd in CALOV III/1, 751.

<sup>808</sup> Christus spreekt in die perikoop de leerlingen verwijtend toe: “Ihr Kleingläubigen!”.

son lebte, het ers nicht kunden glauben, ytzund glewbt ers, da springt das wort ynn sein hertz und macht ynn yhm eynen andern glauben, und wird eyn recht man. Also gibt yhm der herr zu dem grossen stoss auch eyn groessere sterck.<sup>809</sup>

Een sterk geloof vertrouwt op dat wat het niet ziet.<sup>810</sup> Het troostende woord dat Christus vervolgens tot de beambte spreekt is voldoende.<sup>811</sup> Luther stelt dat tegenslag en lijden juist dienen tot groei van het geloof.<sup>812</sup> Het doel daarvan is: leren vertrouwen op God.<sup>813</sup>

Luthers *Hauspostille* bevat twee preken uit 1534 over deze evangelielezing. In de eerste wijst hij op de context – dit is het tweede teken, na het wonder tijdens de bruiloft in Kana – en benoemt het doel van deze wonderen, namelijk de voeding van het geloof.<sup>814</sup> Luther prijst het beginnende geloof van de beambte, dat maakt dat hij zich in nood tot Christus wendt voor hulp.<sup>815</sup> Aanvankelijk is dit geloof nog zwak, maar Christus maakt het sterker na een reprimande. Het doel daarvan is het vertrouwen aan te wakkeren en te leren geloven in het woord van Christus, ook zonder waarneembare uiterlijke tekens:

Am ersten ist der Königische schwach im Glauben / da er den HErn bittet / daß er hinab komme / und helffe seinem Sohn. Denn er hätte gern gesehen / daß der HErn persohnlich kommen wäre zu seinem Sohn / und ihm geholffen / daß ers für Augen hätte gesehen. Da strafft ihn der HErn / und spricht: Warum gläubestu nicht ohne Zeichen und Wunder? Doch will ich thun / was du bittest / gehe hin / dein Sohn lebet.<sup>816</sup>

---

<sup>809</sup> WA 10-III, 422, 30 – 423, 11; een vergelijkbaar citaat in CALOV III/1, 753.

<sup>810</sup> “Der glawb hanget alleyn dem Wort blos und lautter an” (WA 10-III, 423, 20).

<sup>811</sup> “gibt yhm darnach Christus eynen gutten trost, spricht ‘Gehe hyn, deyn son lebt’” (ibid., 425, 3-4).

<sup>812</sup> “Des müssen wyr nu gerustet seyn, das wir nicht bleyben stehen ynn eynem grad, sondern ymmer zunehmen. Darumb mus das creutz, anfechtung und widerwertickeyt komen, darynnen der glawb wachse und starck werde” (ibid., 425, 26-28).

<sup>813</sup> “Eyn iglicher hat sein ubung wol, dabey er kunde den glawben uben, das er Gott vertrawet, das er yhm werd helffen” (ibid., 428, 1-2).

<sup>814</sup> “Dran liegt aber am meisten / daß man auf die Ursache Achtung habe / warum der Evangelist diß Wunderwerck beschrieben habe / nemlich / wie gesagt / daß man sehe / wie ein groß Ding es sey um GÖttes Wort / umd um den Glauben / wenn man GÖttes Wort hat / und demselben gläubet” (LUTHER 1702, II/317). Eveneens geciteerd in CALOV III/1, 750.

<sup>815</sup> “Das ist ein fein Herz gewesen / welches so bald aus einer Predigt / und aus einem Wunderwerck solchen Glauben schöpffet zu Christo / daß er zu ihm tritt / und in der Noth bey ihm Hülffe suchet” (LUTHER 1702, II/318). Eveneens geciteerd in CALOV III/1, 750.

<sup>816</sup> LUTHER 1702, II/318.



Zo is volgens Luther ook de vergeving van de zonden geldig, enkel door het woord van God. Gelovigen moeten daarop leren vertrouwen, zoals ook de beambte deed:

Aber wir sollen auffs Wort Achtung haben / und gläuben lernen / wenn GOTT in der Absolution zu uns saget: Dir sind deine Sünde vergeben / daß es so gewiß und wahr sey / als gewiß auf das Wort Christi des Königischen Sohn gesund worden ist.<sup>817</sup>

Het geloof geeft het woord troostende kracht:

Christus spricht zu dem Vater: Gehe hin / dein Sohn lebet. Alsbald der Glaube da ist / und der Vater ja dazu saget / so bald lebet der Sohn / und ist gesund. [...] Es ist Christo nur um ein Wörtlein zu thun / so ist es bald ja.<sup>818</sup>

In een tweede preek uit 1534 benut Luther deze perikoop om duidelijk te maken wat geloven is:

Solch Exempel ist uns fürgeschrieben / auff daß unser Hertz auch einen Muth fasse gegen GOTT. Denn der Glaube ist nichts anders / denn eine hertzliche Zuversicht und muthig Hertz zu GOTT. Wer solche erwegene Zuversicht und muthig Hertz zu Gott trägt / der hat einen rechten Glauben.<sup>819</sup>

Verwijzend naar gehoorzaamheid aan het eerste gebod legt Luther vervolgens de verbinding tussen geloof en troost, waarvan hij het verhaal van de beambte een goed voorbeeld vindt:

Das ist denn ein Glaube / wenn ein Hertz sich also aller Hülffe / Gnade / und Trosts zu Gott versiehet in aller Noth. Solches lehret das erste Gebot.<sup>820</sup>

---

<sup>817</sup> Ibid., II/319. Luther zet zich in de tekst eerst af tegen de wederdopers en hun opvattingen over doop en absolutie.

<sup>818</sup> Ibid., II/319.

<sup>819</sup> Ibid., II/321.

<sup>820</sup> Ibid., II/322.

*Andere theologen over de lezing en zwakgelovigen*<sup>821</sup>

Abraham Calov (1612-1686) citeert in zijn Bijbelcommentaar veel van de hiervoor genoemde teksten van Luther uit de *Kirchenpostille* en de *Hauspostille*, maar legt aanvullende accenten. Zo benadrukt hij bij vers 5 drie keer dat het geloof tegen het verstand en de rede ingaat: “Das ist erst ein rechter starcker Glaube / daß ein Hertz kan gläuben was es nicht siehet und begreiff / wider alle Sinn und Vernunfft / und hanget allein an dem Wort”.<sup>822</sup> En verder in de tekst, als de beambte op Christus’ woord vertrouwt: “Das war ein Glaube wider die Vernunfft und Erfahrung”.<sup>823</sup> En nog iets later:

Was ist nun seligers und frölichers / denn seinem Wort gläuben / und sich durch keine Anfechtung davon lassen bringen / sondern wider alle Anfechtung des Teuffels alleine die Augen zuthun / Sinn und Witz / Vernunfft und alle Klugheit hinweg legen / und stets im Herten sprechen / GOtt hats geredt / er kan nit lügen.<sup>824</sup>

Calov besluit zijn uitleg met Luthers citaat over het onderscheid tussen een zwak en een sterk geloof en over de noodzaak van dagelijkse oefening voor een beginnend, zwak geloof, zodat het groeit en sterker wordt.<sup>825</sup>

August Pfeiffer (1640-1698) verzette zich eveneens tegen de invloed van het verstand op het geloof. In zijn *Antimelancholicus* (1684) benadrukt hij in hoofdstuk XVII, *Von der Melancholey und Scrupeln wegen der Schwachheit des Glaubens* welke drie punten voor het geloof van belang zijn: (1) kennis van het heil, (2) overgave van het hart, zodat men niet twijfelt aan wat men niet ziet, (3) vertrouwen en *Zuversicht*.<sup>826</sup> Hij stelt dat het verstand nut heeft, maar niet in staat is om geloofsartikelen te bewijzen, of te oordelen over het heil zoals dat in de Schrift geopenbaard is.<sup>827</sup> Het advies aan de zwakgelovige is “wann er aus Gottes Wort etwas vernimmt das sich zu seinen Vernunfft=Reguln nicht schickt / dieselben darnach limiteren und einschrencken”.<sup>828</sup> Ook Pfeiffer citeert enkele malen de uitspraak dat een zwak geloof ook een geloof is, met daarbij de aanbeveling *het vonkje tussen de as te zoeken* en de

---

<sup>821</sup> Voor de hierna besproken theologen is gekozen omdat ze met werken waren vertegenwoordigd in Bachs bibliotheek.

<sup>822</sup> CALOV III/1, 752.

<sup>823</sup> Ibid., 752.

<sup>824</sup> Ibid., 753.

<sup>825</sup> Ibid., 755-756.

<sup>826</sup> PFEIFFER 1684, 826.

<sup>827</sup> Ibid., 831.

<sup>828</sup> Ibid., 832.

zwakgelovige met vereenvoudigde uitleg te begeleiden naar een sterker geloof en vertrouwen.<sup>829</sup> In zijn boek *Anti-calvinismus* (1699) beschrijft hij in het eerste hoofdstuk opnieuw uitgebreid zijn visie op de rol voor het verstand in geloofszaken en vergelijkt daarin zijn lutherse opvattingen met die van gereformeerden, die naar zijn mening het verstand teveel ruimte bieden.<sup>830</sup>

Heinrich Müller (1631-1675) schreef in zijn *Geistliche Erquickstunden* (1666) korte overdenkingen, waaronder *Von der Schwachheit des Glaubens*, met als ondertitel: *Ein Fünklein ist auch Feuer*.<sup>831</sup> Hij sluit hierin met diverse variaties aan bij Luthers uitspraak dat een zwak geloof ook een geloof is.<sup>832</sup> Deze tekst vertoont overeenkomsten met het vierde deel van Bachs cantate en wordt hierna uitgebreider besproken. In een preek over de epistellezing voor deze zondag legt Müller de relatie met het geweten dat rein moet zijn om de strijd met de duivel aan te kunnen gaan:

Ein gut Gewissen ist der Christen Brustwehr [...]. Wo ein erschrockenes Gewissen ist / da kan kein freudiger Muth seyn / sondern lauter Furcht / Angst und Zweifel / denn da kan man kein Vertrauen zu Gott haben. Dz böse Gewissen hindert und schwächt den Glauben / daß der Mensch nit kan die gewisse tröstl. Zuversicht fassen.<sup>833</sup>

August Hermann Francke (1663-1727), theoloog in Leipzig en later in Halle, was een belangrijke vertegenwoordiger van de piëtistische stroming in de evangelische kerk.<sup>834</sup> Ter vergelijking wordt hier ook een preek van hem kort genoemd. Hij schrijft over deze evangelietekst dat de hulp van de Heer voor de gelovige aanvankelijk verborgen is.<sup>835</sup> Hij stelt het belang van bekering centraal in deze preek. De gelovige krijgt niet direct hulp en ook niet op de manier zoals hij verlangt, maar op de tijd en wijze die de Heer kiest. Hij wordt daartoe

---

<sup>829</sup> Ibid., 834f.

<sup>830</sup> PFEIFFER 1699, 1-24: “Cap. I. Vom Gebrauch der Vernunft in Glaubens=Sachen”.

<sup>831</sup> MÜLLER 1666, 59.

<sup>832</sup> LUTHER 1702, I/148.

<sup>833</sup> Heinrich Müller, *Apostolische Schlußkette und Krafft-Kern oder gründliche Außlegung der gewöhnlichen Sonn- und Festtagsepisteln* (Frankfurt am Mayn 1671), 413.

<sup>834</sup> De piëtisten begonnen onder leiding van Philipp Jakob Spener aanvankelijk hun vernieuwende beweging voor het geestelijk leven, maar door hun ingrepen in kerkelijke organisatie en liturgie ontstond een controverse tussen de orthodoxe lutheranen en de piëtisten (LEAVER 2017-1, 160).

<sup>835</sup> Francke publiceerde een prekenbundel, die Bach mogelijk in bezit had: *Sonn- und Fest-Tags-Predigten: Welche Theils in Halle, theils an verschiedenen auswärtigen Oertern von wichtigen und auserlesenen Materien gehalten worden, Nebst Vorbereitungen auf die hohen Fest und nützlichen Registern [...]* (Halle 1728); LEAVER 1983, 137-138; Johannes Wallmann, *Theologie und Frömmigkeit im Zeitalter des Barock* (Tübingen 1995), 140.

eerst sterker bewust gemaakt van zijn zonde, en de twijfel die dat teweeg brengt maakt dat het geloof kan groeien.

Wenn aber der Mensch [...] an dem Worte des HErrn JESu beharret, so erfähret er, daß er ihm zu rechter Zeit hilft, ehe er sichs versiehet. [...] er erfähret die Gnade GOTTes und Hülfe, ehe denn er es gemeynet hat, zu einer Stunde, an einem Tage, an einem Orte, wo er sich dessen eben nicht versehen, da dringet ein Wort kräftig an sein Hertz und an seine Seele, und tröstet ihn, und macht ihn wieder lebendig, daß alle seine Anfechtung verschwindet, wie ein Nebel vergehet, und er nun den Glantz der Herrlichkeit GOTTes siehet, und alle seine vorige Traurigkeit in Freude verwandelt wird.<sup>836</sup>

Deze beproevingen zullen zich steeds herhalen, zoals een reiziger telkens opnieuw een volgende berg moet overwinnen:

Da gehet die Erfahrung des Wortes: Du wirst mir hinten nachsehen, erst recht an, wenn der Mensch sich zu GOTT bekehret, und in die Wege des Creutz=Reiches JESu Christi getreten ist, und er nun eine Anfechtung nach der andern zu überwinden krigt.<sup>837</sup>

Hij besluit zijn preek met de wens dat de gelovigen de *Geist des Glaubens* gegeven wordt, zodat zij Christus kunnen navolgen tot zij hem van aangezicht tot aangezicht zullen ontmoeten.<sup>838</sup> De noties uit deze preek zijn niet terug te vinden in de cantatetekst.

### *Zondagslied*

Aan het eind van het *Neu Leipziger Gesangbuch*, in 1682 samengesteld door Nikolaikantor Gottfried Vopelius, zijn de liederen vermeld in een register naar het kerkelijk jaar.<sup>839</sup> Hierin staat het lied *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* vermeld voor deze zondag (fig. V.3.).

---

<sup>836</sup> Francke, *Sonn- und Fest-Tags-Predigten*, 1588.

<sup>837</sup> *Ibid.*, 1588.

<sup>838</sup> *Ibid.*, 1590.

<sup>839</sup> “Kirchen=Ordnung / dieser Christlichen Lieder / &c / Auff die Jahrs=Fest und Sontage gerichtet” (VOPELIUS 1682, 1105f.).

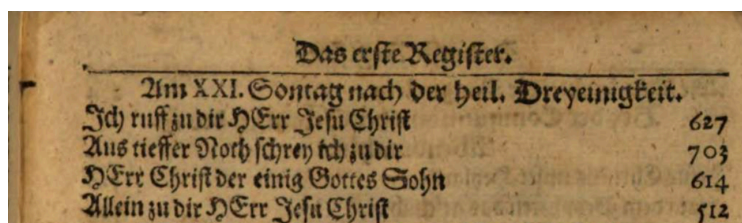


Fig. V.3. Fragment uit het register van Vopelius' *Neu Leipziger Gesangbuch*, 1682.  
Bayerische Staatsbibliothek, München. Sign.: Liturg. 1372 i.

Volgens Martin Petzoldt werd dit lied slechts in enkele gezangboeken aan deze zondag gekoppeld, waaronder het *Dresdner Gesangbuch* (1725/1736), waaruit de schrijfwijze van het lied is overgenomen in het libretto van Bachs cantate.<sup>840</sup> Het lied heeft daarin als opschrift: "Ein Buß=gebet: um Erquickung einer unter der Sünden=Last ängstlich seufzenden Seele".<sup>841</sup> Het *Neu Leipziger Gesangbuch* van Vopelius ontbreekt echter in de lijst van Petzoldt.<sup>842</sup> In die bundel wordt het lied voorgesteld voor Palmzondag, en de 11<sup>e</sup>, 19<sup>e</sup>, 21<sup>e</sup> en 22<sup>e</sup> zondag na Trinitatis.<sup>843</sup> Ook volgens Alfred Dürr was het lied in Leipzig van oudsher aan deze zondag verbonden "da es die Hauptgedanken der Sonntagslesung widerspiegelt: den Hilferuf (des Königischen) aus der Not und das Leben aus Glauben und Vergebung".<sup>844</sup>

#### V.4. Bachs cantate *Aus tiefer Not schrei ich zu dir*

De koraalcantate *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* (BWV 38) is geschreven voor de 21<sup>e</sup> zondag na *Trinitatis*, 29 oktober 1724. De tekstdichter van het libretto is onbekend.<sup>845</sup> Deze cantate uit Bachs tweede jaargang in Leipzig werd uitgevoerd in de ochtenddienst in de Nicolai-kerche. Het thema is de groei van het zwakke geloof en de steun en troost, die op weg daarnaartoe wordt gevonden in de belofte van Christus, en volgt daarmee de argumentatie van Luthers lied, zoals hierna uitgebreider zal worden aangetoond. Het hymnologisch commentaar

<sup>840</sup> Bach maakte ook gebruik van het *Dresdener Gesangbuch*. Zie *BD I*, Nr.19.

<sup>841</sup> PETZOLDT 2004, 596.

<sup>842</sup> Het *Neu Leipziger Gesangbuch* van Vopelius vormde de "Grundlage für alle weiteren Leipziger Gesangbuchveröffentlichungen zur Zeit Johann Sebastian Bachs" (STILLER 1970, 27).

<sup>843</sup> VOPELIUS 1682, 1105f.

<sup>844</sup> DÜRR 1995, 668.

<sup>845</sup> De signatuur van de tekstdichter is vooral zichtbaar in woordgebruik dat niet voorkomt in het lied, zoals: *Sündengreuel, ein geängstigtes Gemüte, Leiden, Trübsal, Ketten, Unglück, Satans Trug und List* en een *Nacht der Not und Sorgen*.

van Schamel bij het lied dient hierbij als startpunt en wordt aangevuld met andere commentaren op de tekst van het lied en op het thema troost voor zwakgelovigen.<sup>846</sup>

Hoewel de context van de evangelielesing herkenbaar is – de beambte van de koning die uit persoonlijke nood naar Jezus komt voor hulp – zijn slechts kleine tekstverwijzingen naar deze lezing opgenomen. Martin Petzoldt beschrijft het thema van de cantate als volgt:

Das Thema der Kantate [ist] nicht das Heilungswunder aus dem Sonntagsevangelium, sondern der wachsende Glaube des ‘Königischen’. Neben der Betonung des Glaubens des ‘Königischen’ nimmt der Kantatendichter das Stichwort ‘Trost’ auf, das Luther in seiner 3. Strophe nennt, und benutzt es als weiteres Motiv [...]: Glaube entsteht und wird gekräftigt durch das Trostwort Jesu.<sup>847</sup>

Ook Alfred Dürr ziet de roep om hulp en de troost van geloof en vergeving van zonde als belangrijkste thema, maar legt geen relatie met de *zwakgelovigen*.<sup>848</sup> Hij ziet de verbinding met het Lutherlied vooral terug in de nadruk op de troostende woorden van Jezus in de evangelietekst. De zin “Wenn ihr nicht Zeichen und Wunder sehet, so glaubet ihr nicht” relateert hij aan het wonder van het *Trostwort* (deel 3 en 4).<sup>849</sup> Hans-Joachim Schulze wijst er wel op dat deel 4 van de cantate ingaat op geloofstwijfel en de manier om die te overwinnen.<sup>850</sup> Konrad Klek ziet geen duidelijk verband tussen lied en lezing.<sup>851</sup> Geen van deze auteurs benoemt een relatie met de epistellezing van deze zondag, waarin eveneens het thema geloof een rol speelt, namelijk dat vertrouwen op het woord van God het belangrijkste deel vormt van de geestelijke wapenuitrusting om het kwaad te kunnen weerstaan.<sup>852</sup>

Verwijzingen naar Bijbelteksten in de cantatetekst zijn per regel geïnventariseerd door Melvin Unger, Ulrich Meyer en Martin Petzoldt.<sup>853</sup> Over de relatie met Psalm 130 (vooral in deel 1, 2 en 6) zijn deze auteurs het eens. De relatie met het evangelie treffen alle auteurs aan

---

<sup>846</sup> Het complete commentaar van Schamel op *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* is opgenomen in APPENDIX C.

<sup>847</sup> PETZOLDT 2004, 596f.

<sup>848</sup> DÜRR 1995, 668.

<sup>849</sup> *Ibid.*, 668.

<sup>850</sup> SCHULZE 2006, 470.

<sup>851</sup> KLEK 2015, 145.

<sup>852</sup> Ef 6:16-17; CALOV III/2, 690f.: “Vor allen Dingen aber ergreiffet den Schild des Glaubens / mit welchem ihr außleschen könnt alle feurige Pfeile des Bösewichts. Und nehmet den Helm des Heyls und das Schwerdt des Geistes / welches ist das Wort Gottes”.

<sup>853</sup> UNGER 1996, 134; MEYER 1997, 128; PETZOLDT 2004, 593f.; de verwijzingen zijn opgenomen in APPENDIX F-3.

in deel 4, en Petzoldt bovendien in deel 2; de relatie met de epistellezing wordt alleen opgemerkt door Meyer (in deel 2 en 4).<sup>854</sup> Meyer en Petzoldt delen de opvatting dat *die Geistesfreudigkeit zu unserm Beten* (deel 2) een verwijzing bevat naar Rom. 8:26 “Desgleichen hilft auch der Geist unser Schwachheit auf.” Tussen de drie inventarisaties bestaan teveel verschillen om hieruit de herkomst van delen van de cantatetekst te kunnen vaststellen. Het liedcommentaar van Schamel bevat echter uitspraken over de betekenis van woorden uit het lied, onderbouwd met vindplaatsen in de Bijbel, die afwijken van de genoemde verwijzingen door Unger, Meyer en Petzoldt. Wanneer Schamels verwijzingen worden geraadpleegd in de Bijbeluitgave van Calov met commentaar van Luther, blijkt er verwantschap tussen deze uitleg van een bijbeltekst en de tekst van de cantate, zoals hierna per deel van de cantate zal worden aangetoond.

### *Openingskoor (deel 1)*

In het eerste deel van de cantate klinkt de eerste strofe van het lied, bewerkt tot vierstemmig openingskoor in motetstijl, begeleid door basso continuo, 2 hobo's, 2 violen en een trombonekwartet (muziekvoorbeeld V.1). De melodie van het lied *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* is door Luther geschreven in de phrygische modus.<sup>855</sup> De kenmerkende kwintval op de tweede noot benadrukt het woord *tief*, en daarmee ook de ervaren nood.

Verschillende auteurs bespreken het openingskoor op basis van deze karakteristieke melodie. Petzoldt veronderstelt dat Bach zich juist vanwege de oude phrygische modus van Luthers melodie heeft laten inspireren om het eerste deel de vorm van een “archaisch wirkenden Motettensatz des *stile antico*” te geven.<sup>856</sup> Ook Dürr en Schulze stellen dat Bach niet op

---

<sup>854</sup> Ef. 6:11 en 6:16 bevatten “die listigen Anläufe des Teuffels” en “feurige Pfeile des Bösewichts”, in de cantatetekst genoemd als “des Satans Trug und List” (MEYER 1997, 128).

<sup>855</sup> De phrygische modus kenmerkt zich door een halve toonsafstand tussen de eerste en tweede toon van de toonladder en door een kleine tert. Hoewel minder gebruikelijk in de achttiende eeuw, benadrukte Johann Philipp Kirnberger, een leerling van Bach, het belang van de kerktoonsoorten, omdat zij onmisbare kennis bieden voor het schrijven van fuga's. Bovendien stelt Kirnberger: “Wir haben verschiedene alte Kirchenlieder, die so voll Empfindung und Ausdruck sind, daß sie ohne merkliche Verminderung ihres Werthes nicht können nach der neuen Art umgesetzt werden”. Kirnberger noemt als voorbeeld ook het lied *Erbarm dich mein, o Herre Gott* (Kirnberger, *Die Kunst des reinen Satzes in der Musik* (Berlin 1776), Teil II/1, 45f.).

<sup>856</sup> PETZOLDT 2004, 597.

zijn in 1724 meer gebruikelijke manier met een orkestzetting opent, maar mogelijk uit respect voor dit muzikale erfgoed van Luther kiest voor de traditionele motetstijl.<sup>857</sup>

MUZIEKVOORBEELD V.1. Openingskoor *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* (BWV 38:1, m.1-28).

**Soprano.**  
Oboe I. II. Violino I.  
Trombone I. col Soprano.

**Alto.**  
Violino II. Trombone II.  
col Alto.

**Tenore.**  
Viola. Trombone III.  
col Tenore.

**Basso.**  
Trombone IV. col Basso.

**Continuo.**

Aus tie-fer Noth schrei ich zu  
 Aus tie-fer Noth schrei ich zu dir, aus tie-fer Noth schrei ich  
 Aus tie-fer Noth schrei ich zu dir, aus tie-fer Noth schrei ich zu  
 zu dir, aus tiefer Noth schrei ich zu dir, aus tie-fer Noth schrei ich zu dir,  
 Aus tie-fer Noth schrei ich zu dir, aus tie-fer Noth schrei ich zu  
 zu dir,  
 dir, aus tie-fer Noth schrei ich zu dir, Herr Gott, er hör' mein Ru-  
 aus tie-fer Noth schrei ich zu dir, Herr Gott, er hör' mein Ru- fen, Herr Gott, er hör'  
 dir, schrei ich zu dir, schrei ich zu dir, Herr Gott, er

<sup>857</sup> DÜRR 1995, 669, spreekt over eerbied voor “die altehrwürdige phrygische Choralmelodie”. Zie ook SCHULZE 2006, 470. Dürr wijst er bovendien op dat Bach dit enkele maanden eerder ook deed met de melodie van het Lutherkoraal *Ach Gott, vom Himmel sieh darein* (BWV 2).



Daniel Melamed inventariseerde Bachs toepassing van de motetstijl en trof die in de koraalcantates met name aan bij koralen van Luther.<sup>858</sup> Ook hij veronderstelt “that the style held important historical associations for him”.<sup>859</sup> Friedhelm Krummacher constateert eveneens dat Bach zich bij openingsdelen van enkele koraalcantates aan de phrygische modus en strenge regels van het motet houdt, met name bij liederen van Luther.<sup>860</sup> Don O. Franklin wijst op de mogelijkheid dat Bach door de combinatie van de motetstijl bij de melodie in de oude modus het gegeven van de *oude mens*, die vanuit zijn zonde roept om hulp, heeft willen benadrukken.<sup>861</sup> Dit lijkt echter te vrij geïnterpreteerd. Gezien het belang dat de orthodoxe theologen en hymnologen hechtten aan de herintroductie van de oude liedcollectie in 1724 is het logischer om aan te nemen dat Bachs keuze voor de traditionele motetstijl past in dit grotere hymnologische programma.

De tekst van de eerste strofe legt de nadruk op de persoonlijke nood, op deemoed en smeekgebed en op boetvaardigheid vanwege de zonde. Petzoldt wijst hier op de relatie met de nood van de beambte van de koning, die de luisteraar ook kan betrekken op zijn eigen nood.<sup>862</sup> Dat het begrip boete hier grote betekenis heeft, brengt Bach tot uitdrukking door het gebruik van een *Posaunenquartett*.<sup>863</sup>

Het openingskoor bevat een combinatie van de melodieën van *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* en *Erbarm dich mein, o Herre Gott*, Hegenwalds berijming van Psalm 51 uit 1524 (muziekvoorbeeld V.2).<sup>864</sup>

---

<sup>858</sup> Daniel R. Melamed, *J.S. Bach and the German motet* (Cambridge 1995), 114: “Almost all the chorales for which Bach chose motet style are from the oldest layer of the repertory. Six of the eight are by Martin Luther himself, and a seventh is nearly as old”.

<sup>859</sup> *Ibid.*, 114.

<sup>860</sup> KRUMMACHER 2018, II-64; hij noemt hierbij BWV 2, 38 en 121.

<sup>861</sup> FRANKLIN 1999, 134.

<sup>862</sup> PETZOLDT 2004, 597, citeert daarvoor Olearius’ uitleg dat het in de Bijbeltekst gaat om “die innere Not des königlichen Beamten” (OLEARIUS 1681, V/638).

<sup>863</sup> Er zijn meer cantates, waarin de trombones een klaagzang in relatie tot zonde begeleiden. DÜRR 1995, 669 vermeldt enkel het verwante voorbeeld *Ach Gott, vom Himmel sieh darein* (BWV 2:1). Zie verder ook: *Ach Gott, wie manches Herzeleid* (BWV 3:1) met de melodie van *O Jesu Christ meins Lebens Licht*, evenals in het motet *O Jesu Christ, meins Lebens Licht* (BWV 118), *Christ lag in Todes Banden* (BWV 4:2, 4:3), *Du wahrer Gott und Davids Sohn* (BWV 23:4), *Es ist nichts Gesundes an meinem Leibe* (BWV 25:1), *Nimm von uns, Herr, du treuer Gott* (BWV 101:1), *Ach Herr, mich armen Sünder* (BWV 135:1).

<sup>864</sup> Dit is het psalmlied waarvan Luther in zijn brief aan Spalatin aangeeft dat deze ‘reeds besteld’ is: “‘De profundis’ a me versus est, & ‘Miserere mei’ iam predestinatus fieri.” (WA BR 3, 220, 11-12); LEAVER 2017-2, 89.

MUZIEKVOORBEELD V.2. Melodie *Erbarm dich mein, o Herre Gott*.

Erbarm dich mein, o Herre Gott

Erfurt 1524

Erhart Hegenwald 1524

Het continuo begint met deze melodie in m. 1. Bovendien worden fragmenten uit de melodie op een aantal plaatsen geciteerd wanneer een zangstem de tekstregel herhaalt.<sup>865</sup> Zo wordt door zowel de tenor (m. 5), alt (m. 9) als bas (m. 14) de tweede inzet van de tekst *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* telkens gezongen op de melodie van de eerste regel van *Erbarm dich mein*.<sup>866</sup> De bas wordt daarbij vergezeld door het continuo. Dat is ook het geval bij de derde regel van het lied, resp. tenor (m. 44), alt (m. 48) en bas (m. 53). Bij de vijfde regel, met de tekst *Denn so du willst das sehen an*, past Bach dit nog een keer toe met de melodie van de vijfde regel van *Erbarm dich mein* verwerkt als melodisch citaat.<sup>867</sup> De baspartij begint hier zelfs met deze melodie (m. 80); bij alt (m. 84) en tenor (m. 87) gebeurt dit opnieuw bij de tweede inzet van de tekst. Hieronder volgt een weergave van de tekst van de eerste strofe van beide liederen, met onderstreept de tekstregels waarvan Bach de melodieën heeft gecombineerd.<sup>868</sup>

<i>Aus tieffer Noth schrey ich zu dir</i>	<i>Erbarm dich mein, o Herre Gott</i>
<u>Aus tieffer Noth schrey ich zu dir /</u> HErr Gott, erhör mein Ruffen: <u>Dein gnädig Ohr neig her zu mir /</u> und meiner Bitt sie öffne! <u>Denn so du wilt das sehen an,</u> was Sünd und Unrecht ist gethan, wer kan / HErr / für dir bleiben?	<u>Erbarm dich mein / o HERRE GOTT /</u> nach deiner grossen Barmhertzigkeit: <u>Wasch ab / mach rein mein Missethat /</u> ich erkenn mein Sünd und ist mir leid: <u>Allein ich dir gesündigt hab /</u> das ist wider mich stetiglich: Das Böß für dir mag nicht bestahn / du bleibst gerecht / ob du urtheilst mich.

<sup>865</sup> KLEK 2015, 145f wijst op het gebruik van de eerste regel van het lied van Hegenwald.

<sup>866</sup> Deze melodie is door Bach vierstemmig bewerkt in BWV 305. Dit melodiecitaat in BWV 38:1 wijkt af in de verhoogde derde noot, waardoor het smekende karakter wordt versterkt. Deze aanpassing komt overeen met de door Bach gebruikte *cantus firmus* in de orgelbewerking van dit koraal *Erbarm dich mein, o Herre Gott* (BWV 721).

<sup>867</sup> KÜSTER 2017, 272 vermeldt wel de inbreng van een nieuwe thema, maar noemt niet de herkomst.

<sup>868</sup> Tekst uit SCHAMEL 1724, 318 en 321.

Mogelijk zijn de betreffende melodiecitataten van *Erbarm dich mein, o Herre Gott* door Bach gebruikt om de situatie van *Missethat* en *Sünde* waarin de mens zich bevindt extra kracht bij te zetten en de oproep aan God in het gebed te verdubbelen.

Dürr en Petzoldt maken geen melding van deze combinatie van melodieën. Klek wijst hier wel op en legt tevens de relatie met Psalm 51.<sup>869</sup> Ook Krummacher vermeldt dat Siegfried Oechsle, die de gecombineerde melodieën al eerder overtuigend opmerkte, verwees naar een voorbeeld van Samuel Scheidt, dat Bach mogelijk geïnspireerd kon hebben, waarbij Krummacher zich afvraagt of Bach dat gekend heeft.<sup>870</sup> Schamel bevestigt in zijn commentaar expliciet de verwantschap tussen de boetepsalmen 130 en 51 met een verwijzing bij de eerste regel van het lied *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* naar “Dietrich Buß=Ps.2.Th.p.511.”, zonder verdere toelichting.<sup>871</sup> Veit Dietrich publiceerde echter in de jaren '30 en '40 van de 16e eeuw delen van Luthers geschriften over de Psalmen, waarbij hij niet koos voor de ontstaansvolg-orde, maar teksten clusterde die bij elkaar hoorden. Zo combineerde hij Psalm 51 en 130 in één uitgave bij elkaar, omdat dit de belangrijkste boetepsalmen waren (fig. V.4).<sup>872</sup> Dietrich vulde dat aan met een meditatie van Luther over Psalm 51. Het vijftiende hoofdstuk van de *Meditatio* begint met:

In multis sanguinibus suffocor, & de profundis eorum clamo ad te Domine, Domine exaudi vocem meam. Ne differas Domine, quia morti proximus sum, sanguines mei peccata mea sunt.<sup>873</sup>

---

<sup>869</sup> KLEK 2015, 145f.

<sup>870</sup> KRUMMACHER 2018, II-67.

<sup>871</sup> SCHAMEL 1724, 318.

<sup>872</sup> Luther, Martin / Dietrich, Veit: *Enarratio Psalmorum LI. Miserere mei Deus, et CXXX. De profundis clamavi* (1538); zie ook WA 40-III, 3.

<sup>873</sup> Luther, *Enarratio Psalmorum*, 296; hoewel de paginaverwijzing niet overeenkomt met Schamel, mag aangenomen worden dat hij naar deze passage verwijst, omdat dit de enige plek is in de meditatie waar *de profundis* voorkomt (onderstreping en vertaling betreffende zin door LV: Door veel bloedschulden word ik verstikt en ik roep vanuit hun diepten naar u, Heer, Heer, verhoor mijn stem!).

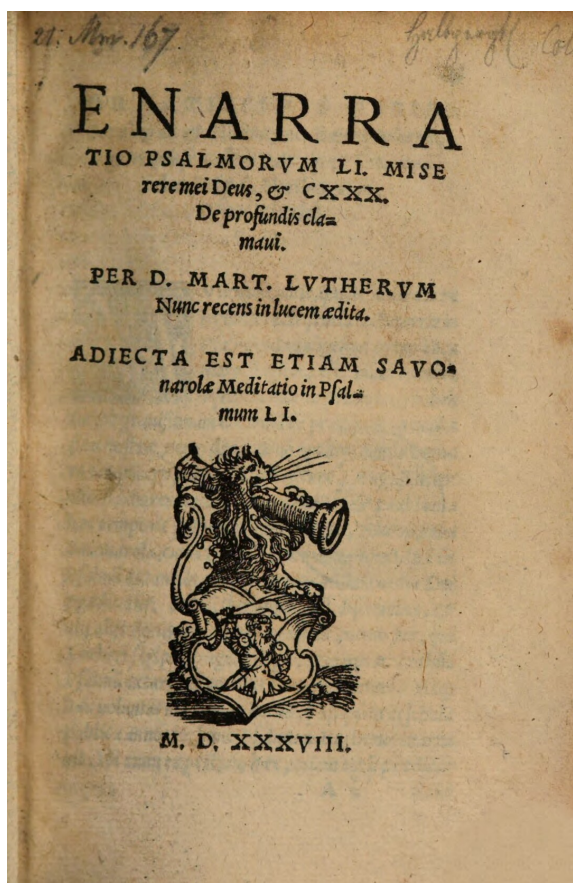


FIG. V.4. Titelblad van Luthers *Enarratio Psalmorum* in de uitgave van Veit Dietrich 1538. Bayerische Staatsbibliothek, München. Sign.: ESlg/Exeg. 1350 l.

Ook Olearius verwijst in zijn *Biblishe Erklärung* bij Psalm 130 terug naar de uitleg bij Psalm 51, waarin hij aandacht besteedt aan de zonde als oorzaak van de *tiefer Not*.<sup>874</sup> Bach verbond bovendien beide psalmen al eerder met elkaar in zijn cantate *Aus der Tiefen rufe ich, Herr, zu dir* (BWV 131).<sup>875</sup> Dat Bach een sterke verwantschap tussen beide liederen zag, is eveneens terug te vinden in zijn koraalbewerking voor orgel van *Erbarm dich mein o Herre Gott* (BWV 721) uit circa 1704. Deze compositie kenmerkt zich door akkoorden in achtste noten onder een *cantus firmus* in halve noten.<sup>876</sup> Het werk vertoont opvallende gelijkenis met een bewer-

<sup>874</sup> OLEARIUS 1681, III/696.

<sup>875</sup> In deze cantate, gebaseerd op de Bijbeltekst van Psalm 130, voegt Bach de zinsnede *Erbarm dich mein* in, ontleend aan strofe 2 uit het lied van Bartholomäus Ringwaldt, *Herr Jesu Christ, du höchstes Gut*. Ook strofe 5 van dit lied is in de cantate opgenomen (BWV 131:4).

<sup>876</sup> Deze stijl orgelbewerking wordt nergens anders in Bachs koraalbewerkingen aangetroffen.

king van *Aus tiefer Not schrei ich zu dir*, die Bachs voorganger Johann Kuhnau in 1700 componeerde als onderdeel van zijn *Musikalische Vorstellung einiger Biblischer Historien in 6. Sonaten* (muziekvoorbeeld V.3).<sup>877</sup>

**MUZIEKVOORBEELD V.3.** Kuhnau *Musikalische Vorstellung einiger Biblischer Historien in 6. Sonaten*. Eerste sonate, tweede deel (fragment).

Il tremore degl'Israeliti alla comparsa del Gigante, e la loro preghiera fatta a Dio.



#### *Recitatief en aria (deel 2 en 3)*

Het tweede deel van de cantate is een secco-recitatief voor alt, enkel begeleid door Basso continuo.<sup>878</sup> Petzoldt stelt dat deze stemkeuze “die Stimme des Glaubens” aan het woord laat, waarbij alleen de verzekering van de genade en de vergeving van de zonde uit de liedtekst zijn overgenomen.<sup>879</sup> De tekst van strofe 2 vertoont inderdaad weinig overeenkomst met de cantatetekst:

<sup>877</sup> In de eerste sonate over David en Goliath verklankt het tweede deel volgens Kuhnaus inleiding: “Das Zittern der Israeliten / und ihr Gebet zu GOtt bey dem Anblicke dieses abscheuligen Feindes”. Karl Päsler (Hrsg.), *Denkmäler deutscher Tonkunst*, Erste Folge; Bd.IV: Johann Kuhnau Klavierwerke (Leipzig 1901), 124.

<sup>878</sup> De cantatetekst is een vrije bewerking van de tweede strofe van het lied, waarin genade en vergeving van zonde voor de gelovige centraal staan. Het woord *Vergebung* komt overigens niet letterlijk voor in deze strofe, maar wel in Luthers vertaling van Psalm 130:4.

<sup>879</sup> PETZOLDT 2004, 598; ook KLEK 2015, 146 constateert dit.

Liedstrofe 2, met toelichting Schamel <sup>880</sup>	BWV 38:2 en 3
<p>2.  Bey dir gilt nichts denn Gnad und Gunst /  die Sünde zu vergeben:  Es ist doch unser Thun umsonst (a) /  auch in dem besten (b) Leben.  Für dir niemand sich * rühmen kan /  deß ** muß dich (c) fürchten jedermann /  und deiner Gnade leben.</p> <p>* Rom. 3/23.  ** deß) d.i. um deswillen deswegen.  (a) umsonst) <i>Secundum quid</i>, zur Rechtfertigung  nemlich. Denn sonst gilt ja wohl das Thun und ist  nicht umsonst. Malach. 3/16.  (b) in dem besten) Auch die Wercke selbst, die  wir durch GOTTes Gnade verrichten / können vor  sich uns nicht seelig machen. Luc. 17/10. Rom.  3/24. Die allerbesten Wercke sind dennoch nicht  vollkommen. Siehe den letzten Vers No. 156.<sup>881</sup>  (c) dich) <i>Lutherus</i> in der neuen Vorrede über sein  Gesangbuch: Lautet nach dem Ebräischen: <i>ut</i>  <i>timearis</i>, daß man dich fürchte. Siehe D. Müllers  Seelen-Music, p.2. p.375. und <i>Serpil.</i> c. Dam.  p.418. Ist eine Kindl. Furcht, Rom. 8/15.</p>	<p>2. RECITATIEF (A)  In Jesu Gnade wird allein  Der Trost vor uns und die Vergebung sein,  Weil durch des Satans Trug und List  Der Menschen ganzes Leben  Vor Gott ein Sündengreuel ist.  Was könnte nun  Die Geistesfreudigkeit zu unserm Beten geben,  Wo Jesu Geist und Wort nicht neue Wunder tun?</p> <p>3. ARIA (T)  Ich höre mitten in den Leiden  Ein Trostwort, so mein Jesus spricht.  Drum, o geängstigtes Gemüte,  Vertraue deines Gottes Güte,  Sein Wort besteht und fehlet nicht,  Sein Trost wird niemals von dir scheiden!</p>

Een sleutel naar de tekstbron staat in Schamels toelichting bij strofe 2 van het lied, waar hij bij “umsonst” en “in dem besten” de *Rechtfertigung* door Gods genade benadrukt. De tekst van Luc. 17:10, waarnaar Schamel hier verwijst, bevat in Calovs commentaar de volgende toelichting (onderstrepingen door LV):

v.10. **Also auch ihr / wenn ihr alles gethan habt / was euch befohlen ist** (das ist eine Bedingungs Red / wenn ihrs gethan habt / daraus aber nicht folget / daß iemand würcklich alles thun könne / weil kein Mensch nach dem Sündenfall das Gesetze erfüllen kan / Gesch. XV.10. Rom. IIX.7. keiner ohne Sünde ist 1.Joh.I.8. kein Mensch lebet der nicht sündiget / 1.Kon. IIX.46 sondern wir alle vielfältig sündigen / Jac. III.2.) **so sprecht: Wir sind unnütze Knechte / wir haben gethan / das wir zuthun schuldig waren** (So können demnach wir GOTTs nichts abverdienen / dieweil wir alle ihn als unsern Schöpffer / Erlöser / und

<sup>880</sup> SCHAMEL 1724, 320.

<sup>881</sup> Schamel verwijst hier naar *Dies sind die heiligen zehn Gebot*; strofe 12 luidt: “Das helff uns der HERR Jesus Christ / der unser Mittler worden ist : Es ist mit unserm Thun verlohren / verdienen doch eitel Zorn. Kyrieleis!” (ibid., 273).

Heiligmacher / wegen solcher göttlichen Wolthat schuldig seyn / auch nicht etwas leisten können / was wir zu leisten schuldig und verpflichtet seyn / zugeschwiegen / daß unsere Werke / nicht unsere Gabe / sondern Gottes Gaben in uns. Darumb saget Herr Luth. über das VII.Matth.T.V. Alt. p.933. Darumb solten wir unsere Lehre festiglich halten / daß wir kein Werck überall lassen zu dem Stück kommen / Gottes Huld und Gnad zu erlangen / von Sünden loß zu werden / und ins Himmelreich zu kommen. Da soll kurtz umb mein Verdienst nichts seyn. Und wo mans dazu will brauchen / soll ichs nur mit Füßen treten / und zum leidigen Teuffel in die Hölle verdammen / als das meinen Glauben hindern will / und Christum verleugnet. Denn da soll es allein so heissen: Daß Gott solches umbsonst geschenckt hat / aus lauter Gnaden / damit er Christum seinen Son sendet / und läst ihn für mich sterben / und mir solches verkündigen und schencken / heist mich nur dran gläuben / und darauff tauffen lassen. Da kömt ja meiner Werck keines zu / sondern es ist ein lauter Geschenck vom Himmel gegeben / und durch Christum zu mir bracht. Darumb sey nur hierin alle Verdienst rein weggeworffen / und beschlossen / dz man Gnade / Vergebung der Sünde / durch keinen andern Weg / Weise / noch Maß erlangen kan / denn daß man Gottes Wort höret von Christo / und durch den Glauben empfähet. Und daß uns GOTT ehre / was wollen wir von unsern Verdienst rühmen? So doch sie selbst / und alle heiligen müssen täglich im Vater Unser beten / so lang wir leben: Vergib uns unser Schuld etc: Und die verzweifelten Heiligen dürfften unverschamt sagen / daß sich ein Mensch / ob er wol in Todsünden ist / könne bereiten zu der Gnade / und darnach auch das ewige Leben verdienen.<sup>882</sup>

Deze toelichting heeft een vergelijkbare strekking als de cantatetekst van deel 2 en 3 en verduidelijkt de opvallende toevoegingen van de oorzaken (*Satans Trug und List*) en gevolgen van de zonden (*Sündengreuel*), in de muziek geaccentueerd door enkele verminderde akkoorden (m. 4 en 7), na de vertrouwensvolle opening in C-groot (m. 1-3).<sup>883</sup> Het advies om dagelijks het *Onze Vader* te bidden en zo de genade en redding van de ziel te mogen ervaren leidt tot de *Geistesfreudigkeit zu unserm Beten* (deel 2), waarbij de derde lettergreep ‘*Geistesfreudigkeit*’ (m. 8) met de hoogste noot in deel 2 een extra accent krijgt. Het recitatief eindigt met een retorische vraag (*Wo Jesu Geist und Wort nicht neue Wunder tun?*), in de muziek afgesloten met een dominantakkoord (m. 10) wat pas oplost bij het begin van de daaropvolgende aria in a-klein, waardoor deel 2 en 3 eveneens een doorgaand betoog vormen. Het woord *Wunder* is, zoals Petzoldt ook opmerkt, te beschouwen als een kleine verwijzing naar de evangeliëlezing. Deze nauwe samenhang tussen deel 2 en 3 van de cantate op basis

<sup>882</sup> CALOV III/1, 570-572.

<sup>883</sup> FRANKLIN 1999, 36, stelt dat Satan hier opnieuw wordt opgevoerd “in modernem harmonischen Rüstzeug” met verminderde intervallen.

van Schamels Bijbelverwijzing bij strofe 2 maakt het minder logisch om deel 3 te zien als een omdichting van strofe 3, zoals Dürr en Petzoldt suggereren.<sup>884</sup>

Het opgewekte begin van de tenor-aria (deel 3) door twee hobo's vormt een muzikaal vervolg op de toonzetting van *Geistesfreudigkeit* uit het tweede deel. De koraalmelodie is hier omspeeld herkenbaar in de eerste hobo-partij en wordt halverwege m. 3 overgenomen door de tweede hobo (muziekvoorbeeld V.4).<sup>885</sup> De genoemde troost voor *verzweifelten Heiligen* wordt voor het *geängstigtes Gemüte* in de aria bezongen met een bewerking van de tekst *daß man Gottes Wort höret von Christo / und durch den Glauben empfähet*.

**MUZIEKVOORBEELD V.4.** Aria *Ich höre mitten in den Leiden* (BWV 38:3, m. 1-4, melodielijn gemarkeerd met v).

Opvallend zijn de gebruikte contrasten tussen *Leiden* en *Trostwort*. In m. 20 verwerkt Bach na een lang aangehouden *Leiden* het *Trostwort* met een octaafsprong in de eerste lettergreep, die de lijdende als het ware optilt (muziekvoorbeeld V.5). In m. 30 is de eerste lettergreep voorzien van een stijgende *circulatio*-figuur die als een troostende omarming kan worden gehoord (muziekvoorbeeld V.6).

<sup>884</sup> DÜRR 1995, 668; PETZOLDT 2004, 594f.

<sup>885</sup> CHAFE 1991, 220.



MUZIEKVOORBEELD V.5. Aria *Ich höre mitten in den Leiden* (BWV 38:3, m. 17-20).

MUZIEKVOORBEELD V.6. Aria *Ich höre mitten in den Leiden* (BWV 38:3, m. 29-32).

In het middendeel van deze aria ligt een grote nadruk op de troostgedachte in de teksten *vertraue deines Gottes Güte* en *sein Wort besteht* en de belofte *sein Trost wird niemals von dir scheiden*. De aansporing tot vertrouwen wordt uitgedrukt door de lang aangehouden toon (*Halteton*) op *besteht* (m. 51-52 en 61-62) en in het melisme op *scheiden* (m. 67-69). Het herhaalde ritmische figuurtje, vooral in het continuospel, lijkt bedoeld om de basis voor dat vertrouwen uit te drukken, waarbij de achtste rusten mogelijk iets laten horen van nog ingehouden vertrouwen en aarzeling bij de zwakgelovige (muziekvoorbeeld V.5). Petzoldt duidt deze *figura corta* als “Grundrhythmus der Freude”.<sup>886</sup> De tekst van de cantate spreekt echter van *Leiden* en het *geängstigtes Gemüte*, wat moeilijk met het affect van ‘vreugde’ in verband kan worden gebracht. Een uiting van vast vertrouwen lijkt hier aanzienlijk waarschijnlijker.<sup>887</sup>

<sup>886</sup> PETZOLDT 2004, 598.

<sup>887</sup> Vgl. CLEMENT 1999 / 2017, 81, 209f. (over BWV 683), 252 (over BWV 686).

### *Recitatief en koraal (deel 4)*

Dit deel is een recitatief voor sopraan, ondersteund door de melodie van het koraal. Dürr ziet slechts een beperkte verwantschap met de beginregels van liedstrofe 3 en verder vooral met de evangelielezing.<sup>888</sup> Ook Klek stelt dat de overwinning van een zwak geloof vooral een vast thema is bij wonderverhalen. De beginnoot bes (in het Duits: B) van het woord *Ach* vormt volgens Klek een persoonlijke uiting dat Bach zich als zwakgelovige ziet.<sup>889</sup> Dit overtuigt niet. Petzoldt stelt dat er na de aria (deel 3) alle redenen zou kunnen zijn, over te gaan tot een slotkoraal, omdat de hele gedachtegang al gevolgd is.<sup>890</sup> Dit hangt mogelijk samen met het feit dat Petzoldt de tekst van strofe 3 al heeft verbonden aan de aria (deel 3).<sup>891</sup> Echter, na het thema van de zondige mens, die via geloof de genade vindt, wordt in het vierde deel van de cantate de focus gelegd op de zwakgelovige, wiens geloof zich moet ontwikkelen. Een nader onderzoek laat zien dat de verbinding tussen strofe 3 van het lied en deel 4 van de cantate groter is dan oppervlakkige lezing van de tekst doet vermoeden.

De tekst van de derde liedstrofe benadrukt *hoe* te geloven met afzonderlijke begrippen – *hoffen, bauen, (ver)lassen, trauen, harren* – zonder het geloof (*mein Glaube*) te noemen. Ook in de tekst van het recitatief staat deze vraag: *Wie?*

<i>Liedstrofe 3, met toelichting Schamel</i> <sup>892</sup>	<i>BWV 38:4 Recitatief (S) en koraalmelodie</i>
Darum auf GOtt will hoffen ich / auf ( <i>d</i> ) mein Verdienst nicht bauen / auf ihn mein Hertz soll * lassen sich / und ** seiner Güte trauen / die mir zusagt sein werthes Wort / das ist mein Trost und treuer Hort / deß will ich allzeit harren.	Ach! Daß mein Glaube noch so schwach, Und daß ich mein Vertrauen Auf feuchtem Grunde muß erbauen! Wie ofte müssen neue Zeichen Mein Herz erweichen? Wie? kennst du deinen Helfer nicht, Der nur ein einzig Trostwort spricht, Und gleich erscheint, Eh deine Schwachheit es vermeint, Die Rettungsstunde. Vertraue nur der Allmachtshand und seiner Wahrheit Munde!
* lassen) vor verlassen. ** Eph. 2/8. ( <i>d</i> ) mein) weg mit dem Mein; die Hölle ist dein ohne Christo / sonst hast du nichts.	

Het commentaar van Schamel bij het lied benadrukt het belang van geloof en vertrouwen met drie opmerkingen. Naast de verduidelijking van het woord *lassen* en het verwijt over *mein*

<sup>888</sup> DÜRR 1995, 668.

<sup>889</sup> KLEK 2015, 147.

<sup>890</sup> PETZOLDT 2004, 598.

<sup>891</sup> Zoals blijkt uit zijn schematische weergave van beide teksten (PETZOLDT 2004, 594 en 595).

<sup>892</sup> SCHAMEL 1724, 319.

volgt de verwijzing naar de relatie tussen genade en geloof in Eph. 2:8:

Denn aus Gnaden seydt ihr selig worden durch den Glauben / und dasselbige nicht aus euch / Gottes Gabe ist es.<sup>893</sup>

In het recitatief is geloofstwijfel expliciet opgenomen in de tekst, terwijl de koraalmelodie een sterke ondersteunende verbinding legt met het lied, waarin de zwakgelovige leert hoe te vertrouwen op God om gered te worden.

Zoals al genoemd schreef Heinrich Müller een meditatie *Von der Schwachheit des Glaubens*.<sup>894</sup> Deze tekst sluit rechtstreeks aan bij Luthers veel geciteerde uitspraak *Ein schwacher Glaube ist auch ein Glaube* en de strekking ervan vertoont opvallende gelijkenissen met de tekst van deel 4 van deze cantate. Twee fragmenten daaruit (onderstrepingen door LV):

Ein schwacher Glaub ist auch ein Glaub. Der Glaube ist nicht allzeit eine brennende Fackel / sondern oft nur ein glimmendes Kertzlein. Das Kertzlein leuchtet so wohl als die Fackel / ob nicht so helle. Der Glaub ist das Aug / damit wir JEsu ansehen. Ein blödes Aug ist auch ein Aug / ein weinendes Aug ist auch ein Aug. Du sitztest in Thränen / und klagest / ach wie ist mir so hertzlich bange / das ich nicht glauben kan! ach daß ich doch glauben könnte! Mein thewerstes Hertz / auch der glaubt der sein vermeintes nicht glauben hertzlich beweint / denn solche Thränen zeugen vom Verlangen nach den Glauben.<sup>895</sup>

Ein Christ muß in seinem Glauben nicht sehen auff wie sondern was. Was hält dein Glaub? JEsu. Wie hält er ihn? Schwächlich. Liegt nichts dran / wann er nur JEsu hält. GOTT hat die Seligkeit gelegt nicht in deinem Griff / sondern in dem Ergriffenem / welcher ist Christus. Es ist eine doppelte Hand / die mich zum Himmel hilfft. Meine Glaubens=Hand ergreiff JEsu / und hält sich an seinem Verdienst: JEsu Gnaden=Hand ergreiff mich und kommt meiner Schwachheit zu hülf.<sup>896</sup>

De *feuchtem Grunde* uit het recitatief verwijst naar de *Thränen* in deze tekst van Müller. Het beeld van geplengde tranen wegens geloofstwijfel werd overigens breder gebruikt, bijvoor-

---

<sup>893</sup> CALOV III/2, 636.

<sup>894</sup> MÜLLER 1666, 59f. De volledige tekst van deze *Andacht 26* is als bijlage opgenomen in APPENDIX A [A34]; deze uitgave had Bach in bezit (LEAVER 1983, 157f.).

<sup>895</sup> MÜLLER 1666, 59.

<sup>896</sup> *Ibid.*, 60f.

beeld in een andere boetepsalm Psalm 6: (Bußgebet in Anfechtung) “Jch bin so müde von seufftzen / Jch schwemme mein Bette die gantze Nacht / und netze mit meinen Thränen mein Lager” (Ps. 6:7).<sup>897</sup> Ook de vraag *hoe* te geloven wordt voor de zwakgelovige behandeld door Müller, met het troostende advies dat de uitgestoken hand van Jezus de genade biedt.

Muzikaal wordt de gezongen tekst van het recitatief ferm ondersteund door het continuo, dat de hele melodie van het koraal zonder versieringen speelt (tempo-aanwijzing in de partituur: *a battuta*). Küster ziet in de tekst geen aanleiding voor Bach om deze melodie zo strikt te hanteren.<sup>898</sup> Petzoldt daarentegen wijst erop dat het koraal juist in een vast ritme moet worden gespeeld en gezongen, zodat de gezongen tekst nauwkeurig parallel gaat met de instrumentale koraalmelodie.<sup>899</sup> Hij stelt:

Der Satz gehört zu den Beispielen in Bachs geistlichem Kantatenwerk, die einen internen Dialog als geistliches Rätselspiel initiieren, ohne daß dem Hörenden sofort klar wird, worum es sich handelt”.<sup>900</sup>

Petzoldt vindt een mogelijke verklaring voor de betekenis van dit raadsel bij Olearius, die in de uitleg over de evangelietekst aandacht besteedt aan de strijd tussen *Glauben und Unglauben* in relatie tot wonderen: “Wunder sucht Unglaube .... der Glaube bleibt beim Wort”.<sup>901</sup> Uit de hiervoor gemaakte tekstanalyse kan echter worden afgeleid dat de ondersteunende melodie van het lied in dit deel vooral uitdrukking geeft aan het sterke fundament waarop het zwakke geloof zich kan ontwikkelen. Hiermee vormt met name dit deel van de cantate een goede illustratie van een troostrecept voor zwakgelovigen.

Franklin merkt op dat er twee keer getransponeerd wordt ten opzichte van de koraalmelodie (oorspronkelijk in E). In de tweede *Stollen* heeft dat consequenties voor de voortekens, precies op de plek waar in de tekst sprake is van *neue Zeichen* (m. 6).<sup>902</sup> Het valt

---

<sup>897</sup> CALOV I/2, 249; in de aanhef staat Luthers uitleg over Psalm 6: “Ist ein Bet=Psalm / und klagt über das hohe und rechte heimliche Leiden des Gewissens / so umb seiner Sünde willen im Glauben und Hoffnung mit dem Gesetze und Zorn Gottes gemartert / und zur Verzweifelung / oder Mißglauben getrieben wird etc.” (CALOV I/2, 246).

<sup>898</sup> KÜSTER 2017, 273.

<sup>899</sup> PETZOLDT 2004, 599, maakt bovendien in een schema inzichtelijk hoe de tekst van het recitatief zo per regel een dialoog vormt met de tekst van de derde strofe van het koraal.

<sup>900</sup> Ibid., 599.

<sup>901</sup> Ibid., 588; Verwijzing naar OLEARIUS 1681, V/639a.

<sup>902</sup> FRANKLIN 1999, 140, duidt dat als volgt: “Aus theologischer Sicht verleiht der Text des Evangeliums dem schwachen Glauben (‘mein Glaube noch so schwach’) eine neue Dimension in dem Moment, wo ‘neue Zeichen mein Herz erweichen’”. Hierna is in het terzet (deel 5) de melodie volle-

echter te betwijfelen of het woord *Zeichen* in de betekenis van wonderen, die het onzekere (harde) hart gevoelig moeten maken voor het geloof, hier zo verbonden kan worden met voortekens.

*Aria (deel 5)*

Het vijfde deel is een tweedelige aria (*terzetto*) waarin sopraan, alt en bas elkaar imiterend volgen, enkel begeleid door het continuo. Waar het in de eerste aria één stem (tenor) was die het leed vertolkte, krijgt het thema nu meer algemene geldigheid voor iedereen in vergelijkbare omstandigheden. Ook wie gelooft, kan nood ervaren, waarbij het lijkt of de narigheid (*Trübsal*) zich aaneenschakelt (*als mit Ketten*) en het ene ongeluk op het andere volgt. Deze aaneenschakeling wordt in de melodie verbeeld door de langgerekte dalende chromatische lijnen op het woord *Ketten* in alle stemmen. Het tegenwicht komt van het woord *erretten* dat eveneens een lange melodische lijn krijgt, maar dan stijgend. *Mein Heil* (als verwijzing naar Heiland) zorgt dat de zorgen plotseling van de klagende persoon afvallen. Het tweede deel van de aria vat het gegeven van zorgen en troost samen op dezelfde manier als in het eerste deel, met dalende chromatiek voor de *Nacht der Not und Sorgen*, en stijgende lijnen voor de *Trostes Morgen*.

Dit deel sluit aan bij strofe 4 van het lied, waarin wordt opgeroepen niet te twijfelen, maar vasthoudend op God te blijven wachten en vertrouwen door nacht en dag. Schamels toelichting geeft hier inzicht in de duiding (onderstrepingen van LV):

<i>Liedstrofe 4, met toelichting Schamel</i> <sup>903</sup>	<i>BWV 38:5 Aria Terzet (S, A, B)</i>
<p>Und * ob es währt biß in die Nacht /  und wieder an den Morgen /  doch soll mein Hertz an GOTTes Macht  verzweifeln nicht / nog sorgen:  (e) So thu (f) Israel rechter Art /  der aus dem Geist erzeuget ward /  und seines GOTTes ** erharre.</p> <p>* Wie mit diesem Vers arme Kindbetterinnen  und andere erquicket worden / gedenckt aus</p>	<p>Wenn meine Trübsal als mit Ketten  Ein Unglück an dem andern hält,  So wird mich doch mein Heil erretten,  Daß alles plötzlich von mir fällt.  Wie bald erscheint des Trostes Morgen  Auf diese Nacht der Not und Sorgen!</p>

dig in de nieuwe toonsoort voorhanden (d-klein) en past die harmonisch geheel in de muziekstijl van de 18<sup>e</sup> eeuw.

<sup>903</sup> SCHAMEL 1724, 319.

*Mathesio* u.a.m. *Olear.* Lied. Sch. P.4 p. 52. auch *Titius* in LL.L. 31.c.9.<sup>904</sup>

\*\* erharre) denn in Ebr. ist der Imper. Expecta.

(e) So thu) es ist schwer und eine Kunst über alle Künste / fest an GOTTes Verheissung halten / wenn die Hülffe lange verzeucht. *Weller* T.2.

Opp. Germ. P.2.f.197.

(f) Israel) Nicht nur die Gemeinde GOTTes / als das geistliche Israel, das Volck GOTTes / sondern jedes Glied derselben. Er will sagen / der du bist des Glaubens / welchen der Patriarch Israel oder Jacob hatte / der auch 24. Jahr harren muste. Ein geistl. Israelit: Ein Gläubiger. Joh. 3/5. *Weller.* ibid. Beziehet sich auf Rom. 9/6. Gal. 6/16. S. *Kromaier.* Theol.Pos.Art.3. Antith. 6. Bist du so einer?

Schamel stelt hier Abraham als voorbeeld, wiens geloof niet verzwakte en die 24 jaar bleef hopen op Gods belofte van nageslacht, hoewel zijn ouderdom daar weinig aanleiding meer toe gaf.<sup>905</sup> Schamel verwijst daarbij naar Gal. 6:16 waar Calov als toelichting geeft:

Die heissen und sind der rechte Israel Gottes / nicht die da nach dem Fleisch gebohren sind von Abraham Isaac und Israel / sondern die mit dem gläubigen Abraham auff die Verheissung GOTTes trauen / welche in Christo erfüllet ist / und liegt nichts daran / sie seyn Jüden oder Heyden.<sup>906</sup>

Mogelijk is Schamels aanduiding dat het geldt voor *jedes Glied derselben* in de compositie uitgedrukt doordat drie stemmen de tekst zingen in dit terzet – de tenor zong de aria in deel 3. De tekst van deze aria geeft uiting aan Schamels noot dat het moeilijk is in Gods belofte te blijven geloven, wanneer de hulp uitblijft. Opvallend zijn de ritornello's van het continuo bij begin (m. 1-9), tussenspel (m. 61-69) en einde (m. 114-123) waarin Bach de *figura corta*, (hier twee achtste noten gevolgd door een kwartnoot) gebruikt (muziekvoorbeeld V.7, m. 102). Dürr merkt wel de gebruikte motieven op in het ritornel voor continuo en in het B-deel ook voor de bas (vanaf m. 102), maar geeft daar geen inhoudelijke duiding aan.<sup>907</sup> Petzoldt en

<sup>904</sup> Olearius beschrijft hier de situatie van een vrouw in barensnood die, nadat een kind voor de deur deze strofe zong, kracht vond om een gezonde zoon te baren.

<sup>905</sup> Rom. 4:19: “Und er ward nicht schwach im Glauben (in solchem Vertrauen / sondern blieb festiglich auff dem Wort der Verheissung)” (CALOV III/2, 52).

<sup>906</sup> CALOV III/2, 620.

<sup>907</sup> DÜRR 1995, 671.

Küster besteden geen aandacht aan dit motief in dit deel. Klek verwijst kort naar vergelijkbaar gebruik van dit motief als “Ausdruck des Glaubensgewissheit” in Bachs gelijknamige orgelwerk (BWV 686).<sup>908</sup>

MUZIEKVOORBEELD V.7. BWV 38:5 Aria Terzet (S, A, B), (m. 101-123).

The image displays a musical score for the Aria Terzet (BWV 38:5) by J.S. Bach, measures 101-123. It is presented in three systems, each with four staves (Soprano, Alto, Tenor, Bass). The lyrics are in Dutch and German. The first system shows the beginning of the phrase 'gen auf die se Nacht der Noth und Sor gen, wie bald er scheid des Trostes Mor gen, wie'. The second system continues with 'gen auf die se Nacht der Noth und Sor gen!'. The third system shows the end of the phrase with 'ald erscheint des Trostes Mor gen auf die se Nacht der Noth und Sor gen!'. The score includes various musical notations such as clefs, notes, rests, and dynamics like 'tr' and 'forte'. Fingerings are indicated by numbers 1-5 below the notes.

In het eerste deel van de aria ontbreekt deze ritmische *figura corta* zodra de zangstemmen klinken, maar in het tweede deel komt deze steeds frequenter voor. Zo klinkt het motief eerst alleen in het continuo wanneer de tekstregel *des Trostes morgen* wordt begeleid (m. 71, 74, 77, 80), maar daarna ook de laatste keer dat de stemmen na elkaar de regel *Nacht der Not und Sorgen* inzetten (m. 102, 104, 106, 107). Bovendien komt vanaf m. 98 deze *figura corta* ook

<sup>908</sup> KLEK 2015, 148. Dit was echter al in 1999 vastgesteld door Clement (CLEMENT 1999, 252-254), waarnaar Klek verzuimt te verwijzen.

voor in de zangpartij, wanneer de laatste keren *des Trostesmorgen* wordt bezongen. Deze aria heeft niet de gebruikelijke *da capo*-structuur, maar eindigt na het tweede deel. Dat maakt het mogelijk om uit te drukken dat de geloofszekerheid geleidelijk aan kracht heeft gewonnen, vergelijkbaar met hoe Bach later deze *figura corta* in steeds hogere frequentie gebruikt aan het slot van het orgelwerk over dit lied (BWV 686).<sup>909</sup> Deze figuur wordt in de literatuur over het orgelwerk in navolging van Albert Schweitzer ook wel aangeduid als *Freudenrhythmus*.<sup>910</sup> De zorg voor de terugkerende twijfel van de zwakgelovigen, die Luther in het lied en Bach in deze cantate hebben verwerkt, wordt, zoals reeds vermeld, meer recht gedaan door de typing als uiting van Godsvertrouwen.<sup>911</sup> Het gebruik van de *figura corta* in het vijfde deel van de cantate ondersteunt de opvatting dat hiermee uiting kan worden gegeven aan het groeiende geloof.

### *Slotkoraal (deel 6)*

Het slotkoraal is een zetting van de laatste strofe van het lied, met een opvallende dissonante eerste toon in de derde omkering van een dominant-septiem-akkoord.<sup>912</sup> Deze dissonant kan de luisteraar opmerkzaam maken voor het woord *Sünde* uit de eerste regel van het koraal, terwijl het septiem-akkoord ook de belofte van de oplossing bevat, de vergeving. Maar het is ook denkbaar dat hierin de reprimande voor de onboetvaardige zondaar van Schamel te horen is met een herinnering aan de diepte uit strofe 1:

wie groß auch sey) das gilt dir nicht, du unbußfertiger Sünder! sondern denen / die nach dem  
1. Vers aus der Tieffe zu GOtt schreyen, und die Früchte der Sünden in wahrer Reu und Busse  
schmecken. GOtt will, GOtt könte helffen / 2.Petr.3,9. Du willst nicht / denn du kennest deinen  
Schaden nicht. Matth.23,37. Ach bedencke dich doch!<sup>913</sup>

---

<sup>909</sup> CLEMENT 1999, 254.

<sup>910</sup> Albert Schweitzer, *J.S. Bach* (Leipzig 1908), 462f; Ulrich Meyer, “‘Aus tiefer Noth’ - ein Lobgesang. Versuch über J.S. Bachs Orgelchoral BWV 686”, *Musik & Kirche* 55 (1985), 74.

<sup>911</sup> Hermann Keller, *Die Orgelwerke Bachs* (Leipzig 1948), 208: “In der letzten Zeile gewinnt der ‘Festigkeitsrhythmus’ immer mehr Raum.” Vgl. CLEMENT 1999 / 2017, 252-254.

<sup>912</sup> WOLFF 2001, 304f.

<sup>913</sup> SCHAMEL 1724, 320.



### *Tonale structuur van de cantate*

Eric Chafe ordende de gebruikte toonsoorten in de cantate *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* om te onderzoeken hoe Bach hiermee allegorisch de ontwikkeling van geloof wil uitdrukken.<sup>914</sup> Hij benoemt hoe de modi en toonsoorten per deel van de cantate een neergaande lijn laten zien (*catabasis*) van E-phrygisch (1) naar a-klein (2, 3), vervolgens naar A-phrygisch en D-phrygisch (4) naar d-klein (5), om te eindigen in E-phrygisch (6).<sup>915</sup> Volgens Chafe brengt deze dalende lijn de noodzakelijke afbraak van de oude Adam tot uitdrukking (*hope in despair*). Hij ziet in de afwezigheid van een *da capo* in deel 5 gesymboliseerd dat we eindigen in de nacht waarbij de *catabasis* verder gaat.<sup>916</sup> Pas in het slotkoraal komt de oorspronkelijke E-phrygische modus terug, echter niet als een wending naar boven (*anabasis*), maar volgens Chafe als teken dat het heil niet bereikbaar zal zijn door toedoen van de mens en volledig afhankelijk is van Gods genade, die pas in het slotkoraal tot uitdrukking komt.<sup>917</sup> De meest opvallende *tonal allegory* ziet hij in de koraalmelodie in het recitatief (deel 4) met een verschuiving van A-phrygisch naar D-phrygisch na de eerste *Stollen*, om uit te drukken dat ondanks het *Tröstwort* het geloof zwak blijft.<sup>918</sup> De aanpassing van de melodie door de verhoging (op *schwach* en *Zeichen*) leiden tot een ongelijkheid in de toonhoogtes tussen de beide phrygische modi, die volgens Chafe uitdrukking geven aan de betekenis van het woord *Zeichen*.<sup>919</sup>

Hoewel de analyse van (kerk)tonsoorten per deel inzicht kan geven in het muzikale betoog, zijn er kanttekeningen te maken bij de allegorische duiding die Chafe aan deze cantate geeft. Het tonale plan is niet het enige uitdrukkingsmiddel, waardoor Chafe hier andere muzikale betekenisvolle elementen in de muziek mist. Hij beperkt zich voor duiding tot de psalmtekst en zijn citaatkeuze uit Luthers uitleg van de psalm is wat fragmentarisch, waardoor de betekenis van het lied als basis voor de cantate minder zichtbaar wordt.<sup>920</sup> Bovendien is er

---

<sup>914</sup> CHAFE 1991, 218-223. Chafe vergeleek dit met een andere cantate voor deze zondag, *Ich glaube, lieber Herr, hilf meinem Unglauben* (BWV 109).

<sup>915</sup> Volgens Chafe presenteert Bach hier “an allegorical structure that is profoundly dependent on tonal directions, using *catabasis* up to the final verse of the choral” (ibid., 218).

<sup>916</sup> Ibid., 221.

<sup>917</sup> Ibid., 221.

<sup>918</sup> Ibid., 223.

<sup>919</sup> Ibid., 223 ziet hier overeenkomsten met het *tonal plan* van de Johannes Passion, waarin Bach een relatie legt met het Johannes Evangelie als ‘Book of Signs’ door een spel met de voortekens.

<sup>920</sup> Een voorbeeld is de verklaring van Chafe dat Bach vorm heeft willen geven aan de *vele diepten* en zich daarvoor mogelijk heeft laten leiden door de uitleg die Luther bij Psalm 130 geeft: “We are all-in deep and great misery, but we do not feel our condition... Crying is nothing but a strong and earnest longing for God’s grace, which does not arise in a person unless he sees in what

geen relatie benoemd met de troost, die Luther in het uitgebreidere psalmlied heeft willen uitdrukken. Franklin, die in vervolg op Chafe eveneens de tonale ontwikkeling in de cantate onderzocht, geeft een samenvatting die iets meer recht doet aan de troostende boodschap die door Luther is verwoord: “Diese harmonische Progression, die von einer alten und fast anachronistischen Modalität zu einer Tonalität führt, bringt einen neuen und veränderten Zustand zum Ausdruck, der zum Schluß nur noch Überreste des Alten erkennen läßt. Oder, um mit Luther zu reden: der Gläubige erreicht einen Zustand des Wartens und Hoffens auf umfassende Erlösung”.<sup>921</sup>

Uit deze casestudie is gebleken dat Bach aanzienlijk meer middelen dan tonaliteit heeft toegepast om nuances in de troost voor zwakgelovigen muzikaal vorm te geven in lijn met Luthers troostrecept. Bovenal moge echter zijn aangetoond, dat de invloed van hymnologische commentaren van grote invloed lijkt te zijn geweest op door Bach gemaakte keuzes.

\*\*\*

Bachs cantate *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* is een vertolking van Luthers lied waarin zondebesef en boetedoening aan bod komen en die tevens nauw aansluit bij Luthers troostrecept voor zwakgelovigen. In diverse preken over de tekst van de evangelielezing staat de omgang met zwakgelovigheid door *Anfechtung* centraal. Toch bieden deze preken weinig aanknopingspunten om de aanpassingen in de cantatetekst ten opzichte van het lied te kunnen verklaren. In de cantate komt de aandacht voor zwakgelovigen vooral tot uitdrukking in het vierde en vijfde deel. Een belangrijke zin uit de cantate is het begin van het vierde deel: “Ach! Daß mein Glaube noch so schwach”. De tekst is mogelijk ontleend aan de meditatie *Von der Schwachheit des Glaubens* van Heinrich Müller en wijst de zwakgelovige de weg hoe geloof kan groeien, geholpen door de krachtige ondersteuning met Luthers koraalmelodie. De aria in deel 5 bevestigt deze troostbelofte waardoor het vertrouwen verder kan toenemen, muzikaal tot uitdrukking gebracht met een steeds frequenter gebruik van de *figura corta*.

In de cantatetekst zijn nadrukkelijk invloeden herkenbaar uit hymnologische commentaren, in het bijzonder uit Johann Martin Schamels *Lieder=Commentarius*. Zijn toelichting bij het lied en verwijzingen naar Bijbelpassages bieden informatie, die aantoonbaar verwerkt is in de cantatetekst en soms in de muziek (zoals de relatie met Psalm 51 in het openingskoraal).

---

depth he is lying”. Citaat uit vertaald commentaar bij Psalm 130 (*Luther's Works*, 1958, 189), geciteerd in CHAFE 1991, 219.

<sup>921</sup> FRANKLIN 1999, 144.

De Bijbeltekst waarnaar door Schamel wordt verwezen, biedt niet altijd een duidelijke verklaring voor de tekst, maar de toelichting in Calovs uitgave van de Bijbel met commentaar per vers van Luther biedt dat wel. De combinatie van deze beide bronnen kan nieuw licht werpen op de teksten van de koraalcantates.

## SLOTBESCHOUWING

Met het thema *Troost bij Luther en Bach* en de keuze om daartoe de troostende argumentatie in de liederen van Luther en de koraalcantates te analyseren, blijkt een terrein in het onderzoek te kunnen worden betrokken dat tot nu toe nog weinig aandacht heeft gekregen van Bach-onderzoekers: de hymnologie. Dit theologische deelgebied kwam tot ontwikkeling aan het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw. De aanleiding hiervoor werd onder meer gevormd door verschillende visies van theologen op de gewenste inhoud van kerkliederen en de waarde ervan voor de eredienst en het persoonlijk geloofsleven. Het oorspronkelijke lutherse liedrepertoire stond in deze periode onder druk door verschillende factoren. Enerzijds leidde een grote hoeveelheid nieuwe liederen tot de praktische noodzaak keuzes te maken vanwege de beschikbare ruimte in gezangboeken. Anderzijds werden er felle discussies gevoerd over thema's, taal en geloofsleer van liederen in wetenschappelijke tijdschriften, die eveneens aan het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw ontstonden. De orthodox-lutherse theologen spanden zich in voor behoud van het oude reformatorische liedrepertoire, vanuit de overtuiging dat de troostende inhoud hiervan onverminderd betekenis had voor gelovigen. Wel hadden zij oog voor problemen die bestreden moesten worden om deze liederen hun waarde te laten behouden, zoals verouderde woorden en theologische taal die verduidelijking vereiste, een foutieve leer door tekstaanpassingen en verwarring door hergebruik van melodieën. Dit onderzoek toont aan dat deze hymnologische discussies van invloed zijn geweest op de totstandkoming van Bachs koraalcantates.

Mijn onderzoek begon bij de theologie van Martin Luther, die het concept troost probeerde te herdefiniëren, nadat hij het bestaande model van aflaathandel ter verkrijging van rust voor de ziel na de dood had vervangen door zijn rechtvaardigingsleer. Gods belofte van genade, die Luther in de Bijbel aantrof, was bepalend voor de wijze waarop hij troost verwoordde voor de met de erfzonde belaste mens. Geloof in Christus, die met zijn lijden en sterven de dood wist te overwinnen, bood de mens het troostend perspectief van vertrouwen op God, zowel bij angst voor het lot van de ziel *na de dood*, als bij leed ten gevolge van tegenslagen *tijdens het leven*. Hoewel het geloof alleen (*sola fide*) voldoende was om deze genade te verkrijgen, maakte geloofstwijfel of *Anfechtung* het noodzakelijk om deze boodschap telkens te herhalen voor verschillende omstandigheden. Luther was in staat om op vele manieren troost te verwoorden, niet alleen in zijn preken, geschriften en brieven, maar ook in zijn liederen. Zijn intensieve omgang met de psalmen en zijn liefde voor muziek stelde hem in

staat zijn inzichten voor de geloofsopvoeding van het algemene publiek vorm te geven in tekst en muziek. Zo ontstond met hulp van vrienden en collega's in 1524/1525 een collectie liederen, waarmee ook niet-geletterden zich de geloofsleer eigen konden maken en daarvan bovendien actief konden getuigen. In veel van Luthers liederen wordt troost aangeboden via een argumentatie in drie stappen, waarbij eerst de situatie wordt benoemd waarin troost wordt verlangd. Vervolgens wordt beschreven hoe troost kan worden geboden of gevonden en als laatste volgt een schets van de situatie waarin het gewenste perspectief is bereikt.

Hoewel de taal van Luther helder en compact is, werd deze aan het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw niet altijd meer goed begrepen en vereisten sommige woorden of uitdrukkingen uitleg. Een andere moeilijkheid was het feit dat de thema's in liederen van Luther en zijn tijdgenoten geen goede weergave meer boden van het persoonlijk geloofsleven en problemen die mensen ondervonden. De verschrikkingen van oorlog, ziekte en armoede uit de 17<sup>e</sup> eeuw en de veranderende samenleving met een zich ontwikkelende burgerij leidden tot andere behoeften. Nieuwe liederen gaven stem aan tal van persoonlijke noden, soms zeer specifiek, die men als zijn kruis of straf van God ervoer. Boetedoening werd een belangrijk thema in de liederen van de barok, evenals het in mystieke poëzie verwoorde verlangen naar eenwording met Christus na de dood. Orthodox-lutherse theologen waren echter van mening dat deze thema's een helder zicht op troost door het geloof, zoals de oude liederen boden, belemmerden.

Bestaand onderzoek naar de theologische inhoud van de koraalcantates heeft zich veelal gericht op de bekende werken uit Bachs theologische bibliotheek, vaak aan de hand van preken over de Bijbelse perikopen voor de betreffende zondag. Wat in de desbetreffende literatuur tot nu toe onderbelicht is gebleven, is het belang van hymnologische bronnen uit het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw. Deze geven inzicht in de profilering van verschillende geloofsstromingen en de rol van liederen daarbij als uiting van de identiteit. Zo was er in Bachs tijd inhoudelijke kritiek op liederen van Luther en zijn tijdgenoten van verschillende kanten: piëtistische lutheranen hadden kritiek op de slechte toegankelijkheid voor eenvoudige gelovigen, terwijl calvinisten en rooms-katholieken Luthers liederen met aanpassingen overnamen in hun bundels. Daarbij was voor calvinisten de lutherse twee-naturenleer van Christus een strijdpunt en voor rooms-katholieken de wijze waarop de rol van goede werken en sacramenten werd bezongen. De felle discussies in onder andere het tijdschrift *Unschuldige Nachrichten von alten und neuen theologischen Sachen, Büchern, Uhrkunden, Controversien, Veränderungen, Anmerckungen, Vorschläge u.d.g* (vanaf 1701 uitgegeven door Valentin Ernst Löscher) tonen aan hoe orthodox-lutherse theologen het liederenerfgoed uit de tijd van Luther verdedigden. Gezaghebbende orthodox-lutherse hymnologen uit deze periode zijn Johann Christoph

Olearius uit Arnstadt, Georg Heinrich Götze uit Lübeck en Johann Martin Schamel uit Naumburg. Zij publiceerden gezangboek-commentaren waarin per lied de onduidelijkheden werden verhelderd, maar ook stelling werd genomen tegen de kritiek op of aanpassingen van liederen door andere stromingen. Veelvuldige verwijzingen naar Bijbelpassages dienden daarbij als onderbouwing van de juiste leer in de oude liederen. Bovendien werd bij nieuwe liederen gewaarschuwd voor verkeerde opvattingen over boetedoening of te sterke hang naar mystieke teksten, wanneer die troostzoekende gelovigen zouden kunnen misleiden. De al langer bestaande zorgen over het gebrek aan eerbied tijdens de eredienst en de onzorgvuldigheid in de gemeentezang vormden een aanvullende drijfveer voor de hymnologen om hun visie actief uit te dragen.

Naast deze ontwikkeling van het hymnologische vakgebied was er een specifiek aspect van belang voor de situatie in Bachs tweede ambtsjaar in Leipzig (1724/1725). De ambitie van de orthodox-lutherse hymnologen om de oorspronkelijke troostende leer uit de tijd van de Reformatie te behouden kreeg een extra impuls door het 200-jarig jubileum van Luthers eerste gezangboek uit 1524. Olearius verzamelde originele uitgaven en verzorgde, evenals Schamel, heruitgaven van de oorspronkelijke liedbundels uit de tijd van Luther.<sup>922</sup> Bach moet bekend zijn geweest met hun werk, aangezien hij in Arnstadt werkte toen Olearius daar aan de samenstelling van zijn hymnologische bibliotheek en publicaties begon. Schamel was predikant in Naumburg en Zeitz, waar Bachs tweede vrouw vandaan kwam. Gezien Bachs intensieve betrokkenheid bij het kerklied, is het voor de hand liggend dat deze generatiegenoten contacten over dit thema met elkaar hebben gehad. Derhalve zijn in deze studie diverse hymnologische publicaties onderzocht in relatie tot de geselecteerde koraalcantates waarin troost een belangrijk thema is. Het is waarschijnlijk dat het ontstaan van Bachs jaargang koraalcantates mede is geïnspireerd door de activiteiten van de hymnologen en mogelijk zelfs ten dele bepaald door hun inbreng.

De onderzochte teksten van aria's en recitatieven in de geselecteerde koraalcantates vertonen opvallend veel overeenkomsten met de aanwijzingen die Schamel in zijn *Lieder=Commentarius* geeft voor de tekstinterpretatie van de betreffende liederen. Wanneer bovendien de genoemde Bijbelverwijzingen worden geraadpleegd in de Bijbeluitgave van Abraham Calov met verzameld commentaar van Luther, blijkt ook daar verwantschap in taal en argumentatie, met name wanneer de cantatetekst weinig relatie met de betreffende liedstrofe heeft (BWV 78:2; BWV 38:2 en 3). De conclusie lijkt daarom gerechtvaardigd dat

---

<sup>922</sup> OLEARIUS, *Jubilierende Lieder=Freude* 1717; SCHAMEL, *Evangelischer Lieder=Commentarius* 1724.

de onbekende tekstdichter zeer waarschijnlijk Schamels gezangboek-commentaar heeft geraadpleegd. Of Schamel zelf een actieve rol heeft gespeeld en mogelijk als tekstdichter aangemerkt kan worden is niet aantoonbaar gebleken. Toekomstig onderzoek naar de relatie tussen Schamel en Bach zou hierover mogelijk uitsluitsel kunnen geven, maar daarvoor ontbreken tot nu toe concrete aanknopingspunten.

Op grond van dit onderzoek kan worden geconcludeerd dat veel van de oorspronkelijke troostende argumenten uit Luthers leer en liederen zijn behouden in Bachs koraalcantates. De onderzochte koraalcantates sluiten nauw aan bij de doelen die de orthodox-lutherse hymnologen voor ogen stonden. In de onderzochte teksten blijkt dit onder meer uit de nadruk op de algemene geldigheid van Luthers troostende leer van de *Rechtfertigung*, waarbij net als in de liederen de hele gemeente wordt aangesproken (BWV 101; BWV 3:2). Bovendien is in cantateteksten regelmatig het woord *Glaube* toegevoegd, ook op plaatsen waar dat in de oorspronkelijke liedtekst niet voorkomt (BWV 180). Datzelfde geldt voor de toevoeging van de expliciete oproep om zich tot Jezus te wenden (BWV 113:5 en 6; BWV 3:3). Kenmerken van de spiritualiteit in liederen uit de laatste helft van de 17<sup>e</sup> en begin 18<sup>e</sup> eeuw – die minimaal zijn vertegenwoordigd in de koraalcantates – zijn aangepast. Zo is conform het advies van de hymnologen mystiek taalgebruik gereduceerd of geneutraliseerd (BWV 1:4; BWV 33:4; BWV 180:2). Ook wordt specifiek bezongen leed steeds expliciet gekoppeld aan de genade die verkregen wordt door het geloof, waarbij Schamels waarschuwing voor een onvoldoende doorleefde boetvaardigheid (BWV 113:4) of het advies om zich vertrouwensvol op God te richten (BWV 111:4; BWV 101:4) is terug te vinden in de cantatetekst.

Muzikaal gezien betoont Bach zich enerzijds een exponent van zijn tijd, doordat hij in zijn koraalcantates moderne recitatieven en aria's verwerkt, conform de vernieuwende elementen uit de wereld van de opera die Erdmann Neumeister aan het bestaande cantategenre toevoegde. In deze delen benut Bach de mogelijkheden voor een barokke uitbeelding van emoties bij de vrije teksten, vaak afgewisseld met de troostvolle herkenbaarheid van regels uit het koraal. Anderzijds hanteert Bach oude stijlkenmerken waarmee hij vooral het oudste lied-repertoire eer aandoet, zoals de motetvorm bij de opening van de cantates over *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* (BWV 38:1) en *Ach Gott, von Himmel sieh darein* (BWV 2:1). Verder gebruikt hij in relatie tot troost de *circulatio* waarmee een troostende omarming wordt verklankt (BWV 38:3) en het specifieke retorische middel van de *figura corta* om geloofszekerheid te symboliseren (BWV 3:6; BWV 38:5). Duetten bieden compositorische mogelijkheden om de werking van troost weer te geven als een zich ontwikkelend proces (BWV 78:2; BWV 9:5). Ook met de keuze voor begeleidende instrumenten geeft Bach uitdrukking

aan aspecten van troost, zoals *Posaunen* bij boetedoening (BWV 38:1; BWV 3:1; BWV 101:1) en de *oboe d'amore* bij bezongen leed in een smekend gebed (BWV 3:5; BWV 101:4). De afsluiting van elke koraalcantate bestaat steeds uit een eenvoudige vierstemmige zetting van de bestaande melodie, zodat deze blijft hangen in het hoofd van de kerkgangers en daarmee ook de troostende conclusie van het lied, die vaak in de laatste strofe is verwoord.

Troost voor de zwakgelovige komt expliciet aan bod in het lied en de cantate *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* (BWV 38). Gevoelens van de vertwijfelde zwakgelovige in gezongen tekst worden troostend beantwoord met muzikale verwijzingen naar liederen uit de reformatietijd, waarbij Bach bovendien met de koraalmelodie een verbinding legt tussen de leer van Luther en de theologische geschriften die populair waren in zijn eigen tijd (BWV 38:4).

Teneinde de aanwezigheid van de troostende waarde van Luthers liederen te kunnen beoordelen in de koraalcantates van Bach, blijkt hedendaagse literatuur over inhoud en betekenis van elk lied onvoldoende informatie aan te bieden. De orthodox-lutherse hymnologen uit het begin van de 18<sup>e</sup> eeuw legden belangrijke accenten op de leer, die onmisbaar zijn om te kunnen doorgronden welke betekenis en duiding van de liederen vorm hebben gekregen in de teksten en muziek van Bachs koraalcantates. Schamels *Lieder=Commentarius* en Calovs Bijbelcommentaar blijken waardevolle bronnen te zijn voor de analyse van tekstbewerkingen en muzikale keuzes in Bachs koraalcantates.

Ter afbakening van dit onderzoek is gekozen voor acht koraalcantates waarvan de teksten nauw aansluiten bij de taal van Luther, wanneer het gaat om troost. Op grond van de uitkomsten (en met behulp van de inmiddels verschenen facsimile-editie van Bachs Calovcommentaar) ligt het voor de hand, ook andere cantates uit de jaargang 1724/1725 te onderzoeken aan de hand van Schamel en Calov, evenals latere koraalcantates van Bach. Hieruit zou kunnen blijken of de in deze studie veronderstelde benadering verband hield met het jubileumjaar van Luthers liederen, of dat Bach in zijn collectievorming ook later de doelstellingen van de hymnologen heeft willen vormgeven in koraalcantates.

Het Lutherjaar 2017 ligt achter ons, de herdenking van 500 jaar *Augsburgse Confessie* uit 1530 ligt in het verschiet. Zoals Bach het 200-jarige jubileum van Luthers liederen kleur gaf, zou men in onze tijd het jubileum van Bachs jaargang koraalcantates 300 jaar na hun ontstaan kunnen herdenken Een goed moment om de gezamenlijke bijdrage van Luther en Bach aan dit religieus en cultureel erfgoed te belichten is daarom 2024/2025. Moge deze studie daaraan een impuls geven.





## SUMMARY

This study of *Comfort in Luther and Bach* addresses the theme in Martin Luther's songs and Johann Sebastian Bach's chorale cantatas. It includes a field that has received little attention from Bach researchers: hymnology. At the beginning of the 18th century, a growing supply of new church hymns and a changed spirituality undermined the appreciation of songs from the time of the Reformation. Orthodox Lutheran theologians made every effort to preserve Lutheran song heritage because of its comforting value.

This research began with Luther's theology, in which he redefined the concept of consolation through his doctrine of justification. God's promise of grace, which Luther found in the Bible, determined the way in which he expressed consolation for man charged with original sin. Faith in Christ, who overcame death with his suffering and death, offered man the consoling prospect of trust in God, both in fear of the fate of the soul after death and in suffering as a result of adversity during life. Although faith alone (*sola fide*) was sufficient to obtain this grace, doubt in faith or *Anfechtung* made it necessary to repeat this message again and again for different circumstances, paying particular attention to the weakly faithful. Luther was able to express comfort in many ways, not only in his sermons, writings and letters, but also in his songs. Thus, in 1524/1525, a collection of songs was created with which even the illiterate could learn, and actively testify to, the doctrine of the faith.

Although Luther's language is clear and compact, it was not always well understood at the beginning of the 18th century. Some words or expressions required explanation. Moreover, the themes in songs by Luther and his contemporaries were no longer clear reflections of contemporary religious life. New songs gave voice to many personal needs and penance became a more important theme in the hymns of the Baroque period, as did the desire expressed in mystical poetry for unification with Christ after death. Orthodox Lutheran theologians, however, were of the opinion that these themes obstructed a clear view of consolation through faith, as commanded in the ancient hymns. Authoritative hymnologists from this period, such as Johann Christoph Olearius from Arnstadt and Johann Martin Schamel from Naumburg, therefore published hymnbook commentaries in which the ambiguities were clarified for each song, and countered the criticism of, or adjustments to, songs by other currents. Many references to Bible passages served as a basis for this. The Lutheran Orthodox hymnologists placed their ambition to preserve the original comforting

doctrine from the time of the Reformation in the spotlight by commemorating the 200th anniversary of Luther's first hymnal from 1524. The choice of hymns in Johann Sebastian Bach's chorale cantata cycle from his second year in office in Leipzig (1724/1725) is in line with this.

In this study, eight chorale cantatas, in which consolation is an important theme, were selected and compared with the hymnological sources. From this it appears probable that the origin of Bach's cycle of chorale cantatas was partly inspired by the activities of the orthodox hymnologists, and even partly determined by their input. The researched texts of arias and recitatives in the selected chorale cantatas show striking similarities with the indications Schamel gives in his *Evangelischer Lieder=Commentarius* for the text interpretation of the songs concerned. Moreover, when the mentioned Bible references are consulted in the Bible edition of Abraham Calov with collected commentary by Luther, it appears that there are also similarities in language and argumentation. Therefore, the conclusion seems justified that the unknown lyricist most probably consulted Schamel's hymnal-commentary.

On the basis of this research, it can be concluded that the hymnological discussions at the beginning of the 18th century influenced the content of Bach's chorale cantatas. Many of the original comforting arguments from Luther's teachings and songs have been preserved or accentuated in the texts of Bach's chorale cantatas, while characteristic poetry from later consolation and penitential songs has been neutralised or weakened. Musically speaking, Bach shows himself to be an exponent of his time by incorporating modern recitatives and arias in his chorale cantatas, often with baroque expressions of emotion in the music. On the other hand, Bach also uses old stylistic characteristics, with which he particularly honours the oldest song repertoire, and alternates expressive elements with the comforting recognizability of lines or melody quotations from the early chorales. The 'comforting' argumentation has been examined in more detail in a case study of *Aus tiefer Not schrei ich zu dir*, which shows that Luther's hymn and Bach's cantata pay similar attention to the support that can be offered to weak believers in order to guide them towards a faithful trust in God.

The orthodox Lutheran hymnologists of the beginning of the 18th century placed important accents on the doctrine, which is indispensable for understanding the meaning and interpretation of the hymns in the texts and music of Bach's chorale cantatas. Schamel's *Evangelischer Lieder=Commentarius* and Calov's Bible commentary turn out to be valuable sources for the analysis of text adaptations and musical choices in Bach's chorale cantatas.

## BIBLIOGRAFIE

In deze bibliografie zijn uitsluitend werken opgenomen waarnaar regelmatig wordt verwezen en die niet reeds volledig in voetnoten zijn vermeld.

- AMELN 1989 AMELN, Konrad: Kirchenlied und Gesangbuch: Offene Fragen. *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 32 (1989), 19-28.
- AXMACHER 1983 AXMACHER, Elke: Die Texte zu Johann Sebastian Bachs Choral-kantaten. Rehm, W. (Hrsg.), *Bachiana et alia musicologica. Festschrift Alfred Dürr zum 65. Geburtstag am 3. März 1983* (Kassel/ New York 1983), 3-16.
- AXMACHER 1984 AXMACHER, Elke: "Aus Liebe will mein Heyland sterben". *Untersuchungen zum Wandel des Passionsverständnisses im frühen 18. Jahrhundert* (Neuhausen-Stuttgart 1984).
- AXMACHER 1986 AXMACHER, Elke: Mystische Frömmigkeit und reformatorische Theologie. Zu Martin Mollers Lied "Acht Gott, wie manches Herzeleid". Dürr, A. und W. Killy (Hrsg.), *Das Protestantische Kirchenlied im 16. und 17. Jahrhundert* (Wiesbaden 1986), 39-48.
- AXMACHER 1998 AXMACHER, Elke: Mystik und Orthodoxie im Luthertum der Bachzeit. Steiger, Renate. (Hrsg.), *Theologische Bachforschung heute: Dokumentation und Bibliographie der Internationalen Arbeitsgemeinschaft für theologische Bachforschung 1976 – 1996* (Berlin 1998), 215-236.
- BD I Neumann, Werner und Schulze, Hans-Joachim (Hrsg.): *Schriftstücke von der Hand Johann Sebastian Bachs. Kritische Gesamtausgabe. Bach-Dokumente I* (Kassel/Leipzig 1963).
- BD II Neumann, Werner und Schulze, Hans-Joachim (Hrsg.): *Fremdschriftliche und gedruckte Dokumente zur Lebensgeschichte Johann Sebastian Bachs 1685-1750. Bach-Dokumente II* (Kassel/ Leipzig 1969).
- BD III Schulze, Hans-Joachim (Hrsg.): *Dokumente zum Nachwirken Johann Sebastian Bachs. 1750-1800. Bach-Dokumente III* (Kassel/ Leipzig 1972).
- BECKER 2001 BECKER, Hansjakob, et al.: *Geistliches Wunderhorn: Große deutsche Kirchenlieder* (München 2001).
- BEI DER WIEDEN 1997 BEI DER WIEDEN, Susanne: *Luthers Predigten des Jahres 1522: Untersuchungen zu ihrer Überlieferung* [Archiv zur Weimarer Ausgabe der Werke Martin Luthers, Bd. 7] (Köln/Wien 1999).
- BEUTEL 2010 BEUTEL, Albrecht (Hrsg.): *Luther-Handbuch* (Tübingen <sup>2</sup>2010).

- BLANKENBURG 1986 BLANKENBURG, Walter: Der Einfluß des Kirchenliedes des 17. Jahrhunderts auf die Geschichte des evangelischen Gesangbuches und der Kirchenmusik. Dürr, A. und W. Killy (Hrsg.), *Das Protestantische Kirchenlied im 16. und 17. Jahrhundert* (Wiesbaden 1986), 73-85.
- CALOV CALOV, Abraham: *Die heilige Bibel nach S. Herrn D. Martini Lutheri Deutscher Dolmetschung und Erklärung: vermöge des Heil. Geistes im Grund-Text, Richtiger Anleitung der Cohaerentz ... gründ- und deutlich erörtert und mit Anführung Herrn Lutheri deutschen und verdeutschten Schrifften also abgefasset daß der eigentliche Buchstäbliche Verstand und gutes Theils auch der heilsame Gebrauch der Heil. Schrifft fürgestellt ist / mit grossem Fleiß und Kosten ausgearbeitet und verfasst von D. Abraham Calovio* (1682). [Facsimile-edition Franeker 2017].
- CHAFE 1991 CHAFE, Eric: *Tonal Allegory in the vocal music of J.S. Bach* (Berkeley 1991).
- CLEMENT 1999 CLEMENT, Albert: *Der dritte Teil der Clavierübung von Johann Sebastian Bach. Musik, Text, Theologie* (Middelburg 1999).
- DIETZ 2009 DIETZ, Thorsten: *Der Begriff der Furcht bei Luther* (Tübingen 2009).
- DÜRR 1988 DÜRR, Alfred: *Im Mittelpunkt Bach. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge* (Kassel 1988).
- DÜRR 1995 DÜRR, Alfred, *Johann Sebastian Bach. Die Kantaten.* (Kassel 1995).
- EBELING 1962 EBELING, Gerhard, *Evangelische Evangelienauslegung. Eine Untersuchung zu Luthers Hermeneutik* (Tübingen 1962).
- EBELING 1985 EBELING, Gerhard, *Lutherstudien. Band 3. Begriffsuntersuchungen, Textinterpretationen, Wirkungsgeschichtliches* (Tübingen 1985).
- EBELING 1997 EBELING, Gerhard, *Luthers Seelsorge an seinen Briefen dargestellt* (Tübingen 1997).
- VAN ELFEREN 2009 ELFEREN, Isabella van: *Mystical Love in the German Baroque. Theology, Poetry, Music* [Handelseditie Proefschrift Utrecht 2002] (Lanham 2009).
- FRANKLIN 1999 FRANKLIN, Don O.: Vom alten zum neuen Adam. Phrygischer Kirchenton und moderne Tonalität in J.S. Bachs Kantate 38. Steiger, Renate (Hrsg.), *Von Luther zu Bach, Bericht über die Tagung 22. - 25. September 1996 in Eisenach* (1999), 129-144.
- FRYMIRE 2010 FRYMIRE, John M.: *The Primacy of the Postils: Catholics, Protestants, and the Dissemination of Ideas in Early Modern Germany* (Leiden 2010).
- GÖTZE 1714 GÖTZE, Georg Heinrich: *Kleiner Lieder=Catechismus: Welchen, der Christlichen Gemeine des Herrn, in Acht Catechismus-Pre-digten, den 10. [...] Septembr. dieses 1714den Jahrs, nach Anweisung kurtzer Versicul, aus erbaulichen, und in dem Lübeckischem*

- Gesangbuche befindlichen, Liedern, vorzutragen gedencket* (Lübeck 1714).
- GOJOWY 1978 GOJOWY, Detlef: Kirchenlieder im Umkreis von J. S. Bach. *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 22 (1978), 79-123.
- GREER 2003 GREER, Mary: Embracing Faith: The Duet as Metaphor in Selected Sacred Cantatas by J.S. Bach. *Bach* 34/1 (2003), 1-71.
- HAHN 1981 HAHN, Gerhard: *Evangelium als literarische Anweisung. Zu Luthers Stellung in der Geschichte des deutschen kirchlichen Liedes* (München 1981).
- HAMM 2010 HAMM, Berndt: *Der frühe Luther* (Tübingen 2010).
- HEERMANN 1722 HEERMANN, David: *M. David Heermanns Erklärter Lieder=Schatz oder Gesang-Buch: Darinnen alle Lieder D. Martin Lutheri und anderer geistr. Lehrer erkläret, Deren sich ein frommer Christ, gelehrt und ungelehrter, vornehmlich ein Einfältiger, so offft nicht versteht, was er singt, ... mit grossem Nutzen bedienen kan; Nebst D. Johann Habermanns Lob- und Danck-Opffer, und einer Vorrede von M. Johann Samuel Laurentii, Past. Primar. in Görlitz* (Görlitz 1722).
- HEINEMANN 2007 HEINEMANN, Michael: "Ich hab in Gottes Herz und Sinn". Eine Paul Gerhardt-Kantate von Johann Sebastian Bach. Böttler, Winfried (Hrsg.), *Paul Gerhardt in Kirche, Kultur und Lebensalltag. Beispiele für die Praxis* (Berlin 2007), 24-42.
- HEYMEL 2012 HEYMEL, Michael: *Das Gesangbuch als Lebensbegleiter. Studien zur Bedeutung der Gesangbuchgeschichte für Frömmigkeit und Seelsorge* (Gütersloh 2012).
- HONDERS 1991 HONDERS, Casper: Der Choralkantatenjahrgang (1724-1725). Einige Überlegungen und Bemerkungen. Steiger, Renate (Hrsg.), *Johann Sebastian Bachs Choralkantaten als Choral-Bearbeitungen. Bericht über die Tagung Leipzig 1990* (Heidelberg 1991), 101-108.
- HÜTTER 2006 HÜTTER, Leonhart: *Compendium locorum theologicorum ex Scripturis Sacris et Libro Concordiae, lateinisch – deutsch – englisch*. Kritisch hrsg., kommentiert und mit einem Nachwort sowie einer Bibliographie sämtlicher Drucke des Compendium versehen von Johann Anselm Steiger [Doctrina et Pietas Abt. II, Bd. 3] (Stuttgart-Bad Cannstatt 2006).
- JENNY 1979 JENNY, Markus: Vom Psalmlied zum Glaubenslied - Vom Glaubenslied zum Psalmlied. Historische und aktuelle Probleme um Luthers "Aus tiefer Not schrei ich zu dir". *Musik und Kirche* 49 (1979), 267-278.
- JENNY 1983 JENNY, Markus: *Luther, Zwingli, Calvin in ihren Liedern* (Zürich 1983).
- JENNY 1984 JENNY, Markus: Sieben biblische Begräbnisgesänge - ein unbekanntes und unediertes Werk Martin Luthers. Hammer, Gerhard et al. (Hrsg.), *Lutheriana: zum 500. Geburtstag Martin Luthers von*

- den Mitarbeitern der Weimarer Ausgabe [Archiv zur Weimarer Ausgabe der Werke Martin Luthers, Bd. 5] (Köln/Wien 1984).
- JENNY 1985 JENNY, Markus: *Luthers geistliche Lieder und Kirchengesänge. Vollständige Neuedition in Ergänzung zu Band 35 der Weimarer Ausgabe* [Archiv zur Weimarer Ausgabe der Werke Martin Luthers, Bd. 4] (Köln/Wien 1985).
- KEVORKIAN 2007 KEVORKIAN, Tanya: *Baroque Piety. Religion, Society, and Music in Leipzig, 1650-1750* (Hampshire 2007).
- KEVORKIAN 2017 KEVORKIAN, Tanya: Households. Leaver, Robin A. (ed.), *The Routledge Research Companion to Johann Sebastian Bach* (London/NewYork 2017), 99-115.
- KLEK 2015 KLEK, Konrad: *Dein ist allein die Ehre. Johann Sebastian Bachs geistliche Kantaten erklärt* [Bd. 1] (Leipzig 2015).
- KRUMMACHER 1995 KRUMMACHER, Friedhelm: *Bachs Zyklus der Choralkantaten. Aufgaben und Lösungen* (Göttingen 1995).
- KRUMMACHER 2018 KRUMMACHER, Friedhelm: *Johann Sebastian Bach. Die Kantaten und Passionen* (Kassel 2018).
- KULP 1958 KULP, Johannes: *Die Lieder unserer Kirche: eine Handreichung zum evangelischen Kirchengesangbuch* (1958).
- KURZKE 2001 KURZKE, Hermann: Nun bitten wir den Heiligen Geist. Becker, Hansjakob et al., *Geistliches Wunderhorn: Große deutsche Kirchenlieder* (München 2001), 42-50.
- KÜSTER 2017 KÜSTER, Konrad: *Bach Handbuch* (Kassel <sup>2</sup>2017).
- LEAVER 1983 LEAVER, Robin A.: *Bachs theologische Bibliothek / Bach's Theological Library. Eine kritische Bibliographie / A Critical Bibliography* (Neuhausen-Stuttgart 1983).
- LEAVER 2007 LEAVER, Robin A.: *Luther's Liturgical Music, Principles and Implications* (Grand Rapids/Cambridge 2007).
- LEAVER 2012 LEAVER, Robin A.: The Organist Encounters the Hymnologist: J.S. Bach and J.C. Olearius in Arnstadt. *Understanding Bach* 7 (2012), 21-28.
- LEAVER 2017-1 LEAVER, Robin A.: Churches. Leaver, Robin A. (ed.), *The Routledge Research Companion to Johann Sebastian Bach* (London/NewYork 2017), 142-190.
- LEAVER 2017-2 LEAVER, Robin A.: *The Whole Church Sings. Congregational singing in Luther's Wittenberg* (Grand Rapids 2017).
- Leipziger Kirchen=Staat 1710 *Leipziger Kirchen=Staat: Das ist Deutlicher Unterricht vom Gottes-Dienst in Leipzig, wie es bey solchem so wohl an hohen und andern Festen, als auch an denen Sonntagen ingleichen die gantze Woche über gehalten wird: Nebst darauff eingerichteten Andächtigen Gebeten und denen dazu verordneten Teutsch- und Lateinischen Gesängen: Welchem zuletzt noch mit beygefüget Geistreiche Morgen- und Abend-Segen auf jeden Tag in der Woche* (Leipzig 1710).

- LUTH 2014 LUTH, Jan R.: Troost in de cantates van Johann Sebastian Bach (1685-1750): een verkenning. *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 68/1&2 (2014), 67-82.
- LUTHER 1702 LUTHER, Martin: *Doct. Martini Lutheri Hauß-Postilla, über alle Sonntags- und fürnehmsten Fest-Evangelien durchs gantze Jahr: Welche Nach demjenigen Exemplar, so auf Ihr. Hochfürstl. Durchl. Hertzog Friedrich Wilhelms Sel. damahls Churfl. Würde Administratoris Anordnung aus der Jenischen und Wittenbergischen Edition Anno 1601. zu Torgau ans Licht kommen, Auff fürnehmer und gelehrter Männer Einrathen, mit ziemlich grober so whol alten als jungen Augen dienlicher Schrifft von Wort zu Wort nachgedruckt, wie auch mit einer Anweisung der vornehmsten Articul Christlicher Lehre, und vollkommenen Register der Historien und Exempel vermehret worden* (Leipzig 1702).
- MENNECKE-HAUSTEIN 1989 MENNECKE-HAUSTEIN, Ute: *Luthers Trostbriefe* (Gütersloh 1989).
- MEYER 1997 MEYER, Ulrich: *Biblical Quotation and Allusion in the Cantata Libretti of Johann Sebastian Bach* (Lanham/London 1997).
- MÖLLER 1995 MÖLLER, Christian (Hrsg.): *Geschichte der Seelsorge in Einzelporträts*. Band 2: *Von Martin Luther bis Matthias Claudius* (Göttingen 1995).
- MÜLLER 1666 MÜLLER, Heinrich: *D. Heinrich Müllers Geistliche Erquickstunden, oder Dreyhundert Haus- und Tisch-Andachten. Vor diesem eintzel in dreyen Theilen nacheinander herauß gegeben, itzo aber durch und durch wieder vermehret, und in ein Wercklein, auff vielfältiges Begehren, zusammen getragen* (Franckfurt am Mayn 1666).
- NEBE 1869 NEBE, August: *Die evangelischen und epistolischen Perikopen des Kirchenjahres. Wissenschaftlich und erbaulich ausgelegt*. (Wiesbaden 1869).
- OBERMAN 1982 OBERMAN, Heiko A.: *Luther. Mensch zwischen Gott und Teufel* (Berlin 1982).
- OETTINGER 2001 OETTINGER, Rebecca Wagner: *Music as Propaganda in the German Reformation* (Aldershot 2001).
- OLEARIUS 1678 OLEARIUS, Johann: *Biblische Erklärung: Darinnen, nechst dem allgemeinen Haupt-Schlüssel Der gantzen heiligen Schrifft, I. Bey einem ieden Buch 1. Die Benahmung, 2. Die Summarische Verfassung, 3. Die richtige Abtheilung, 4. Die denckwürdige Erklärung, 5. Die Vorstellung deß Haupt-Zwecks, 6. Die unfehlbare Versicherung deß Canonischen Ansehens und Nachdrucks, 7. Die kurze Wiederholung durch absonderliche Gedenck-Reimlein* (Leipzig 1678-1681).



- OLEARIUS 1707 OLEARIUS, Johann Christoph: *Evangelischer Lieder=Schatz: darinn allerhand Auserlesene Gesänge, so sich auff alle Sonn- und Fest-Tags Evangelia schicken, angezeigt, zugleich auch Von jedes Liedes Autore, Werth, Krafft, Fatis, Historien, Mißbrauch derer Adversariorum, Verfälschungen, Commentatoribus, u. d. m. ausführlich gehandelt, und darauff schließlich eine kurtzgefaste Disposition beygefüget hat M. Joh. Christoph. Olearius, der Kirchen zu Arnstadt Diac. Biblioth. und der Schulen daselbst Inspector* (Jena 1707).
- PETZOLDT 2004 PETZOLDT, Martin: *Bach-Kommentar: theologisch-musikwissenschaftliche Kommentierung der geistlichen Vokalwerke Johann Sebastian Bachs. Band I: Die geistlichen Kantaten des 1. bis 27. Trinitatis-Sonntages* (Stuttgart/Kassel 2004).
- PETZOLDT 2007 PETZOLDT, Martin: *Bach-Kommentar: theologisch-musikwissenschaftliche Kommentierung der geistlichen Vokalwerke Johann Sebastian Bachs. Band II: Die geistlichen Kantaten vom 1. Advent bis zum Trinitatisfest* (Stuttgart/Kassel 2007).
- PETZOLDT 2018 PETZOLDT, Martin: *Bach-Kommentar: theologisch-musikwissenschaftliche Kommentierung der geistlichen Vokalwerke Johann Sebastian Bachs. Band III: Fest- und Kasualkantaten, Passionen* (Stuttgart/Kassel 2018).
- PFEIFFER 1684 PFEIFFER, August: *Antimelancholicus, oder Melancholey-Vertreiber* (Leipzig 1684).
- PFEIFFER 1699 PFEIFFER, August: *Anti-Calvinismvs, Das ist, Kurtzer, deutlicher, aufrichtiger und bescheidentlicher Bericht und Unterricht Von der Reformirten Religion: Wie weit die Reformirten, oder insgemein genannte Calvinisten, in ihrem Glauben und Lehre, von uns Evangelischen abgehen, und welcher der richtigste Weg zur gewünschten Einigkeit sey* (Lübeck 1699).
- PFEIFFER 1709 PFEIFFER, August: [*Citharae Lutheri*] *Augusti Pfeiffers, Weyl. Lübeck. Superint. Catechismus In Prosa & Ligata, d. i. Zweyfache Erklärung des kleinen Catechismi: Die Erste Nach Anleitung der allgemeinen Kirchen-Lieder über die Fünff Haupt-Stücke; Die andere Nach Anleitung der Worte des Catechismi [...]* (Lübeck 1709).
- PIPER 1964 PIPER, Hans-Christoph: *Anfechtung und Trost. Eine Untersuchung über die Kreuz- und Trostlieder im deutschen evangelisch-lutherischen Gesangbuch von der Reformation bis zum frühen 18. Jahrhundert* (Diss. Göttingen 1964).
- RATHEY 2012 Rathey, Markus: The Chorale Cantata in Leipzig: The Collaboration between Schelle and Carpzov in 1689-1690 and Bach's Chorale Cantata Cycle. *Bach* 43/2 (2012), 46-92.

- RÖBBELEN 1957 RÖBBELEN, Ingeborg: *Theologie und Frömmigkeit im deutschen evangelisch-lutherischen Gesangbuch des 17. und frühen 18. Jahrhunderts* (Göttingen 1957).
- RÖBLER 1975 RÖBLER, Martin: Die Frühzeit hymnologischer Forschung. *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 19 (1975), 123-186.
- RÖBLER 1976 RÖBLER, Martin: *Bibliographie der Deutschen Liedpredigt.* (Nieuwkoop 1976).
- RÖBLER 2000 RÖBLER, Martin: Das 17. Jahrhundert / Das 18. Jahrhundert. Möller, Christian (Hrsg.), *Kirchenlied und Gesangbuch. Quellen zu ihrer Geschichte* (Tübingen 2000), 128-213.
- SCHAMEL 1719 SCHAMEL, Martin: *Vindiciae cantionum, Martini Schamelii, Vindiciae cantionum s. ecclesiae evangelicae d. i. theologische Rettung und Beantwortung unterschiedener schwerscheinender Stellen und Redens-Arten der evangelischen öffentlichen Kirchen-Gesänge* (Leipzig 1719). [Theil I: 2<sup>o</sup> oplage 1719; Theil III: 1718].
- SCHAMEL 1724 SCHAMEL, Johann Martin: *Evangelischer Lieder=Commentarius.* [1]. *Worinnen das glossirete Naumburgische Gesang-Buch weiter ausgeführet und verbessert wird, und vornehmlich die alten Kirchen- und Kern-Lieder mit notwendigen [...] Anmerckungen versehen werden, dabey erscheinet der Abdruck des allerersten Gesang-Buchs Lutheri* (Leipzig 1724).
- SCHAMEL 1725 SCHAMEL, Johann Martin: *Des Evangelischen Lieder=Commentarii. Andrer Theil* [2]. *Darinnen die neuern Lieder nebst beygefügtten Anmerckungen und Erleuterungen schwerer Wörter oder Lieder-Stellen enthalten wobey die Historie der Hymnopoerum [...] zufinden* (Leipzig 1725).
- SCHAMEL 1743 SCHAMEL, Johann Martin / Johann Christian Stemler: *Historie und Führung des Lebens Johann Martin Schamelii, weyland Oberpfarrers in Naumburg, und der Rathsschule Inspectoris, welche er zum Gedächtnis selbst aufgezeichnet, nebst einigen hinzugefügten Nachrichten von dessen Leben, Tode und Schriften, und einer Vorrede von unschuldigen Bemühungen, sein Gedächtnis zu erhalten* (Leipzig 1743).
- SCHULZE 2006 SCHULZE, Hans-Joachim: *Die Bachkantaten. Einführungen zu sämtlichen Kantaten Johann Sebastian Bachs* (Leipzig 2006).
- SPITTA 1905 SPITTA, Friedrich: *„Ein fester Burg ist unser Gott“. Die Lieder Luthers in ihrer Bedeutung für das evangelische Kirchenlied* (Göttingen 1905).
- STEIGER 2002 STEIGER, Renate: *Gnadengegenwart. Johann Sebastian Bach im Kontext lutherischer Orthodoxie und Frömmigkeit* (Stuttgart 2002).
- STILLER 1970 STILLER, Günther: *Johann Sebastian Bach und das Leipziger gottesdienstliche Leben seiner Zeit* (Kassel 1970).
- TRE *Theologische Realenzyklopädie.* Müller, Gerhard, Horst Balz, Gerhard Krause (Hrsg.) [36 Bde.] (Berlin/NewYork 1976-2007).

- UNGER 1996 UNGER, Melvin P.: *Handbook to Bach's sacred cantata texts* (Lanham 1996).
- VEIT 1986 VEIT, Patrice: *Das Kirchenlied in der Reformation Martin Luthers, eine thematische und semantische Untersuchung* (Stuttgart 1986).
- VOPELIUS 1682 VOPELIUS, Gottfried: *Neu Leipziger Gesangbuch: Von den schönsten und besten Liedern verfasst/ In welchem Nicht allein des sel. Herrn D. Lutheri und andere mit Gottes Wort/ und unveränderter Augsburgischer Confession überein stimmende [...] und gebräuchliche Gesänge/ Lateinische Hymni und Psalmen/ Mit 4. 5. bis 6. Stimmen/ deren Melodeyen Theils aus Johann Herman Scheins Cantional, und andern guten Autoribus zusammen getagen/ theils aber selbsten componiret [...] / Mit Fleiß verfertigt und herausgegeben von Gottfried Vopelio [...] Mit einer Vorrede D. Georgii Moebii [...]* (Leipzig 1682).
- WA LUTHER, Martin. *D. Martin Luthers Werke: kritische Gesamtausgabe* [120 Bd.] (Weimar 1883-2009).  
*WA BR*: Briefe; *WA DB*: Deutsche Bibel; *WA TR*: Tischreden.
- WIERSEMA 2016 WIERSEMA, Lies: *Beelden van de dood in de muziek* (Proefschrift Utrecht 2016).
- WIMMER 1749 WIMMER, Gabriel: *Ausführliche Lieder=Erklärung: Wodurch die ältesten und gewöhnlichsten Gesänge der Evangelisch-Lutherischen Kirche, dergestalt ins Licht gesetzt, daß bey einem jedwedem I. Der Verfasser und Werth des Liedes bestmöglichst angezeigt, II. Der Text mit beygefügtten biblischen Sprüchen gründlich bewähret, III. Der Inhalt durch eine ungezwungene Eintheilung aufs ordentlichste beygebracht, IV. Die Geschichte, wo dergleichen zu finden waren, kürztlich vorgetragen, und endlich V. Das gantze Lied, mit [...] Anmerckungen, umständlich erläutert worden* (Altenburg 1746-1749).
- WOLFF 2001 WOLFF, Christoph: *Johann Sebastian Bach. The Learned Musician* (New York 2001/2014).
- ZANDER 1968 ZANDER, Ferdinand: Die Dichter der Kantatentexte Johann Sebastian Bachs. Untersuchungen zu ihrer Bestimmung. *Bach-Jahrbuch* 54 (1968), 9-64.

## APPENDICES



## APPENDIX A

### Citaten uit theologische werken

#### Bij Hoofdstuk I – Het begrip troost in de theologie van Luther

[A1] LUTHER: *Magnificat* (1521), *WA* 7, 550f

Die schrift teilet den menschen ynn drey teil, da S. Paulus 1. Thessal. ult. [1. Thess. 5, 23.] sagt: ‘Got der ein got des frids ist, der mache euch heilig durch und durch, alsozo das ewer gantzer geist und seele und leip unstreflich erhalten auff die zukunfft unszers herrnn Ihesu Christi’. Und ein iglichs dieszer dreier sampt dem gantzen menschen wirt auch geteylet auff ein ander weisz ynn zwey stuck, die da heissen geist und fleisch, wilch teilung nit der natur, szondernn der eygenschaft ist, das ist, die natur hat drey stuck: geist, seel, leip, und mugen alle sampt gut oder bosz sein, das heist denn geist und fleysch sein, davon itzt nit zu reden ist. Das erst stuck, der geist, ist das hohste, tieffste, edliste teil des menschen, damit er geschickt ist, unbegreiflich, unsichtige, ewige ding zu fassen. Und ist kurtzlich das hausz, da der glawbe und gottis wort innen [Ps. 51, 12.] wonet. Davon David psal. 1. sagt: ‘Her mach ynn meinem ynnewendigsten ein richtigen geyst’, das ist einen auffgerichten stracken glawben. Widderumb [Ps. 78, 37.] von den unglewbigen psal. lxxvij. ‘Ihr hertz war nit richtig zu got, und yhr geyst war nit ym glawben zu got’.

Das ander, die seele, ist eben derselbe geist nach der natur, aber doch inn einem andernn werck. Nemlich ynn dem, alsz er den leyp lebendig macht und durch ynn wircket, und wirt offt ynn der schrift fur ‘das leben’ genummen; denn der geyst mag wol on den leyp leben, aber der leyp lebet nit on den geyst. Disz stuck sehen wir, wie es auch ym schlaff unnd on unterlasz lebet unnd wurckt. Unnd ist sein art nit die unbegriflichen ding zu fassen, szondernn was die vornunfft erkennen unnd ermessen kan. Und ist nemlich die vornunfft hie das liecht ynn dieszem hausze, unnd wa der geyst nit mit dem glawben, als mit eynem hohern liecht erleucht, disz liecht der vornunfft regiert, so mag sie nimmer on yrthum sein. Denn sie ist zu geringe ynn gotlichen dingen zu handelln. Dieszen zweien stucken eygent die schrift viel dings, als sapientiam und scientiam: die weiszheit dem geist, die erkenntnisz der seelen, darnach auch hasz, liebe, lust, gewel und des gleichenn.

Das dritte ist der leip mit seinen gelidernn, wilchs werck sein nur ubungen und prauch, nach dem die seel erkennet und der geist glawbt. Unnd [2. Mos. 26, 33f. u. 40, 1 ff.] das wir des eyn gleichnisz antzeigen ausz der schrift: Moses macht eyn Tabernakell mit dreyen unterschiedlichen gepewen. Das erst hiesz sanctum sanctorum, da wonet got ynnen, unnd war kein liecht drinnen. Das ander, sanctum, da ynnen stund ein leuchter mit sieben rohren und lampen. Das drit hiesz atrium, der hoff, das war unter dem hymel offentlich, fur der sunnen liecht. Inn der selben figur ist ein Christen mensch abgemalet. Sein geist ist sanctum sanctorum, gottis woung ym finsternn glawben on liecht, denn er glewbt, das er nit sihet, noch fulet, noch begreiffet. Sein seel ist sanctum; da sein sieben liecht, das ist, allerley vorstantt, unterscheid, wissen unnd erkenntnisz der leiplichen, sichtlichen dinger. Sein corper ist atrium; der ist yderman offenbar, das man sehen kan, was er thut, und wie er lebt. [1. Thess. 5, 23.] Nu bittet Paulus: Got, der ein got des frids ist, wolte unsz heilig machen, nit ynn einem stuck allein szondernn gantz und gar, durch und durch, das geyst, seel und leib und allisz heilig sey. Von ursachen solch gepettis were viel zu sagen, kurtzlich: Wenn der geist nit mehr heilig ist, szo ist nichts mehr heilig. Nu ist der groste streit unnd die groste far ynn des geistis heilickeit, wilche nur ynn dem blossen lauternn glawben steet, die weil der geyst nit mit begreiflichen dingen umbgaht, wie gesagt ist. Szo kommen denn falsche lerer unnd locken den geist erausz, einer gibt fur das werck, der ander die weisze frum zu werden. Wo denn der geist hie nit bewaret wirt und weisze ist, szo fellet er

eraus und folget, Kumpt auff die euserlichen werck und weisen, meinet da mit frum zu werden: szo bald ist der glawb vorlorenn, und der geist todtt fur got.

[A2] LUTHER: *WA* 19, 78, 25 - 79, 16: Weyl alles Gottis diensts das groessist und furnempst stuck ist Gottis wort predigen und leren, halten wyrs mit dem predigen und lesen also. Des heyligen tags odder Sontags lassen wyr bleyben die gewonlichen Epistel und Euangelia und haben drey predigt. Frue umb funffe odder sechse singet man ettliche psalmen als zur metten. Darnach predigt man die Epistel des tages, aller meyst umb des gesindes willen, das die auch versorget werden und Gottis wort hoeren, ob sie ja ynn andern predigeten nicht seyn kunden. Darnach ein antiphen und das Tedeum laudamus odder Benedictus umb eynander mit eynem Vater unser, Collecten und Benedicamus domino. Unter der messe umb acht odder neune predigt man das Euangelion, das die zeyt gibt durchs jar. Nach mittage unter der vesper fur dem Magnificat predigt man das alte testament ordenlich nacheinander. Das wyr aber die Episteln und Euangelia nach der zeyt des jars geteylet, wie bis her gewonet, halten, Ist die ursach: Wir wissen nichts sonderlichs ynn solcher weyse zu taddeln. So ists mit Wittemberg so gethan zu diser zeyt, das viel da sind, die predigen lernen sollen an den orten, da solche teylung der Episteln und Euangelia noch geht und villeycht bleybt. Weyl man denn mag den selbigen damit nuetze seyn und dienen on unser nachteyl, lassen wyrs so geschehen; damit wyr aber nicht die taddeln wollen, so die gantzen bucher der Euangelisten fur sich nemen. Hie mit, achten wyr, habe der leye predigt und lere gnug; wer aber mehr begerd, der findet auff andere tage gnug.

[A3] LUTHER: *WA* 21, 349, 27-39 – 350, 1-16: Zum Leser, Wir haben die gemeinen Sontags Episteln, wie man sie pfl eget zu lesen, bis auff diese zeit, nicht wollen wegwerffen, sonderlich, weil der selbigen etliche schoen und nuetzlich sind. Man hette aber wol koennen ein andere wahl und ordnung der selben haben, Denn es sind unter andern auch S. Jacobs Epistel auff die zween folgenden Sontag mit eingeworffen von denen, so da haben die Episteln also ausgeteilet und nur darauff gesehen, das man aus einem jeden Apostel etwas neme, und S. Jacobs unter den furnemesten gehalten und gesetzt, welche doch nicht des Apostels und den andern Aposteln weit nicht zu gleichen ist. Es were aber besser, das man dieser zeit jr recht thete und zwischen Ostern und Pfingsten, wie sich gehoeret, den Leuten zu unterricht und trost wol triebe den Artickel, beide, von der Aufferstehung Christi und unser, das ist, aller todten, aus den Predigten der Apostel, als da ist das gantz xv. Capitel der ersten Epistel S. Pauli an die Corinth., welches durch aus von der aufferstehung der todten handelt. Darumb wollen wir hinfurt das selb Capitel auff diese und folgende Sontag ordnen, wie wirs furder gedencken zu halten, das welche wollen, solches auch also moegen gebrauchen, Doch damit denen nicht gewehret, welche je wollen die alte vorige ordnung behalten.

[A4] LUTHER: *WA* 23, 703, 20-31: Was ist aber die ursach, das er so tieff herunter gefaren ist? Jesaia [Jes. 53, 5] der Prophet zeigets an Cap. liij. da er spricht 'Er ist umb unser missethat willen verwundet und umb unser sunde willen zuschlagen', Liese dasselbe gantze [Joh. 1, 29] Capitel. Und Johan .j. 'Sihe, das ist Gottes Lamb welchs der Welt sunde auff sich nimpt und tregt' &c.. Da hoerestu, das die Welt in sunden und verdammis steckt, daraus ir keine Creatur in Himel noch Erden hat helffen koennen. Solt ir aber geholffen werden, so hat Gott selbs muessen rat und huelffe schaffen, nemlich auff diese weise: 'Er hat', spricht Jesaia an gemeltem ort weiter, 'unser aller sunde auff In, auff Christum seinen einigen Son geworffen, Dieselben unser aller sunde (und alles unglueck und jamer, so der Suende folgen) ligen diesem Lamb Gottes auff dem halse, die tilget Er durch sein Blut, wie Jesaia sagt, 'Durch seine Wunden sind wir geheilet' &c..

[A5] LUTHER: *WA* 10-III, 163, 14-21: Got hat auß lieb unns seinen sun geben, durch den wir selig sollen werden Darumb last dir kein ander pan machen dan die und huet dich vor zusatz, den der verderbts gar, den der ein zusatz macht, der fuert dich von der rechten ban den holtzweg, darumb laß dein gewissen stellen auff kein wercke, auff keins heyligen verdienst, sunder allein auff das wort gottes, der wirt dir nicht liegen, sunder seiner zusagung genug thun. Do ergreifstu got mit seinen aygen worten, darauff du dein hertz und trost pawen, grunden und steen kanst.

[A6] LUTHER: *WA* 32, 124, 1-6: Also sagt die Epistel zun Ebreern auch vom glauben, das er sey 'ein gewisse zuversicht des das man hoffet, und nicht zweifeln an dem das man nicht sihet': Er hat nicht vergebens hin zu gesetzt 'nicht zweifeln an dem das man nicht sihet', Das hertz sol keinen zweifel daran haben, sondern gewis sein, obs gleich das nicht sihet noch gedencken kan, das es hoffet, Das ist die rechte art des glaubens.

[A7] LUTHER: *WA* 32, 124, 30-31 en 125, 1-6: Derhalben sollen wir auffs erst und furnemlich Gott dancken und loben, das das wort blieben ist und wir bey dem wort.[...] Dazu hat uns Gott die gnade auch geben, das wir bey dem lieben wort blieben sind, drumb sollen wir nicht zweifeln, bleiben wir lenger dabey, unser herr Gott wer auch bey uns sein und mit seiner gnad seinem wort zugut uns fur den zornigen feinden schutzen, denn wem Gott die gnad thut, das er yhm sein wort gibt und dabey erhelt, der sol ja billich Gott dafur dancken und fro sein als fur den grosten schatz, den er von Gott haben kan.

[A8] LUTHER: *WA* 32, 126, 9-12 en 30-32: Das habe ich darumb gesagt, lieben freunde, das ir ja vleissig solt beten, das unser lieber Gott, wie er das mirackel und wunder angefangen hat, so fort fare und uns bey dem wort und glaube erhalte, so hats kein not, furchte sich denn der Teufel, wir wollen uns nicht furchten. [...] Er wird auch weiter das beste bey uns thun und uns als seine kinder, die wir bey seinem wort zu bleiben begern, nicht lassen, sondern retten, schutzen und schirmen fur dem Teufel und seinen gliedern.

[A9] LUTHER: *WA* 30-II, 702, 14-28: VIII. So haben wir je viel reiche und troestliche verheissunge und zusagung Gottes, derer der gantze Psalter und alle Euangelia, ja die gantze schriffte vol sind, die keines wegs zuverachten, sondern auff das hoechste zuhalten sind, [Ps. 55, 23] als psal. LV: 'Wirff dein anligen auff den Herren, der wird dich versorgen, und wird den gerechten nicht ewiglich in unruh lassen.' Psalm XXII: [Ps. 27, 14] 'Harre des Herren, sey getrost und unverzagt und harre des Herren.' Item Christus selbs spricht Johan, xvj: [Joh. 16, 33] 'Seid getrost, ich habe die welt überwunden.'

[A10] LUTHER: *WA* 30-I, 215, 5-20: Solchs kan man auch nicht besser denn aus den worten Christi, oben angezogen, fassen, Nemlich "Wer da gleubt und getaufft wird, der wird selig". Daruemb fasse es auffs aller einfeltigst also, das dis der Tauffe krafft, werck, nutz, frucht und ende ist, das sie selig mache. Denn man teuffet niemand daruemb, das er ein fuerst werde [Selig werden.] sondern wie die wort lauten, das er 'selig werde'. Selig werden aber weis man wol das nichts anders heisset, denn von sunden, tod, Teuffel erloeset ynn Christus reich komen und mit yhm ewig leben. Da sihestu abermal, wie tewer und werd die Tauffe zuhalten sey, weil wir solchen unaussprechlichen schatz darynne erlangen. Welches auch wol anzeigt, das nicht kan ein schlecht, lauter wasser sein. Denn lauter wasser kuende solchs nicht thuen, aber das wort thuets, und das (wie oben gesagt) Gottes namen darynne ist. Wo aber [Gottes namen ynn der Tauffe.] Gottes name ist, da mus auch leben und seligkeit sein, das es wol ein Goettlich, selig, fruchtbarlich und gnadenreich wasser heisset. Denn durchs wort kriegt sie die krafft, das sie ein bad der widdergeburte ist, wie sie Paulus [Tit. 3, 5] nennet an Titum am 3.



[A11] LUTHER: *WA* 10-III, 347, 19-30: Wie erlang und hab ich aber den? Ey den machstu nit anders haben dan im Euangelio, darinnen er dir verheischen wuertt, der den phariseern ein narheit und den glaubigen ein heyl und trost [1. Kor. 1, 18] ist, wie Pau: anzeigt, Und also kuempt Cristus durch das Euangelium in unser hercz, der mus auch mit dem herczen angenommen werden. So ich nun glaub das er im Euangelio sey, so entpfähe und hab ich in schoen. Also [Eph. 3, 17] sagt Paulus: 'Ich trage Cristum in meinem herczen, dan er ist mein' &c... Daruemb wuert uns Cristus durch das Euangelium zu gleicher weys als einem wuertt ein brieff gegeben, darinnen im vorheischen wuerdt ein Statt ader kuenigreich, und der brieff wuert nun versigelt zu einem zeichen, das man im das halden soel unnd wil. Also werden wir auch durch den glauben in Cristo aller seiner gueter unnd reichtuember reich.

[A12] LUTHER: *WA* 12, 498, 26-33: 'Mein herr, ich bin gefallen, wolt wol gern, das ich starck were, so hastu nun uns das Sacrament darum eyngesetzt, das wir unsern glauben dadurch entzunden und stercken, und uns also geholffen werde, darumb bin do unnd wils empfaen'. Des soll man sich nun trosten und des worts unnd Sakraments frolich bruchen, wenn wir fulen das uns am glauben manglet, und gerne wolten uns lassen helffen, das wir da hilff unnd sterck suchen, da findt mans ynn. Denn du mußt nicht ein Tyrannen uß Christo machen, sundern wie er warhafftig ist, eytel reiche, uberflussige genad seyn lassen.

[A13] LUTHER: *WA* 12, 499, 27-500, 3: Was wer das fur ein glaub, wann ich hyn gieng unnd het keyn zappeln noch zagen ym hertzen, da durch sich der glawb uben solt? Denn das ist eygentlich des glaubens natur, das er sein krafft beweiset ynn forcht, ym todt, ynn sünden unnd allem das ein mensch bloed oder verzagt machet. Drumb wen du dich also fulist, ists eben die rechte zeit, das du hyn gehist. So wirt der glawb zuschaffen haben, Und da ist die heimlich beicht gut zu, das du zu eym frummen man gehist und dein gebrechen anzeigst, bittest umb rat und des rat folgist, wenn er sehe, das du also geschickt werist, das du hyn giengst zum Sacrament. Denn dazu dienen eigentlich die beycht unnd Sacrament, sunst durfft man yr nicht, und darum synd sie eyngesetzt, das den schwachen gewissen, die yhr sünd druckt, geraten werde.

[A14] LUTHER: *WA* 12, 503, 5-18: Das ist klar gnug geredt von der natur des glawbens, denn es feelet uns alleyn daran, das wir des glawbens art nicht recht versteen: drumb thut yhr also, hebts an und versuchet es, so werdt yhr sollichs empfinden, und yhe mer du es ubist, ye mer du trost und sterck wirst fulhen; unnd ye ungeschickter du dich findest, yhe mer mustu das wort gottis fur dich nemen und treyben, horen oder lesen und davon reden, so wirstu yhe etwas finden unnd prueffen, das dir gefelt und dich bewegt. Daneben soltu auch got bitten unnd sprechen wie die Apostel 'Herre, sterck mir den glawben'. Also gehe hynzu, so wirst du gesterckt werden, Wiltu aber deiner bledikeit zuvil folgen, so kumstu nymer hynzu, denn du stehist drauff, das du wilt fulen und nicht glauben. Dein ungluck mustu wol fulhen und dein zappeln: da ist denn zeit, das du zum Sacrament gehest, wenn du gleich schwach ym glauben bist, sollistu darumb nicht zuruck tretten. Denn er wirt dich nicht von sich stossen, seytemal er alleyn darumb da ist, das er die schwachen stercke unnd erschrockenen troste.

[A15] LUTHER: *WA* 10-III, 168, 12-25: Ja du darffst nichts mer thun das da nott sey zur seligkeyt, zuvergebung der suend und zuerrettung der gewissen, du hast genugsam an deinem glauben, aber dein nechster hat noch nit gnugsam, dem must du auch helffenn, darumb lest dich auch gott leben (sunst muest man dir alßo bald den kopss ab reissen), das du mit deinem leben nicht dir sunder deinem nechsten dienest.

[A16] LUTHER: *WA* 10-III, 322, 18-25: Gern wil ich sie (=Maria) haben das sy fuer mich bit, Aber daß si mein trost und leben sey wil ich nit, unnd dein gebet ist mir gleich als lieb als das ir. Wie so? Wen du glaubst das Christus gleich als wol in dir als in ir wont, kanstu mir als wol helffen als sy. Drum halt du die er der lieben heiligen gleich der, mit welcher wir ann andern schuldig seind tzu ehren. Einer sol den andern ehren als gottes kind. Hueten euch vor den tzween schadenn: verdunckelt mir Christum nit, Las den unsern trost und leben sein.

[A17] LUTHER: *Hauspostille 1702*, II/57f: Darum tröstet hie der HERR seine Jünger / und reimet die Worte und Sache zusammen / und spricht: Es wird mit euch dahin kommen / daß ihr weinen und heulen werdet / die Worte welche ich ietzt zu euch rede / werden euch in die Hände kommen / und unter Augen stossen. Es wird mit euch nichts seyn / denn eitel Weinen und Heulen. [...] so wird alle Welt sich freuen / lachen / guter Ding seyn / und sagen / wo ist nu der treffliche Meister / und seine Jünger?

[A18] LUTHER: *Hauspostille 1702*, II/58: Am Ende des Evangelii deutet ers noch klärer / und spricht: Euer Hertz soll sich freuen / und euer Freude soll niemand von euch nehmen / das ist / euer Traurigkeit soll zur ewigen Freude werden / und soll die Freude nimmer von euch genommen werden. Solches sollen wir wohl lernen / auff daß wirs in Trübsal und Anfechtung zusammen reimen können / und sagen: wohlan / ich habe itzt Traurigkeit / es ist um ein Kleines zu thun / so soll sie / diese Traurigkeit zur Freude werden.

[A19] LUTHER: *Hauspostille 1702*, II/90: Die Welt / spricht er / wird euch würgen als Ketzer. Da wird denn euer Gewissen auch schwach seyn / daß ihr oft werdet dencken / wer weiß / ob ichs auch recht gemacht habe? [...] Ich aber will euch einen andern Tröster schaffen / den Heiligen Geist / der euch alsdenn trösten soll / wenn ihr erschrocken / blöde / elend / armselig und verlassen seyd / beyde für den Leuten / und in euer Herten für euch selbst. Denn darum führet der Heilige Geist den Nahmen / daß er ein Tröster heist / und nicht ein Betrüber. Denn wo Traurigkeit und Betrübniß ist / da ist der Heilige Geist der Tröster nicht daheim. Der Teuffel ist ein Schrecke=Geist / und Betrübter / aber der Heilige Geist ist ein Tröster.

[A20] LUTHER: *WA BR* 10, 149, 20f, Nr. 3794. Brief aan Justus Jonas na het overlijden van Luthers dochter Magdalena op 13-jarige leeftijd, 23 september 1542:

Credo famam tibi retulisse, Magdalenam meam charissimam filiam renatam esse ad regnum Christi aeternum, et quamquam ego et uxor deberemus nihil nisi gratias agere laeti pro tam felici transitu et beato fine, quo evasit potentiam carnis, mundi, Turcae et Diaboli, tamen tanta

est vis τῆς σπογγῆς, ut sine singultu et gemitu cordis, imo sine grandi necrosi non possimus. Haerent scilicet alto corde fixi vultus, verba, gestus viventis et morientis obedientissimae et reverentissimae filiae, ut nec Christi mors (cuius comparatione omnium mortes quid sunt?) penitus excutere possit, sicut oporteret. Tu ergo gratias age Deo vice nostra! Nam revera magnum fecit opus gratiae nobis, qui carnem nostram sic glorificavit. Fuit ingenio (ut scis) miti et suavi et plane pamphilo. Benedictus Dominus Ihesus Christus, qui vocavit eam, elegit et magnificavit. Utinam mihi et omnibus meis et omnibus nostris talis mors, imo talis vita contingat, quod unum a Deo, patre totius consolationis et misericordiarum, peto. In quo bene vale, cum carne tua tota, Amen. Sabbatho post Matthei 1542.

*Vertaling:*

Ich glaube, das Gerücht wird zu Dir gedrunge sein, daß meine liebste Tochter Magdalene wiedergeboren ist zu dem ewigen Reiche Christi. Obwohl ich und meine Frau nur fröhlich Dank sagen

sollten für einen so glücklichen Hingang und seliges Ende, durch das sie der Gewalt des Fleisches, der Welt, des Türken und des Teufels entgangen ist, so ist doch die Macht der natürlichen Liebe so groß, daß wir es ohne Schluchzen und Seufzen des Herzens, ja ohne große Abtötung nicht vermögen. Es haften nämlich tief im Herzen das Aussehen, die Worte und Gebärden der lebenden und der sterbenden überaus gehorsam und ehrerbietigen Tochter, so daß selbst Christi Tod (und was ist das Sterben aller Menschen im Vergleich damit?) dies nicht ganz hinwegnehmen kann, wie es sein sollte. Sage Du daher Gott an unserer Statt Dank! Denn er hat in der Tat ein großes Werk der Gnade an uns getan, da er unser Fleisch so verherrlichte. Sie hatte (wie Du weißt) einen sanften und angenehmen und allen lieben Charakter. Gelobt sei der Herr Jesus Christus, der sie berufen, erwählt und herrlich gemacht hat. Wollte doch Gott, daß mir, allen den Meinen und allen den Unseren ein solcher Tod, vielmehr ein solches Leben zuteil würde. Das einzig und allein erbitte ich von Gott, dem Vater allen Trostes und aller Barmherzigkeit. In ihm gehab Dich wohl mit allen Deinen Angehörigen, Amen. (Vertaling uit: Kurt Aland, *Luther Deutsch: die Werke Martin Luthers in neuer Auswahl für die Gegenwart. Band 10 Die Briefe* (Stuttgart 1959).

[A21] LUTHER: *Hauspostille 1702*, II/268: Daß wir lernen unsern Glauben damit üben / stärcken und fest machen. Denn es ist dem HERRN Christo hie nicht allein um diß Weiblein zuthun / er will uns alle lehren /daß wir sehen sollen / wie ohnmächtig und gering er den Tod machet / und bildet uns darum den Tod so gering für / auff daß wir uns dafür nicht fürchten / sondern ein Hertz fassen / das gedultig dahin gehe / und des Todes nicht achte / sintemahl wir so einen Herrn an ihm haben / der also leicht helffen und vom Tode erretten kan.

[A22] LUTHER: *Hauspostille 1702*, II/265: Wie wir hie am HERRn sehen / der ist ein frembder unbekanter Gast / als er aber das Elend an der Witwe siehet / nimmt er sichs an / als wäre es sein eigener Sohn / weinet mit der Mutter / tröstet sie und hilft ihr.

[A23] LUTHER: *Hauspostille 1702*, III/42: Das ist das Liedlein / welches uns Simeon heut gesungen / darauff will er nun frölich hinfahren im Friede / denn Er hat so viel gesehen / daß er sich nichts schrecken läst / weil Er den Heyland und das Licht von GOTT bereitet / gesehen hat / so siehet Er weder Sünde noch Tod mehr / und ist bereit und willig zu sterben. Nun lässest du / HERR / spricht er / deinen Diener im Friede fahren / das ist / nun fahre ich dahin mit gantzem frölichen Herten. Ich sehe keinen Tod / kan es auch keinen Tod heissen / sondern heisse es eine Fahrt im Friede.

[A24] LUTHER: *Hauspostille 1702*, II/154: Doch bildet er mit diesen Gleichnissen nicht allein sein Reich und Amt lieblich und tröstlich / sondern zeigt auch damit an einen sonderlichen Gedancken / welchen er in solcher Sache habe / nehmlich / daß ers nicht lassen könne / er müsse um die Sünder seyn / sie suchen / und alles fürnehmen / was zu ihrer Seelen Seligkeit dienstlich ist.

LUTHER: *Hauspostille 1702*, II/154: Das heist doch ie unsers HERRN Christi Hertz auff das freundlichste und lieblichste abgemahlet / daß es unmöglich ist / daß mans könnte holdseliger und freundlicher machen / weil er eine solche Kümmerniß / Sorge / Mühe und Arbeit darüber hat / wie er die armen Sünder wieder könnte zu recht bringen / und führet uns selbst in unser eigen Hertz / daß wir doch dencken sollen / wie uns zu Sinne sey / wenn wir etwas verliehren / das uns lieb ist. Also / spricht er / stehet mein Hertz / also wallet es und ist unruhig / wenn ich sehe / daß der Teuffel einen armen Menschen in die Sünde und Irre gebracht hat.

[A25] LUTHER: *Hauspostille 1702*, I/148: Aber dagegen ist der Glaube / die Frau Domina und Kayserin / ob er schon klein und schwach ist / so stehet er dennoch / und läst sich nicht gar zu tode schrecken. Er hat wol grosse Stücke für sich / wie man hie an den Jüngern siehet. Wellen / Wind / Meer treiben alle mit einander zum Tode zu / das Schifflin ist mit Wellen gar bedeckt. Wer solte in solcher Noth und tödtlichen Fahr nicht erlassen? Aber der Glaube / wie schwach er auch ist / hält doch wie eine Mauer / und legt sich wie der kleine David / wider Goliath / das ist / wider Sünde / Tod / und alle Fährlichkeit / sonderlich aber streitet er ritterlich / wens ein starcker vollkommener Glaube ist / ein schwacher Glaube kämpffet auch wol / aber nicht so keck.

LUTHER: *Hauspostille 1702*, I/148: Die Jünger im Schiffe haben einen Schwachen Glauben / dennoch suchen sie Hülffe / da sie zu suchen ist / nemlich / bey dem HERRN Christo / wecken ihn auf / schreyen ihn an: Ach HErr / hilff uns / wir verderben. Der HErr nennet sie kleingläubig / bekennet / daß sie einen Glauben haben / aber es sey ein kleiner / schwacher Glaube / denn wo sie gar keinen Glauben gehabt hätten / würden sie in der Noth Christum nicht auffgewecket haben. Daß sie ihn aber auffwecken / das ist ein Stücke des Glaubens. Denn niemand kan GOTT anrufen / sonderlich in Nöthen / er habe denn den Glauben.

## **Bij Hoofdstuk II – Het troostconcept in de liederen van Luther**

[A26] LUTHER: *Wider die himmlischen Propheten (WA 18, 123, 19-29)*: Ich wolt heute gerne eyne deutsche Messe haben, Ich gehe auch damit umbe, Aber ich wolt ja gerne, das sie eyne rechte deutsche art hette, Denn das man den latinischen text verdolmetscht und latinischen don odder noten behellt, las ich geschehen, Aber es laut nicht ertig noch rechtschaffen. Es mus beyde text und notten, accent, weyse und geperde aus rechter mutter sprach und stymme komen, sonst ists alles eyn nachomen, wie die affen thun, Nû aber der schwermer geyst drauff dringet, Es musse seyn, und wil aber die gewissen mit gesetz, werck und sunde beladen, wil ich myr der weyle nemen und weniger dazu eylen denn vorhyn nûr zu trotze den sunden meystern und seel mordern, die uns zu wercken nottigen als von Gott gepotten, die er nicht gepeut.

[A27] LUTHER: *Formula missae et communionis (WA 12, 218)*: Cantica velim etiam nobis esse vernacula quam plurima, quae populus sub missa cantaret, vel iuxta gradualia, item iuxta Sanctus et Agnus dei. Quis enim dubitat, eas olim fuisse voces totius populi, quae nunc solus Chorus cantat vel respondet Episcopo benedicenti? Possent vero ista cantica sic per Episcopum ordinari, ut vel simul post latinas cantiones, vel per vices dierum nunc latine, nunc vernacula cantarentur, donec tota Missa vernacula fieret. Sed poetae nobis desunt, aut nondum cogniti sunt, qui pias et spirituales [Col. 3, 16.] cantilenas (ut Paulus vocat) nobis concinnent, quae dignae sint in Ecclesia dei frequentari. Interim placet illam cantari post communionem: ‘Gott sey gelobet und gebenedeyet, der uns selber hatt gespeyset etc.’ Omissa ista particula: ‘Und das heylige sacramente, an unserm letzten ende, aus des geweyeten priesters hende’, quae adiecta est ab aliquo d. Barbarae cultore, qui sacramentum tota vita parvi ducens in morte hoc opere bono speravit vitam sine fide ingredi. Nam et numeri et musicae ratio illam superfluum probant. Praeter hanc illa valet: ‘Nu bitten wyr den heyligen geyst.’ Item: ‘Eyn kindelin so lobelich.’ Nam non multas invenias, quae aliquid gravis spiritus sapiant. Haec dico, ut, si qui sunt poetae germanici, extimentur et nobis poemata pietatis cudant.

Vertaling van Paul Speratus: Dass wir viele deutsche Gesänge hätten, die das Volk unter der Messe singe. Aber es fehlt an deutschen Poeten und Musicis, die christliche und geistliche Gesänge ... machen könnten, die es wert wären, dass man sie täglich in den Kirchen Gottes gebrauchen könnte.

Man findet ihrer nicht viele, die einen Geschmack oder rechtschaffenen Geist hätten. Das sage ich deswegen, dass, wenn irgend deutsche Poeten wären, sie dadurch bewegt würden, uns geistliche Lieder zu machen.

[A28] LUTHER: *Summarien* (WA 38, 21f.): Der zwelfft Psalm.

Jst ein bet Psalm und klagt über die menschen lerer, die jmer newe fundlin erdencken und das reich Gottes mit solchen Gotts diensten allenthalben erfullen, wie der letz vers klagt, Denn wo menschen lere ein mal angehet, da ist kein auff hoeren noch ende noch masse, Schmeisset / jmer mehr und mehr, und beschweren über alle masse die armen gewissen und machen, das wenig rechter heiligen bleiben, Dagegen troestet er, das Gott sein heil, das ist, sein wort wil erwecken, welchs gar getrost unter solche strowerck menschlicher lere stuermet und die gefangene gewissen frey machet, wie wol es on Creutz und marter nicht zu gehet, Sondern wie silber im feur geleutert wird, also muessen sie auch drueber leiden und dadurch jhe lauterer werden, und die warheit deste klerlicher erkennen. Er gehoeret jnn das ander und dritte gebot, Und jnn die erste und ander bitte.

#### **Bij Hoofdstuk IV – Troost in Bachs cantates**

[A29] CALOV III/1, 593-596. Luc.19:41-49:

Der Dritte Theil. Christi Thränen über Jerusalem / und derselben Reinigung.

v.40. **Und als er nahe hinzu kam / sahe er die Stadt an / und weinet über sie.**

v.41. **Und sprach: Wenn du es wütest / so würdestu auch bedencken zu dieser deiner Zeit / was zu deinem Friede dienet.** (O wenn auch du erkentest / zum wenigsten an diesem deinem Tag / was zu deinem Frieden dienen müste / su würdest du selig / oder würdest der erschrecklichen Straff / die dir vorstehet / entfliehen. Ist eine abgekürzte Rede / daraus erscheinet / wie Christus diese Wort aus sonderlicher Bewegung des Hertzens / und Betrübniß des Gemüths / von wegen Verstockung Jerusalem / und darauf erfolgenden grausamen Zerstörung / gesprochen hat / oder / wenn auch du / das ist / dein Volck in gemein / und sonderlich deine Obersten / solches so wol erkennetest / als dieser armer Hauffe meiner Jünger / oder als diejenigen Elenden / von denen ich erkennet und aufgenommen bin/) **Aber nun ist für deinen Augen verborgen.** (Von wegen deines Unglaubens / daß du weder die Zeit meiner Gnadenreichen Heimsuchung / die zu deinen Frieden / oder zeitlichen und ewigen Heil gedienet / kontest erkennen.)

v.42. **Denn es wird die Zeit** (eben wegen solcher deiner Blindheit und Verstockung / aus gerechtem Gericht G O T T E S/) **über dich kommen / daß deine Feinde werden umb dich / und deine Kinder mit dir eine Wagenburg schlagen / dich belägern / und allen Orten ängsten.**

v.44: **Und werden dich schleiffen** / (Im Griechischen stehet / und deine Kinder in oder mit dir zu boden reissen / niederschlagen / und zerschmettern / welches von Menschen / absonderlich von kleinen Kindern / gesaget wird / S. Psal. CXXXVII.8. Hos. X.14. cap. XIV. 1. Nah.III.10. Es.XIII.16.) **und keinen Stein auf dem andern lassen** / (1.Kön. IX. 7.8. Mich. III.12. Matth. XXIV.1.2. Marc. XIII.2. Luc. XII.6) **darumb / daß du nicht erkennet hast die Zeit / darinnen du heimgesucht bist.** (Die Erfüllung dieser Weissagung siehe bey Josepho lib. VI. vom Jüdischen Krieg / und Vergl. Es. XXIX.1. Herr Luth. in der H.P. p. 906. Ach Jerusalem / spricht er / wenn du es wütest / und solchen künfftigen Jammer gläubtest / der über dich kommen wird / so [594] würdestu gewißlich nicht so sicher seyn / sondern bedencken / was zu deinem Friede dienet / heulen und bitten / daß dir GOTT wolte gnädig seyn. Ob nun wol der HERR von der Stadt Jerusalem redet / so wil er doch damit / gewarnet und gedräuet haben allen denen / die GOTTES Wort haben / und doch dasselbige vergeblich hören / und verachten / daß sie nicht sicher seyn / noch sich darauf verlassen sollen / als solte es ihnen GOTT schencken / Nein / die Straffe wird sich finden / und so gewiß kommen / so wahr GOTT lebet.

Darumb sol man sich für allen Sünden / sonderlich aber für der Sünde hüten / die da heist GOTTes Wort / oder die Zeit der Heimsuchung verachten / das ist / Predigt hören / und doch sich nicht bessern / sondern in Sünden immerdar fortfahren / man predige und sage was man wolle / die Straffe und solche Sünde bleibt gewiss nicht aussen / ob sie gleich eine zeitlang aufgehalten wird. Wer GOTTes Wort verachtet / der entlaufft der Straffe nicht. Item p. 915. Das Wort Jerusalem / ist ein heilig Wort. Es ist keine Stadt / da sich unser HERR GOTT / wie die Propheten pflegen zu reden / also zubulet hat / als mit dieser Stadt / da er so lange gewohnet / da er so viel gelehter / heiliger Leute gegeben hatte / Propheten / und zuletzt seinen einigen Son / Summa / er hat sich zu dieser Stadt also gestellet / daß er ihr GOTT / und Jerusalem das liebste Schlößlin / und das Jüdische Volck / das liebste Kind war. Dennoch hat er dieser Stadt / und dieses Volck nicht geschonet / sondern so greulich lassen untergehen / und wie der HERR hie saget / sie lassen belägern / ängsten / schleiffen / und keinen Stein auf dem andern lassen bleiben. Jerusalem hat nichts gestürzt / denn der grosse herrliche Titel / daß sie GOTTes Stadt / sein eigen Hauß / und sein eigen Wohnung hiesse. Das machet die Jüden sicher / daß sie dachten / solte Jerusalem untergehen? Da wird nichts aus / es ist unmöglich / es ist GOTT mehr dran gelegen / darum wenn gleich die gantze Welt käme / so würden sie uns nichts könne anhaben / GOTT wird seine Wohnung nicht lassen wüste mache/ Auf solchen Titel und Gnad sündigten sie / fragten nach keiner Predigt / und sprachen dennoch: Wir sind GOTTes Volck / unser HERR GOTT wird uns alle unsere Sünde zu gut halten. Aber es ist unmöglich / daß Gott Vermessenheit / Hoffart / und Trotz leiden solle. Solchs hat er durch mannigfaltige Exempel gnugsam beweiset. Lucifer ist umb Hoffart willen aus dem Himmel gestossen. Den Apostel Judam hat Gott umb Hoffart und Trotz willen / aus dem höchsten Stand / nemlich aus dem Apostel=Ampt / fallen lassen. Hoffart und Stoltz hat GOTTES eigen Blutsfreunde die Jüden in alles Unglück bracht. Summa / GOTT hats keinem Vermessenen und Hoffärtigen jemals geschenckt. Darumb sol es ein ieder gewißlich dafür halten / er sey so groß und herrlich / als er immermehr seyn kan / er sey Lehrer oder Schüler / Priester oder Leye / König oder Fürst / Herr oder Knecht / so er dahin kömmt / daß er GOTT und sein Wort verachtet / und nicht wiederkehret / und Busse thut / so muß er herhalten. Das ist die Schuld / sagt Christus / warumb unser HERR GOTT Land und Leute straffet / daß GOTT so gnädig ist / sein Wort und Evangelium giebt / und die Leute so arg und böse seyn / und nicht hören wollen / noch ihnen sagen lassen. Also sagt er auch Joh.3. Das ist das Gerichte / daß das Licht in die Welt kommen ist / und die Menschen liebten die Finsterniß mehr denn das Licht / denn ihre Wercke waren böse &c.)

v.45. **Und er gieng in den Tempel / und fieng an auszutreiben / die darinnen verkaufften / und kaufften.**

v.46. **Und er sprach zu ihnen: Es stehet geschrieben: Mein Haus ist ein Bethaus / (Es. LVI.7.) ihr aber habts gemacht zur Mördergruben / Jer. VII.11.** Herr Luth. in der KirchenPostill l.c. Hie zeigt er / warumb es ihm zu thun ist / und was ihm zum höchsten anliegt / welches ihm auch Ursach seines weinens gegeben. Und ist wol eine ebentheurliche Historie / daß der itzt aus grossem Mitleiden / und Erbarmung geweinet / so bald sich wandelt / und mit grossem Zorn daher fährt. Denn er brennet der liebe HERR / für grosser Andacht / und Eifer / und also hinein in den Tempel gehet / als in einen Sturm / greiffet mit der Faust drein / als der HERR des Tempels. Freylich aus trefflichem heissen Geist / in dem er entbrand ist / und die HauptUrsach siehet des Jammers und Verderbens / davon er gesagt / und darob geweinet hat / nemlich / daß in dem fürnemsten Regiment / das da sol [596] GOTTes eigen seyn / und sein Tempel heisset / alles verkehret und verwüstet ist / GOTTes Wort und rechter Gottesdienst gar unterdrückt und zerstöret / eben durch die / so die Häupter und Lehrer seyn sollen / umb ihres schändlichen Geitzes und eigen Ehre willen. Als wolt er sagen / Ja das ists / das wird den Jammer gar anrichten / und alles ein Ende machen in diesem Volck. Darumb so barmhertzig und mitleidig er sich erzeiget gegen den armen Hauffen des Volcks / die so jämmerlich zu ihrem Verderben verführet werden / so grossen Zorn erzeiget er wider die / so solches Verderbens Ursach sind. So hat er nicht viel also selbst mit der Faust drein gegriffen und rumort / wie er hie thut / daß es wol zu wundern / von

einem so trefflichen gütigen Manne / und so voller Liebe. Aber es thuts die grosse mächtige Brunst und Hitze des Geists / der da siehet / woher aller Jammer und Hertzeleid komme / nemlich / daß man den rechten Gottesdienst so zustöret / und den Namen GOTTes so schändet / so man zum Schein fürwendet / etc.

v. 47. **Und er lehret täglich im Tempel. Aber die Hohenpriester und Schriftgelehrten / und die Fürnemsten im Volck** / (die Eltesten / die die Obrigkeit und Obersten waren im Volck/) **trachteten ihm nach / daß sie ihn umbbrächten.** (Gr. suchten ihn zu verderben / oder zu vertilgen. Marc.XI.18. Joh.VII.19 c. IIX.37)

v.48. **Und** (aber sie) **funden nicht / wie sie ihm thun solten. Denn alles Volck** (das gemeine Volck insonderheit/) **hieng ihm an** / (Gr. hieng von ihm / das ist / war sehr begierig nach ihm / ihn zu hören / wie hierbey gefüget wird/) **und höret ihn.** (wie sie ihm denn nachgelauffen und nachgeeilet haben / nicht allein wegen seiner herrlichen Wunder / und vielfältigen wunderbaren Curen / sondern auch wegen seiner Predigten /damit er ihnen das Hertz rührete / daß sie Ihn hören möchten.)

### **Bij Hoofdstuk V – Casestudie *Aus tiefer Not schrei ich zu dir***

[A30] LUTHER: *WA* 18, 479, 2-13.

Vnter meynen ersten büchlin lies ich dazu mal auch ausgehen die sieben bus psalmen mit einer auslegung. Und wie wol ich noch nichts schedlichs drinnen finde geleret, So ist doch oft mals des texts meinunge gefeilet, wie denn pflegt zu geschehen am ersten aus flug allen lerern, auch den alten, heyligen vetern, wilche, wie Augusti[nus] von sich bekennet, ym schreiben und leren sich teglich gebessert haben, Also war diss büchlin dazumal, da nichts bessers auff dem plan war, gut genug und angenehme. Nu aber das Euangelion auff den mittag komen helle leucht, und ich auch sind der zeit weiter komen bin, hab ichs fur gut angesehen, dasselb widder aus zu lassen, besser zugericht und auff den rechten text bas gegründet, Befilhe hie mit alle leser Gottes gnaden, Amen.

[A31] LUTHER: *WA* 1, 207, 26-33.

Darumb muß yn eym rechten menschen altzeit seyn die forcht vor dem gericht gottis, des alten menschen halben, dem gott feynd und widder ist, und neben derselben forcht hoffnung tzu der gnaden vor der barmhertzikeit, die der selben forcht gunstig ist umb des neuen menschen willenn, der dem alten auch feynd ist, unnd alßo mit gottis gericht eynstymmet. alßo steet forcht und hoffnung mit eynander, und gleich wie das gericht gottis wircket die furcht, alßo wirckt die furcht das geschrey, geschrey aber erlanget die gnade.

[A32] LUTHER: *WA* 1, 210, 1-13

Das er aber die morgen wache odder zeit anzeugt mehr und nicht die abent odder nacht wache, Jst die ursach, denn des morgens hebt man alle werg an, und endet sich des abends und ruget des nachtes. Will er nu sagen, hebestu an ynn Gott zuvertrawen, so hore nicht wider auff, las den abent und die nacht gehen, bleib du ynn der warte stehen, bis widder morgen wird, denn der newe mensch, des werck nicht anders ist denn Gottes warten und sein harren, soll nicht auffhoeren, wie der eusserlich mensch thut und thun mus. Und das ist das leben ynn den hohen dreien tügenden, als glawben, hoffnung, liebe, Wilcher tugent art und natur ynn den psalmen wird beschrieben, i. affectus et opera eorum, darumb ist ynn dissem kleinen psalm das gantze leben, werck und wandel des ynnwendigen menschen gar meisterlich beschrieben, das es nichts anders sey, denn ein verlassen ynn Gott, und gantz Gottes willen gelassen stehen.

[A33] Lezungen 21e Zondag na Trinitatis:

Die Epistel S. Pauli an die Epheser 6:10-17 (Von Geistlicher Aufrüstung zum Kampff des Geistes)

v.10. Zuletzt / meine Brüder / seydt starck in dem HERN in der Macht seiner Stärcke. v.11. Ziehet an den Harnisch Gottes / daß ihr bestehen könnet gegen die listige Anläuffe des Teuffels. v.12. Denn wir haben nicht mit Fleisch und Blut zu kämpfen / sondern mit Fürsten und Gewaltigen / nemlich / mit den Herren der Welt / die in der Finsterniß dieser Welt herrschen / mit den bösen Geistern unter dem Himmel. v.13. Umb deß willen / so ergreiffet den Harnisch Gottes / auff daß ihr / wen das böse Stündlein kömmt / Widerstand thun / und alles wol außrichten / und das Feld behalten möget. v.14. So stehet nu / umgürtet eure Lenden mit Warheit / und angezogen mit dem Krebs der Gerechtigkeit / v.15. Und an Beinen gestieffelt / als fertig zu treiben das Evangelium des Friedes / damit ihr bereitet seydt. v.16. Vor allen Dingen aber ergreiffet den Schild des Glaubens / mit welchem ihr außleschen könnt alle feurige Pfeile des Bösewichts. v.17. Und nehmet den Helm des Heyls und das Schwerdt des Geistes / welches ist das Wort Gottes.<sup>923</sup>

Evangelium S. Johannis 4:46-54

v.46. Und JESUS kam abermal gen Cana in Galiläa / da er das Wasser hatte zu Wein gemacht / und es war ein Königscher / des Sohn lag krank zu Capernaum. v.47. Dieser hörete / daß JESUS kam aus Judäa in Galiläam / und gieng hin zu ihm / und bat ihn / daß er hinab köme / und hülfte seinem Son / denn er war tod krank. v.48. Und JESUS sprach zu ihm: Wenn ihr nicht Zeichen und Wunder sehet / so gläubet ihr nicht. v.49. Der Königsche sprach zu ihm: HERR, komm hinab / ehe denn mein Kind stirbt. v.50. JESUS spricht zu ihm: Gehe hin / dein Son lebet. der Mensch gläubete dem Wort / das JESUS zu ihm sagte / und gieng hin. v.51. Und indem er hinab gieng / begegneten ihm seine Knechte / verkündigten ihm / und sprachen: Dein Kind lebet. v.52. Da forschet er die Stunde / in welcher es besser mit ihm worden war. Und sie sprachen zu ihm: Gestern umb die siebende Stunde verließ ihn das Fieber. v.53. Da mercket der Vater / daß umb die Stunde wär / in welcher JESUS zu ihm gesagt hatte / dein Son lebet. Und er gläubete mit seinem ganzen Hause. v.54. Das ist nun das ander Zeichen das JESUS thät / da er aus Judäa in Galiläam kam.<sup>924</sup>

[A34] MÜLLER – *Geistliche Erquickstunden* (1666), 59.

## **XXVI. Von der Schwachheit des Glaubens.**

Ein Füncklein ist auch Feuer.

Versuchs nur / leg Kohlen zu / blaß drein / obs nicht Feuer geben werde. Ein schwacher Glaub ist auch ein Glaub. Der Glaube ist nicht alzeit eine brennende Fackel / sondern oft nur ein glimmendes Kertzelein. Das Kertzelein leuchtet so wohl als die Fackel / ob nicht so helle. Der Glaub ist das Aug / damit wir JESUM ansehen. Ein blödes Aug ist auch ein Aug / ein weinendes Aug ist auch ein Aug. Du sitzest in Thränen / und klagest / ach wie ist mir so hertzlich bange / das ich nicht glauben kan! ach daß ich doch glauben könnte! Mein thewerstes Hertz / auch der glaubt der sein vermeintes nicht glauben hertzlich beweint / denn solche Thränen zeugen vom Verlangen nach den Glauben. Gern wollen glauben heißt für GOTT geglaubt. Gott wirekt in uns so wol das Wollen als das Vollbringen / drumb kan er jenes so wenig als dieses verschmehen. Der Glaub ist die Hand damit wir JESUM ergreifen. Eine bebende Hand ist auch eine Hand. Auch der gläubt / dem das Hertz im Leib bebt / wann er zugreifen und JESUM fassen sol. Du sprichst oft; O wie kan ich mich der Wunden JESU getrösten / ich erzittere / wenn ich an meine grosse Sünde gedencke / ich bin des Trosts nicht werth;

<sup>923</sup> CALOV III/2, 684-693.

<sup>924</sup> CALOV III/1, 750-756.



das heist doch geglaubt und JESum mit bebender Hand ergriffen. Der Glaube ist die Zunge damit wir schmecken wie freundlich der HErr ist. Eine am Schmack geschwächte Zunge ist auch eine Zunge. Auch dann glauben wir / wann wir kein Tröpflein Trosts schmecken. Denn unser Glaub gründet sich nicht auff unser Fülen / sondern auff GOTTes Verheissen. Der Glaub ist der Fuß so uns zu JESum trägt. Ein kranker Fus ist auch ein Fus: wer langsam kömt / kommt auch. Ein Christ muß in seinem Glauben nicht sehen auff wie sondern was. Was hält dein Glaub? JESum. Wie hält er ihn? Schwächlich. Liegt nichts dran / wann er nur JESum hält. GOTT hat die Seligkeit gelegt nicht in deinem Griff / sondern in dem Ergriffenem / welcher ist Christus. Es ist eine doppelte Hand / die mich zum Himmel hilfft. Meine Glaubens=Hand ergreift JESum / und hält sich an seinem Verdienst: JESus Gnaden=Hand ergreift mich und kommt meiner Schwachheit zu hülff. Mein Ergreifen und Halten ist leichtlich wider loß gemacht / sein Ergreifen und Halten ist deszu fester. Also bin ich auff einmal zugleich schwach und starck / schwach in mir / starck in meinem JESu.

## APPENDIX B

### Troostbegrippen in de liederen van Luther

In Hoofdstuk II zijn de teksten van Luthers liederen geïnventariseerd, waarin de woorden uit het cluster troost letterlijk of in een bredere betekenis voorkomen. Deze Appendix bevat tabellen bij de paragrafen uit dit hoofdstuk.

#### B-1. Het woord *Trost, trösten, getröstet, getrost, Tröster*

TABEL B.1. Tekstfragmenten met *Trost, trösten, getröstet, getrost, Tröster*.

Nr.	Lied	Context <sup>925</sup>	Vindplaats woord <sup>926</sup>
1.	<i>Nun freut euch, lieben Christen gmein</i>	Nun freudt euch, lieben Christen gmayn Vnd last uns frölich springen, Das wir <i>getrost</i> und all in ein Mit lust und liebe syngen Was Gott an uns gewendet hat Und seine süsse wunder that Gar theür hat ers erworben	<i>WA</i> 423,1 <i>AWA</i> 154 (2:1,3)
2.	<i>Nun freut euch, lieben Christen gmein</i>	Gen hymel zu dem vatter mein Far ich von disem leben. Da will ich seyn der mayster dein. Den gayst will ich dir geben, der dich jm trübnus <i>trösten</i> soll Und lernen mich erkennen wol Und in der warhayt laytten.	<i>WA</i> 425,15 <i>AWA</i> 157 (2:9,5)
3.	<i>Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort</i>	Gott heilger Geist, du <i>Tröster</i> werd, Gib dein Volck einrley sinn auff Erd. Sthe bey uns in der letzen Not. Gleit uns ins Leben aus dem Tod.	<i>WA</i> 468,5 <i>AWA</i> 305 (38:3,1)
4.	<i>Komm, Gott Schöpfer, Heiliger Geist</i>	Denn du bist der <i>tröster</i> genannt, Des aller hohsten gabe theur, Eyn geystlich salb an uns gewand, Ein lebend brun, lieb und feur.	<i>WA</i> 446,6 <i>AWA</i> 215 (17:2,1)
5.	<i>Komm, Gott Schöpfer, Heiliger Geist</i>	Got vatter sey lob uns dem son, Der von den todten aufferstundt; Dem <i>tröster</i> sey dasselb gethann Ynn ewigkeyt alle stundt.	<i>WA</i> 447,9 <i>AWA</i> 215 (17:7,3)
6.	<i>Nun bitten wir den Heiligen Geist</i>	Du hochster <i>troster</i> ynn aller not, Hilff, das wyr nicht furchten schand noch tod,	<i>WA</i> 448,11 <i>AWA</i> 224 (19:4,1)

<sup>925</sup> Relevante tekst rondom het gebruikte woord is opgenomen (vaak de gehele strofe). Teksten zijn geciteerd uit *AWA*.

<sup>926</sup> Notatie: 1e verwijzing naar *WA* (=Band 35), pagina, regel; 2e verwijzing naar *AWA*, pagina (liednummer: strofe, regel).

		Das ynn uns die synnen nicht verzagen, Wenn der feind wird das leben verklagen. Kyrioleys.	
7.	<i>Wir glauben all an einen Gott</i>	Wyr glauben an den heylgen geyst, Gott mit vater und dem sone, Der aller blöden <i>tröster</i> heyst Und mit gaben zieret schone	WA 452,3 AWA 240 (24:3,3)
8.	<i>Herr Gott, dich loben wir</i>	Den heiligen Geist und <i>Tröster</i> werd Mit rechtem dienst sie lobt und ehrt.	WA 459,6 AWA 278 (31:22)
9.	<i>Der du bist drei in Einigkeit</i>	Gott Vater, dem sey ewig Ehr, Gott Son, der ist der einig Herr, Und dem <i>Tröster</i> heiligen Geist Von nun an bis in ewigkeit.	WA 473,27 AWA 312 (41:3,3)
10.	<i>Mitten wir im leben sind</i>	Heyliger herre Gott Heyliger starcker got, Heyliger barmhertziger heyland, du ewiger got, las uns nicht entfallen von des rechten glaubens <i>trost</i> . Kyrieleyson	WA 454,34 AWA 161 (3:3,13)
11.	<i>Es spricht der Unweisen Mund wohl</i>	Darum bist jhr hertz nymmer still und steet allzeyt in forchten. Got bey den frummen bleyben wil, dem sie mit glauben horchen. Ir aber schmecht des armen rat und hönet alles, was er sagt, das got sein <i>trost</i> ist worden.	WA 442,24 AWA 182 (9:5,7)
12.	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir (5-strofige versie)</i>	Darum auff Gott will hoffen ich, auff meyn verdienst nicht bauen. Auff yhn meyn hertz sol lassen sich und seyner guete trauen, Die myr zu sagt seyn werdes wort; das ist meyn <i>trost</i> und treuer hort. Des will ich allzeyt harren.	WA 420,11 AWA 192 (11b:3,6)
13. 14.	<i>Komm, Heiliger Geist, Herre Gott</i>	Du heylige brunst, susser <i>trost</i> , Nu hylff uns frölich und <i>getrost</i> Jn deym dienst bestendig bleyben, Die trubsall uns nicht abtreiben.	WA 449,15; 449,16 AWA 208 (15:3,1; 15:3,2)
15.	<i>Vater unser im Himmelreich</i>	Für uns, HERR, inn versuchung nicht, Wenn uns der böse geist anficht. Zur lincken und zur rechten Hand Hilff uns thun starcken widerstand, Im glauben fest und wolgerüst Und durch des Heiligen Geistes <i>trost</i> .	WA 464,30 AWA 297 (35:7,6)
16	<i>Vater unser im Himmelreich</i>	Von allem Ubel uns erlös. Es sind die zeit und tage bös. Erlös uns von dem ewigen Tod	WA 465,4 AWA 297 (35:8,4)

		Und <i>tröst</i> uns inn der letzten not. Bescher uns auch ein seligs end; Nim unser Seel inn deine Hend.	
17.	<i>Nun laßt uns den Leib begraben</i>	Das helff uns Christus, unser <i>Trost</i> , Der uns durch sein Blut hat erlost Von des Feindes gewalt und Ewiger pein. Jm sey Lop, Preis und Ehr allein.	WA - <i>Door Luther bewerkt!</i> AWA 310 (40:8,1)
18.	<i>Ach Gott, vom Himmel sieh darein</i>	Darumb spricht got: "Ich muß auff sein; die armen seind verstöret. Ihr seufftzen dringt zu mir herein; ich hab jr klag gehöret. Main haysam wort sol auff den plan, <i>getrost</i> unnd frisch sie greyffen an und sein die krafft der armen."	WA 416,20 AWA 177 (8:4,6)
19.	<i>Ach Gott, vom Himmel sieh darein</i>	Ehr sei Gott vatter allezeyt, Auch Christ dem eyngelboren, Und dem <i>troester</i> heyligen geyst Gar hoch in hymells koren. Wie es im anfang unnd auch yetzt gewesen ist und bleybet stetz Jn der welt, der welt. Amen	WA 417,13
20.	<i>Mit Fried und Freud ich fahr dahin</i>	Mit frid und freud ich far dahin jnn Gotts wille. <i>Getrost</i> ist mir mein hertz und synn, sanfft und stille, Wie Gott mir verheissen hat: der tod ist mein schlaff worden.	WA 438,16 AWA 229 (21:1,3)

## B-2. Etymologisch verwante woorden

Ten behoeve van de semantische analyse van de liedteksten zijn de volgende woorden en woordclusters gekozen en beoordeeld in de context binnen elk lied: *sich lassen*, *trauen/Vertrauen/Zuversicht*, *erhalten/halten*, *helfen*, *Kraft*, *stark/Stärke*, *harren/erharren*, *hoffen/Hoffen*, *warten*, *stärken*, *treu*, *Treue*, *erquicken*, *helfen aus*, *retten/erretten*.<sup>927</sup> De volgnummers in de tweede kolom zijn gebruikt om naar te verwijzen in de analyse in Hoofdstuk II.

TABEL B.2. Woorden en woordclusters die troost uitdrukken, in de context van een lied.

Woord	Nr.	Lied	Context	Vindplaats woord
sich lassen	21	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i>	Darumb auff got wil hoffen ich, mein hertz auff jn sol <u>lassen sich</u> .	WA 422,6 AWA 191 (11a:2,6) NB zie ook 192

<sup>927</sup> VEIT 1986.

				(11b:3,3)
	22	<i>Gott der Vater wohn uns bei</i>	Und auff dich lass uns bawen, aus hertzem grund <u>vertrawen</u> , dyr <u>uns</u> lassen gantz und gar.	WA 450,10 AWA 236 (23:1,9)
trauen, Vertrauen, Zuversicht	23	<i>Ein neues Lied wir heben an</i>	Man mus allein got glauben; der mensch leugt und treugt ymer dar, dem soll man nichts <u>vertrauen</u>	WA 413,22 AWA 219 (18:7,8)
	24	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i>	Auff yhn meyn hertz sol lassen sich und seyner guete <u>trauen</u>	WA 420,9 AWA 192 (11b:3,4)
	25	<i>Dies sind die heiligen Zehn Gebot</i>	Ich byn allein dein Gott, der herr, Keyn Götter soltu haben meer. Du solt mir gantz <u>vertrauen</u> dich, Von hertzen grund lieben mich.	WA 426,9 AWA 151 (1:2,3)
	26	<i>Mensch, willst du leben seliglich</i>	Deyn Gott alleyn und Herr byn ich; Keyn ander Gott soll yrren dich. <u>Trauen</u> soll myr das hertze deyn; Meyn eygen reich solltu seyn.	WA 429,6
	27	<i>Es spricht der Unweisen Mund wohl</i>	Es steet jr <u>trauen</u> nicht auf got sie rüffen jm nit in der not sie wöln sich selb versorgen.	WA 442,15 AWA 182 (9:4,5)
	28	<i>Komm, Heiliger Geist, Herre Gott</i>	O herr, behut vor frembder leer, Das wir nicht meister suchen meer, Denn Jhesum mit rechten glauben, Und yhm aus gantzer macht <u>vertrauen</u> .	WA 449,13 AWA 208 (15:2,8)
	29	<i>Gott der Vater wohn uns bei</i>	Und auff dich lass uns bawen, aus hertzem grund <u>vertrawen</u> , dyr uns lassen gantz und gar.	WA 450,9 AWA 236 (23:1,9)
	30	<i>Vom Himmel kam der Engel Schar</i>	Er wil und kan euch lassen nicht, Setzt jr auff jn eur <u>zuversicht</u> .	WA 472,10 AWA 307 (39:5,2)
erhalten, halten	31	<i>Es wollt uns Gott genädig sein</i>	Dein wort die hut und weyde ist, Die alles volck <u>erhalten</u>	WA 418,20 AWA 186 (10:2,8)
	32	<i>Nun freut euch, lieben Christen gmein</i>	Er sprach zu mir: Halt dich an mich, Es soll dir yetzt gelingen. Ich gib mich selber gantz für dich; Da will ich für dich ringen. <sup>928</sup>	WA 424,25 AWA 157 (2:7,1)
	33	<i>Nun freut euch, lieben Christen gmein</i>	Vergiessen wirt er mir mein blutt, Darzu mein leben rauben. Das leyd ich alles dir zu gutt; Das <u>halt</u> mit festem glauben.	WA 425,7 AWA 157 (2:8,4)
	34	<i>Nun komm, der Heiden Heiland</i>	Der du bist dem vater gleich, Fur hynnaus den syeg ym fleisch, Das dein ewig gots gewalt Ynn unns das kranck fleisch <u>enthalt</u> .	WA 431,8 AWA 203 (14:6,4)
	35	<i>Gelobet seist du, Jesu Christ</i>	Er ist ain kindlin worden klain, Der alle ding <u>erhelt</u> allain.	WA 434,15 AWA 166 (5:3,4)

<sup>928</sup> Deze vindplaats van het woord *halt* wordt niet genoemd in de semantische lijst bij Veit. De betekenis van dit woord in deze tekst is ook anders dan een afgeleide van *erhalten*. Het gaat hier om een betekenis als *vasthouden aan*.

	36	<i>Komm, Gott Schöpfer, Heiliger Geist</i>	Zund uns eyn liecht an ym verstand, Gyb uns yns hertz der liebe brunst. Das schwach fleisch yn uns, dir bekand, <u>Erhalt</u> fest dein krafft unnd gunst.	WA 446,13 AWA 215 (17:3,4)
	37	<i>Gott der Vater wohn uns bei</i>	Für dem teuffel uns bewar, <u>Hallt</u> uns bey festem glauben.	WA 450,7 AWA 236 (23:1,6)
	38	<i>Vom Himmel hoch, da komm ich her</i>	So mercket nu das zeichen recht: Die krippen, windeleins o schlecht; Da findet jr das kind gelegt, Das alle welt <u>erhelt und tregt</u> .	WA 460,16 AWA 289 (33:5,4)
	39	<i>Vater unser im Himmelreich</i>	Des Satans zorn und gros gewalt Zebrich, Für im dein Kirch <u>erhalt</u> .	WA 464,6 AWA 296 (35:3,6)
	40	<i>Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort</i>	<u>Erhalt</u> uns, Herr, bei deinem Wort Und steur des Bapsts und Türcken Mord Die Jhesum Christum, deinen Son Wolten stürzten von deinem Thron.	WA 467,26 AWA 305 (38:1,1)
helfen	41	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i>	Ob bey uns ist der sünden vil, Bey Got ist vil mer gnaden. Sein handt zu <u>helffen</u> hat kain zill, Wie groß auch sey der schaden.	WA 422,17 AWA 191 (11a:4,3)
	42	<i>Nun freut euch, lieben Christen gmein</i>	Da jamert gott in ewigkait Mein ellend über massen. Er dacht an sein Barmhertzigkait, er wolt mir <u>helffen</u> lassen.	WA 424,7 AWA 156 (2:4,4)
	43	<i>Dies sind die Heiligen Zehn Gebot</i>	Die gepot all uns geben synd, das du dein sundt, o menschen kynd, erkennen solt und lernen wol, wie man fur Gott leben soll. Das <u>helff</u> uns der herr Jhesu Christ, Der unnsrer midler worden yst.	WA 428,16 AWA 152 (1:12,1)
	44	<i>Jesus Christus, unser Heiland, der von uns</i>	Hetst du dir was kund erwerben, was dürfft denn ich für dich sterben? Diser tisch auch dir nicht gilt, so du selber dyr <u>helffen</u> wildt.	WA 436,26 AWA 169 (6:8,4)
	45	<i>Nun bitten wir den Heiligen Geist</i>	Du hochster troster ynn aller not, <u>Hilff</u> , das wyr nicht furchten schand noch tod, Das ynn uns die synnen nicht verzagen, Wenn der feind wird das leben verklagen.	WA 448,12 AWA 224 (19:4,2)
	46	<i>Komm, Heiliger Geist, Herre Gott</i>	Du heylige brunst, susser trost, Nu <u>hylff</u> uns frölich und getrost Jn deym dienst bestendig bleyben, Die trubsall uns nicht abtreiben.	WA 449,16 AWA 208 (15:3,2)
	47	<i>Gott der Vater wohn uns bei</i>	Gott der vater won uns bey Und las uns nicht verterben, Mach uns aller sünden frey Uns <u>helff</u> uns selig sterben.	WA 450,5 AWA 236 (23:1,3)
	48	<i>Mitten wir im Leben sind</i>	Myten wir ym leben synd	WA 453,22

		mit dem todt umbfangen Wen suchen wir, der <u>hulffe</u> thu, das wir <u>gnad</u> erlangen.	AWA 160 (3:1,3)	
	49	<i>Herr Gott, dich loben wir</i>	Nu <u>hilff</u> uns, Herr, den dienern dein, Die mit deinem teurn blut erlöset sein.	WA 459,12 AWA 280 (31:34)
	50	<i>Herr Gott, dich loben wir</i>	<u>Hilff</u> deinem volck, Herr Jhesu Christ, Und segen das dein erbteil ist.	WA 459,14 AWA 280 (31:38)
	51	<i>Vom Himmel hoch, da komm ich her</i>	Das hat also gefallen dir, Die warheit anzuzeigen mir, Wie aller welt macht, ehr und gut für dir nichts gilt, nichts <u>hilfft</u> noch thut.	WA 461,12 AWA 290 (33:12,4)
	52	<i>Vater unser im Himmelreich</i>	Gib, das nicht bet allein der mund <u>Hilff</u> das es geh von hertzen grund.	WA 463,22 AWA 296 (35:1,6)
	53	<i>Vater unser im Himmelreich</i>	Für uns, Herr, inn versuchung nicht, Wenn uns der böse geist anficht. Zur lincken und zur rechten Hand <u>Hilff</u> uns thun starcken widerstand, Im glauben fest und wolgerüst Und durch des Heiligen Geistes trost.	WA 464,28 AWA 297 (35:7,4)
	54	<i>Christ, unser Herr, zum Jordan kam</i>	Nichts <u>hilfft</u> sein eigen heiligkeit; All sein Thun ist verloren.	WA 470,10 AWA 301 (36:6,5)
	55	<i>Christ, unser Herr, zum Jordan kam</i>	Der Erbsünd machts zur nichtigkeit, Darin er ist geboren, Vermag jm selbs nichts <u>helffen</u> .	WA 470,14 AWA 301 (36:6,9)
Kraft	56	<i>Ach Gott, vom Himmel sieh darein</i>	Main haylsam wort sol auff den plan, getrost unnd frisch sie greyffen an und sein die krafft der armen.”	WA 416,21 AWA 177 (8:4,7)
	57	<i>Ach Gott, vom Himmel sieh darein</i>	Es (=gottes wort) wil durchs creütz beweret sein; Da wirdt sein <u>krafft</u> erkant und schein Und leucht starck in die lande.	WA 417,2 AWA 178 (8:5,6)
	58	<i>Komm, Gott Schöpfer, Heiliger Geist</i>	Zund uns eyn liecht an ym verstand, Gyb uns yns hertz der liebe brunst. Das schwach fleisch yn uns, dir bekand, Erhalt fest dein <u>krafft</u> unnd gunst.	WA 446,13 AWA 215 (17:3,4)
	59	<i>Komm, Heiliger Geist, Herre Gott</i>	O herr, durch dein <u>krafft</u> uns bereyt Und sterck des fleisches blodigkeyt.	WA 449,19 AWA 208 (15:3,5)
	60	<i>Christ, unser Herr, zum Jordan kam</i>	Das Aug allein das Wasser siht, Wie Menschen Wasser giessen. Der Glaub im Geist die <u>krafft</u> versteht Des Blutes Jhesu Christi.	WA 470,17 AWA 301 (36:7,3)
stark, Stärke	61	<i>Es wollt uns Gott genädig sein</i>	Das wir erkennen seyne werck Und was yhm liebt auff erden Und Jesus Christus heyl und <u>sterck</u> Bekand den heyden werden	WA 418,10 AWA 185 (10:1,7)
	62	<i>Jesus Christus, unser Heiland, der von uns</i>	Er spricht selber: kompt jr armen, Last mich über euch erbarmen;	WA 436,21 AWA 169

			Kayn artzt ist dem <u>starcken</u> not, Seyn kunst wirdt an jm gar ain spot.	(6:7,3)
	63	<i>Mitten wir im Leben sind</i>	Heyliger herre Got Heyliger <u>starcker</u> gott, Heyliger barmhertziger heyland, Du ewyger Gott	WA 454,5 AWA 160 (3:1,9)
harren, erharren	64	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i>	Die myr zu sagt seyn werdes wort; das ist meyn trost und treuer hort. Des will ich allzeyt <u>harren</u> .	WA 420,12 AWA 192 (11b:3,7)
	65	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i>	So thu Israel rechter art, Der aus dem geyst erzeuget ward, Und seyynes Gotts <u>erharre</u> .	WA 420,19 (WA 422,14) AWA 192 (11b:4,7) AWA 191 (11a:3,7)
	66	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i>	Darum auff got wil hoffen ich; Mein hertz auff jn sol lassen sich. Ich wil seins worts <u>erharren</u> .	WA 422,7 AWA 191 (11a:2,7)
hoffen, Hoffen	67	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i>	Darum auff Gott will <u>hoffen</u> ich, Auff meyn verdienst nicht bauen	WA 420,6 AWA 192 (11b:3,1)
	68	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i>	Darum auff got wil <u>hoffen</u> ich; Mein hertz auff jn sol lassen sich.	WA 422,5 AWA 191 (11a:2,5)
	69	<i>Herr Gott, dich loben wir</i>	Zeig uns deine barmherzigkeit, Wie unser <u>hoffnung</u> zu dir steht. Auff dich <u>hoffen</u> wir, lieber Herr. Inn schanden las uns nimermehr.	WA 459,19-20 AWA 280 (31:51-52)
warten	70	<i>Ach Gott, vom Himmel sieh darein</i>	Am Gottes wort man <u>warten</u> sol Das gleichen alle stunden.	WA 416,24 AWA 178 (8:5,3)
	71	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i>	Und ob es <u>wert</u> biß in die nacht Und wider an den morgen, Doch sol mein hertz an Gottes macht Verzweyfeltn nit noch sorgen.	WA 420,13 (WA 422,8) AWA 191 (11a:3,1) AWA 192 (11b:4,1)
stärken	72	<i>Komm, Heiliger Geist, Herre Gott</i>	O herr, durch dein krafft uns bereyt und <u>sterck</u> des fleisches blodigkeyt, Das wir hie ritterlich ringen, durch tod und leben zu dir dryngen	WA 449,20 AWA 208 (15:3,6)
	73	<i>Vater unser im Himmelreich</i>	Für uns, Herr, inn versuchung nicht, Wenn uns der böse geist anficht. Zur lincken und zur rechten Hand Hilff uns thun <u>starcken</u> widerstand, Im glauben fest und wolgerüst Und durch des Heiligen Geistes trost.	WA 465,8 AWA 297 (35:7,4)
treu, Treue	74	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i>	Die myr zu sagt seyn werdes wort; das ist meyn trost und <u>treuer</u> hort. Des will ich allzeyt harren.	WA 420,11 AWA 192 (11b:3,6)
	75	<i>Dies sind die Heiligen Zehn Gebot</i>	Durch Mosen sinen diener <u>trüw</u> Hoch uff dem berg Sinai.	WA 426,4 AWA 150



			(1:1,3)	
	76	<i>Mit Fried und Freud ich fahr dahin</i>	Das macht Christus, wahr Gottes son, Der <u>treu</u> Heyland.	<i>WA</i> 439,4 <i>AWA</i> 230 (21:2,2)
	77	<i>Nun bitten wir den Heiligen Geist</i>	Du werdes liecht, gib uns deynen scheyn, lern uns Jhesum Christ kennen alleyn, Das wyr an yhm bleyben, dem <u>treuen</u> Heyland, der uns bracht hat zum rechten vater land.	<i>WA</i> 448,3 <i>AWA</i> 224 (19:2,3)
	78	<i>Gott sei gelobet und gebenedeiet</i>	Got geb uns allen seyner gnaden segn, Das wir gehen auff seyner wegen In rechter lieb und bruderlicher <u>treue</u> , Das uns die speys nicht gereue.	<i>WA</i> 453,11 <i>AWA</i> 164 (6:3,3)
	79	<i>Sie ist mir lieb, die werthe Magd</i>	Ich bin jr hold, Und wann ich solt Groß unglück han, Da ligt nit an, Sie wil mich des ergetzen Mit jrer lieb unnd <u>Treu</u> an mir, Die sie zu mir wil setzen, Und thun all mein begir.	<i>WA</i> 462,16 <i>AWA</i> 293 (34:1,10)
erquicken	80	<i>Jesus Christus, unser Heiland, der von uns</i>	Glaubstu das von hertzen grunde und bekennest mit dem munde, So bist du recht wol geschickt, und die speyse deyn seel <u>erquickt</u> .	<i>WA</i> 437,4 <i>AWA</i> 169 (6:9,4)
Helfen aus	81	<i>Nun freut euch, lieben Christen gmein</i>	Er sprach zu seyner lieben son: “Die zeyt ist hie zurbarmen. Far hyn, meyns hertzen werde kron, Und sey das hayl dem armen, Und <u>hilff</u> jm auß der sünden nott. Erwürg vor jn den bitterm todt, Und laß jn mit dir leben.”	<i>WA</i> 424,15 <i>AWA</i> 156 (2:5,5)
	82	<i>Jesus Christus unser Heiland, der von uns</i>	Jhesus Christus, unser Heiland, Der von uns den Gottes zorn wand, Durch das bitter leiden sein <u>Halff</u> er uns aus der helle pein.	<i>WA</i> 435,20 <i>AWA</i> 169 (6:1,4)
	83	<i>Gott sei gelobet und gebenedeiet</i>	Herr, durch deynen heiligen leichnam, Der van deyner mutter Maria kam, Und das heylige blut <u>Hylff</u> uns, herr, aus aller nott.	<i>WA</i> 452,20 <i>AWA</i> 163 (4:1,9)
	84	<i>Ein feste Burg ist unser Gott</i>	Ein feste Burg ist unser Gott, Ein gute weh rund waffen. Er <u>hilfft</u> unns frey aus aller not, Die uns ytz hat betroffen.	<i>WA</i> 456,1 <i>AWA</i> 247 (28:1,3)
retten, erretten	85	<i>Dies sind die Heiligen Zehn Gebot</i>	Du sollt keyn falscher zeuge seyn, nicht liegen auff den nehsten deyn. Seyn unschuldt solt auch <u>retten</u> du und seyne schand decken zu.	<i>WA</i> 428,3 <i>AWA</i> 152 (1:9,3)
	86	<i>Jesus Christus, unser Heiland, der den Tod</i>	Tod, sünd, leben und auch gnad, alls in henden er hat.	<i>WA</i> 445,19 <i>AWA</i> 201

		Er kan <u>erretten</u> , alle, die zu im treten.	(13:3,3)
--	--	---	----------

De volgende tabel bevat een inventarisatie van *Trost*, *trösten*, *Tröster*, aangevuld met daaraan gerelateerde woorden op basis van een semantische analyse.

**TABEL B.3.** Compact overzicht van de betreffende liederen en woorden.

<i>Lied</i>		<i>Trost, trösten, Tröster</i>		<i>Gerelateerde woorden, synoniemen</i>
<i>Nun freut euch, lieben Christen gmein</i>	2x	‘Das wir <i>getrost</i> und all in ein’ ‘der dich jm trübnus <i>trösten</i> soll’	4x	‘ <i>Halt</i> dich an mich’ ‘Das <i>halt</i> mit festem glauben’ ‘er wolt mir <i>helffen</i> lassen’ ‘und <i>hilff</i> jm auß der sünden nott’
<i>Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort</i>	1x	‘Gott heilger Geist, du <i>Tröster</i> werd’	1x	‘ <i>Erhalt</i> uns, Herr, bei deinem Wort’
<i>Komm, Gott Schöpfer, Heiliger Geist</i>	2x	‘Denn du bist der <i>tröster</i> genannt’ ‘Dem <i>tröster</i> sey dasselb gethann’	2x	‘ <i>Erhalt</i> fest dein <i>krafft</i> unnd gunst’
<i>Nun bitten wir den Heiligen Geist</i>	1x	‘Du hochster <i>troster</i> ynn aller not’	2x	‘ <i>Hilff</i> , das wyr nicht furchten schand noch tod’ ‘das wyr an yhm bleyben, dem <i>treuen</i> Heyland’
<i>Komm, Heiliger Geist, Herre Gott</i>	2x	‘Du heylige brunst, susser <i>trost</i> , Nu hylff uns frölich und <i>getrost</i> ’	4x	‘Und yhm aus gantzer macht <i>vertrauen</i> ’ ‘Nu <i>hylff</i> uns frölich und <i>getrost</i> ’ ‘O herr, durch dein <i>krafft</i> uns bereyt’ ‘Und <i>sterck</i> des fleisches blodigkeyt’
<i>Wir glauben all an einen Gott</i>	1x	‘Der aller blöden <i>tröster</i> heyst’	-	
<i>Herr Gott, dich loben wir</i>	1x	‘Den heiligen Geist und <i>Tröster</i> werd’	4x	‘Nu <i>hilff</i> uns, Herr, den dienern dein’ ‘ <i>Hilff</i> deinem volck, Herr Jhesu Christ,’ ‘Wie unser <i>hoffnung</i> zu dir steht.’ ‘Auff dich <i>hoffen</i> wir, lieber Herr’
<i>Der du bist drei in Einigkeit</i>	1x	‘Und dem <i>Tröster</i> heiligen Geist’	-	
<i>Mitten wir im leben sind</i>	1x	‘von des rechten glaubens <i>trost</i> ’	2x	‘Wen suchen wir, der <i>hulffe</i> thu’ ‘Heyliger <i>starcker</i> gott,’
<i>Es spricht der Unweisen Mund wohl</i>	1x	‘das got sein <i>trost</i> ist worden’	1x	‘Es steet jr <i>trauen</i> nicht auf got’
<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i> (1 <sup>e</sup> versie, 4 strofen)	-		6x	‘mein hertz auff jn sol <i>lassen sich</i> ’ ‘Sein handt zu <i>helffen</i> hat kain zill’ ‘Des will ich allzeyt <i>harren</i> ’ ‘Ich wil seins worts <i>erharren</i> ’

Lied	Trost, trösten, Tröster		Gerelateerde woorden, synoniemen	
				‘Darum auff Gott will <i>hoffen</i> ich’ ‘Und ob es <i>wert</i> biß in die nacht’
<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i> (2 <sup>e</sup> versie, 5 strofen, Glaubenslied)	1x	‘das ist meyn <i>trost</i> und treuer hort’	8x	‘Darum auff Gott will <i>hoffen</i> ich’ ‘Auff yhn meyn hertz sol <i>lassen</i> sich’ ‘und seyner guete <i>trauen</i> ’ ‘Seyn hand zu <i>helffen</i> hat keyn ziel’ ‘Des will ich allzeyt <i>harren</i> ’ ‘Und seynes Gotts <i>erharre</i> ’ ‘Und ob es <i>wert</i> bis ynn die nacht’ ‘das ist meyn <i>trost</i> und <i>treuer</i> hort’
<i>Vater unser im Himmelreich</i>	2x	‘Und durch des Heiligen Geistes <i>trost</i> ’ ‘Und <i>tröst</i> uns inn der letzten not.’	4x	‘Zebrich, Für im dein Kirch <i>erhalt</i> ’ ‘ <i>Hilff</i> das es geh von hertzen grund’ ‘ <i>Hilff</i> uns thun <i>starcken</i> widerstand’
<i>Nun laßt uns den Leib begraben</i>	1x	‘Das helff uns Christus, unser <i>Trost</i> ’		
<i>Ach Gott, vom Himmel sieh darein</i>	2x	‘ <i>getrost</i> unnd frisch sie greyffen an’ ‘Und dem <i>troester</i> heyligen geyst’	2x	‘und sein die <i>krafft</i> der armen’ ‘Da wirdt sein <i>krafft</i> erkant und schein’ ‘Am Gottes wort man <i>warten</i> sol’
<i>Mit Fried und Freud ich fahr dahin</i>	1x	‘ <i>Getrost</i> ist myr meyn hertz und syn’	1x	‘Der <i>treu</i> Heyland’
<i>Gott der Vater wohn uns bei</i>	-		4x	‘Und auff dich lass uns bawen, aus hertzem grund <i>vertrauen</i> ’ ‘dyr <i>uns lassen</i> gantz und gar’ ‘ <i>Halt</i> uns bey festem glauben’ ‘Uns <i>helff</i> uns selig sterben’
<i>Ein neues Lied wir heben an</i>	-		1x	‘dem (=der Mensch) soll man nichts <i>vertrauen</i> ’
<i>Dies sind die heiligen Zehn Gebot</i>	-		4x	‘Du solt mir gantz <i>vertrauen</i> dich’ ‘Das <i>helff</i> uns der herr Jhesu Christ’ ‘Durch Mosen sinen diener <i>trüw</i> ’ ‘Seyn unschult solt auch <i>retten</i> du’
<i>Mensch, willst du leben seliglich</i>	-		1x	‘ <i>Trauen</i> soll myr das hertze deyn’
<i>Vom Himmel kam der Engel Schar</i>	-		1x	‘Setzt jr auff jn eur <i>zuversicht</i> ’
<i>Es wollt uns Gott genädig sein</i>	-		2x	‘Die alles volck <i>erhalten</i> ’ ‘Und Jesus Christus heyl und <i>sterck</i> ’
<i>Nun komm, der Heiden Heiland</i>	-		1x	‘Ynn unns das kranck fleysch <i>enthalt</i> ’
<i>Gelobet seist du, Jesu Christ</i>	-		1x	‘Der alle ding <i>erhelt</i> allain’
<i>Vom Himmel hoch,</i>	-		2x	‘Das alle welt <i>erhelt</i> und tregt’

Lied	Trost, trösten, Tröster	Gerelateerde woorden, synoniemen
<i>da komm ich her</i>		‘für dir nichts gilt, nichts <i>hilfft</i> noch thut’
<i>Jesus Christus, unser Heiland, der von uns</i>	-	4x ‘so du selber dyr <i>helffen</i> wildt’ ‘Kayn artzt ist dem <i>starcken</i> not’ ‘und die speyse deyn seel <i>erquickt</i> ’ ‘ <i>Halff</i> er uns <i>aus</i> der helle pein’
<i>Christ, unser Herr, zum Jordan kam</i>	-	3x ‘Nichts <i>hilfft</i> sein eigen heiligkeit’ ‘Vermag jm selbs nichts <i>helffen</i> ’ ‘Der Glaub im Geist die <i>kraft</i> versteht’
<i>Jesus Christus, unser Heiland, der den Tod</i>	-	1x ‘Er kan <i>erretten</i> ’
<i>Ein feste Burg ist unser Gott</i>	-	1x ‘Er <i>hilfft</i> unns frey <i>aus</i> aller not’
<i>Sie ist mir lieb, die werte Magd</i>	-	1x ‘Mit jrer lieb unnd <i>Treu</i> an mir’
<i>Gott sei gelobet und gebenedeiet</i>	-	2x ‘In rechter lieb und bruderlicher <i>treue</i> ’ ‘ <i>Hylff</i> uns, herr, <i>aus</i> aller nott’

### B-3 Troostende argumentatie per lied

In de volgende tabel wordt de argumentatie per lied benoemd vanuit de situatie waarin de consolandus zich bevindt, de troost die geboden wordt en het doelperspectief.

TABEL B.4. Argumentatie.<sup>929</sup>

Lied	Situatie	Troost/trooster	Perspectief, getroost
<i>Ein neues Lied wir heben an</i> (1523)	der alte Feind sie fangen ließ (3, 4, 10) mit List (3) von Löwen der Sophisten (3) des Teufels Larvenspiel und Spott (5) Mord (10)	Gott sein Gnad (6) sein Wort (12)	ha(bei)n den Kron erworben (2) der Welt ganz abgestorben sein (6) zum Himmel kommen frei und rein (6)
<i>Gelobet seist du, Jesus Christ</i> (1523)	unser armes Fleisch und Blut (2) dem Jammertal (5)	das ewig Gut (=Christus) (2) der alle Ding erhält (3) ewig Licht (4) sein groß Lieb (7)	uns des Lichtes Kinder macht (4) Erben in seim Saal (5) in dem Himmel machet reich (6) Engeln gleich (6)

<sup>929</sup> De cijfers tussen haakjes verwijzen naar de strofe in het lied.

<i>Lied</i>	<i>Situatie</i>	<i>Troost/trooster</i>	<i>Perspectief, getroost</i>
<i>Nun freut euch lieben Christen gmein</i> (1523)	Teufel ich gefangen lag Im Tod war ich verloren Mein Sünd mich quälte Kein Guts am Leben mein. Die Sünd hatt' mich besessen. (2) Mein guten Werk' Der frei Will Die Angst Nichts denn Sterben Zur Hölle (3) Der Sünden Not Den bitterm Tod (5) In Trübnis (9)	Gott, seine süße Wundertat (1) Sein Barmherzigkeit (4) Das Vaterherz Seins Bestes (4) Das Heil dem Armen (5) Der Sohn (6) Ich geb mich selber ganz für dich (7) Mein Unschuld trägt die Sünde dein (8) Den Geist will ich dir geben, der dich trösten soll (9)	Getrost mit Lust und Liebe singen (1) Laß ihn mit dir leben (5) Und wo ich bleib, da sollst du sein (7) In der Wahrheit leiten (9)
<i>Christ lag in Todesbanden</i> (1524)	Unsre Sünd (1) Kein Unschuld war zu finden (2) Der Tod hielt uns gefangen (2) De Würger (5)	Jesus Christus, Gottes Sohn (3) Die Schrift hat verkündigt das (4) Seiner Gnaden Glanz (6)	Fröhlich sein, Gott loben und dankbar sein und singen (1) Das Leben behielt den Sieg (4) Erleucht unsre Herzen ganz (6)
<i>Jesus Christus, unser Heiland der den Tod</i> (1524)	Tod (1) Sünd (1) Gottes Zorn (2)	Jesus Christus, unser Heiland (1) Tod überwand (1) Sünd gefangen (1) trug Gottes Zorn (2) versöhnet (2) Leben und auch Gnad (3)	Gott uns sein Huld gönnet (2) Erretten alle die zu ihm treten (str.3)
<i>Komm Heiliger Geist, Herre Gott</i> (1524)	Fremder Lehr, Meister suchen (2) Trübsal (3) Fleisches Blödigkeit (3)	Heiliger Geist, Herre Gott (1) Dein Lichtes Glast (1) Zu dem Glauben versammelt hast (1) Heiliges Licht, edler Hort (=Troost, Schatz <sup>930</sup> ) (2) des Lebens Wort (2) Herr, dein Kraft (3)	Erfüll mit deiner Gnade, [...] Herz, Mut und Sinn (1) brennend Lieb entzünd in ihn (1) Jesus suchen mit rechtem Glauben (2) Fröhlich und getrost in deinem Dienst beständig bleiben (3)
<i>Gott der Vater wohn uns bei</i> (1524)	Sünden Dem Teufel , Teufels Listen	Gott der Vater (1) Jesus Christus (2) Heilig Geist (3)	Selig sterben Festem Glauben Entfliehen (Teufels

<sup>930</sup> Zie voetnoot in JENNY 1983, 66.

<i>Lied</i>	<i>Situatie</i>	<i>Troost/trooster</i>	<i>Perspectief, getroost</i>
		Waffen Gotts	Listen)
<i>Die sind die heiligen Zehn Gebot (1524)</i>	Dein Sünd (11) Unsern Tun (12)	Herr Jesus Christ, unser Mittler (12)	mir ganz vertrauen (2) von Herzensgrund lieben mich (2) langs Leben han (5) Wie man vor Gott leben soll (11)
<i>Mensch willst du leben seliglich (1524)</i>	Andrer Gott (2) In der Not (3)	Halten die Zehn Gebot (1) Gott allein und Herr (2)	Leben seliglich, bei Gott bleiben ewiglich (1) Mein eigen Reich sollst du sein (2)
<i>Jesus Christus, unser Heiland der von uns (1524)</i>	Gottes zorn (1) Hölle Pein (1) Deine Missetat (4) Den Kranken (5) Herz von Sünden schwer (5) Angst (5) Armen (7)	Jesus Christus(1) Gottes zorn wandt (1) Durch das bittere Leiden (1) Leib/Brot, Blut/Wein (2) In den Tod sein Sohn (4) Gnad und Barm- herzigkeit (6)	Recht wohl geschickt (9) Dein Seel erquickt (9)
<i>Gott sei gelobet und gebenedeiet (1524)</i>	Aus aller Not (1) Unsere Schuld (2)	Fleische und Blute (1) Der Heilig Leichnam (2) Gnade Segen (3) Heiliger Geist (3)	Daß wir dadurch leben (2) Leb in Fried und Einigkeit (3)
<i>Ach Gott, vom Himmel sieh darein (1524)</i>	Dein Wort man läßt nicht haben wahr (1) Der Glaub ist erloschen (1) Falsche List (2) Lahr (=Lehrer) mit falschen Schein (3) die Armen (4) argen Gslechte (str 6) der gottlos Hauf (6)	Mein (=Gott) heilsam Wort (4) Gottes Wort durchs Kreuz bewähret (5) sein Kraft und Schein (5)	getrost und frisch sie greifen an und sein die Kraft der Armen (4)
<i>Es spricht der Unweisen Mund wohl (1524)</i>	niemand auf rechter Bahn (3) verlorne Sitten (3) das Volk nährn mit Schaden (4) Herz in Forchten (5) Israel, dem Armen (6)	Gott wird sein Volk erbarmen und lösen (6) durch seinen Sohn (6)	mit Glauben horchen (5) daß Gott sein Trost ist worden (5) Wonne und freuen (6)

<i>Lied</i>	<i>Situatie</i>	<i>Troost/trooster</i>	<i>Perspectief, getroost</i>
<i>Es woll uns Gott genädig sein</i> (1524)	die Sünd (2)	Gott woll genädig sein (1) Jesus Christi Heil und Stärck (1) Gott ist auf Erden Richter (2) dein Wort die Hut und Weide ist (2)	seinen Segen (1) erleucht zum ewgen Leben (1) Volk erhalten in rechter Bahn (2)
<i>Wär Gott nicht mit uns diese Zeit</i> (1524)	(wir) die so ein klein Häuflein sind (1) die uns zusetzen (=angreifen)(1) so zornig ist ihr Sinn (2) verschlungen hätten sie uns (2) Flut ersäuft, Gewalt verschwemmet (2) ihr Schlund (3)	Gott der nicht zugab (3) des Herren Name steht uns bei (3) des Gotts Hummels und Erden (3)	unser Seel entgangen (3) wir sind frei (3)
<i>Wohl dem, der in Gottes Furcht steht</i> (1524)	Fluch und Zorn den Menschenkindern angeborn (3)	reich Segen (3) Gott wird segnen dich (4) Gott in Gnaden (4) Fristen (=erhalten, vor Schaden bewahren) (5)	Gottes Furcht (1,3) Auf seine Wege geht (1) Lebst du recht und geht dir wohl (1) das Glück des Stadt Jerusalem (str.4) Friede find (5)

De volgende tabel bevat de troostende argumentatie van liederen uit Luthers bundel *Begräbnisgesänge* uit 1542.

**TABEL B.5.** Argumentatie *Begräbnisgesänge*.

<i>Lied</i>	<i>Situatie</i>	<i>Troost/trooster</i>	<i>Perspectief, getroost</i>
<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i> (2 <sup>e</sup> versie; 1523/24)	Tiefer Not (1) Sund und unrecht (1) Auf mein verdienst nicht bauen (3) Sunden viel (5)	Gnad und gonst die sunden zu vergeben (2) Auff Gott hoffen (3) Seyn werdes wort (3) Meyn trost und treuer hort (3) Viel mehr gnaden (5) Seyn hand zu helffen (5) Der gute hirt (5)	Deyner gnaden leben (2) Seyner gute trauen (3) An Gottes macht verzweyfeld nicht noch sorgen (4) Erlösen aus seynen sunden allen (5)
<i>Mitten wir im Leben sind</i> (1524)	Tod (1) Unsre Missetat (1) Des bittern Todes Not	Heiliger Herre Gott, Barmherziger Heiland, Ewiger Gott (1)	Gnad erlangen (1) Nicht versagen (2) Nicht abfallen (3)

<i>Lied</i>	<i>Situatie</i>	<i>Troost/trooster</i>	<i>Perspectief, getroost</i>
	(1) Anficht uns der Hölle Rachen (2) Unser Klag und großes Leid (2) Der tiefen Hölle Glut (2) Der Höllen Angst Unsre Sünd'	Des rechten Glaubens Trost (3)	
<i>Wir glauben all an einem Gott</i> (1524)	Unfall (1) (kein) Leid Sünd Elend (3)	Gott, Schöpfer Gott als Vater (1) Jesus Christ Maria Heiligen Geist, Tröster (3)	Gott als Vater, daß wir seine Kinder werden (1) Sorget für uns, hüt und wacht (1) Ein Leben in Ewigkeit (3)
<i>Mit Fried und Freud ich fahr dahin</i> (1524)	In Not und Sterben (2)	Christus, wahr' Gottes Sohn, der treu Heiland (2) Das Leben mein und Heil (2) Dein teuer heilsams Wort (3)	Getrost ist mir mein Herz und Sinn, sanft und stille, wie Gott mir verheißten hat. Der Tod ist mein Schlaf worden. (1)
<i>Nun lasst uns den Leib begraben</i> (1540) <sup>931</sup>	Aller Sünd und Missetat (3) Arbeit, Trübsal und Elend (4) Getragen Christi Joch (4) In Angst (6) Teufels Gwalt und ewger Pein (8)	Durch sein Sohn erlöset (3) Ist gestorben und lebet doch noch (str.4) Die Seele lebt ohn alle Klag. (5) Christus, unser Trost (7) Durch sein Blut erlöst (7)	Kein zweifel haben... am jungsten tag aufstehn (1) Seel lebt ewig in Gott (3) Der Leib schläft bis an Jüngsten Tag (5) Ewiger Freud (5) Lassen ihn hier schlafen (str.7) Das helf uns (7)
<i>Nun bitten wir den Heiligen Geist</i> (1524)	An unserm Ende, diesem Elende (st. 1) Not, Schand, Tod (4) Der Feind (4)	Der Heiligen Geist (1) Wertes Licht (2) Süße Lieb (3) Höchster Tröster (4)	Rechten Glauben (1) Das er uns behüte (1) Heimfahren (aus Elend) (1) Zum rechten Vaterland (2) Eine Ander lieben (3) Im Frieden auf einem

<sup>931</sup> Hoewel dit lied van oorsprong uit de kring van de Boheemse broeders stamt, en eerder is vertaald in het Duits door Michael Weiss, is het gerechtvaardigd om het bij de liederen van Luther te plaatsen. Luther bewerkte de vertaling van Weiss enigszins en voegde een slotstrofe toe; JENNY 1983, 164-166.



<i>Lied</i>	<i>Situatie</i>	<i>Troost/trooster</i>	<i>Perspectief, getroost</i>
			Sinn bleiben (3) Nicht fürchten (4)
<i>Gott der Vater wohn uns bei (1524)</i>	Sünden Dem Teufel, Teufels Listen	Gott der Vater (1) Jesus Christus (2) Heilig Geist (3) Waffen Gotts	Selig sterben Festem Glauben Entfliehen (Teufels Listen)

## APPENDIX C

### Acht koraalcantates met liedtekst en commentaar

Deze Appendix bevat de teksten van acht geselecteerde koraalcantates bij het thema troost (zie Hoofdstuk IV), aangevuld met de liedtekst en het commentaar van Johann Martin Schamel uit zijn tweedelige *Evangelischer Lieder=Commentarius*.<sup>932</sup> Vetgedrukte tekst in het lied is overgenomen uit de opmaak van Schamel; vetgedrukte cantateteksten tonen op de gebruikelijke wijze overname van de liedtekst. De teksten en gegevens per cantate zijn overgenomen van de website *Bach-digital.de*. De cantates zijn geordend naar BWV-nummer.

#### *Ach Gott, wie manches Herzeleid* (BWV 3)

Choralkantate (2. Sonntag nach Epiphania) / 14. Januar 1725, Leipzig; Text: Martin Moller (1587); Strophe 3-16 (Satz 2-5) umgedichtet (Verfasser unbekannt).

*Inleiding Schamel:*

**Trostlied vom HErren JESu / aller Betrübten Zuflucht.** Martin Moller. Hats zuerst in Druck gegeben, in seinem Manual oder Sterbekunst. edit. Görlitz, 1598 nach welchem es hier corrigiret ist. Es stehet auch in dessen Meditt. S. Patrum P.1.p.64 ed. Görlitz 1592 da die Dedic. lautet 1584 und zwar mit diesem Titel: "Ein Trost-Gebet, damit ein betrübt Hertz in allerley Creutz und Anfechtung dieser letzten mühseligen Zeit sich gantz lieblich trösten / und an dem **süssen Nahmen JESu Christi** sehnlich ergötzen kan / aus dem alten Hymno: *Jesu dulcis memoria &c.*" Als M.Jer. Webern verarget werden wolte / daß er das Lied eines wegen des Calvinismi verdächtigen Autoris in sein Gesang-Buch gebracht habe, antwortete D. Nicol. *Hunnius* mit dem Lübeckischen Ministerio auf dessen Zuschrift also: Wir halten es für ein recht nützlich und gutes Lied / würdig, daß es off gesungen wird. vid. D. Götzens Lieder-Pred. p. 71. B. Mel. O JESu Christ, meins Lebens &c.<sup>933</sup>

<i>Cantatetekst (BWV 3)</i>	<i>Liedtekst met commentaar</i>
<p>1. CHOR</p> <p><b>Ach Gott, wie manches Herzeleid</b>  <b>Begegnet mir zu dieser Zeit!</b>  <b>Der schmale Weg ist trübsalvoll,</b>  <b>Den ich zum Himmel wandern soll.</b></p>	<p>1.</p> <p>Ach GOTT / wie manches Hertzeleid  begegnet mir zu dieser Zeit!  Der schmale (a) Weg ist Trübsal voll /  den ich zum * Himmel wandern soll.</p> <p>* via lucis, via crucis. Act.XIV,22.  (a) Weg) der Busse und Selbstverleugnung:  Matth.7,14. Luc. 9,23. Fürwahr mit Essen und  Trincken, mit einem alamodischen Kleide / mit  einem Beutel voll Gelde / mit weltlicher Ehr und  Herrlichkeit kömmt man nicht im Himmel. Es ist  kein anderer Weg, als welchen JESus gewandelt  hat: sagt B. <i>Scriver</i>. N.Creatur. p. 755.</p>
<p>2. REZITATIV (S, A, T, B); CHORAL</p> <p>CHOR</p> <p><b>Wie schwerlich lässt sich Fleisch und Blut</b></p>	<p>2.</p> <p>Wie schwerlich läst sich (b) Fleisch und Blut  zwingen zu dem ewigen Gut!  Wo soll ich mich denn wenden hin?</p>

<sup>932</sup> SCHAMEL, *Evangelischer Lieder=Commentarius* 1724; SCHAMEL, *Des Evangelischen Lieder Commentarii Andrer Theil* 1725.

<sup>933</sup> SCHAMEL, *Evangelischer Lieder=Commentarius* 1724, 454f.

<i>Cantatetext (BWV 3)</i>	<i>Liedetext met commentaar</i>
<p>TENOR So nur nach Irdischem und Eitlem trachtet Und weder Gott noch Himmel achtet,</p> <p>CHOR <b>Zwingen zu dem ewigen Gut.</b></p> <p>ALT Da du, o Jesu, nun mein alles bist, Und doch mein Fleisch so widerspenstig ist.</p> <p>CHOR <b>Wo soll ich mich denn wenden hin?</b></p> <p>SOPRAN Das Fleisch ist schwach, doch will der Geist; So hilf du mir, der du mein Herze weißt.</p> <p>CHOR <b>Zu dir, o Jesu, steht mein Sinn.</b></p> <p>BASS Wer deinem Rat und deiner Hülfe traut, Der hat wohl nie auf falschen Grund gebaut, Da du der ganzen Welt zum Trost gekommen Und unser Fleisch an dich genommen, So rettet uns dein Sterben Vom endlichen Verderben. Drum schmecke doch ein gläubiges Gemüte Des Heilands Freundlichkeit und Güte.</p>	<p>Zu dir / * HErR JESu / steht mein Sinn.</p> <p>* Wohl getroffen auf dieser Wegscheide. (b) Fleisch und Blut) Das ist die Trübsal / davon im 1. Vers. Wärs möglich / daß ein Christe gar kein Creutz hätte, so wär das Creutz über Creutz / daß ihm Fleisch und Blut so feste anklebt und sich nicht will zwingen lassen, das zu thun / was der Geist will. Lieber GOtt! bey allem Eyffer bringt mans doch nicht dahin / daß man dich so fürchtet und liebet / als man von Hertzen gerne wolte: Ach das thut wehe? Phil. 2/17. coll. Rom. 7. conf. <i>Spener</i>. Evang. Lauterk.P.1.p.777.</p> <p>3. Bey dir mein Hertz Trost / Hülff und Rath allzeit gewiß gefunden hat. Niemand iemahls * verlassen ist / der g'trauet hat auf JESum Christ.</p> <p>* Syrach. 2/11.</p> <p>4. Du bist der grosse * Wundermann / das zeigt dein Amt und dein Person: <b>Welch Wunderding hat man erfahren / daß du / mein GOtt / bist Mensch gebohrn!</b></p> <p>* Es. 9/6. Jer.31,22.</p> <p>5. Und führet uns durch deinen Todt gantz wunderlich aus aller Noth. JESu mein HErR und GOtt allein / wie süs ist mir der Nahme dein! (c)</p> <p>(c) der Nahme) nicht die bloßen Buchstaben an und für sich: Sondern die Wohlthaten vornemlich / die da darinne eingeschlossen seyn. Hohel. Sal. 1,3. Immittelst ist auch der Nahme JESUS aller Liebe und Ehre werth. Liese den seel. <i>Danhauer</i>. Hodosoph. Phaenom.8.p.601.</p>
<p>3. ARIA (B) Empfind ich Höllenangst und Pein, Doch muss beständig in dem Herzen Ein rechter Freudenhimmel sein. Ich darf nur Jesu Namen nennen, Der kann auch unermessne Schmerzen Als einen leichten Nebel trennen.</p>	<p>6. Es kan kein Trauren seyn so schwer / dein süssem Nahm erfreut vielmehr: Kein Elend mag so bitter seyn / dein süssem Trost der * linderts fein.</p> <p>* Ps. 94/19. Es. 38/17.</p>
<p>4. REZITATIV (T) Es mag mir Leib und Geist verschmachten, Bist du, o Jesu, mein Und ich bin dein, Will ichs nicht achten. Dein treuer Mund Und dein unendlich Lieben, Das unverändert stets geblieben,</p>	<p>7. Ob mir gleich Leib und Seel verschmachtet / <b>so (d) weist du / HERR</b> / daß ichs * nicht acht: Wenn ich dich hab / so hab ich wohl / was mich ewig erfreuen soll.</p> <p>* Ist viel. Bitte / wünsche es / so deine Liebe noch nicht so starck ist.</p>

<i>Cantatetekst (BWV 3)</i>	<i>Liedtekst met commentaar</i>
<p>Erhält mir noch dein' ersten Bund,  Der meine Brust mit Freudigkeit erfüllet  Und auch des Todes Furcht, des Grabes  Schrecken stilltet.  Fällt Not und Mangel gleich von allen Seiten ein,  Mein Jesus wird mein Schatz und Reichtum sein.</p>	<p>(d) weist du) Psalm 73/26. optative und Wunschweise setzen etliche: so gib du doch oder (o HErr) daß &amp;c. und wollen sich also noch nicht zuschreiben / daß sie so weit kommen seyn. Ist aber nicht vor einen Selbst-Ruhm zu achten / sondern ein Bekänntniß / da man mit gutem Zeugniß des Gewissens betheuret / wie man gegen JESum gesinnet. Siehe Joh. 21/17. und <i>Masii</i> v. der Selbst=Verleugn.c.4.p.540.</p> <p>8.  Dein bin ich ja mit Leib und Seel /  was kan mir thun Sünd / Todt und Höll?  Kein besser Treu auf Erden ist /  denn nur bey dir / HErr JESu Christ.</p> <p>9.  Ich weiß / daß du mich nicht (e) verläst /  dein Wahrheit bleibt nur ewig fest:  Du bist mein rechter treuer * Hirt /  dir mich ewig behüten wird.</p> <p>* Ps. 23,1.  (e) verläst) Eben darum werden fromme Hertzen von der Welt verstossen und verlassen / daß sie sich allein zu Christo JESu halten / und sich gantz an sein treues liebes Hertz ergeben sollen. Ps. 73,28. Treu, umgekehrt, theur. Theur ist sie und rar in der Welt, groß und offenbah in Christo. Offenb. Joh. 3,12. Ach daß wir ihm nur nimmermehr untreu würden! 2.Tim.2/13.</p> <p>10.  JESu / mein Freud / mein Ehr und Ruhm /  mein Hertzens Schatz und mein Reichthum!  Ich kans doch ja nicht zeigen an /  wie hoch dein Nahm * erfreuen kan.</p> <p>* Es. 26,8.</p> <p>11.  Wer Glaub und Lieb in Hertzen hat /  der wirds (f) erfahren mit der That.  Drum hab ichs oft und viel geredt:  Wenn ich an dir nicht Freude hätt /</p> <p>(f) erfahren) Geistliche Erfahrung, diese haben vermöge des Liedes weder die Heuchler / noch Weltkinder, sondern gläubige Seelen. Ps. 34,9. Was Wunder, daß ihnen Christus, sein Wort und seine Wohlthaten gar nicht schmecken?</p> <p>12.  So wollt ich den Todt wünschen her /</p>

<i>Cantatetekst (BWV 3)</i>	<i>Liedtekst met commentaar</i>
	<p>ja daß ich nie gebohren wär:  <b>Denn wer dich nicht (g) im Hertzen hat /  der ist gewiß lebendig todt.</b></p> <p>(g) im Hertzen) so, daß du das gantze Hertz  änderst / belebest / bewohnest / beherrschest. Das  todte Sagen: Ich habe den HErren JESum im  Hertzen &amp;c. machts nicht aus. v. mein <i>Formular-</i>  <i>Büchl.</i> p.58. In JESu das Leben. Ohne JESu lauter  Todt / todter Glaube / Andacht / Christenthum.  Ach! HErren JESu / gibts den Maul=Christen zu er-  kennen / daß sie todte Ueser sind ausser deiner  Gemeinschaft. Siehe I.Tim. 4,6.</p> <p>13.  JESu / du edler Bräutigam werth /  mein höchste Zier auf dieser Erd!  An dir (h) allein ich mich ergötz /  weit über alle güldne Schätz.</p> <p>(h) allein) Fromme reden wahr: Heuchler pflegen  hie zu lügen. Ps. 12/3. Hiob 31/24.</p>
<p>5. ARIA (S, A)  Wenn Sorgen auf mich dringen,  Will ich in Freudigkeit  Zu meinem Jesu singen.  Mein Kreuz hilft Jesus tragen,  Drum will ich gläubig sagen:  Es dient zum besten allezeit.</p>	<p>14.  So oft ich nur (i) gedenck an dich /  all mein Gemüth erfreuet sich:  Wenn ich (k) mein Hoffnung stell zu dir /  so fühl ich Fried und Trost in mir.</p> <p>(i) gedenck) Doch iener erschrack / wenn er in  der Versuchungs=Stunde an JESum gedachte / da  er nicht gläuben kunte / als wäre JESus sein JE-  sus. v. Seyffarts Sing. Ev. p. 451. Ach wer doch  alle böse Gedancken könte aus den Gedancken  schlagen / damit wir rechte süsse JESus=Ged-  ancken hätten! Versuchs und brauche darzu  Heilers süsse JESus=Gedancken ed. 1674. mit  Andacht!</p> <p>(k) Wenn ich) Diß und oben v.3. hat in der  eusersten Todtes=Noth iener bey der grossen  Norder=Wasserfluth erfahren / von welchen liese  <i>Culeman.</i> Denckm. der zwo Wasserfluthen  A.1717. p.36.</p> <p>15.  <b>Wenn ich in Nöthen bet und sing /  so wird mein Hertz recht guter * Ding /  dein Geist bezeugt / daß solches frey (l)  des ewign Lebens Vorschmack sey.</b></p> <p>* 1.Sam.16/23.  (l) des ewigen Lebens) GOtt Lob! wir haben ja  noch einen Himmel auf Erden. Wer könte sonst  da bleiben? Ebr. 6/4. In geistlichen Liedern ist  eine köstliche Erquickung und Stärckung im</p>

<i>Cantatetekst (BWV 3)</i>	<i>Liedtekst met commentaar</i>
	<p>Leben und Sterben; davon sagt Lütckemann in der Harff.Dav. über Ps. 92.p.512. Auf solche Weise kanst du das Paradiß in deiner Seele schmecken. conf. Printzens Sing= und Kling=Kunst. c.14.§ 32.p.177. und Scriver's Seel.Sch. P.2.f.774. b.ed. in fol. Das aber ist die gute Stunde. Oftt folgt ein Sturm / der die Freude störet. Liese die Vorrede über des seel. <i>Schererzii</i> Fug. Melanchol.</p> <p>16. Drum will ich / weil ich lebe noch / das Creutz dir (<i>m</i>) frölich tragen nach: Mein GOtt / mach mich darzu bereit! Es dient zum besten allezeit.</p> <p>(<i>m</i>) frölich) O ein Kunst=Stückgen! gehöret unter die admiranda und geheime Gaben und Kräfte der Kinder GOTTes. Wo sind die wahrhaftigen Exempel? Und wie viel? Ich kan dirs schwerlich tragen nach / sagen die Maul=Christen.</p> <p><b>17. Hilff mir mein Sach (<i>n</i>) recht greiffen an / daß ich meinn Lauff vollenden kan: Hilff mir auch zwingen Fleisch und Blut / für (<i>o</i>) Sünd und Schanden mich behüt.</b></p> <p>(<i>n</i>) recht) Wir haben alle noch viel Mängel! Darum last uns bey diesem Schlußversgen das ganze Hertz mit dem Munde erheben! Ps. 143/10.</p> <p>(<i>o</i>) Sünd und) Siehest du / wohin die Menschen gerathen / wenn Fleisch und Blut in ihnen herrschet! Zwinge es! Siehe 1.Petr.2,11. Gal. 5,24. und unten No.320.v.5.</p>
<p>6. CHORAL  <b>Erhalt mein Herz im Glauben rein,  So leb und sterb ich dir allein.  Jesu, mein Trost, hör mein Begier,  O mein Heiland, wär ich bei dir.</b></p>	<p>18.  Erhalt mein Hertz im Glauben rein / so leb und sterb ich dir allein.  JESu / mein Trost / hör mein Begier / o mein Heyland / wär ich bei dir!</p>

***Es ist das Heil uns kommen her* (BWV 9)**

Choralkantate (6. Sonntag nach Trinitatis) / 20. Juli 1732, Leipzig; Text: Paul Speratus (1523); Strophe 2–11 (Satz 2–6) umgedichtet (Verfasser unbekannt).

*Inleiding Schamel:*

D. Paulus Speratus. **Von der Rechtfertigung / Unterscheid des Gesetzes und Evangelii / auch von Früchten des Glaubens.** M. Petrus *Salichius* hat es in 9. Predigten erklärt. A.1596. die vor 7. Jahren wieder zu Leipzig in 8. aufgelegt worden. A.<sup>934</sup>

<sup>934</sup> Ibid., 344.

<i>Cantatetekst (BWV 9)</i>	<i>Liedtekst met commentaar</i>
<p>1. CHORAL  <b>Es ist das Heil uns kommen her  Von Gnad und lauter Güte.  Die Werk, die helfen nimmermehr,  Sie mögen nicht behüten.  Der Glaub sieht Jesum Christum an,  Der hat gnug für uns all getan,  Er ist der Mittler worden.</b></p>	<p>1.  Es ist das (a) Heyl uns kommen her  von Gnad und lauter Güte:  Die Werck die (b) helffen nimmermehr /  sie (c) mögen nicht behüten.  Der Glaub sieht (d) JESum Christum an /  der hat gnung für uns all gethan /  <b>Er ist der Mittler worden.</b></p> <p>(a) Heil) Hat eine Aehnlichkeit mit dem Ebr. ‘hil’  welches Krafft, Reichthum, Glück bedeutet. Ps.  18,40. Der Text meynet das geistl. Heil. 1.B.  Mos. 49/18.  (b) helffen nimmermehr) d.i. wir können dadurch  nicht selig werden, wegen ihrer Unvollkommen-  heit. Eph.2/9. Rom.3/20. Gal.2/16.  (c) mögen) nach damahliger Redens=Art so viel,  als können. vid. <i>Serpil.</i> Anmerckung über diß  Lied. nicht behüten) neml. vor GÖttes Zorn und  Straffe.  (d) sieht) Fides est pertinacissimus intuitus  Christi, sagte <i>Lutherus</i>. Siehe auch mein Formu-  lar-Büchlein p.94.</p>
<p>2. REZITATIV (B)  Gott gab uns ein Gesetz, doch waren wir zu  schwach,  Dass wir es hätten halten können.  Wir gingen nur den Sünden nach,  Kein Mensch war fromm zu nennen;  Der Geist blieb an dem Fleische kleben  Und wagte nicht zu widerstreben.  Wir sollten im Gesetze gehn  Und dort als wie in einem Spiegel sehn,  Wie unsere Natur unartig sei;  Und dennoch blieben wir dabei.  Aus eigener Kraft war niemand fähig,  Der Sünden Unart zu verlassen,  Er mocht auch alle Kraft zusammenfassen.</p>	<p>2.  Was GÖtt im Gsetz geboten hat,  da man es nicht kunt halten /  erhub sich Zorn und große Noth  für GÖtt so mannigfalte.  Vom Fleisch wolt nicht (e) heraus der Geist /  vom Gsetz erfordert allermeist:  <b>Es war mit uns verlohren.</b></p> <p>(e) heraus der Geist) Ich kan nicht ohne Betrübniß  hören, wenn man das Gesetz nicht anders treibt /  als weltlicher Herren Gebot, die nur das euser-  liche fordern oder verbieten, da es doch geistlich  ist. Rom. 7,14. sagt der seel. <i>Horbius</i> in dem  Leiden Christi p.839. Der Autor meynet so viel:  Der fleischliche verdorbene Mensch kan das  Gesetz nicht vollkommen in seinem geistlichen  Verstande erfüllen. Liese Matth. 26/41. Das ge-  ben die Worte zu erkennen: Vom Fleisch / d.i.  von der sündlichen Natur wolte nicht heraus / d.i.  es war durch die natürliche Kräfte nicht möglich  heraus zu bringen der Geist / d.i. der geistliche /  vollkommene / innerliche und eusserliche Gehor-  sam. vid. <i>Speners Leich</i>=Pred.T.XI. p.339. <i>Bör-  ner.</i> Piet. Acad.Lips.p.385.</p> <p>3.  Es war ein falscher (f) Wahn dabey /  GÖtt hätt sein Gsetz d’rum geben /  als ob wir * möchten selber frey  nach seinem Willen leben:</p>

<i>Cantatetekst (BWV 9)</i>	<i>Liedtekst met commentaar</i>
	<p>So ist es nur ein Spiegel **zart /  der uns zeigt an die sündige Art /  <b>in unserm Fleisch verborgen.</b></p> <p>* möchten) d.i. vermögten, könnten. ** zart)  Rom.3,20. vid. <i>Luther</i>. T.3.Altenb.f.541.a.  (f) Wahn) Dieser Wahn ist der Pharisaismus und  Pelagianismus (darinnen die Päbstler mit stecken,  und ohne Zweifel hie von Sperato gemeinet wer-  den.) Wenn nemlich iemand aus natürlichen  Kräfte euserlich etwas zum Schein thut und  gedencket / das wären gute Wercke / wunder! was  er thun könne! wie er frey, d.i. vor sich / nach  seinem freyen Willen und aus seinen Kräfte  heilig leben könne. Dazu nun ist das Gesetz nicht  gegeben. Sondern es giebet vielmehr denen Men-  schen ihr Elende / Unvermögen und Unvollkom-  menheit zu erkennen, wie wir auch nicht ein  Pünctgen recht vor uns selbst erfüllen können.  Matth 19,20. Liese B. <i>Carpzov</i>. Lied.Pred. P.1.  p.825.</p> <p>4.  Nicht möglich war / dieselbig (g) Art  aus eignen Kräfte lassen;  wiewohl es oft versucht (h) ward /  noch mehrt sich Sünd ohn Massen:  Denn (i) Gleißners Werck GOtt hoch verdammt /  <b>und (k) ie dem Fleisch der Sünden Schand  allzeit war angebohren.</b></p> <p>(g) Art) nur gedachte böse sündige Art, die nur  gern böses dencken und thun will.  (h) versucht) Mit strengen Orden / Klöstern /  Fasten / Geisseln u.b.g. selbsterwehltm GÖttes-  dienst.  (i) Gleißners) d.i. Heuchlers / der von aussen  gleisset und gut scheint. Daher heissen die alten  Teutschen schöne Leinwand glizzam, von glisen  oder gleissen / gläntzen. v. Carl du <i>Fresne</i> Glos-  sar. T.1.f.712. Also brauchten die alten Celtae das  Wort: clasto, egelaste, Glast oder Glantz. v.  <i>Hillari</i> Diss. de Orig.Gent.Celtic. in Syntagm.  Hermen.p.151.  (k) ie dem) so muß es heissen: Bedeutet / daß ie,  d.i. allezeit, dem Fleisch die Erbsünde ange-  bohren ist. Ebr. 12,1. <i>Serpil</i>. 1.c.p.181.</p>
<p>3. ARIA (T)  Wir waren schon zu tief gesunken,  Der Abgrund schluckt uns völlig ein,  Die Tiefe drohte schon den Tod,  Und dennoch konnt in solcher Not  Uns keine Hand behilflich sein.</p>	



<i>Cantatetekst (BWV 9)</i>	<i>Liedtekst met commentaar</i>
<p>4. REZITATIV (B)  Doch musste das Gesetz erfüllet werden;  Deswegen kam das Heil der Erden,  Des Höchsten Sohn, der hat es selbst erfüllet  Und seines Vaters Zorn gestillt.  Durch sein unschuldig Sterben  Ließ er uns Hülff erwerben.  Wer nun demselben traut,  Wer auf sein Leiden baut,  Der gehet nicht verloren.  Der Himmel ist für den erkoren,  Der wahren Glauben mit sich bringt  Und fest um Jesu Arme schlingt.</p>	<p>5.  Noch must das Gsetz erfüllet seyn /  sonst wärn wir all verdorben:  Darum schickt GOtt seinn Sohn herein /  der selber Mensch ist worden:  Das gantze Gsetz hat * Er erfüllet /  damit seins Vaters Zorn gestillt /  <b>der über uns gieng alle.</b></p> <p>* Rom.8,3.</p> <p>6.  Und wenn es nun erfüllet ist  durch den / der es kont halten;  so lerne jetzt ein frommer Christ  des Glaubens recht * Gestalte:  Nicht mehr / denn lieber HERre mein!  dein Todt soll mir das Leben seyn:  <b>Du hast für mich (I) bezahlet.</b></p> <p>* Gestalte) d.i. Eigenschafft und Krafft. Wie / an  wen / was man gläuben muß.  (I) bezahlet) bey beharrlichen Sünden tröstet man  sich hiemit vergeblich / und macht Christum zum  Patron der Sünden wider Gal. 2/17. Die Zahlung  ist da. Wo aber ist Busse, Glaube und das Hertz /  so sie annimmt und dafür dancket?</p> <p>7.  Daran ich keinen Zweifel trag /  dein Wort kan nicht betrügen:  Nun sagst * du / daß kein Mensch verzag /  das wirst du nimmer lügen:  Wer gläubt an mich ** und wird getaufft /  demselben ist der Himml erkaufft /  <b>daß er nicht werd verlohren.</b></p> <p>* Ebr. 6,18. ** Marc. 16,16.</p>
<p>5. ARIA (S, A)  Herr, du siehst statt guter Werke  Auf des Herzens Glaubensstärke,  Nur den Glauben nimmst du an.  Nur der Glaube macht gerecht,  Alles andre scheint zu schlecht,  Als dass es uns helfen kann.</p>	<p>8.  Er ist gerecht für GOtt allein /  der diesen Glauben fasset:  Der Glaub giebt aus von ihm den * Schein /  so er die Werck nicht (m) lasset.  Mit GOtt der Glaub ist wohl daran /  dem Nächsten wird die Lieb guts thun /  <b>bist du aus GOtt gebohren. **</b></p> <p>* Schein) Matth. 5,7.  ** gebohren) 1.Joh.4,7.  (m) lasset) d.i. unterlasset / und also durch die  Liebe thätig ist.</p>
<p>6. REZITATIV (B)  Wenn wir die Sünd aus dem Gesetz erkennen,  So schlägt es das Gewissen nieder;</p>	<p>9.  Es wird die Sünd durchs Gsetz (n) erkannt /  und schlägt das (o) Gwissen nieder:</p>

<i>Cantatetekst (BWV 9)</i>	<i>Liedtekst met commentaar</i>
<p>Doch ist das unser Trost zu nennen,  Dass wir im Evangelio  Gleich wieder froh  Und freudig werden;  Dies stärket unsern Glauben wieder.  Drauf hoffen wir der Zeit,  Die Gottes Gütigkeit  Uns zugesaget hat,  Doch aber auch aus weisem Rat  Die Stunden uns verschwiegen.  Jedoch, wir lassen uns begnügen,  Er weiß es, wenn es nötig ist,  Und brauchet keine List  An uns; wir dürfen auf ihn bauen  Und ihm allein vertrauen.</p>	<p>Das Evangelium kömmt zur Hand /  und stärckt den Sünder wieder /  und spricht: Nur kreuch zum (p) Creutz herzu /  im Gsetz ist weder Rast noch Ruh  <b>mit allen seinen Wercken.</b></p> <p>(n) erkannt) Lerne den Unterscheid unter dem  Gesetz und Evangelio. Rom. 3/20. Matth. 11/28.  (o) Gewissen nieder) Das hast du so lange  gesungen / hast du aber auch aus dem Gesetz  recht erkennen lernen, was Sünde sey? Hast du  dich darüber geängstigt / daß du deinen GOTT  geringer geachtet hast / als deine sündliche Lüste?  Siehe B. Esr. 9/6. Ps. 143/2.  (p) Creutz) zum Verdienst Christi des ge-  creutzigten. Joh. 3/14.15. wenn Moses ver-  dammen will. Siehe mein <i>Formular</i>=Büchlein  p.61. ed.1717. conf. Luc.VII,38.</p> <p>10.  Die Werck die kommen gwißlich her  aus einem rechten Glauben:  Wenn (q) das nicht rechter Glaube wär /  wollst ihn (r) der Werck berauben:  Doch macht (s) allein der Glaub gerecht /  die Werck die sind des Nächsten Knecht /  <b>dabey wirn Glauben mercken.</b></p> <p>(q) wenn) vor: den, welches die alten Teutschen  Poëten also verwechselten. conf. Misc. Lips. T.8.  p.91.  (r) der Werck berauben) d.i. woltest du ihn der  Wercke berauben, so wäre es kein rechter Glaube.  Jac. 2/26.  (s) macht gerecht) Ob diese phrasis accurat sey,  weil nicht der Glaube / sondern GOTT gerecht  macht, davon siehe <i>Lysii</i> Synops. Contr. p.461.  Verstehe es nach Rom. 3,28. wie das alte Gesang-  buch (so hinten folget) zeigt, und diesen Spruch  und Capitel mit allegiret.</p> <p>11.  Die Hoffnung wart (t) der rechten Zeit /  was GOTTes Wort zusagen:  Wenn das geschehen soll zur Freud /  setzt GOTT kein wissen Tage:  Er weiß wohl / wens am besten ist /  Er brauchet an uns kein arge List /  <b>daß solln wir ihm vertrauen.</b></p> <p>(t) wart) nemlich im Creutz. Denn Glaube und  Creutz sind beysammen. Ps. 116/10. Darinne  sollen Gläubige nicht dencken, GOTT habe ihrer  vergessen. Rom. 5/5. Habac. 2/3.</p>

<i>Cantatetekst (BWV 9)</i>	<i>Liedtekst met commentaar</i>
<p>7. CHORAL</p> <p><b>Ob sichs anließ, als wollt er nicht, Lass dich es nicht erschrecken; Denn wo er ist am besten mit, Da will ers nicht entdecken. Sein Wort lass dir gewisser sein, Und ob dein Herz spräch lauter Nein, So lass doch dir nicht grauen.</b></p>	<p>12.</p> <p>Ob sichs anließ / als wölt er * nit / laß dich es nicht erschrecken / denn wo Er ist am besten mit / da will Ers nicht entdecken; <b>sein Wort das laß dir gwisser seyn / und ob dein ** Hertz spräch lauter Nein / so laß doch dir nicht grauen.</b></p> <p>* Das alte Wort nit / so viel als: nicht. ** Statt Hertz heissets gut und Schriftmäßig in dem Original Fleisch. Gal.5,17.</p> <p>13.</p> <p><b>Sey Lob und Ehr mit hohem Preiß / um dieser Gutthat willen / GOTT Vater / Sohn heiligem Geist / der woll mit Gnad erfüllen / was Er in uns anfangen hat zu Ehren seiner Majestät / daß heilig werd sein Nahme.</b></p> <p>14.</p> <p><b>Sein Reich zukomm / sein Will auf Erd gscheh wie im Himmels=Throne: Das täglich Brod noch heut uns werd: * Woll unser Schuld verschonen / wie wir auch unsern Schuldigern thun : Laß uns nicht in Versuchung ** stahn / löß uns vom Ubel! Amen. D.</b></p> <p>* woll) optative und Wunschweise zu verstehen / als hieß es: wollst! oder wie eine Anrede / vermöge des ersten Aufsatzes: woll unser Schuld verschone! ** stahn) nicht allzulange darinne bleiben. Das Original, so hinten an diesem Buch stehet / sagt: Mach uns nit in &amp;c. nach alter Redens=Art. In Dreßdn Gesangb. ed. 1717. in 12. p. 315. ists also geändert: Laß uns nichts die Versuchung thun / Ursach: Denn man müsse ja wohl stehen / d.i. seyn / so auch diese Redens=Art. Nemlich / es ist die Bitte: Laß uns nicht in Versuchung kommn / nicht verderben.</p>

**Aus tiefer Not schrei ich zu dir** (BWV 38)

Choralkantate (21. Sonntag nach Trinitatis) / 29. Oktober 1724, Leipzig; Text: Martin Luther (1524); Strophe 2–4 (Satz 2–5) umgedichtet (Verfasser unbekannt).

*Inleiding Schamel:*

D. Martin Luther. Der 130. Psalm. Soll das erste Lied seyn / so Lutherus gemacht hat. Siehe Seckendorffs teutsche Hist.Luth. *Frickii* p.644. Der erste Aufsatz stehet zu Ende dieses Gesangb. und lautet zwar in etwas anders / hat auch eine strophe weniger / doch findet sich das Lied / wie es allhier lautet, in T.8. Alt. f. 579.b. War zu Schneeberg sehr willkommen / und wurde A. 1595. d. 18. Sept. auch beym Begräbniß Judithae Musculin gesungen. v. Meltzer Schneeb. Chron. p. 1097. H. oder F.<sup>935</sup>

<i>Cantatetext (BWV 38)</i>	<i>Liedtekst met commentaar</i>
<p>1. CHOR</p> <p><b>Aus tiefer Not schrei ich zu dir, Herr Gott, erhöre mein Rufen; Dein gnädig Ohr neig her zu mir Und meiner Bitt sie öffne! Denn so du willst das sehen an, Was Sünd und Unrecht ist getan, Wer kann, Herr, vor dir bleiben?</b></p>	<p>1.</p> <p>Aus tieffer * Noth schrey ich zu dir / HErr GOtt / erhöre mein Ruffen: Dein gnädig Ohr neig her zu mir / und meiner Bitt sie öffne! Denn so du wilt das sehen an / was Sünd und Unrecht ist gethan / wer kan / HErr / für dir bleiben?</p> <p>* v. Dietrichs Buß=Ps. 2.Th.2.p. 511.</p>
<p>2. REZITATIV (A)</p> <p>In Jesu Gnade wird allein Der Trost vor uns und die Vergebung sein, Weil durch des Satans Trug und List Der Menschen ganzes Leben Vor Gott ein Sündengreuel ist. Was könnte nun Die Geistesfreudigkeit zu unserm Beten geben, Wo Jesu Geist und Wort nicht neue Wunder tun?</p> <p>3. ARIA (T)</p> <p>Ich höre mitten in den Leiden Ein Trostwort, so mein Jesus spricht. Drum, o geängstigtes Gemüte, Vertraue deines Gottes Güte, Sein Wort besteht und fehlet nicht, Sein Trost wird niemals von dir scheiden!</p>	<p>2.</p> <p>Bey dir gilt nichts denn Gnad und Gunst / die Sünde zu vergeben: Es ist doch unser Thun omsonst (a) auch in dem besten (b) Leben. Für dir niemanch sich * rühmen kan / deß ** muß <b>dich</b> (c) fürchten iederman / <b>und deiner Gnade leben.</b></p> <p>* Rom.3/23. ** deß) d.i. um deswille, deswegen. (a) umsonst) Secundum quid, zur Rechtfertigung nemlich. Denn sonst gilt ja wohl das Thun und ist nicht umsonst. Malach.3/16. (b) in dem besten) Auch die Wercke selbst, die wir durch GOTTes Gnade verrichten / können vor sich uns nicht seelig machen. Luc. 17,10. Rom. 3,24. Die allerbesten Wercke sind dennoch nicht vollkommen. Siehe den letzten Vers No. 156. [inlas LV, verwijst naar: Dies sind die heilige zehen Gebot: v.12. Das helff uns der HErr JESUS Christ / der unser Mittler worden ist: Es ist mit unserm Thun verlohren / verdienen doch eitel Zorn. Kyrieleis.] (c) dich) <i>Lutherus</i> in der neuen Vorrede über sein Gesangbuch: Lautet nach dem Ebräischen: ut timearis, daß man dich fürchte. Siehe D. Müllers Seelen=Music, p.2, p.375. und <i>Serpil.</i> c. Dam. p.418. Ist eine Kindl. Furcht, Rom. 8,15.</p>

<sup>935</sup> Ibid., 318.

<i>Cantatetekst (BWV 38)</i>	<i>Liedtekst met commentaar</i>
<p>4. REZITATIV (S)  Ach! Daß mein Glaube noch so schwach,  Und daß ich mein Vertrauen  Auf feuchtem Grunde muß erbauen!  Wie ofte müssen neue Zeichen  Mein Herz erweichen?  Wie? kennst du deinen Helfer nicht,  Der nur ein einzig Trostwort spricht,  Und gleich erscheint,  Eh deine Schwachheit es vermeint,  Die Rettungsstunde.  Vertraue nur der Allmachtshand  und seiner Wahrheit Munde!</p>	<p>3.  Darum auf GOtt will hoffen ich /  auf (<i>d</i>) mein Verdienst nicht bauen /  auf ihn mein Hertz soll * lassen sich  und ** seiner Güte trauen /  die mir zusagt sein werthes Wort /  das ist mein Trost und treuer Hort /  deß will ich allzeit harren.   * lassen) vor verlassen  ** Eph.2/8  (<i>d</i>) mein) weg mit dem Mein; die Hölle ist dein  ohne Christo / sonst hast du nichts.</p>
<p>5. ARIA / TERZET (S, A, B)  Wenn meine Trübsal als mit Ketten  Ein Unglück an dem andern hält,  So wird mich doch mein Heil erretten,  Daß alles plötzlich von mir fällt.  Wie bald erscheint des Trostes Morgen  Auf diese Nacht der Not und Sorgen!</p>	<p>4.  <b>Und * ob es währt biß in die Nacht /  und wieder an den Morgen /  doch soll mein Hertz an GOTTes Macht  verzweifeln nicht / noch sorgen:</b>  (<i>e</i>) <b>So thu (<i>f</i>) Israel rechter Art /  der aus dem Geist erzeuge ward /  und seines GOTTes ** erharre.</b>   * Wie mit diesem Vers arme Kindbetterinnen und  andre erquicket worden, gedenckt aus <i>Mathesio</i>  u.a.m. <i>Olear.</i> Lied.Sch. P.4. p.51. auch <i>Titius</i> in  LL.L.31.c.9.  ** erharre) denn in Ebr. ist der Imper.Expecta.  (<i>e</i>) So thu) es ist schwer und eine Kunst über alle  Künste, fest an GOTTes Verheissung halten, wenn  die Hülffe lange verzeugt. <i>Weller</i> T.2. Opp. Germ.  P.2.f.197.  (<i>f</i>) Israel) Nicht nur die Gemeinde GOTTes, als das  geistliche Israel, das Volck GOTTes, sondern jedes  Glied derselben. Er will sagen / der du bist des  Glaubens, welchen der Patriarch Israel oder Jacob  hatte / der auch 24. Jahr harren muste. Ein geistl.  Israelit: Ein Gläubiger. Joh. 3,5. <i>Weller.</i> ibid. Be-  ziehet sich auf Rom. 9,6. Gal. 6,16. S. <i>Kromaier.</i>  Theol.Pos.Art.3. Antith.6. Bist du so einer?</p>
<p>6. CHORAL  <b>Ob bei uns ist der Sünden viel,  Bei Gott ist viel mehr Gnade;  Sein Hand zu helfen hat kein Ziel,  Wie groß auch sei der Schade.  Er ist allein der gute Hirt,  Der Israel erlösen wird  Aus seinen Sünden allen.</b></p>	<p>5.  Ob bey uns ist der Sünden viel /  bey GOtt ist vielmehr * Gnade:  Sein Hand zu helffen hat kein Ziel /  (<i>g</i>) wie groß auch sey der Schade:  Er ist allein der gute Hirt /  der Israel erlösen wird  <b>aus seinen Sünden allen.</b>  E. oder F.   * Ps. 103/3. Rom. 5/20.  (<i>g</i>) wie groß auch sey) das gilt dir nicht / du  unbußfertiger Sünder! sondern denen / die nach  dem 1. Vers aus der Tieffe zu GOtt schreyen / und  die Früchte der Sünden in wahrer Reu und Busse</p>

<i>Cantatetekst (BWV 38)</i>	<i>Liedtekst met commentaar</i>
	schmecken. GOtt will, GOtt könte helffen / 2.Petr. 3,9. Du wilt nicht / denn du kennest deinen Schaden nicht. Matth.23,37. Ach bedencke dich doch!

### *Jesu, der du meine Seele* (BWV 78)

Choralkantate (14. Sonntag nach Trinitatis); 10. September 1724, Leipzig (Erstaufführung); Wiederaufführung: nach 1735; Text: Johann Rist (1641); Strophe 2-11 (Satz 2-6) umgedichtet, jedoch mit wörtlichen Zitaten aus Strophe 3-5 und 10 (Verfasser unbekannt); Originaltextdruck: Leipzig 1724 III.

#### *Inleiding Schamel:*

Johann Rist. **Herzliches Buß=Lied** an seinen allerliebsten HERRN JESUM um Verzeihung seiner viel- und mannfaltigen Sünden. Stehet in dessen Himml. Liedern Dec. 1. No. 7. p.35. und ist hie darnach corrigiret. Mel. Alle Menschen müssen sterben. 19.<sup>936</sup>

<i>Cantatetekst (BWV 78)</i>	<i>Liedtekst met commentaar</i>
1. CHOR <b>Jesu, der du meine Seele Hast durch deinen bittern Tod Aus des Teuffels finstern Höhle Und der schweren Seelennot Kräftiglich herausgerissen Und mich solches lassen wissen Durch dein angenehmes Wort, Sei doch itzt, o Gott, mein Hort!</b>	1. Jesu / der du meine Seele hast durch deinen bittern Todt aus des Teuffels finstern Höle und der schweren Sünden=Noth kräftiglich heraus gerissen / und mich solches lassen wissen durch dein angenehmes * Wort / sey doch itzt / o GOtt! mein + Hort.  * Hos. 13,14. Col.1/13. + Hort) quasi hoher Ort / Felß / Trotz / Zuflucht. Ps. 18/2. Der Späte in seinem teutschen Sprach= Schatz p. 775. deducirets vom Wort: hart / als hieß es: ein Stein, ein Felß.
2. ARIA (S, A) Wir eilen mit schwachen, doch emsigen Schritten, O Jesu, o Meister, zu helfen zu dir. Du suchest die Kranken und Irrenden treulich. Ach höre, wie wir Die Stimme erheben, um Hilfe zu bitten! Es sei uns dein gnädiges Antlitz erfreulich!	2. Treulich hast du ja gesucht die verlohrenen Schäfelein, als sie lieffen gantz verfluchet in der Höllen Pfuhl hinein. Ja / du Satans Überwinder / hast die hoch=betrübten Sünder so * geruffen zu der Buß, daß ich billig kommen muß.  * Matth. 11,28.
3. REZITATIV (T) <b>Ach! ich bin ein Kind der Sünden, Ach! ich irre weit und breit.</b> Der Sünden Aussatz, so an mir zu finden, Verlässt mich nicht in dieser Sterblichkeit.	3. Ach! ich bin ein Kind der Sünden / ach! ich irre weit und breit; es ist nichts bey mir zu finden / als nur Ungerechtigkeit:

<sup>936</sup> Ibid., 328.

<i>Cantatetext (BWV 78)</i>	<i>Liedtext met commentaar</i>
<p>Mein Wille trachtet nur nach Bösen. Der Geist zwar spricht: ach! wer wird mich erlösen? <b>Aber Fleisch und Blut zu zwingen Und das Gute zu vollbringen,</b> Ist über alle meine Kraft. Will ich den Schaden nicht verhehlen, So kann ich nicht, wie oft ich fehle, zählen. Drum nehm ich nun der Sünden Schmerz und Pein Und meiner Sorgen Bürde, So mir sonst unerträglich würde, Ich liefre sie dir, Jesu, seufzend ein. <b>Rechne nicht die Missetat, Die dich, Herr, erzürnet hat!</b></p>	<p>All mein Tichten / all mein Trachten heisset unsern GOTT verachten; bößlich leb ich gantz und gar, und sehr gottloß * immerdar.  * 1.B. Mos. 6/5.  4. HErr, ich muß es ja bekennen / daß nichts * gutes wohnt in mir: Das zwar, was wir Wollen nennen / halt ich meiner Seelen für: Aber Fleisch und Blut zu zwingen / und das Gute vollenbringen / folget gar nicht, wie es soll; was ich nicht will / thu ich wohl.  * Rom. 7/18.  5. Aber, HErr / ich kan * nicht wissen, wie viel meiner Fehler seyn: Mein Gemüth ist gantz zerrissen durch der Sünden Schmerz und Pein / und mein Hertz ist matt von Sorgen / ach! vergib mir das Verborgene; rechne nicht die Missethat / die dich, HErr / erzürnet hat.  * Psalm. 19,13.</p>
<p>4. ARIA (T) Das Blut, so meine Schuld durchstreicht, Macht mir das Herze wieder leicht Und spricht mich frei. Ruft mich der Höllen Heer zum Streite, So stehet Jesus mir zur Seite, Dass ich beherzt und sieghaft sei.</p>	<p>6. JESu, du hast weggenommen meine Schulden durch dein Blut: Laß es, o Erlöser, kommen meiner Seeligkeit zu gut! Und dieweil du so zuschlagen, hast die Sünd am Creutz getragen, ey! so sprich mich endlich frey, daß ich gantz dein eigen sey.  7. Weil mich auch der Höllen Schrecken und des Satans Grimmigkeit vielmahls pflegen aufzuwecken / und zu führen in den Streit, daß ich schier muß unterliegen; * ach! so hilf, HErr JESu, siegen! O du meine Zuversicht! laß mich ja verzagen nicht.  * Oder: Es hilf du / o JESu / &amp;c.</p>
<p>5. REZITATIV (B) Die Wunden, Nägel, Kron und Grab, Die Schläge, so man dort dem Heiland gab,</p>	<p>8. Deine rothgefärbte Wunden, deine Nägel, Kron und Grab /</p>

<i>Cantatetekst (BWV 78)</i>	<i>Liedtekst met commentaar</i>
<p>Sind ihm nunmehr Siegeszeichen Und können mir verneute Kräfte reichen. Wenn ein erschreckliches Gericht Den Fluch vor die Verdammten spricht, So kehrt du ihn in Segen. Mich kann kein Schmerz und keine Pein bewegen, Weil sie mein Heiland kennt; Und da dein Herz vor mich in Liebe brennt, So lege ich hinwieder Das meine vor dich nieder. <b>Dies mein Herz, mit Leid vermengtet, So dein teures Blut besprenget, So am Kreuz vergossen ist, Geb ich dir, Herr Jesu Christ.</b></p>	<p>deine Schenckel fest gebunden, wenden alle Plagen ab: Deine Pein und blutig's Schwitzen / deine Striemen, Schläg und Ritzen, deine Marter / Angst und Stich / o HERR JESu! trösten mich.</p> <p>9. Wenn ich für Gericht soll treten / da man nicht entfliehen kan, ach! so wollest du mich retten / und dich meiner * nehmen an. Du allein / HERR / kanst es stören, daß ich nicht den Fluch darff hören: ** Ihr, zu meiner lincken Hand / seyd von mir noch nie erkannt.</p> <p>* Siehe meine Vindicias 1.Th. p. 132. ** Matth. 25/41.</p> <p>10. Du ergründest meine Schmortzen, du erkennest meine Pein: Es ist nichts in meinem Herten / als dein herber Tod allein. Diß mein Hertz mit Leid vermengtet, das dein theures Blut besprenget / so am Creutz vergossen ist / geb ich dir , HERR JESu Christ.</p>
<p>6. ARIA (B) Nun du wirst mein Gewissen stillen, So wider mich um Rache schreit, Ja, deine Treue wirds erfüllen, Weil mir dein Wort die Hoffnung beut. Wenn Christen an dich glauben, Wird sie kein Feind in Ewigkeit Aus deinen Händen rauben.</p>	<p>11. Nun ich weiß / du wirst mir stillen mein Gewissen / das mich plagt; es wird deine Treu erfüllen, was du selber hast * gesagt: Daß auf dieser weiten Erden keiner ie verlohren werden / sondern ewig leben soll / wenn er nur ist Glaubens=voll.</p> <p>* Joh. 3/16.</p>
<p>7. CHORAL <b>Herr, ich glaube, hilf mir Schwachen, Lass mich ja verzagen nicht; Du, du kannst mich stärker machen, Wenn mich Sünd und Tod anficht. Deiner Güte will ich trauen, Bis ich fröhlich werde schauen Dich, Herr Jesu, nach dem Streit In der süßen Ewigkeit.</b></p>	<p>12. HERR, * ich glaube, hilf mir Schwachen / Laß mich ja verderben nicht! Du, du kanst mich stärker machen / wenn mich Sünd und Tod anficht. Deiner Güte will ich trauen / Biß ich frölich werde schauen dich, HERR JESu, nach dem Streit in der süßen Ewigkeit.</p> <p>* Das sange des sel. Großgebauers Ehefrau drey-mahl nacheinander am letzten Ende. v. Progr. Fun.</p>



**Ich hab in Gottes Herz und Sinn** (BWV 92)

Choralkantate (Septuagesimae); 28. Januar 1725, Leipzig (Erstaufführung); Text: Paul Gerhardt (1647); Strophe 4, 6, 8, 9 und 11 (Satz 3, 5, 6 und 8) umgedichtet (Verfasser unbekannt).

*Inleiding Schamel:*

**Die GOTT=ergebnne Seele.** Paul Gerhard. Mel. Was mein GOTT will das &c.<sup>937</sup>

<i>Cantatetext (BWV 92)</i>	<i>Liedtext met commentaar</i>
<p>1. CHOR  <b>Ich habe in Gottes Herz und Sinn  Mein Herz und Sinn ergeben,  Was böse scheint, ist mein Gewinn,  Der Tod selbst ist mein Leben.  Ich bin ein Sohn des, der den Thron  Des Himmels aufgezogen;  Ob er gleich schlägt und Kreuz auflegt,  Bleibt doch sein Herz gewogen.</b></p>	<p>1.  Ich habe in GOTTes Hertz und Sinn  mein Hertz und Sinn ergeben;  was böse scheint / ist mir Gewinn /  der Todt selbst ist mein Leben.  Ich bin ein Sohn deß / der den Thron  des Himmels auffgezogen:  Ob Er gleich schlägt und Kreutz aufflegt /  bleibt doch sein * Hertz gewogen.</p> <p>* Liebes=Schläge.</p>
<p>2. CHORAL; REZITATIV (B)  <b>Es kann mir fehlen nimmermehr!</b>  Es müssen eh'r,  Wie selbst der treue Zeuge spricht,  Mit Prasseln und mit grausam Knallen  Die Berge und die Hügel fallen:  Mein Heiland aber trüget nicht,  <b>Mein Vater muss mich lieben.</b>  Durch Jesu rotes Blut bin ich in seine Hand  geschrieben;  Er schützt mich doch!  <b>Wenn er mich auch gleich wirft ins Meer,</b>  So lebt der Herr auf großen Wassern noch,  Der hat mir selbst mein Leben zugeteilt,  Drum werden sie mich nicht ersäufen.  Wenn mich die Wellen schon ergreifen  Und ihre Wut mit mir zum Abgrund eilt,  <b>So will er mich nur üben,</b>  Ob ich an Jonam werde denken,  Ob ich den Sinn mit Petro auf ihn werde lenken.  Er will mich stark im Glauben machen,  Er will vor meine Seele wachen  <b>Und mein Gemüt,</b>  Das immer wankt und weicht  <b>in seiner Güt,</b>  Der an Beständigkeit nichts gleicht,  <b>Gewöhnen, fest zu stehen.</b>  Mein Fuß soll fest  Bis an der Tage letzten Rest  Sich hier auf diesen Felsen gründen.  <b>Halt ich denn stand,</b>  Und lasse mich in felsenfestem Glauben finden,</p>	<p>2.  Das kan mir fehlen nimmermehr /  mein Vater muß mich lieben:  Wenn Er mich auch gleich wirfft ins Meer /  so will Er mich nur * üben /  und mein Gemüth in seiner Güt  gewöhnnt fest zu stehen:  Halt ich denn Stand / weiß seine Hand  mich wieder zu erhöhen.</p> <p>* Creutz=Probe.</p> <p>3.  Ich bin ja von mir selber nicht  entsprungen noch formiret:  Mein GOTT ists / der mich zugericht /  an Leib und Seel gezieret:  Der Seelen Sitz  mit Sinn und Witz,  den Leib mit Fleisch und Beinen.  Wer so viel * thut / deß Hertz und Muth  kans nimmer böse meynen.</p> <p>* Der Werckmeister hält sein Werck hoch und  werth.</p>

<sup>937</sup> SCHAMEL, *Des Evangelischen Lieder Commentarii Andrer Theil* 1725, 188.

<i>Cantatetekst (BWV 92)</i>	<i>Liedtekst met commentaar</i>
<p><b>weiß seine Hand,</b> Die er mir schon vom Himmel beut, zu rechter Zeit <b>Mich wieder zu erhöhen.</b></p>	
<p>3. ARIA (T) Seht, seht! wie reißt, wie bricht, wie fällt, Was Gottes starker Arm nicht hält. Seht aber fest und unbeweglich prangen, Was unser Held mit seiner Macht umfängen. Lasst Satan wüten, rasen, krachen, Der starke Gott wird uns unüberwindlich machen!</p>	<p>4. Woher wollt ich meinn Aufenthalt auf dieser Welt erlangen? Ich wäre längstest tod und kalt / wo mich GOTT nicht umfängen mit seinem Arm / der alles warm / gesund und frölich machet: <b>Was Er nicht hält / das bricht und fällt / was Er erfreut / das lachet.</b></p>
<p>4. CHORAL (A) <b>Zudem ist Weisheit und Verstand Bei ihm ohn alle Maßen, Zeit, Ort und Stund ist ihm bekannt, Zu tun und auch zu lassen. Er weiß, wenn Freud, er weiß, wenn Leid Uns, seinen Kindern, diene, Und was er tut, ist alles gut, Obs noch so traurig schiene.</b></p>	<p>5. Zudem ist Weißheit und Verstand bey ihm ohn alle Maßen / Zeit, Ort und Stund ist ihm bekandt / zu thun und auch zu lassen: Er * weiß / wenn Freud / Er weiß / wenn Leid uns / seinen Kindern / diene; Und was Er thut / ist alles gut / obs noch so traurig schiene.</p> <p>* Ungeduldige wollen es besser wissen als GOTT, was ihnen heilsam ist.</p>
<p>5. REZITATIV (T) Wir wollen uns nicht länger zagen Und uns mit Fleisch und Blut, Weil wir in Gottes Hut, So furchtsam wie bisher befragen. Ich denke dran, Wie Jesus nicht gefürcht' das tausendfache Leiden; Er sah es an Als eine Quelle ewger Freuden. Und dir, mein Christ, Wird deine Angst und Qual, dein bitter Kreuz und Pein Um Jesu willen Heil und Zucker sein. Vertraue Gottes Huld Und merke noch, was nötig ist: Geduld!</p>	<p>6. Du denkst zwar / wenn du nicht hast was Fleisch und Blut begehret / als sey mit einer grossen Last dein Glück und Heil beschweret / hast spat und früh viel Sorg und Müh an deinen Wunsch zu kommen / und denckest / nicht / daß was geschicht / gescheh zu deinem * Frommen.</p> <p>* Auch die Entziehung der göttl. Wohlthaten ist eine Wohlthat.</p> <p>7. Fürwahr / der dich geschaffen hat und ihm zur Ehr erbauet, Der hat schon längst in seinem Rath ersehen und beschauet aus wahrer Treu / was dienlich sey dir und den Deinen allen: Laß ihm doch zu / daß Er nur thu nach seinem Wohlgefallen.</p> <p>8. Wenns GOTT gefällt / (a) so kans nicht seyn / Er wird dich letzt erfreuen: Was du jetzt nennest Creutz und Pein / wird dir zum Trost gedeyen. Wart in Gedult / die Gnad und Huld</p>

<i>Cantatetekst (BWV 92)</i>	<i>Liedtekst met commentaar</i>
	<p>wird sich doch endlich finden:  All Angst und Quaal wird auf einmahl  gleichwie ein Dampf verschwinden.</p> <p>(a) seyn) nemlich nicht anders. Lautet so in  Gerhards eignen Cantional. p.124.</p>
<p>6. ARIA (B)  Das Brausen von den rauhen Winden  Macht, dass wir volle Ähren finden.  Des Kreuzes Ungestüm schafft bei den Christen  Frucht,  Drum lasst uns alle unser Leben  Dem weisen Herrscher ganz ergeben.  Küsst seines Sohnes Hand, verehrt die treue  Zucht!</p>	<p>9.  Das Feld kan ohne Ungestüm  gar keine Früchte tragen:  So fällt auch Menschen Wohlfahrt um  bey lauter guten Tagen:  Die Aloe (b) bringt bitteres Weh /  macht gleichwohl rothe Wangen:  So muß ein Hertz durch Angst und Schmerz  zu seinem Heil gelangen.</p> <p>(b) Aloe) wird auf die Eigenschafften der Aloe  gezielet, von welchen zu lesen <i>Plin.</i> I.27.c.3.  <i>Dioscor.</i> 1.3.c.22. und <i>Bauhini</i> not. darüber.  Abrah. <i>Muntingi</i> Aloëdar. ed. 1680. in 4. <i>Zach.</i>  <i>Gottschalcks</i> Flora Hort. &amp;c.</p>
<p>7. CHORAL; REZITATIV (S, A, T, B)</p> <p>CHOR  <b>Ei nun, mein Gott, so fall ich dir  Getrost in deine Hände.</b></p> <p>BASS  So spricht der gottgelassne Geist,  Wenn er des Heilands Brudersinn  Und Gottes Treue gläubig preist.</p> <p>CHOR  <b>Nimm mich, und mache es mit mir  Bis an mein letztes Ende.</b></p> <p>TENOR  Ich weiß gewiß,  Dass ich ohnfehlbar selig bin,  Wenn meine Not und mein Bekümmernis  Von dir so wird geendigt werden.</p> <p>CHOR  <b>Wie du wohl weißt, daß meinem Geist  Dadurch sein Nutz entstehe,</b></p> <p>ALT  Dass schon auf dieser Erden,  Dem Satan zum Verdruss,  Dein Himmelreich sich in mir zeigen muss</p> <p>CHOR  <b>Und deine Ehr je mehr und mehr  Sich in ihr selbst erhöhe.</b></p>	<p>10.  Ey nun / mein GOTT / so fall ich dir  getrost in deine Hände:  Nimm mich / und mach es du mit mir  biß an mein letztes Ende /  wie du wohl weist / daß meinen Geist  dadurch sein Nutz entstehe /  und deine Ehr ie mehr und mehr  sich in ihr selbst erhöhe.</p>

<i>Cantatetekst (BWV 92)</i>	<i>Liedtekst met commentaar</i>
SOPRAN So kann mein Herz nach deinem Willen Sich, o mein Jesu, selig stillen, Und ich kann bei gedämpften Saiten Dem Friedensfürst ein neues Lied bereiten.	
8. ARIA (S) Meinem Hirten bleib ich treu. Will er mir den Kreuzkelch füllen, Ruh ich ganz in seinem Willen, Er steht mir im Leiden bei. Es wird dennoch, nach dem Weinen, Jesu Sonne wieder scheinen. Meinem Hirten bleibe ich treu. Jesu leb ich, der wird walten, Freu dich, Herz, du sollst erkalten, Jesus hat genug getan. Amen; Vater, nimm mich an!	11. Willst du mir geben Sonnenschein / so nehm ichs an mit Freuden; Solls aber Creutz und Unglück seyn / will ichs gedultig leiden: Soll mir allhier des Lebens=Thür noch ferner offen stehen / wie du mich führst / und führen wirst / so will ich gern mit gehen.
9. CHORAL <b>Soll ich denn auch des Todes Weg            Und finstre Straße reisen,            Wohlan! ich tret auf Bahn und Steg,            Den mir dein Augen weisen.            Du bist mein Hirt, der alles wird            Zu solchem Ende kehren,            Dass ich einmal in deinem Saal            Dich ewig möge ehren.</b>	12. Soll ich denn auch des Todes Weg und finstre Straßen reissen / wohlan / so tret ich Bahn und Steg / den mir dein Augen weisen: Du bist mein Hirt / der alles wird zu solchem Ende kehren / daß ich einmal in deinem Saal dich ewig möge ehren.

### *Nimm von uns, Herr, du treuer Gott* (BWV 101)

Choralkantate (10. Sonntag nach Trinitatis); 13. August 1724, Leipzig (Erstaufführung); Text: Martin Moller (1584, nach dem lateinischen „Aufer immensam“, Wittenberg 1541); Strophe 1 und 7 sowie 3 und 5 (innerhalb Satz 3 und 5) wörtlich beibehalten, Strophe 2-6 (Satz 2-6) umgedichtet bzw. erweitert (Verfasser unbekannt).

*Inleiding Schamel:*

**Wider die allgemeine Noth und Land=Plagen.** Barth. Ringwald. Siehe die folgende No. 321. welchem Text dieser gleich ist. [*LV, tekst waarnaar wordt verwezen:* Das Lateinische: Aufer immensam &c. so M. Georgius *Thymaus* oder *Thymus* nicht erst verfertigt / sondern nur in das Genus Elegiacum gebracht / (welches in der Zwickau. Bibliothec annoch vorhanden) ist von Bartholom. Ringwalden verteutschet. (Andre setzen Barthol. *Gesium*) Siehe *Ludovici*. Schul. Hist. P. 3. p. 160. Ode digna profecto est, à qua, quod multis in Ecclesiis fieri memini, perpetuo sacrorum initium fiat: Solte wohl der Eingang seyn zu jedem Gottesdienst / sagt D. Wernsdorff D. de Prudentia in Cant. Eccl. adhibenda ed. 1723. p. 49.] A.<sup>938</sup>

<i>Cantatetekst (BWV 101)</i>	<i>Lied met commentaar</i>
1. CHOR <b>Nimm von uns Herr, du treuer Gott,            Die schwere Straf und große Not,            Die wir mit Sünden ohne Zahl</b>	1. Nimm von uns HErr, du gtreuer GOTT, die schwere Straff und grosse Noth / * die wir mit Sünden ohne Zahl

<sup>938</sup> SCHAMEL, *Evangelischer Lieder=Commentarius* 1724, 632.

<i>Cantatetekst (BWV 101)</i>	<i>Lied met commentaar</i>
<p><b>Verdient haben allzumal. Behüt für Krieg und teurer Zeit, Für Seuchen, Feur und großem Leid.</b></p>	<p>verdient haben allzumahl: <b>Behüt für Krieg und theurer Zeit / für Seuchen / (a) feur und grossem Leid.</b></p> <p>* Andere: Ruth. (a) Feur) Naumburg gedencke dran! Anno 1714. d.29 Jun. 1716. d.30. April. 1718. d.6. Julii.</p>
<p>2. ARIA (T) Handle nicht nach deinen Rechten Mit uns bösen Sündenknechten, Lass das Schwert der Feinde ruhn! Höchster, höre unser Flehen, Dass wir nicht durch sündlich Tun Wie Jerusalem vergehen!</p>	<p>2. Erbarm (b) dich deiner bösen Knecht / * wir bitten Gnad / und nicht das Recht: Denn so du / HErr / den rechten Lohn uns geben wollst nach unserm (c) Thun / so müst die gantze Welt vergehn / und könt kein Mensch vor dir bestehn.</p> <p>* Siehe meinen Christianum p. 198. (b) Erbarm) Es giebt eine besondere Art Atheisten s.z.r. die stets in wissentlichen groben Sünden leben und fortfahren / und doch daneben GOTT anrufen: Erbarm dich unser! meynen auch, sie haben einen gnädigen GOTT. Prüfe sich ein jedweder, und mercke Ps. 5,5 wie auch Jer. 15,5. (c) Thun) Auch Fromme sind nicht unschuldig. Siehe den Schluß: Dis sind die heil. zehen Gebot &amp;c. Dan.9,7 sqq. Ps.19,13.</p>
<p>3. CHORAL; REZITATIV (S) <b>Ach! Herr Gott, durch die Treue dein</b> Wird unser Land in Fried und Ruhe sein. Wenn uns ein Unglückswetter droht, So rufen wir, Barmherziger Gott, zu dir In solcher Not: <b>Mit Trost und Rettung uns erschein!</b> Du kannst dem feindlichen Zerstören Durch deine Macht und Hilfe wehren. <b>Beweis an uns deine große Gnad</b> <b>Und straf uns nicht auf frischer Tat,</b> Wenn unsre Füße wanken wollten Und wir aus Schwachheit straucheln sollten. <b>Wohn uns mit deiner Güte bei</b> Und gib, dass wir Nur nach dem Guten streben, Damit allhier Und auch in jenem Leben <b>Dein Zorn und Grimm fern von uns sei.</b></p>	<p>3. Ach HErr GOTT! durch die Treue dein mit Trost und Rettung uns erschein / beweiß an uns dein grosse Gnad / und straff uns nicht <b>auf frischer That</b> / wohn uns mit deiner Güte bey / dein Zorn und Grimm fern von uns sey.</p>
<p>4. ARIA; CHORAL (B) <b>Warum willst du so zornig sein?</b> Es schlagen deines Eifers Flammen Schon über unserm Haupt zusammen. Ach, stelle doch die Strafen ein Und trag aus väterlicher Huld Mit unserm schwachen Fleisch Geduld!</p>	<p>4. Warum wilt du so zornig seyn über uns arme Würmelein? Weist du doch wohl / du grosser GOTT / daß wir nichts sind / als Erd und Koth: Es ist ja für dein'm Angesicht unser Schwachheit * verborgen nicht.</p> <p>* Psalm 103/14.</p>

<i>Cantatetekst (BWV 101)</i>	<i>Lied met commentaar</i>
<p>5. CHORAL; REZITATIV (T)  <b>Die Sünd hat uns verderbet sehr.</b>  So müssen auch die Frömmsten sagen  Und mit betrännten Augen klagen:  <b>Der Teufel plagt uns noch viel mehr.</b>  Ja, dieser böse Geist,  Der schon von Anbeginn ein Mörder heißt,  Sucht uns um unser Heil zu bringen  Und als ein Löwe zu verschlingen.  <b>Die Welt, auch unser Fleisch und Blut</b>  <b>Uns allezeit verführen tut.</b>  Wir treffen hier auf dieser schmalen Bahn  Sehr viel Hindernis im Guten an.  <b>Solch Elend kennst du, Herr, allein:</b>  Hilf, Helfer, hilf uns Schwachen,  Du kannst uns stärker machen!  <b>Ach, lass uns dir befohlen sein.</b></p>	<p>5.  Die Sünd hat uns (<i>d</i>) verderbet sehr /  der Teuffel plagt uns noch vielmehr /  die Welt / auch unser Fleisch und Blut  uns allezeit (<i>e</i>) verführen thut!  Solch Elend kennst du / HErr / allein /  ach <b>laß * uns dir befohlen seyn!</b></p> <p>* Andere: es dir zu Hertzen gehn.  (<i>d</i>) verderben) hierzu gehöret lebendiges Erkant-  nüß / dafern das Gebet soll von Hertzen gehen.  Rom. 7,24. Denn wir dencken immer, wir seyn  gar gut. conf. meine Vindic. über den Catechis-  mum p.97.  (<i>e</i>) allezeit) Könnte wohl offermahls heissen. Man  muß diß dem Autori zu gut halten, und den Text  der Beharrlichkeit der Gläubigen nicht entgegen  setzen. Denn was wär das vor ein Christenthum,  in einem Tage sich bald den H. Geist treiben, bald  den bösen Geist Wechsels-weise verführen  lassen? Liesse wider gratiam confirmantem in  1.Petr.1,5 und 2.Petr.1,2. wider das Wort Christi  Luc. 8,15. wider den Sinn der Wiedergebohrnen  1. Joh. 3,9 &amp;c. Phrases poetica sind nicht gleich  propheticae. Siehe meine Vindicias des  Catechismi, p. 96. Gilt also denen, die nicht  wachen und verführet werden. Fromme werden  immer versucht, aber sie lassen sich nicht  überwinden. Rom. 12,21. Sichere schieben immer  alles auf den Teuffel, quasi! der hat mich geritten,  Siehe No. 225.v.17. forn.</p>
<p>6. ARIA (S, A)  <b>Gedenk an Jesu bitterm Tod!</b>  Nimm, Vater, deines Sohnes Schmerzen  Und seiner Wunden Pein zu Herzen,  <b>Die sind ja für die ganze Welt</b>  <b>Die Zahlung und das Lösegeld;</b>  Erzeig auch mir zu aller Zeit,  Barmherzger Gott, Barmherzigkeit!  Ich seufze stets in meiner Not:  <b>Gedenk an Jesu bitterm Tod!</b></p>	<p>6.  <b>Gedenck an deins Sohns bitterm Todt /</b>  <b>sieh an sein heilig (fünff *) Wunden roth /</b>  <b>die sind ja für die gantze Welt</b>  <b>die Zahlung und das Lösegeld:</b>  <b>Deß trösten wir uns allezeit /</b>  <b>und hoffen auf Barmhertzigkeit.</b></p> <p>* vid. oben No. 39.v.5. No.269.v.6. und meine  Lieder=<i>Vindd.</i> P.2.p.142.</p>
<p>7. CHORAL  <b>Leit uns mit deiner rechten Hand</b>  <b>Und segne unser Stadt und Land;</b>  <b>Gib uns allzeit dein heiliges Wort,</b>  <b>Behüt fürs Teuffels List und Mord;</b>  <b>Verleih ein selges Stündelein,</b>  <b>Auf dass wir ewig bei dir sein.</b></p>	<p>7.  Leit uns mit deiner rechten Hand /  und segne * unser Stadt und Land:  Gib uns allzeit dein heiligs Wort /  behüt fürs Teuffels List und Mord /  bescher ein seligs Stündelein /  auf dass wir ewig bei dir seyn.  D b.</p> <p>* Andere: Unser gantzes Land. Oder: Unser Dorff  und Land. Jemand machte auch diese Aenderung:  Mach dein groß Lieb uns wohl bekannt.</p>

**Was mein Gott will, das gscheh allzeit (BWV 111)**

Choralkantate (3. Sonntag nach Epiphantias); 21. Januar 1725, Leipzig (Erstaufführung); Text: Herzog Albrecht von Preußen (1574, Zusatzstrophe 1554); Strophe 2 und 3 (Satz 2-5) umgedichtet (Verfasser unbekannt).

*Inleiding Schamel:*

Marggraff Albrecht zu Brandenburg. **Einwilligung in Gottes Willen.** Jeder Christ sollte seyn ein *Quod Vult Deus*, wie jener Bischoff zu Cathago hieß im 5ten Sec. van Augustin. T. 2. Opp. Ep. 175. f. 469. ed. nov. Antw. E.<sup>939</sup>

<i>Cantatetekst (BWV 111)</i>	<i>Lied met commentaar</i>
<p>1. CHOR  <b>Was mein Gott will, das gscheh allzeit,                  Sein Will, der ist der beste;                  Zu helfen den'n er ist bereit,                  Die an ihn glauben feste.                  Er hilft aus Not, der fromme Gott,                  Und züchtigt mit Maßen:                  Wer Gott vertraut, fest auf ihn baut,                  Den will er nicht verlassen.</b></p>	<p>1.                  Was mein GOTT (<i>a</i>) will, das gescheh allzeit /                  sein Will der ist der beste;                  zu helffen * den'n Er ist bereit /                  die an ihn <b>gläuben feste</b>.                  Er hilft aus Noth / der fromme GOTT /                  Und züchtigt (<i>b</i>) mit Maßen.                  Wer GOTT vertraut / fest auf ihn baut /                  den will Er nicht verlassen.</p> <p>* den'n) d.i. denen. Ps. 85,10.                  (<i>a</i>) will) Ist abermahl resignatio sui: Unterwerfung des eignen Willens in Gottes Willen. 1. Sam.3,18. Die höchste Stufe des Christentums, dahin wir nicht auf einmahl springen können, sondern es erfodert manch Gebet und Kampff / ehe das Fleisch unterliegt und göttlicher Wille in uns herrschet. Mercke Phil.3/12.                  (<i>b</i>) mit Maßen) <i>Prator.</i> in Vernünfft. Gottesd. p.68 setzt: Und tröst die Welt ohn Maßen/ d.i. reichlich. 2.Cor. 1,5. Soll auch in ältesten Aussätzen also lauten. <i>Weberus</i> im Leipziger Gesangbuch p.450 setzt diese und die im Text hie stehende Redens-Art zusammen. Allein jene verlassen wir mit Fleiß. Denn 1.) die Welt achtet ja den Trost nicht. Ps. 52,9. Sie ist auch 2.) dessen nicht fähig. Joh. 14,16. Verstehet man durch die Welt wahre Christen / ists nicht Schriftmäßig. Siehe Joh. 16,20. Der seel. D. Joh. <i>Olearius</i> meynet in der geistlichen Singe=K. p. 936 der Autor zielet auf Joh. 3,16. Ist aber nicht vonnöthen. Unsere beliebte Redens-Art stehet klar Jer. 10,24. C.30,11. Die da singen: Und tröstet die Welt mit Maßen; singen am übelsten, eben als wolte der liebe GOTT nur spärlich / nicht aber reichlich trösten.</p>
<p>2. ARIA (B)                  Entsetze dich, mein Herze, nicht,  <b>Gott ist dein Trost und Zuversicht</b>                  Und deiner Seelen Leben.</p>	<p>2.  <b>GOTT (<i>c</i>) ist mein Trost</b> / mein Zuversicht /                  mein' Hoffnung und mein Leben:                  Was mein GOTT will / das mir geschicht /</p>

<sup>939</sup> Ibid., 588.

<i>Cantatetekst (BWV 111)</i>	<i>Lied met commentaar</i>
<p>Ja, was sein weiser Rat bedacht, Dem kann die Welt und Menschenmacht Unmöglich widerstreben.</p> <p>3. REZITATIV (A) O Törichter! der sich von Gott entzieht Und wie ein Jonas dort Vor Gottes Angesichte flieht; Auch unser Denken ist ihm offenbar, Und unsers Hauptes Haar Hat er gezählet. Wohl dem, der diesen Schutz erwählet Im gläubigen Vertrauen, Auf dessen Schluss und Wort Mit Hoffnung und Geduld zu schauen.</p>	<p>will ich nicht widerstreben. Sein Wort ist wahr: Denn all mein' Haar Er selber * hat gezehlet. Er hüt't und wacht / stets für uns tracht / auf daß uns **gar nichts fehlet.</p> <p>* Matt. 10,30 ** Andre: ja nicht fehlet. (c) GOtt) Nicht der Mammon / nicht Menschen u.d.g. Soll aber GOtt der Trost seyn, muß auch das erste Gesetz an dir eintreffen: Du must wollen / was GOtt will. Ach dazu gehöret eine in der Schule der Selbstverleugnung geübte Seele!</p>
<p>4. ARIA (A, T) So geh ich mit beherzten Schritten, Auch wenn mich Gott zum Grabe führt. Gott hat die Tage aufgeschrieben, So wird, wenn seine Hand mich rührt, Des Todes Bitterkeit vertrieben.</p> <p>5. REZITATIV (S) Drum wenn der Tod zuletzt den Geist Noch mit Gewalt aus seinem Körper reißt, So nimm ihn, Gott, in treue Vaterhände! Wenn Teufel, Tod und Sünde mich bekriegt Und meine Sterbekissen Ein Kampfplatz werden müssen, So hilf, damit in dir mein Glaube siegt! O seliges, gewünschtes Ende!</p>	<p>3. Nun muß ich Sünder von dieser Welt scheiden * nach Gottes Willen zu meinem GOtt; wemns ihm gefällt / will ich ihm halten (d) stille. Mein arme (e) Seel ich GOTT befehl in meiner letzten Stunde: <b>** O frommer GOTT! Sünd / *** Höll und Tod hast du mir überwunden.</b></p> <p>* Andre: hinfahren. ** frommer) vid. No. 220.a. ***Hos.13,14. Offenb. Joh. 5,5. (d) stille) Kommen wir zu GOtt, so können wir wohl stille und willig seyn / wenn uns der Todt abfordert. Rom. 14,8. (e) arme Seel) d.i. die sich nicht düncket reich zu seyn. Offenb. Joh. 3,17. denn sie ist ja an allen Kräftten durch die Sünde verdorben / und übet auch durch den Leib viel Sünde aus. Dahero nennet sie sich Weh= und Demuth arm, elend. conf. L. Graumüller. Leich. Pred. über diesen Vers, Hr. Georg Ernst/ Gr.v.Schönb. geb. A.1664. p. 69.</p>
<p>6. CHORAL <b>Noch eins, Herr, will ich bitten dich, Du wirst mirs nicht versagen: Wenn mich der böse Geist anficht, Lass mich doch nicht verzagen. Hilf, steur und wehr, ach Gott, mein Herr, Zu Ehren deinem Namen. Wer das begehrt, dem wirts gewährt; Drauf sprech ich fröhlich: Amen.</b></p>	<p>4. <b>Noch eins, HErr, will ich bitten dich / du wirst mirs nicht versagen: Wenn mich der böse Geist anficht / laß mich doch nicht verzagen! (f) Hilf / steur und wehr / o GOtt, mein HErr! zu Ehren deinem Namen: Wer das begehrt / dem wirts + gewährt; drauf sprech ich fröhlich: Amen!</b></p> <p>+ gewähret) gewähren soll herkommen von wahr / als hieße es wahr machen / thun / verschaffen / halten / bestätigen. Einige sagen: es komme her von durare, wahren / dauren / bestehen. In den alten Brieffen ist bekandt: Die gewehre, ane</p>



<i>Cantatetekst (BWV 111)</i>	<i>Lied met commentaar</i>
	gewerde, gewehrens u.s.s. Siehe J. Schiller. Comm. in Jus Feud. Alemann. p. 271.515. (f) hilf) Mit diesem Seufftzer machen wir dem Teuffel die gröste Parade; sagte jener Theologus v. Seyffart. Sing.Evang. p.424. conf. Ps. 3,8,9.

***Herr Jesu Christ, du höchstes Gut* (BWV 113)**

Choralkantate (11. Sonntag nach Trinitatis); 20. August 1724, Leipzig (Erstaufführung); Text: Bartholomäus Ringwaldt (1588); Strophe 3 und 5-7 umgearbeitet (Verfasser unbekannt).

*Inleiding Schamel:*

**Gewissens=Angst.** Barth. Ringwald. G.<sup>940</sup>

<i>Cantatetekst (BWV 113)</i>	<i>Lied met commentaar</i>
1. CHOR <b>Herr Jesu Christ, du höchstes Gut, Du Brunnquell aller Gnaden, Sieh doch, wie ich in meinem Mut Mit Schmerzen bin beladen Und in mir hab der Pfeile viel, Die im Gewissen ohne Ziel Mich armen Sünder drücken.</b>	1. Herr Jesu Christ / du höchstes Guth! du Brunnquell aller Gnaden! (a) Sieh doch / wie ich in meinem Muth mit Schmerzen bin beladen / und in mir hab der (b) Pfeile viel / die im Gewissen ohne Ziel <b>mich armen Sünder drücken.</b>  (a) sieh) Heuchler! Schertze nicht mit GOtt / der dich von aussen und innen kennet. Er siehet mehr als zu genau deinen Muth, Sinn und Willen. Apostelg. 1/24. Spr. 23,28. (b) Pfeile) Ps. 38,3. Sind stimuli conscientiae, Gewissens-Noth / Anfechtungen / Plagen. Job. 6/4. 1 Cor. 15,56.
2. ARIA (A) <b>Erbarm dich mein in solcher Last, Nimm sie aus meinem Herzen, Dieweil du sie gebüßet hast Am Holz mit Todesschmerzen, Auf dass ich nicht für großem Weh In meinen Sünden untergeh, Noch ewiglich verzage.</b>	2. Erbarm dich mein in solcher Last / nimm sie aus meinem Herzen / dieweil du sie gebüßet hast am * Holz mit Todtes=Schmerzen / auf daß ich nicht <u>mit</u> grossem Weh in meinen Sünden untergeh / <b>noch ewiglich verzage.</b>  * 1 Petr. 2/24.
3. ARIA (B) <b>Fürwahr, wenn mir das kömmet ein, Dass ich nicht recht vor Gott gewandelt Und täglich wider ihn misshandelt, So quält mich Zittern, Furcht und Pein. Ich weiß, dass mir das Herze bräche, Wenn mir dein Wort nicht Trost verspräche.</b>	3. Fürwahr / wenn mir das kömmet ein / (c) was ich mein Tag begangen / so fällt mir auf das Hertz * ein Stein / und bin mit Furcht umfängen / ja ich weiß weder aus noch ein / und müste stracks verlohren seyn / <b>wenn ich dein Wort nicht hätte.</b>

<sup>940</sup> Ibid., 325.

Cantatetekst (BWV 113)	Lied met commentaar
	<p>* Stein) sind das Worte / oder redest du aus Erfahrung?  (c) was ich) Ich empfinde es bey mir selber / wenn ich diese Hertzbrechende Worte singe, daß mir gantze Thränen=Flüsse aus den Augen rinnen; sagt der seel. Müller in Rostock in der Seelen=Mus. Praef. 58&amp;75.</p>
<p>4. CHORAL; REZITATIV (B)  <b>Jedoch dein heilsam Wort, das macht  Mit seinem süßen Singen,</b>  Dass meine Brust,  Der vormals lauter Angst bewusst,  Sich wieder kräftig kann erquicken.  Das jammervolle Herz  Empfindet nun nach tränenreichem Schmerz  Den hellen Schein von Jesu Gnadenblicken;  Sein Wort hat mir so vielen Trost gebracht,  <b>Dass mir das Herze wieder lacht,  Als wenss beginnt zu springen.</b>  Wie wohl ist meiner Seelen!  Das zagende Gewissen kann mich nicht länger  quälen,  <b>Dieweil Gott alle Gnad verheißt,</b>  Hiernächst die Gläubigen und Frommen  Mit Himmelsmanna speist,  <b>Wenn wir nur mit zerknirschem Geist  Zu unserm Jesu kommen.</b></p>	<p>4.  Aber dein heilsam Wort das macht  mit seinem süßen Singen /  daß mir das Hertze wieder lacht  als wenss beginnt zu springen /  dieweil es alle Gnad verheißt denen /  die mit (d) <b>zerknirschem Geist zu dir /  o JESU! kommen.</b></p> <p>(d) zerknirschten) Diese Sprache verstehen die  Bußfertigen. Vielleicht hat manchem noch nie  einmahl das Hertz gepochet / wie kan es denn gar  zerknirschet seyn? nach Ps. 51/19. 3. Mac. 2/18.</p>
<p>5. ARIA (T)  Jesus nimmt die Sünder an:  Süßes Wort voll Trost und Leben!  Er schenkt die wahre Seelenruh  Und rufet jedem tröstlich zu:  Dein Sünd ist dir vergeben.</p>	<p>5.  Und weil ich denn in meinem Sinn  (wie ich * zuvor geklaget)  auch ein betrübter Sünder bin /  den sein Gewissen naget /  und gerne möcht im Blute dein  von Sünden (e) abgewaschen seyn /  <b>wie (f) David und Manasse.</b></p> <p>* Nemlich im 3. Vers.  (e) abgewaschen) oder, wie die alten Exemplaria  lauten, absolviret. Man singe wie man will, so ist  die Meynung: Wir suchen die Vergebung der  Sünden um des Blutes Christi willen 1.Joh. 1,7.  (f) David und Manasse) Die da Exempel waren  solcher Sünder, die durch den Glauben an den  Meßiam bey ihren Opffern / als Bildern des bluti-  gen Heylandes / von Sünden sind gereinigt und  abgewaschen worden.</p>
<p>6. REZITATIV (T)  Der Heiland nimmt die Sünder an:  Wie lieblich klingt das Wort in meinen Ohren!  Er ruft: Kommt her zu mir,  Die ihr mühselig und beladen,  Kommt her zum Brunnquell aller Gnaden,  Ich hab euch mir zu Freunden auserkoren!</p>	<p>6.  So komm ich auch zu dir allhie  in meiner Noth geschritten /  und thu dich mit gebeugten Knie  von gantzem * Hertzen bitten:  Vergib mirs doch genädiglich /  was ich mein Lebtag wider <b>dich</b></p>

<i>Cantatetekst (BWV 113)</i>	<i>Lied met commentaar</i>
<p>Auf dieses Wort will ich zu dir  Wie der bußfertige Zöllner treten  Und mit demütigem Geist "Gott, sei mir gnädig!"  beten.  Ach, tröste meinen blöden Mut  Und mache mich durch dein vergossnes Blut  Von allen Sünden rein,  So werd ich auch wie David und Manasse,  Wenn ich dabei  Dich stets in Lieb und Treu  Mit meinem Glaubensarm umfasse,  Hinfort ein Kind des Himmels sein.</p>	<p><b>auf Erden hab begangen.</b></p> <p>* O Hertzens-Andacht) ein gebogen Knie und das Hertz dabey. Dan. 9,18. Luc. 26,21 [<i>LV, onbekende verwijzing, laatstgenoemde vers bestaat niet</i>].</p>
<p>7. ARIA (S, A)  <b>Ach Herr, mein Gott, vergib mirs doch,</b>  Womit ich deinen Zorn erreget,  Zerbrich das schwere Sündenjoch,  Das mir der Satan auferleget,  Dass sich mein Herz zufriedengebe  Und dir zum Preis und Ruhm hinfort  Nach deinem Wort  In kindlichem Gehorsam lebe.</p>	<p>7.  O HErr / mein GOTT! vergib mirs doch  um deines Nahmens willen  und thu in mir das schwere Joch  der Ubertretung stillen  das sich mein Hertz zufrieden geb  und dir hinfort zu Ehren  leb <b>in kindlichem Gehorsam</b>.*</p> <p>* Siehe! auf die Gnade folget die Heiligung im ganzen Leben. Rom. 6,1.</p>
<p>8. CHORAL  <b>Stärk mich mit deinem Freudengeist,  Heil mich mit deinen Wunden,  Wasch mich mit deinem Todesschweiß  In meiner letzten Stunden;  Und nimm mich einst, wenn dirs gefällt,  In wahren Glauben von der Welt  Zu deinen Auserwählten!</b></p>	<p>8.  <b>Stärck mich mit deinem Freuden=Geist /  * heil mich mit deinen Wunden;  wasch mich mit deinem Todes=Schweiß  in meiner letzten Stunden /  und nimm mich einst / wenn dirs gefällt /  im wahren Glauben von der Welt  zu deinen Auserwehlten!</b></p> <p>* heil) Der verwundete JEsus heilet unsre Wunden. O Wunder-Cur! Die Wunden, an seinem gecreutzigten heiligen Leibe / heilen die Wunden oder Sünden unsrer Seele. Ps.38/6. Es.53/6.  ** Dieser letzte Vers gründet sich auf die Sprüche: Rom. 8/26. Psalm 51/14. Es. 53/5. 12/3. 64/6. Luc. 22/44. 1 Joh. 1/7. 1.B.Mos. 5/24. Matth. 10/22. Ps.?? [<i>LV: scan onleesbaar</i>]. Joh. 12/26. B. der Weißh. 3/1.</p>

## APPENDIX D

### Tellingen woordgebruik cantateteksten

Deze Appendix bevat de tellingen van gebruikte troostwoorden in 204 cantates van J.S. Bach. De tellingen bevatten de frequentie waarmee elk van de geselecteerde woorden in de tekst van de cantate voorkomt. Markeringen: \* is cantate met lied van Luther; cantates met gekleurd BWV-nummer zijn besproken in Hoofdstuk IV.

BWV	Trost	Tröster	trösten	getrost	Glaube	glauben	Zuversicht	trauen	Vertrauen	hoffen	warten	erhalten	halten	helfen	retten	erretten	erquicken	Kraft	Stärke	stark	treu	Not	Angst	Tod	Sterben	Sünde	Teufel	Totaal
1					1	1					1						1	1					1				6	
2*	1				1									1			1	2					3					9
3	2				1	2		1				2		4	1							1	2	1	2			19
4*					2																			10		4		16
5			2			1									1			1					1	1		1	1	9
6																						1	1					2
7					2	3												1						1	1	4		12
8														1								1		1	1	1		5
9	1				6			1	1	1			1	4				2				1		1	1	1	1	21
10					1									1							1	1		1			1	6
11	1																1											2
12	1												1										1	1	1			5
13	1			1				1															1	1				5
14																			1									1
16						1			1			1										4					1	8
17																		2										2
18					1				1					1				1				1		1	1	3		10
19	1																							1			1	3
20																2							1	2	1	4	1	11
21	3		1											4			5	1	1		1	1	1	1	2		21	
22	1																								1			2
23	1										1			1				1						1		3		8
24																						2					1	3
25														2						2						3		7
26																			1					1				2
27					1																	1		2	2			6
28	1				1					1												2				1		6
29	1		1		1		1		1										1		1							7
30										1			1									4	1	1				8
31																							1	4		2		7
32	1													1														2
33	1	1	1		1		1		1	1			1	1									1			1		11
34					1								1															2
34a						1						1						3				1						6
35	1																		3			1		1				6
36					1							1										1						3
37					4	2		1													1				1	2		11
38*	5				1			2	1					2	1	1						2	1			4	1	21
39														1									1					2
40	2			1													1	1				1	1			2	1	10
41																							1				1	2
42																							1	3				4
43					1			1						2		1		2					1		1	1	1	11
44	1							1			1												1		1			4

BWV	Trost	Tröster	trösten	getrost	Glaube	glauben	Zuversicht	trauen	Vertrauen	hoffen	warten	erhalten	halten	helfen	retten	erretten	erquicken	Kraft	Stärke	stark	treu	Not	Angst	Tod	Sterben	Sünde	Teufel	Totaal
45													1	1	1								1			1	5	
46														1								1				6		9
47						1															1		1			2	5	
48	1				1									1							2			2	1	4	14	
49					1				1		1										2			1			4	
50																		1									1	
51						1			1													2	1				5	
52								1		1		1		2								2			1		8	
54																										3	2	5
55			1											1									2	1		5	10	
56														1								1		1			4	
57	2					1				1												1		1			9	
58				4			1		1			1										2		2	1		10	
59					1	1								1													3	
60	1				1					1	1												1	5	4	1	15	
61*											1	1	1														3	
62*																					2						2	
63								1								1										2	4	
64				1	1																			1		2	5	
65				1	1																						2	
66	5				1	1				1			2	1			1	2		1	1	2	2	4	1		25	
67					2									2			1					1	1	1		1	9	
68				1	1	6																				1	10	
69												3		1								1		1		1	8	
69a												1	1										1				4	
70	1			1		1											1					1	2		3		10	
70a				1		1											1										3	
71												1		1											1	1	5	
72					2	2			1					2							1		2		1		11	
73	2				1		1			1		1		1								1		2	3	1	14	
74			1			1					1			1											1		7	
75	1					3							1	3								2		2			13	
76					1	1														1		1					6	
77					1									1						1	1		1				5	
78						2		1		1				2				3				2	1	2	1	4	19	
79												1															1	
80*					1	1								1								1	1	1		2	4	12
80a					1	1																1		1		2	3	9
81					1					1				1								2	1	1		1	1	10
82	1				2					1						1						1		1			7	
83	2				2								1								1		1	1	3		11	
84						1																	1				3	
85									1														1				5	
86							1		1	1	1	1		4								2	1				10	
87			2	1										2									1				6	
88							1							1								1		1			4	
89						1																	1	1			4	
90														1								1				4	1	8
91*																											1	
92				1	2	1			1				2								3	5	1	1	2		2	21
93					1	1	1	1		1		1		4								2	1	1	2		15	
94					1		1						1												1		1	5
95				1		1																2	1	5	4	1	15	
96						2																					5	
97			1					2																	1	1	5	
98					1		1		1			1	1	1	1								2	1			10	
99					1	1	1					1	1									2	2	3			12	
100	1							2				1	1									2	1	1			9	
101	1													4	1						1	2	3	2		4	1	19

BWV	Trost	Tröster	trösten	getrost	Glaube	glauben	Zuversicht	trauen	Vertrauen	hoffen	warten	erhalten	halten	helfen	retten	erretten	erquicken	Kraft	Stärke	stark	treu	Not	Angst	Tod	Sterben	Sünde	Teufel	Totaal
102					1						1			2			1						1	1	1		8	
103	1							1		1						1							1	1	1		7	
104					1	1			1	1							1				2		1				8	
105					1															1	1	1	1		1		5	
106				1													1			1	1	1		1	4		8	
107						1			1		1				1						1	1				1	7	
108		1	1			1																					3	
109	2				4	1			1	3				3								1	1		1		17	
110																										1	1	
111	1				1	2	1		2	1				4							1	1	1	3	1	1	1	21
112			1														1				1		1				4	
113	3		2		3												1		1		1		1	2	7	1	22	
114				1										1							1		5	1	3	1	13	
115														2			2					1	1	1	3	2	12	
116														2								2	1	1			6	
117	3						1					1		3								1	1	1			10	
118	1						1																			1	3	
119											1			1								3					5	
120											1	1		2			1										5	
120a																			1		2	1					4	
120b	1			1	1					2				1			1		1	1	4	1		1	1		15	
121					1										1												2	
122	2				1	2					1															1	7	
123														1			1	1						1			4	
124			1		1	1	1			1							1						2	1			9	
125*	1			1	1	2				1				2	1		1					2		3	3		16	
126*	1	1			1							1		2						1		1		1			9	
127			1		2	1		1			1		1	1									1	3	2	1	16	
128																							2				2	
129	2				1									1			1	1				1					7	
130						2								1												2	5	
131										2	1													1		5	9	
132					5									1								3			1	1	11	
133			1	1									1										1	1	2		7	
134	1		2			3		1						2		2			2	2	1	1	2	3		1	21	
135			2											2								1	2	2		2	12	
136					1					1									1	2			1		3	1	10	
137												1										1					2	
138	3				1		1	1				1	1	2	1							3					14	
139	1			1										2										2	3	1	10	
140											1		1							1			1				4	
143										1				3	1					1			2	1	2		11	
144						1		1				1	1	2								2					8	
145	1				1				1					2									2	1	1	1	7	
146		1																				1		1			3	
147	1		1		3	2							1	4			4	1					1	1	1	1	21	
147a													1									1	1				3	
148					1					1			1									1					4	
149																	1	1					1	1		1	5	
150										1				2			1				1		1				6	
151	2												1														4	
152					4	1								1													6	
153	2		2	1	1	1						1		8		2	1		1			2		1	2	1	2	28
154			1		3		1				1					1	1			1	1		1			1	12	
155	3					2	1			1				1									1				8	
156	1											1		1								2	1	1	2	1	10	
157	1				1							1	4										1	1	1		10	
158					1																		1	1			3	
159											1						1							1		2		5

BWV	Trost	Tröster	trösten	getrost	Glaube	glauben	Zuversicht	trauen	Vertrauen	hoffen	warten	erhalten	halten	helfen	retten	erretten	erquicken	Kraft	Stärke	stark	treu	Not	Angst	Tod	Sterben	Sünde	Teufel	Totaal
161	1																					1		7	2			11
162					2									1			1						1	1	1			7
163																											1	1
164																												0
165					1	1			1			1		2			1	1				1	1	3		5		18
166																							1	2				3
167					1	1			1																	1		4
168					1																1			1	1			4
169																						1			2			3
170																							1		2	2		6
171	1						1					1															1	4
172		1			1						1		1				1											5
173						1								1			2					1						5
174	1					2	1							1					1			1		1	1			9
175					1									1										1			1	4
176			1		1	1									1													4
177					1				1	1			1	1		1						1	1		1			9
178	1		1		3	1		1		1				1			1				1						1	12
179	1													2												3		6
180					3								1	1									2			1		8
181	1					1												3									1	6
182					1																1							2
183		1	1			1								2										1	1			7
184	2		1		1			1		2				1				3	1		1	1		2	1	1		18
185													1															1
186					1	2			1	1				1									1				1	9
186a											1																	1
187									1		1			1							1	2						6
188			1		1		1		1	2					1							1	3	2				13
190	1													1								4	1		1			8
190a	1					2																2	1		1			10
191																												0
192												1											1					2
193												1																1
193a												1														1		3
194	1				6							2		3											1			15
195																												3
196																												0
197						1	2		2												1	2						8
197a					1								1									2				1		5
198					1																		1		3	1		6
199	2				1																		1				5	9

Totalen

	Trost	Tröster	trösten	getrost	Glaube	glauben	Zuversicht	trauen	Vertrauen	hoffen	warten	erhalten	halten	helfen	retten	erretten	erquicken	Kraft	Stärke	stark	treu	Not	Angst	Tod	Sterben	Sünde	Teufel
91	6	30	21	124	81	22	23	28	39	39	21	35	40	142	13	13	30	73	22	25	91	103	67	157	74	144	63
148				278						60		273						211				608					

## APPENDIX E

### Luthers werk in de achttiende eeuw

#### E-1. Lieder van Luther in werken van Bach

Deze bijlage bevat een overzicht welke liederen van Luther zijn opgenomen in werken van Bach met tekst en/of melodie.<sup>941</sup>

<i>Lied</i>	<i>BWV Cantate</i>	<i>BWV/deel met melodie</i>	<i>Type, indien koraalcantate</i>
Ach Gott vom Himmel, sieh darein	<i>Ach Gott vom Himmel, sieh darein</i> (BWV 2)	2/1; 2/2; 2/3; 2/6; 77/6; 153/1; 741	Koraalcantate
Aus tiefer Not schrei ich zu dir	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i> (BWV 38)	38/1; 38/4; 38/6; 686; 687; (melodie II:) 156/6; 339; 1099	Koraalcantate
Christ ist erstanden	<i>Erfreut euch, ihr Herzen</i> (BWV 66)	66/6; 276; 627	
Christ lag in Todesbanden	<i>Christ lag in Todesbanden</i> (BWV 4)	4/1; 4/3; 4/4; 4/5; 4/7; 158/4; 277; 278; 279; 625; 695; 718	Koraalcantate
Christ unser Herr zum Jordan kam	<i>Christ unser Herr zum Jordan kam</i> (BWV 7)	176/6; 280; 684; 685	Koraalcantate
Christum wir sollen loben schon	<i>Christum wir sollen loben schon</i> (BWV 121)	121/1; 121/6; 611; 696	Koraalcantate
Der du bist drei in Einigkeit		293	
Dies sind die heiligen zehn Gebot		77/1; 298; 635; 678; 679	
Ein feste Burg ist unser Gott	<i>Ein feste Burg ist unser Gott</i> (BWV 80, 80b) <i>Alles was von Gott geboren</i> (BWV 80a)	80/1; 80/2; 80/5; 80/8; 80b/1; 302, 303; 720	Koraalcantate
Ein neues Lied wir heben an			
Erhalt uns Herr bei deinem Wort	<i>Erhalt uns Herr bei deinem Wort</i> (BWV 126) <i>Bleib bei uns, den es will Abend werden</i> (BWV 6)	126/1; 126/3; 1103	Koraalcantate
Es spricht der unweisen Mund wohl		308	
Es woll uns Gott genädig sein	<i>Lobe den Herrn, meine Seele</i> (BWV 69)	69/6; 76/7; 76/14; 311; 312	

<sup>941</sup> DÜRR 1995; KÜSTER 2017; Papillon, A., *Index of Chorale Melodies in the works of Johann Sebastian Bach* (2006); *Bach-digital.de*.



<i>Lied</i>	<i>BWV Cantate</i>	<i>BWV/deel met melodie</i>	<i>Type, indien koraalcantate</i>
	<i>Die Himmel erzählen die Ehre Gottes (BWV 76)</i>		
Gelobet seist du, Jesu Christ	<i>Gelobet seist du, Jesu Christ (BWV 91)</i> <i>Sehet, welch eine Liebe hat uns der Vater erzeiget (BWV 64); Weihnachts-Oratorium (BWV 248/I, 248/III)</i>	64/2; 91/1; 91/2; 91/6; 248/7; 248/28; 314; 604; 697; 722; 723	Koraalcantate
Gott der Vater, wohn uns bei		317; 748	
Gott sei gelobet und gebenedeiet		322	
Herr Gott, dich loben wir	<i>Herr Gott, dich loben wir (BWV 16)</i> <i>Preise, Jeruzalem, den Herrn (BWV 119)</i> <i>Gott, man lobet dich in der Stille (BWV 120)</i> <i>Singet dem Herrn ein neues Lied (BWV 190)</i>	119/9; 120/6; 190/1; 190/2; 725	
Jesaja dem Propheten das geschah			
Jesus Christus, unser Heiland, der den Tod überwand		364; 626	
Jesus Christus unser Heiland, der von uns		363; 665; 666; 688; 689	
Komm Gott Schöpfer, Heiliger Geist		370; 631; 667	
Komm Heiliger Geist, Herre Gott	<i>Wer mich liebet, der wird mein Wort halten (BWV 59)</i> <i>Gott, man lobet dich in der Stille (BWV 120b)</i> <i>Der Geist hilft unser Schwachheit auf (BWV 226)</i>	172/5; 175/7; 226/3; 651; 652	
Litanei	<i>Gleich wie der Regen und Schnee vom Himmel fällt (BWV 18)</i> <i>Jesu, nun sei gepreiset (BWV 41)</i> <i>Herr Gott, Behersscher aller Dinge (BWV 120a)</i>	18/3	
Mensch willst du leben seliglich			
Mit Fried und Freud ich fahr dahin	<i>Mit Fried und Freud ich fahr dahin (BWV 125)</i> <i>Erfreute Zeit im neuen Bunde (BWV 83)</i> <i>Christus, der ist mein Leben (BWV 95)</i> <i>Gottes Zeit ist die allerbeste Zeit (BWV 106)</i>	83/5; 95/1; 125/1; 125/3; 125/6; 106/1; 106/3; 382; 616	Koraalcantate
Mitten wir im Leben sind		383	

<i>Lied</i>	<i>BWV Cantate</i>	<i>BWV/deel met melodie</i>	<i>Type, indien koraalcantate</i>
Nun bitten wir den Heiligen Geist	<i>Gott soll allein mein Herze haben</i> (BWV 169) <i>Gott ist unsre Zuversicht</i> (BWV 197)	169/7; 197/5; 385	
Nun freut euch, lieben Christen gmein		(melodie I:) 388 ; (melodie II:) 70/9; 248/59; 307; 734; 755)	
Nun komm, der Heiden Heiland	<i>Nun komm, der Heiden Heiland</i> (BWV 61 + 62) <i>Schwingt freudig euch empor</i> (BWV 36)	36/2; 36/6; 36/8; 61/1; 62/1; 62/6; 599; 659; 660; 661; 699	Koraalcantate
Nun laßt uns den Leib begraben		1111	
Sie ist mir lieb die werde Magd			
Vater unser im Himmelreich	<i>Johannes Passion</i> (BWV 245/I) (BWV 101, melodie van Luther)	90/5; 101/1; 101/3; 101/4; 101/5; 101/6; 101/7; 102/7; 245/5; 416; 636; 682; 683; 737; 760; 761; 762	
Verleih uns Frieden gnädiglich	<i>Am Abend aber desselbigen Sabbats</i> (BWV 42) <i>Erhalt uns Herr, bei deinem Wort</i> (BWV 126)	42/7; 126/6	
Vom Himmel hoch, da komm ich her	<i>Magnificat</i> (BWV 243) <i>Weihnachtsoratorium</i> (BWV 248/I)	243a/A; 248/9; 248/17; 248/23; 606, 700, 701, 738, 769	
Vom Himmel kam der Engel Schar		607	
Wär Gott nicht mit uns diese Zeit	<i>Wär Gott nicht mit uns diese Zeit</i> (BWV 14)	14/1; 14/5	Choralkantate
Was fürchtest du Feind Herodes sehr			
Wir glauben all an einen Gott		(Melodie I:) 437; 680; 681; 765; 1098 (Melodie II:) 740	
Wol dem der in Gottes Furcht steht			

## E-2. Luthers Hauspostille in 1702.

Deze bundel heeft drie delen: I. *Wintertheil*, II. *Sommertheil*, III. *Von den fürnehmsten Festen durchs ganze Jahr*. In de eerste kolom het thema waar Luther aandacht aan besteedt, volgens register en margenoten zoals opgenomen in de publicatie uit 1702.

<i>Thema</i>	<i>Zondag</i>	<i>Perikoop</i>	<i>Onderwerp</i>	<i>Pag.</i>
Trost in Armuth	<i>Laetare</i>	Joh. 6, 1-15	Die Speisung der Fünftausend	I/204
Trost in Creuz und Unglück	<i>Cantate</i>	Joh. 16, 5-15	Das Werk des Heiligen Geistes	II/63
Trost in theurer Zeit	<i>Jubilate</i>	Joh. 16, 16-23	Trauer und Hoffnung bei Jesu Abschied	II/61
Trost in Verfolgung	-	Hand. 7; 8; 9, 22 26	Historia von der Bekehrung St. Pauli	III/36
Trost in Mangel	5 <sup>e</sup> Zondag na <i>Trinitatis</i>	Luc. 5, 1-11	Der Fischzug des Petrus	II/177
Trost in allen Ständen	5 <sup>e</sup> Zondag na <i>Trinitatis</i>	Luc. 5, 1-11	Der Fischzug des Petrus	II/182
Trost für Bußfertigen	Ostermittwoch	1 Kor. 11, 23- 34	Vom Abendmahl des Herrn	II/36
	3 <sup>e</sup> Zondag na <i>Trinitatis</i>	Luc. 15, 1-10	Vom verlorenen Schaf	II/156
Trost für Dienstboten	2 <sup>e</sup> zondag na <i>Epifanie</i>	Joh. 2,1-11	Die Hochzeit zu Kana	I/135
Trost für der Eheleute	2 <sup>e</sup> zondag na <i>Epifanie</i>	Joh. 2, 1-11	Die Hochzeit zu Kana	I/134, 135, 136
Trost für der Gläubigen	Nieuwjaar	Luc. 2, 21	Beschneidung und Name Jesu	I/106
Trost für der Heyden	<i>Epifanie</i>	Matt. 3, 13-17	Von der Taufe Christi	I/121
Trost für der Sterbenden	2 <sup>e</sup> zondag van Advent	Luc. 21, 25-36	Das Kommen des Menschensohns, Vom Feigenbaum, Ermahnung zum Wachsamkeit	I/22
Trost wider Anfechtung	Nieuwjaar	Luc. 2,21	Beschneidung und Name Jesu	I/102
	5 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Luc. 5, 1-11	Der Fischzug des Petrus	II/179
	Stephanus	Jes. 9, 1-6	Der Friedefürst wird verheißen	III/18
Trost wider böß Gewissen	3 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Luc. 15, 1-10	Vom verlorenen Schaf	II/155
Trost wider den Hunger	7 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Marc. 8, 1-9	Der Speisung der Viertausend	II/198
Trost wider die Heuchler	24 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Matt. 22, 15-22	Die Frage nach der Steuer	II/339
Trost wider das Schrecken	1 <sup>e</sup> Kerstdag	Luc. 2	Jesu Geburt	I/55
	Osterabend	<i>Geloofsbelijdenis</i>	<i>Nederdaling ter</i>	II/6

<i>Thema</i>	<i>Zondag</i>	<i>Perikoop</i>	<i>Onderwerp</i>	<i>Pag.</i>
			<i>helle en opstanding</i>	II/4
Trost für treuer Lehrer	Stephanus	Jes. 9, 1-6	Der Friedefürst wird verheißen	III/17
Trost wider lästern und verfolgen	Stephanus	Jes. 9, 1-6	Der Friedefürst wird verheißen	III/17
Trost wider des Pabsts	Stephanus	Jes. 9, 1-6	Der Friedefürst wird verheißen	III/18
Trost wider die feurigen Pfeile des Teuffels	Stephanus	Jes. 9, 1-6	Der Friedefürst wird verheißen	III/18
Trost wider Schwachheit	5 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Luc. 5, 1-11	Der Fischzug des Petrus	II/180
Trost wider die Sünde	22 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Matt. 18, 23-35	Von der Vergebung (Der Schalksknecht)	II/329
	2 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Luc. 14, 16-24	Das große Abendmahl	II/149
	3 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Luc. 15, 1-10	Vom verlorenen Schaf	II/155
Trost wider den Tod	Osterabend	<i>Geloofsbelijdenis</i>	<i>Nederdaling ter helle en opstanding</i>	II/6 II/8.
	16 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Luc. 7, 11-17	Der Jüngling zu Nain	II/269
Trost wider Traurigkeit	4 <sup>e</sup> zondag na <i>Epifanie</i>	Matt. 8, 23-27	Die Stillung des Sturms	I/149
Trost wider der Welt Urtheil	<i>Cantate</i>	Joh. 16, 5-15	Das Werk des Heiligen Geistes	II/65
Trost wider allen Unfall	5 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Luc. 5, 1-11	Der Fischzug des Petrus	II/182
Trost aus dem Namen Jesu	Nieuwjaar	Luc. 2,21	Beschneidung und Name Jesu	I/107
Trost aus der Geburt Christi	1 <sup>e</sup> Kerstdag	Luc. 2, 1-14	Jesu Geburt	I/72
Trost aus der Liebe Gottes	Pinkstermaandag	Joh. 3, 16-21	Also hat Gott die Welt geliebt	II/115
Trost aus Gottes Hülffe	5 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Luc. 5, 1-11	Der Fischzug des Petrus	II/176

## APPENDIX F

### *Aus tiefer Not schrei ich zu dir*

#### **F-1. Vertalingen van Psalm 130 door Luther**

<i>Psalmvertaling 1517<sup>942</sup></i> <i>Psalm 130 Der Sechst putzpsalm.</i>	<i>Die sieben Bußpsalmen 1525<sup>943</sup></i> <i>Psalm 130 Der Sechste buspsalm</i>	<i>Psalm 130<sup>944</sup></i>
<p>1 O Gott, tzu dyr hab ich geschryen von den tyffen, o got, erhore mein geschrey.</p> <p>2 Ach das deine oren achtnehmen wollten auf das geschrey meines bittens.</p> <p>3 Szo du wilt achthaben auff die sunde, O mein got, O got, wer kann dan besteen?</p>	<p>Aus der tieffen Ruffe ich, HERR, zu dyr.</p> <p>2 HERR hoere meyne stym, Las deyne oren mercken auff die stym meynes flehens.</p> <p>3 So du wilt acht haben auff missethat, HERR, wer wird bestehen?</p>	<p><i>1 Ein Lied im hohen Chor.</i> Der Erste Theil. Eröffnung des Herzens Davids / daß es gar nicht hoffärtig sey.</p> <p>1. Aus der Tieffen ruffe ich HERR zu dir. 2 HERR höre meine Stimme / laß deine Ohre mercken auff die Stimme meines flehens.</p> <p>3 So du wilt / HERR / Sünde zu rechnen / HERR wer wird bestehen?</p>
<p>4 Dan ist doch nur bey dir allein vorgebung, darumb bistu auch allein tzufurchten.</p>	<p>4 Denn bey dyr ist vergebunge, das man dich furchte.</p>	<p>4 Denn bey dir ist die Vergebung / daß man dich fürchte.</p>
<p>5 Ich hab gottis gewartet, und mein seel hat gewartet, und auff seyn wort hab ich gebeytet.</p>	<p>5 Jch harre des HERRN, meyne seele harret, Und ich warte auff seyn wort.</p>	<p>Der Andere Teil. Davids standhaft vertrauen zu GOTT.</p> <p>5 Jch harre des HERRN / meine Seele harret / und ich hoffe auff sein Wort.</p>
<p>6 Mein seel die ist tzu got wartend. Von der morgen wache biß wider zu der morgen wache.</p>	<p>6 Meyne seele wartet auff den HERRN, von eyner morgen wache zur andern.</p>	<p>6 Meine Seele wartet auff den HERRN von einer Morgenwache biß zur andern.</p>
<p>7 Israel der wartet zu got, dann die barmhertzikeit ist bey got, und manchfeltig ist bey yhm die erlöbung.</p> <p>8 Und er wird erlösen Israel auß allen seinen sunden.</p>	<p>7 Jsrael warte auff den HERRn, Denn guete ist bey dem HERRn, und viel erloesunge bey yhm.</p> <p>8 Und er wird Jsrael erloesen Aus aller seiner missethat.</p>	<p>Der dritte Theil. Jsraels Ermahnung zum beständigen Hoffen.</p> <p>7 Jsrael hoffe auff den HERRn / denn bey dem HERRN ist die Gnade / und viel Erlösung bey ihm. 8 Und er wird Jsrael erlösen aus allen seinen Sünden.</p>

<sup>942</sup> WA 1, 206, 11-27.

<sup>943</sup> WA 18, 516, 23-37.

<sup>944</sup> CALOV I/2, 809.

## F-2. Liedteksten 4- en 5-strofige versie<sup>945</sup>

<i>Martin Luther - 1<sup>e</sup> Fassung</i> <i>Der. cxxix. Psalm De profundis.</i>	<i>Martin Luther - 2<sup>e</sup> Fassung</i> <i>Der. cxxix. Psalm De profundis.</i>
Aus tieffer not schrey ich zu dir / herr Gott erhör mein ruffen. Dein gnedig oren ker zu mir / vnd meyner bit sye offen. Den so du wilt das sehen an / wie manche sund ich hab gethan. Wer kan herr fur dir bleiben?	Aus tieffer not schrey ich zu dyr / Herr Gott, erhor meyn ruffen. Deyn gnedig oren ker zu myr / vnd meyner bitt sie offen. Den so du wilt das sehen an / was sund und unrecht ist gethan / wer kan, Herr, fur dyr bleyben?
Es steht bey deyner macht allein / die sunden zu vergeben. Das dich forcht beide gros vnd kleyn / auch yn dem besten leben / darumb auff Got wil hoffen ich / mein hertz auff yhn sol lassen sych. Ich wil seins worts erharren.	Bey dyr giltt nichts den gnad und gonst / die sunden zu vergeben. Es ist doch unser thun umb sonst, / auch ynn dem besten leben. Fur dyr niemant sich rhumen kan; / des mus dich furchten yderman / Und deyner gnaden leben.
	Darum auff Got twill hoffen ich, / auff meyn verdienst nicht bauen. Auff yhn meyn hertz sol lassen sich / und seyner guete trauen, / Die myr zu sagt seyn werdes wort; / das ist meyn trost und treuer hort. Des will ich allzeyt harren.
Vnd ob es wert bys yn die nacht / vnd widder an den morgen / Doch sol mein hertz an Gottes macht vertzweyffeln nicht noch sorgen. So thu du Israel rechter art / der auß dem geyst erzeuge wart. Vnd seynes Gotts erharre	Und ob es wert bis ynn die nacht / und widder an den morgen / Doch sol meyn hertz an Gottes macht / verzweyffeln nicht noch sorgen. So thu Israel rechter art, / der aus dem geyst erzeuge ward, / Und seynes Gotts erharre.
Ob bey vns ist der sunden viel / bey Gott ist vil mer gnaden. Sein hant zu helffen hat keyn ziel / wy groß auch sey der schaden. Er ist allein der gute hyrtt / der Israel erlosen wirt. Aus seynen sunden allen.	Ob bey vns ist der sunden viel, / bey Gott ist viel mehr gnaden. Seyn hand zu helffen hat keyn ziel / wie gros auch sey der schaden. Er ist alleyn der gute hirt, / der Israel erlosen wirt. / Aus seynen sunden allen.

<sup>945</sup> AWA, 188f.

### F-3. Bijbelse verwijzingen in de cantatetekst<sup>946</sup>

<i>Aus tiefer Not - BWV 38</i>	<i>Petzoldt</i>	<i>Meyer</i>	<i>Unger (niet exact per regel)</i>
1. KOOR Aus tiefer Not schrei ich zu dir,	Ps. 130:1b; Ps. 86:7	Ps. 130:1-3; Ps. 42:2	Ps. 130:1-3 Ps. 69:1-2, 15
Herr Gott, erhöre mein Rufen;	Ps. 130:1b; Ps. 86:1b	Ps. 4:1	Ps. 28:2 Ps. 76:7
Dein gnädig Ohr' neig her zu mir	Ps. 86:1b	Ps. 86:1	Ps. 143:2
Und meiner Bitt sie öffne!	Mt. 7:7a,c; vgl. Ps. 130:2b		Mal. 3:2-3 Openb. 6:17
Denn so du willst das sehen an,	Ps. 130:3a; 2 Sam. 16:12a		
Was Sünd und Unrecht ist getan,	Jer. 22:13a	1 Joh. 3:4	
Wer kann, Herr, vor dir bleiben?	Ps. 15:1c	Ps. 5:5	
2. RECITATIEF (A) In Jesu Gnade wird allein	Ps. 109:21b		Ps. 130:4
Der Trost vor uns und die Vergebung sein,	Ps. 109:21b; Ps. 130:4	Ps. 130:4; Mar. 2:7	Ef. 2:8-9; Ef. 2:1-3 Joh. 8:44
Weil durch des Satans Trug und List	Wijsh. 2:24; Hand. 13:10	Ef. 6:11, 17	2 Kor. 11:14 Gen. 6:5
Der Menschen ganzes Leben	Luc. 16:15c	Luc. 16:15	Rom. 3:10-12, 23
Vor Gott ein Sündengreuel ist.	Luc. 16:15c	Luc. 16:15	Ps. 14:2-3; Ps. 130:7-8
Was könnte nun			Joh. 4:48
Die Geistesfreudigkeit zu unserm Beten geben,	Rom. 8:26	Rom. 8:26	
Wo Jesu Geist und Wort nicht neue Wunder tun?	Joh. 4:48b		
3. ARIA (T) Ich höre mitten in den Leiden	Ps. 119:50a		Ps. 130:5
Ein Trostwort, so mein Jesus spricht.	Ps. 119:50b	Ps. 130:5	Joh. 4:49-53
Drum, o geängstigtes Gemüte,	Ps. 51:19	Ps. 4:1	Ps. 42:5/11/43:5
Vertraue deines Gottes Güte,	Ps. 17:7	Sir. 2:6	Mark. 13:31
Sein Wort besteht und fehlet nicht,	Sir. 43:28		1 Kon. 8:56
Sein Trost wird niemals von dir scheiden!	Ps. 73:26b; Joz. 1:5c, 6a		Jes. 54:10 Rom. 8:35, 38- 39
4. RECITATIEF (S) Ach!	Ps. 6:2a	Joh. 4:47f, 50, 52	Mark. 9:23-24 Jac. 1:6-8
Daß mein Glaube noch so schwach,	Ps. 6:3b; vgl. Kol. 2:7a		Luc. 24:25-27 Joh. 4:48
Und daß ich mein Vertrauen	vgl. Tob. 2:15- 18		Joh. 10:37-38 Joh. 2:23
Auf feuchtem Grunde muß erbauen!	Sir. 40:16a; vgl. Kol 2:7a		Joh. 20:30-31 Joh. 4:50, 53
Wie ofte müssen neue Zeichen	Joh. 4:48		Matt. 8:8-10
Mein Herz erweichen?	2 Kon. 22:19a		Jes. 46:12-13
Wie? kennst du deinen Helfer nicht,	Joh. 1:26		Luc. 17:5-6

<sup>946</sup> PETZOLDT 2004, 593; MEYER 1997, 128; UNGER 1996, 134.

<i>Aus tiefer Not - BWV 38</i>	<i>Petzoldt</i>	<i>Meyer</i>	<i>Unger (niet exact per regel)</i>
Der nur ein einzig Trostwort spricht,	Joh. 4:50		(Matt. 17:20)
Und gleich erscheint,	Joh. 4:52f		
Eh deine Schwachheit es vermeint,	2 Kor. 12:9		
Die Rettungstunde.	Joh. 4:52f		
Vertraue nur der Allmachtshand	Sir. 32:28b; Spr. 8:7		
und seiner Wahrheit Munde!		Mal. 2:6; Ef. 6:14, 16	
5. ARIA / TERZET (S, A, B) Wenn meine Trübsal als mit Ketten	Hand. 20:23	2 Kor. 1:4; Hand. 12:6f, 11	Ps. 130:6 Job 30:16-17 Micha 7:7
Ein Unglück an dem andern hält,	Ez. 7:5		Jac. 5:11
So wird mich doch mein Heil erretten,	vgl. Ps. 130:8a		Jes. 51:5
Daß alles plötzlich von mir fällt.	Ps. 73:19; Sir. 20:20b		Hand. 12:7; Ps. 30:5
Wie bald erscheint des Trostes Morgen	vgl. Ps. 30:6b	Ps. 130:6	Rom. 13:11-12
Auf diese Nacht der Not und Sorgen!	Matt. 6:34ac		Openb. 21:4
6. KORAAL			
Ob bei uns ist der Sünden viel,	Rom. 5:15	Rom. 5:15	Matt. 19:25
Bei Gott ist viel mehr Gnade;	Ps. 130:7b; Rom. 5:15	Mar. 2:7	Rom. 5:20 Jer. 32:27
Sein Hand zu helfen hat kein Ziel,	Jes. 59:1		Jes. 50:2
Wie groß auch sei der Schade.	Klaagl. 2:13	Jer. 30:12	1 Tim. 1:15
Er ist allein der gute Hirt,	Ez. 34:11f; Joh. 10:12	Ps. 80:2; Joh. 10:12	Joh. 10:12, 27-28 Ps. 130:7-8
Der Israel erlösen wird	Ps. 130:8a	Ps. 130:7f	Matt. 1:21
Aus seinen Sünden allen.	Ps. 130:8b		Hand. 4:12



## APPENDIX G

### Bachs koraalcantates

#### G-1. Jaargang koraalcantates 1724-1725

<i>BWV</i>	<i>Cantate</i>	<i>Liturgische datum</i>	<i>Perikoop</i> <sup>947</sup>	<i>Uitvoering</i>	<i>Dichter lied (jaar ontstaan)</i>
20	<i>O Ewigkeit, du Donnerwort, II</i>	1 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	1 Joh. 4:16-21 Luk. 16:19-31	11-6-1724	Johann Rist (1642)
2	<i>Ach Gott, vom Himmel sieh darein</i>	2 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	1 Joh. 3:13-18 Luk. 14:16-24	18-6-1724	Martin Luther (1524)
7	<i>Christ unser Herr zum Jordan kam</i>	Johannisfest	Jes. 40:1-5 Luk. 1:57-80	24-6-1724	Martin Luther (1541)
135	<i>Ach Herr, mich armen Sünder</i>	3 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	1 Petr. 5:6-11 Luk. 15:1-10	25-6-1724	Cyriakus Schneegaß (1597)
10	<i>Meine Seele erhebt den Herren</i>	Onze-Lieve-Vrouwe-visitatie	Jes. 11:1-5 Luk. 1:39-56	2-7-1724	Magnificat, in Luthers vertaling.
93	<i>Wer nur den lieben Gott läßt walten</i>	5 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	1 Petr. 3:8-15 Luk. 5:1-11	9-7-1724	Georg Neumark (1641)
107	<i>Was willst du dich betrüben</i>	7 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Röm. 6:19-23 Mark. 8:1-9	23-7-1724	Johann Heermann (1630)
178	<i>Wo Gott der Herr nicht bei uns hält</i>	8 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Röm. 8:12-17 Matth. 7:15-23	30-7-1724	Justus Jonas (1524)
94	<i>Was frag ich nach der Welt</i>	9 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	1 Kor. 10:6-13 Luk. 16:1-9	6-8-1724	Balthasar Kindermann (1664)
101	<i>Nimm von uns, Herr, du treuer Gott</i>	10 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	1 Kor. 12:1-11 Luk. 19:41-48	13-8-1724	Martin Moller (1541)
113	<i>Herr Jesu Christ, du höchstes Gut</i>	11 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	1 Kor. 15:1-10 Luk. 18:9-14	20-8-1724	Bartholomäus Ringwaldt (1588)
33	<i>Allein zu dir, Herr Jesu Christ</i>	13 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Gal. 3:15-22 Luk. 10:23-37	3-9-1724	Konrad Hubert (1540)
78	<i>Jesu, der du meine Seele</i>	14 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Gal. 5:16-24 Luk. 17:11-19	10-9-1724	Johann Rist (1641)
99	<i>Was Gott tut das ist wohlgetan, I</i>	15 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Gal. 5:25-6:10 Matth. 6:24-34	17-9-1724	Samuel Rodigast (1674)
8	<i>Liebster Gott, wenn wird ich sterben?</i>	16 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Eph. 3:13-21 Luk. 7:11-17	24-9-1724	Caspar Neumann (voor 1697)
130	<i>Herr Gott, dich loben alle wir</i>	Michaelisfest	Offenb. 12:7-12 Matth. 18:1-11	29-9-1724	Paul Ebers (1554), bewerking van het Latijnse lied van Melanchthon ( <i>Dicimus grates tibi</i> ) uit 1539

<sup>947</sup> Perikopen overgenomen uit DÜRR 1995.

<i>BWV</i>	<i>Cantate</i>	<i>Liturgische datum</i>	<i>Perikoop</i> <sup>947</sup>	<i>Uitvoering</i>	<i>Dichter lied (jaar ontstaan)</i>
114	<i>Ach lieben Christen, seid getrost</i>	17 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Eph. 4:1-6 Luk. 14:1-11	1-10-1724	Johannes Gigas (1561)
96	<i>Herr Christ, der eingee Gottessohn</i>	18 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	1 Kor. 1:4-9 Matth. 22:34-46	8-10-1724	Elisabeth Creutziger (1524)
5	<i>Wo soll ich fliehen hin</i>	19 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Eph. 4:22-28 Matth. 9:1-8	15-10-1724	Johann Heermann (1630)
180	<i>Schmücke dich, o liebe Seele</i>	20 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Eph. 5:15-21 Matth. 22:1-14	22-10-1724	Johann Franck (1649)
38	<i>Aus tiefer Not schrei ich zu dir</i>	21 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Eph. 6:10-17 Joh. 4:47-54	29-10-1724	Martin Luther (1524)
115	<i>Mache dich, mein Geist bereit</i>	22 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Phil. 1:3-11 Matth. 18:23-35	5-11-1724	Johann Burchard Freystein (1695)
139	<i>Wohl dem, der sich auf seinen Gott</i>	23 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Phil. 3:17-21 Matth. 22:15-22	12-11-1724	Johann Christoph Rube (1692)
26	<i>Ach wie flüchtig, ach wie nichtig</i>	24 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Kol. 1:9-14 Matth. 9:18-26	19-11-1724	Michael Franck (1652)
116	<i>Du Friedefürst, Herr Jesu Christ</i>	25 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	1 Thess. 4:13-18 Matth. 24:15-28	26-11-1724	Jakob Ebert (1601)
62	<i>Nun komm der Heiden Heiland, II</i>	1 <sup>e</sup> adventszondag	Röm. 13:11-14 Matt. 21:1-9	3-12-1724	Martin Luther (1524)
91	<i>Gelobet seist du, Jesu Christ</i>	1 <sup>e</sup> kerstdag	Tit. 2:11-14 Luk. 2:1-14	25-12-1724	Martin Luther (1524)
121	<i>Christum wir sollen loben schon</i>	2 <sup>e</sup> kerstdag	Tit. 3:4-7 Luk. 2:15-20	26-12-1724	Martin Luther (1524)
133	<i>Ich freue mich in dir</i>	27 december	Hebr. 1:1-14 Joh. 1:1-14 of: 1 Joh. 1:1-10 Joh. 21:20-24	27-12-1724	Caspar Ziegler (1697)
122	<i>Das neugeborne Kindelein</i>	zondag na Kerstmis	Gal. 4:1-7 Luk. 2:33-40	31-12-1724	Cyriakus Schneegaß (1597)
41	<i>Jesu, nun sei gepreiset</i>	nieuwjaarsdag	Gal. 3:23-29 Luk. 2:21	1-1-1725	Johannes Heermans (1593)
123	<i>Liebster Immanuel, Herzog der Frommen</i>	Driekoningen/ <i>Epiphanie</i>	Jes. 60:1-6 Matth. 2:1-12	6-1-1725	Ahasverus Fritsch (1679)
124	<i>Meinen Jesum lass ich nicht</i>	1 <sup>e</sup> zondag na <i>Epiphanie</i>	Röm. 12:1-6 Luk. 2:41-52	7-1-1725	Christian Keymann (1658)
3	<i>Ach Gott, wie manches Herzeleid, I</i>	2 <sup>e</sup> zondag na <i>Epiphanie</i>	Röm. 12:6-16 Joh. 2:1-11	14-1-1725	Martin Moller (1587)
111	<i>Was mein Gott will, das g'scheh allzeit</i>	3 <sup>e</sup> zondag na <i>Epiphanie</i>	Röm. 12:17-21 Matth. 8:1-13	21-1-1725	Herzog Albrecht von Preußen (1554/1547)
92	<i>Ich hab in Gottes Herz und Sinn</i>	<i>Septuagesima</i>	1 Kor. 9:24-10, 5 Matth. 20:1-16	28-1-1725	Paul Gerhard (1647)
125	<i>Mit Fried und</i>	Maria Reinigung	Mal. 3:1-4	2-2-1725	Nunc dimittis –

BWV	Cantate	Liturgische datum	Perikoop <sup>947</sup>	Uitvoering	Dichter lied (jaar ontstaan)
	<i>Freud ich fahr dahin</i>		Luk. 2:22-32		Martin Luther (1524)
126	<i>Erhalt uns Herr, bei deinem Wort</i>	<i>Sexagesima</i>	2 Kor. 11:19-12, 9 Luk. 8:4-15	4-2-1725	Martin Luther (1542) / Justus Jonas / Martin Luther (1531)
127	<i>Herr Jesu Christ, wahr' Mensch und Gott</i>	<i>Estohimi</i>	1 Kor. 13:1-13 Luk. 18:31-43	11-2-1725	Paul Eber (1562)
1	<i>Wie schön leuchtet der Morgenstern</i>	Maria Boodschap	Jes. 7:10-16 Luk. 1:26-38	25-3-1725	Philipp Nicolai (1599)

## G-2. Vroegere en latere koraalcantates

Ontstaan voorafgaand aan de jaargang koraalcantates:

BWV	Cantate	Liturgische datum	Perikoop	Uitvoering	Dichter lied (jaar ontstaan)
4	<i>Christ lag in Todesbanden</i>	1 <sup>e</sup> Paasdag	1 Kor. 5:6-8 Mark. 16:1-8	24-4-1707 / 1708	Martin Luther (1524)
80a	<i>Alles was von Gott geboren</i> <sup>948</sup>	<i>Oculi</i>	Eph. 5:1-9 Luk. 11:14-28	1715	Martin Luther (1528)

Ontstaan na de jaargang koraalcantates:

BWV	Cantate	Liturgische datum	Perikoop	Uitvoering	Dichter lied (jaar ontstaan)
137	<i>Lobe den Herren, den mächtigen König</i>	12 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	2 Kor. 3:4-11 Mark. 7:31-37	19-8-1725	Joachim Neander (1680)
129	<i>Gelobet sei der Herr, mein Gott</i>	<i>Trinitatis</i>	Röm. 11:33-36 Joh. 3:1-15	1726? 8-6-1727	Johann Olearius (1665)
80	<i>Ein feste Burg ist unser Gott</i>	Reformatiedag	2 Thess. 2:3-8 Offenb. 14:6-8	1728/1731	Martin Luther (1528/1529)
192	<i>Nun danket all Gott</i>	onbekend	onbekend	17-9-1730	Martin Rinckart (1636)
112	<i>Der Herr ist mein getreuer Hirt</i>	<i>Mis. Domini</i>	1 Petr.2:21-25 Joh. 10:12-16	8-4-1731	Wolfgang Meusling (1530)
140	<i>Wachet auf, ruft uns die Stimme</i>	27 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	1 Thess. 5:1-11 Matth. 25:1-13	25-11-1731	Philipp Nicolai (1599)
117	<i>Sei Lob und Ehr dem höchsten Gut</i>	onbekend	onbekend	1728/1731?	Johann Jakob Schütz (1673)
177	<i>Ich ruf zu dir,</i>	4 <sup>e</sup> zondag na	Röm. 8:18-23	6-7-1732	Johann Agricola

<sup>948</sup> Van deze cantate is geen muziek bewaard gebleven; het geldt als voorloper van *Ein feste Burg ist unser Gott* (BWV 80).

<i>BWV</i>	<i>Cantate</i>	<i>Liturgische datum</i>	<i>Perikoop</i>	<i>Uitvoering</i>	<i>Dichter lied (jaar ontstaan)</i>
	<i>Herr Jesu Christ</i>	<i>Trinitatis</i>	Luk. 6:36-42		(1530?)
97	<i>In allen meinen Taten</i>	onbekend	onbekend	1734	Paul Fleming (1642)
14	<i>Wär Gott nicht mit uns diese Zeit</i>	4 <sup>e</sup> zondag na <i>Epiphanie</i>	Röm. 13:8-10 Matth. 8:23-27	30-1-1735	Martin Luther (1524)
9	<i>Es ist das Heil uns kommen her</i>	6 <sup>e</sup> zondag na <i>Trinitatis</i>	Röm. 6:3-11 Matth. 5:20-26	20-7-1732	Paul Speratus (1524)
100	<i>Was Gott tut, das ist wohlgetan</i>	onbekend	onbekend	1735?	Samuel Rodigast (1674)

## APPENDIX H

### Twee liederen van Luther nader beschouwd

In deze bijlage worden twee liederen van Luther nader beschouwd waarin troost wordt belicht.

#### H-1. *Nun bitten wir den Heiligen Geist*<sup>949</sup>

Luthers focus op de betekenis van het geloof komt tot uitdrukking in zijn lied *Nun bitten wir den Heiligen Geist*. Vanwege de aanroep van de Heilige Geest in elke strofe wordt het lied meestal beschouwd als een Pinksterlied. Nader onderzoek laat echter zien dat in dit lied vooral de in Hoofdstuk I beschreven theologie van Luther vorm heeft gekregen waarin troost door het geloof gevonden kan worden.

Het lied heeft door de eeuwen heen verschillende opschriften gehad. De aanduidingen *Lobgesang* en *Ein gebet Psalm* komen het meest voor.<sup>950</sup> In oude uitgaven staan ook uitgebreidere opschriften: *Ein betlied zum heiligen Geist umb Glauben, Lieb, Erkenntnis Christi und bestendigkeit* en *Ein bitlich anrueffen umb den Glauben zu dem Heiligen Geist*.<sup>951</sup>

1. Nun bitten wir den heiligen Geist  
umb den rechten glauben allermeist,  
das er uns behüte für unserm ende,  
wen wir heimfahn aus diesem elende. Kyrieleys.
2. Du werdes liecht, gib uns deynen scheyn,  
lern uns Jhesum Christ kennen alleyn,  
Das wyr an yhm bleyben, dem treuen Heyland,  
der uns bracht hat zum rechten vater land. Kyrieleys.
3. Du susse lieb, schenck uns deyne gunst;  
las uns empfinden der liebe brunst,  
Das wyr uns von hertzen eyn ander lieben  
und ym fride auff eynem synn bleyben. Kyrieleys.
4. Du hochster troster ynn aller not,  
hilff, das wyr nicht furchten schand noch tod,  
Das ynn uns die synnen nicht verzagen,  
wenn der feind wird das leben verklagen. Kyrieleys.<sup>952</sup>

#### *Oorsprong*

Luther schreef het lied in 1524 op basis van een waarschijnlijk 12e-eeuwse leis, ontleend aan de pinkstersequens *Veni sancte Spiritus*. De tekst van de eerste strofe is letterlijk geciteerd door Berthold Regensburg (ca. 1210-1272) in een preek uit omstreeks 1250, waarin hij de

---

<sup>949</sup> Bijlage bij Hoofdstuk I.

<sup>950</sup> JENNY 1983, 67; JENNY 1985, 225.

<sup>951</sup> *WA* 35, 447.

<sup>952</sup> *AWA*, 224.

tekstdichter van het lied roemde als ‘ein weiser Mann’ en aanbeval het nuttige lied toegewijd te zingen.<sup>953</sup> Ook Luther citeerde deze strofe in een preek in 1509/10 in Erfurt en wees daarbij op de rol van geloof als bron van hoop.<sup>954</sup> In 1523 stimuleerde hij het gebruik van het lied in de evangelische eredienst.<sup>955</sup> Het lied heeft volgens Luther een speciale functie als troost bij begrafenissen (zie hierna). Hij nam het oorspronkelijk eenstrofige lied letterlijk over en breidde het uit met drie strofen. Het lied spreekt de gemeente als groep aan: dit blijkt uit het 13 keer voorkomen van het woord *wir/uns* en uit de inhoud van de derde strofe over naastenliefde.

Vanwege de pinkstersequens die als basis diende, ligt een indeling bij Pinksterliederen voor de hand. Jenny noemt als aanleiding dat Luther werkte aan een complete liedcollectie voor alle kerkelijke feestdagen.<sup>956</sup> Ook Luther gaf het in 1529 die indeling.<sup>957</sup> Daarnaast komt het lied in diverse bronnen in verschillende gebruikssituaties voor.<sup>958</sup> Eerder werd het door Luther als *Graduallied* aanbevolen in zijn *Deutsche Messe* van 1526.<sup>959</sup> Bovendien nam hij het op in de bundel *Begräbnisgesänge* uit 1542<sup>960</sup>, geheel in lijn met zijn aanbeveling uit de *Sermon von der Bereitung zum Sterben* uit 1519 om de eerste strofe gedurende het hele leven te zingen of bidden:

Dasselb gepott muß man gott auch auffrucken unnd sagen ‘Meyn gott, du hast gepoten zu bitten unnd zu glauben, die bitt werd erhoert, drauff bitt ich und vorlas mich, du werdest mich nit lassen und eynen rechten glauben geben’.

Darzu solt man das gantz leben lang bitten gott und seyne heyligen umb die letzten stund fur eynen rechten glauben, wie dan gar feyn gesungen wirt am pfingstag: Nu bitten wir den

<sup>953</sup> *WA* 35, 163; Hermann Kurzke wijst erop dat deze prediker zo populair was, dat niet valt uit te sluiten dat een ander onder deze naam de preek heeft gepubliceerd (KURZKE 2001, 43).

<sup>954</sup> *WA* 4, 602, 24 “Cur quam maxime petimus veram fidem in ista oratione: ‘Nu bitten wir den heiligen Geist?’ Respondetur: Quia est substantia rerum sperandarum. Et hoc declarat utrumque per multa patrum exempla Apostolus Hebr. 11: quod quis videt hic et videre potest, non est spes et monitorium spei.” Volgens een voetnoot in *WA* verwijst Luther hier ook naar Rom 8:24.

<sup>955</sup> JENNY 1983, 69.

<sup>956</sup> *Ibid.*: “Nachdem Luther die klassischen Leisen zu Weihnachten und Ostern bearbeitet hat, ist es nahezu selbstverständlich, daß er auch die weitverbreitete Pfingstleise in gleicher Weise für den neuen Gemeindegesang aufwertet”.

<sup>957</sup> Luther, *Geistliche Lieder*, gedrukt door Joseph Klug (Wittenberg 1529/33); LEAVER 2017-2, 165-173.

<sup>958</sup> KULP 1958, 165, geeft een opsomming en noemt Luthers aanwijzingen voor gebruik van het lied: “Luther empfiehlt die erste Strophe in der ‘Formula missae’ vom Jahre 1523 als Lied ‘post communionem’, in der Deutschen Messe schlägt er das Lied im Jahre 1526 in Verbindung mit anderen Liedern als Gesang zwischen der Verlesung der Epistel und des Evangeliums vor. Die Naumburger Kirchenordnung vom Jahre 1527 sieht den Gesang der ersten Strophe vor der Predigt, den Gesang der drei weiteren Strophen nach der Predigt vor. In Straßburg und Nürnberg ist er Introituslied; in Nürnberg wird es auch ‘sub communionem’ gesungen. In Straßburg erscheint es auch in der Vesperordnung. Die Erfurter Enchiridien bringen es als Adventslied. Erst vom Jahre 1529 an behauptet es seinen Platz als Pfingstlied”.

<sup>959</sup> *WA* 19, 90; JENNY 1983, 69; LEAVER 2007, 179.

<sup>960</sup> *WA* 35, 483, 4.

heyligen geyst umb den rechten glauben aller meyst, wen wir heim faren auß dissem elende  
&c.<sup>961</sup>

In de latere liedbundels werden bij de liederen ook collectagebeden opgenomen. Ook bij dit lied is er een gebed waarin sprake is van troost:

Der Lobgesang, Nu bitten wir den heiligen Geist. D. Mart. Luth.

Ein Gebet.

Schaffe in mir, Gott, ein reines hertze.

Und gib mir einen newen gewissen Geist.

HErr Gott, lieber Vater, der du (an diesem tage) deiner Gleubigen hertzen durch deinen heiligen Geist erleuchtet und geleret hast, Gib uns, das wir auch durch denselbigen Geist rechten verstand haben und zu aller zeit seines Trosts und Krafft uns frewen, Durch denselbigen deinen Son Jhesum Christum, unsern HERN, Amen.<sup>962</sup>

### *Inhoud van het lied*

Hermann Kurzke vraagt zich bij de derde regel (*daß er uns behüte*) af waarnaar *er* verwijst.<sup>963</sup> Zowel uit de grammaticale opbouw als uit de context in de genoemde preek van Berthold, valt af te leiden dat het woord niet verwijst naar de Heilige Geest, maar naar *der rechten Glauben*. In de preek waarschuwde Berthold voor drie vallen die de duivel voor de mens neerzet met als doel: “Kurz vor unserem Tod will der Teufel uns noch vom rechten Glauben abbringen”.<sup>964</sup> De prediker legt uit dat kloosterlingen daarom de gewoonte hadden om bij de stervende de geloofsbelijdenis uit te spreken, opdat de duivel geen kans zou krijgen de ziel de weg naar de hemel te ontnemen. Kurzke merkt daarbij op hoe we *Glauben* moeten interpreteren: “Das Wort ‘glauben’ ist in der fraglichen Predigt passage in der Regel eng gefaßt, im Sinne von Glaubensbekenntnis, Credo, das täglich zweimal, morgens und abends, zu sprechen sei, wie es von alters her in der Gebetsordnung der Mönche gebräuchlich war”.<sup>965</sup> Kurzkes concludeert daarom dat het niet om een pinksterlied gaat, maar om een lied *für die Sterbestunde*. Hij ziet bevestiging in het feit dat het in de genoemde preek niet eenmaal over de Heilige Geest gaat. De Heilige Geest werd in de middeleeuwen bovendien gezien als helper in het stervensuur, die de ziel van de gestorvene begeleidt naar het hiernamaals, waar het beter is dan in het aardse leven. De laatste regel van de eerste strofe drukt dit ook uit: *wenn wir heimfahn aus diesem Elende*.<sup>966</sup>

Gerhard Hahn behandelt eveneens de vraag waarnaar *er* verwijst. Hij verkent vijf opties, maar komt tot een andere conclusie: hij acht het meest aannemelijk dat het gaat om

---

<sup>961</sup> WA 2, 697, 1-8; HAMM 2010, 162, stelt dat Luther hier duidelijk maakt dat niemand zelf tot geloof kan komen, maar dat “Gott ihn in der Seele schafft und erhält.” Hierdoor vallen Luthers “Sterbelehre und Lebenslehre” samen.

<sup>962</sup> WA 35, 554.

<sup>963</sup> KURZKE 2001, 44.

<sup>964</sup> Ibid., 44.

<sup>965</sup> Ibid., 45.

<sup>966</sup> *Elende* dient hier begrepen te worden als *ballingschap*, waarmee het aardse leven wordt bedoeld tegenover het hemelse *Vaterland* in strofe 2; JENNY 1983, 68; DWB Bd. 3, Sp. 406.

ofwel een tweede bede aan de Heilige Geest (niet alleen om *rechten Glauben*, maar ook om *Behütung in der Todesstunde*, ofwel dat *er* verwijst naar de Heilige Geest waarbij de tekst verduidelijkt hoe deze ons behoedt.<sup>967</sup> Het personifiëren van *der Glaube*, zoals Kurzke dat voorstelt, lijkt hem in deze strofe onwaarschijnlijk.

Deze strofen 2-4 zijn door Luther toegevoegd zodanig dat een eenheid ontstaat met de eerste strofe.<sup>968</sup> Luther heeft de stilistische opbouw nauwkeurig doorgezet, waarbij ook in de volgende strofen de derde regel telkens begint met *dass*, zo stelt ook Hahn.<sup>969</sup> Bij een nadere beschouwing van het gehele lied valt echter meer op te merken: de derde regel in Luthers strofen is telkens een verfijning of versterking van, of een terugverwijzing naar de tweede: *Jesus Christ en treuen Heiland* (str. 2), *Inbrunst en von Herzen* (str. 3) en *nicht fürchten Schand noch Tod en die Sinne nicht verzagen* (str. 4). Vanuit de genoemde eenheid in tekstcompositie lijkt het daarom logischer om de mening van Kurzke over de verwijzing van *er* in de eerste strofe te laten prevaleren: de werkelijke troost moet worden geboden door het ware geloof (in Christus). De Heilige Geest is ‘slechts’ een helper, die de voorwaarden daarvoor schept, en daarom in alle verschillende rollen wordt aangeropen (*wertes Licht, süße Lieb, höchster Tröster*) in de vorm van een gebed, telkens afgesloten met Kyrieleis.

In strofe 1 wordt de Heilige Geest gevraagd het geloof te helpen ontwikkelen of behouden. Veit formuleert die rol als volgt: “Die Lieder Luthers setzen die Offenbarung durch den Heiligen Geist und das dadurch in uns bewirkte Erwachen des Glaubens ständig in Verbindung.”<sup>970</sup> In strofe 2 wordt de Heilige Geest aangesproken als het licht dat het hart van de gelovige helpt om Christus te leren kennen. De woorden *vuur* en *licht* zijn veel gebruikte aanduidingen in relatie tot de Bijbel, die hier verwijzen naar het evangelie waardoor de gelovige Christus kan leren kennen.<sup>971</sup> Christus is de middelaar die de mens naar God geleidt. In strofe 3 wordt de Heilige Geest aangeropen als *süße Lieb*, die de eenheid tussen mensen moet helpen bewaren. Daarbij gaat het volgens Veit om “die geistige Einheit der christlichen Gemeinde, die Einheit im Glauben, in den Liedern das wichtigste Moment im Wirken des Heiligen Geistes innerhalb der Kirche”.<sup>972</sup> Volgens Hahn lijkt de functie van de Heilige Geest in deze derde strofe wat geïsoleerd te staan, maar niet als men naar het complete bouwwerk van het lied kijkt. Dan “betont Luther die unaufgebbare Reihenfolge: Glaube an Christus – tätige Liebe. Ein Leben aus dem Glauben im Bekenntnis zu Christus aber vollzieht sich notwendig in allerlei Anfechtung und ist auf den ‘Trost’, den Beistand des Heiligen Geistes angewiesen”.<sup>973</sup> En tot slot in strofe 4 als trooster in de nood, dat wil zeggen bij *Anfechtung*

<sup>967</sup> HAHN 1981, 191, voetnoot 70.

<sup>968</sup> KULP 1958, 165: “Es ist erstaunlich, wie Luther wieder in den Strophen, die er neu schuf, den Ton der ersten Strophe getroffen hat. Das Lied ist wie aus einem Guß; wer es nicht weiß, wird kaum ahnen, daß die erste Strophe mindestens 300 Jahre älter ist als die folgenden Gesätze. Der einfältige Ton und die dichterische Kraft des Volksliedes standen Luther so zur Verfügung, daß er ohne jeden Bruch und Übergang drei eigene Strophen an die alte Strophe anfügen konnte.”

<sup>969</sup> HAHN 1981, 194.

<sup>970</sup> VEIT 1986, 113.

<sup>971</sup> *Ibid.*, 113: “Diese Offenbarung ist an die Heilige Schrift gebunden, aber sie wird durch den Heiligen Geist bewirkt”.

<sup>972</sup> *Ibid.*, 115.

<sup>973</sup> HAHN 1981, 195.



door de duivel (*der Feind*). Juist op dat moment moeten hoop en vertrouwen overeind blijven. “Das ‘tröstende’ Werk des Heiligen Geistes kann für Luther nicht von der Realität getrennt werden, die die ‘Anfechtung’ für jeden Christen darstellt.”<sup>974</sup>

Kijkt men naar het gehele lied *Nun bitten wir den Heiligen Geist* dan valt daarin op hoe Luther verschillende kernpunten van zijn theologie in de bestaande strofe en zijn aanvulling met drie strofen heeft samengebracht tot een gebed: 1. het geloof, 2. Christus, 3. de liefde, 4. de hoop.<sup>975</sup> De rollen waarin de Heilige Geest wordt aangesproken verwijzen daarbij telkens rechtstreeks naar de inhoudelijke kern van elke strofe. Ze benadrukken de kern van Gods openbaring die te vinden is in de Bijbel, maar waarvoor de Heilige Geest nodig is om die werkingskracht te geven in het hart van de mens.<sup>976</sup>

## H-2. *Ein neues Lied wir heben an*<sup>977</sup>

De ballade *Ein neues Lied wir heben an* over de martelaren uit 1523 vormde het startpunt van Luthers rol als lieddichter.<sup>978</sup> Sinds het Edict van Worms (26 mei 1521) was Luthers leer veroordeeld, bovendien was het verboden zijn geschriften te verspreiden op last van keizer Karel V. Iedere aanhanger van de ideeën van Luther was vogelvrij verklaard en de inquisitie ging over tot actieve vervolging. Luther zelf genoot nog enige bescherming, omdat keurvorst Friedrich der Weise hem in bescherming nam. In Antwerpen echter werd het Augustijner observantenklooster gesloten en de bezittingen verkocht. Twee monniken uit dit klooster, ordegenoten van Luther, vonden de dood op de brandstapel in Brussel op 1 juli 1523. De monniken volgden Luthers leer en weigerden, ondanks vervolging en aandringen van de omstanders, hun overtuiging te herroepen. Luther was persoonlijk geraakt, vooral omdat hij het er zelf nog steeds levend vanaf had gebracht, maar ook verheugd over dit gebeuren en zette dat om in publicaties om zijn overtuiging verder uit te dragen.<sup>979</sup> Ebeling benoemt de vreugde, die blijkt uit een brief van Luther aan Spalatin over het ontstaan van de eerste martelaren.<sup>980</sup> Naast ontzetting over de dood van de broeders was Luther verheugd, omdat hij hierin de instemming van Christus met de veranderingen zag.

---

<sup>974</sup> Ibid., 112.

<sup>975</sup> Een uitgebreide analyse van Luthers omgang met de thema's geloof, hoop en liefde is te vinden bij EBELING 1985, 130-141.

<sup>976</sup> VEIT 1986, 113.

<sup>977</sup> Bijlage bij Hoofdstuk II.

<sup>978</sup> W.J. Kooiman formuleert in *Luther's kerklied in de Nederlanden* (1943), 1: “Luther's dichtvuur is ontstoken aan een brandstapel”.

<sup>979</sup> JENNY 1983, 15: “Der Anstoß dazu kam [...] aus einer persönlichen Erschütterung und dem Willen, das Ereignis, welches sie bewirkte, reformationspropagandistisch auszunutzen.”

<sup>980</sup> EBELING 1997, 386: “Mit Danksagung meldet Luther dies an Spalatin: ‘Nun hat Christus endlich begonnen, eine Frucht unseres, nein, seines Wortes sichtbar zu machen und neue Märtyrer zu schaffen, wohl die ersten in dieser Gegend’. Hij citeert *WA BR* 3; 1115 Nr. 635, 14-16 (aan Spalatin, 22 of 23 juli 1523): “*Gratia Christo, qui tandem cepit fructum aliquem verbi nostri, imo sui ostendere, et nous martyres, forte primos in ista regione, creare.*”

Met deze gebeurtenis begon Luthers nieuwe stap in de propagandastrijd: hij tekende protest aan met een lied; bovendien publiceerde hij een open troostbrief aan de getroffen geloofsgemeenschap in Brussel.<sup>981</sup> De troostargumenten in de brief zijn bijzonder strijdlustig geformuleerd: Luther spreekt in de brief over de verachtelijke wijze waarop de twee broeders zijn gedood, maar stelt daar tegenover de vreugde voor de gemeenschap dat zij het evangelie niet alleen hebben gehoord, maar dat zij ook de eersten zijn martelaren hebben voortgebracht:

die umb Christus willen itzt schand und schaden, angst und nott, gefengnis und ferlickeyt leyden, und nu so voller fruecht und sterck worden, das yhrs auch mit eygenem blutt begossen und bekrefftigt habt, da bey euch die zwey edle kleynod Christi, Hinricus und Johannes zu Brussel yhr leben geringe geacht haben, auff das Christus mit seinem wortt gepreyßet wurde.<sup>982</sup>

Luther verwijst hiervoor naar de psalmen, waarin hij leest dat martelaarschap en bloedvergieten wordt gewaardeerd in Gods ogen (zie Ps. 9:13 en Ps. 116:15). Ebeling legt bij de vorm van het lied eveneens de relatie met de psalmen.<sup>983</sup> De troost komt volgens Luther voort uit de belofte:

Weyl wyr denn die gegenwertige trubsal sehen, und so starcke trostliche verheyssunge haben, so last uns unser hertz ernewen, gutts mutts seyn, und mit freuden dem herrn uns schlachten lassen. Er hatts gesagt, Er wirdt nicht liegen.<sup>984</sup>

Het lied werd vooral gebruikt als geloofslied en daarom in het gezangboek uit 1529 ingedeeld bij de *Katechismuslieder* en niet als troostlied.<sup>985</sup>

---

<sup>981</sup> Inleiding bij de bronteksten in *WA* 12, 75: “Der Brief, den er nunmehr den Niederländern schrieb, um ihnen Gottes Gedanken in der Heimsuchung zu deuten, war an keine bestimmte Person gerichtet, wurde auch nicht als Brief dorthin gesendet; das Original beweist, daß derselbe direkt für die Druckerei geschrieben wurde und nur als Druckschrift zu den Brüdern im Niederlande hinüberzog”.

<sup>982</sup> *Ibid.*, 78.

<sup>983</sup> EBELING 1997, 386: “Das inspiriert Luther zu seinem ersten Lied, einem Freudenlied, einem ‘neuen Lied’, wie es im Psalter heißt”.

<sup>984</sup> *WA* 12, 78, 30f.

<sup>985</sup> JENNY 1983, 101, over de functie van het lied: “Es bringt die aktuelle Konkretisierung dessen, was Glauben und Leben aus dem Glauben heißt”.



## CURRICULUM VITAE

Cornelia Dirkje (Lydia) Vroegindeweij werd geboren op 24 november 1960 te Middelharnis. Na het behalen van haar vwo-diploma volgde zij de opleiding tot onderwijzeres aan de Rijks Pedagogische Academie in Meppel waar zij zich naast de reguliere opleiding specialiseerde in het gebruik van audiovisuele middelen in het onderwijs. Aansluitend voltooide zij de opleiding voor fotograaf aan de Nederlandse Fotovakschool. Vanaf de introductie van de computer als leermiddel in het Nederlandse onderwijs begin jaren '80 was zij betrokken bij deze ontwikkelingen en werkte als uitgever van software bij uitgeverij Malmberg van 1984 tot 1991. Na opleidingen tot uitgever en marketeer verzorgde zij van 1988 tot 2001 als docent cursorisch avondonderwijs voor de Vakopleiding Boekenbranche en managementopleidingen van ISBW. Van 1991 tot 1995 werkte zij als uitgeefmanager bij juridische uitgeverij Koninklijke Vermande (thans Sdu Uitgevers). In 1995 begon zij haar eigen uitgeverij en vanaf 2000 de Uitgeversacademie, waar 16 jaar lang medewerkers van verschillende soorten uitgeverijen werden opgeleid. Zij schreef het *Handboek redactie* (Den Haag 2005) waarin kennis over de organisatie van het uitgeefproces voor de beroepspraktijk wordt ontsloten.

Vanaf 2001 studeerde zij in deeltijd Theologie aan de Universiteit Utrecht en behaalde in 2006 de Master Theologie & Organisatie, waarbij zij zich toelegde op de rol van de kerk bij rampen. Tijdens en na haar studie droeg zij bij aan het project *Rampenspirit* van het kenniscentrum Impact in Amsterdam. Van 2003-2020 kreeg zij orgellessen van Wout van Andel en volgde tevens de driejarige opleiding voor Kerkmusicus (III) in Doesburg. Zij zingt regelmatig in het Vocaal Theologen Ensemble onder leiding van Hanna Rijken.

In 2013 richtte zij de Stichting Kerkmuziek Netwerk op met als doel mensen en middelen bij elkaar te brengen om interesse voor de kerkmuziek te stimuleren. Twee langlopende projecten van de stichting zijn *Orgelkids* en *Kerkliedwiki*. Het project *Orgelkids* voorziet in educatieve programma's om kinderen kennis te laten maken met het orgel, onder andere door verhuur van een leskist waarmee kinderen zelf een pijporgel kunnen bouwen en bespelen. Dit project vindt wereldwijd navolging met landelijke of regionale projectmanagers in inmiddels 12 landen. De website *Kerkliedwiki.nl* ontsluit informatie over kerkliederen in alle Nederlandse gezangbundels en trekt maandelijks circa 50.000 bezoekers, zowel professionals als belangstellenden. Zoekfunctionaliteit op alle relevante ingangen helpt predikanten en pastores om passende liederen te vinden, terwijl musici de weg wordt gewezen naar passende literatuur per melodie.



# Troost bij Luther en Bach

THEOLOGIE, KERKLIED, CANTATE

De muziek van Johann Sebastian Bach werkt voor veel luisteraars troostend. Maar hoe doet Bach dat nu? Die vraag leidde tot een multidisciplinair onderzoek naar het thema troost in de theologie van Martin Luther en de muziek van Bach. De verbindende factor tussen beiden is de omgang met het kerklied. Luther schreef circa 40 liederen en bracht daarin zijn troostende leer van de rechtvaardiging door het geloof onder woorden voor gewone gelovigen. Bach componeerde 200 jaar later zijn jaargang koraalcantates, waarin er veel aandacht is voor de liederen van Luther en tijdgenoten. Dit onderzoek belicht de troostende inhoud en argumentatie van Luthers liederen en de wijze waarop de kerkgangers in Leipzig via Bachs cantates deze troost konden ervaren in tekst en muziek.



9 789083 094700